

ДЖАРЕД ДАЙМОНД

Лауреат Пулітцерівської премії, автор книг «Зброя, мікроби і сталь» та «Колапс»

ПЕРЕВОРОТ

ЗЛАМНІ МОМЕНТИ В КРАЇНАХ, ЩО ПЕРЕЖИВАЮТЬ КРИЗУ

Джаред Даймонд порадував нас знову, написавши ще один глибокий і захопливий розділ людської саги з висновками, які є життєво важливими для нашої непростой доби. — **Стівен Пінкер**, автор книги «Просвітництво сьогодні!»

Захоплюючи й повчальна розповідь про те, як країни долають кризи. Сподіваюся, вона допоможе людству подужати поточну глобальну кризу.

Юваль Ной Харарі, автор книги «Сапієнс і 21 урок на XXI століття»

«Переворот» — це талановита й напроцуд цікава розповідь про країни, що переживають кризу, викладена крізь призму людської реакції на кризи індивідуальні. Українська своєчасна нині, коли країни обтяжені проблемами і мають багато чого навчитися, щоб подолати ті серйозні виклики, які перед ними постали.

Пол Ерліх, співавтор книги «Щелепи. Історія прихованої епідемії»

«Нова книга від Джаред Даймонда — це завжди унікальний і бажаний подарунок. Я читаю усі його публікації як елементи єдиної мозаїки, котра, якщо її коли-небудь закінчать, нарешті відкриє нам із проникливою чіткістю та ясністю правду про самих себе, а також про планету, на якій ми маємо привілей жити. Кожна нова книга автора додає до цієї мозаїки дедалі більше взаємопов'язаних фрагментів. У «Перевороті» я знаходжу повчальні історії про політичні та психологічні сили, які спричиняють кризу, а потім забезпечують нашу життєстійкість, про те, як країни та індивіди в однаковий спосіб переживають травми, і про те, як усе це позначиться на нашому майбутньому та майбутньому світу. Нам пощастило в тім, що неабияка здібність Даймонда до іноземних мов дала йому змогу жити в умовах різних культур, багато подорожувати як подумки, так і фізично, на власні очі бачити драматичні особистісні та національні катаклізми. Здатність Даймонда зважувати наявні фактори співчутливим серцем і гострим оком та описувати їх красномовним словом зробила його справжнім знавцем людської природи і тією впливовою й сумлінною людиною, якою він є. Я глибоко вдячна йому за мудру й чудову книгу.

Діана Акерман, авторка роману «Дружина доглядача зоопарку»

Джаред Даймонд — один із найглибших мислителів та авторитетних письменників сучасності. «Переворот» засвідчує глибину його проникливого аналізу історичних зламів всередині країн у наш час, коли національні кризи охопили світ. Ця праця є найбільш особистісним твором автора, в якому той ділиться з читачем роздумами про власні кризи, а також досвідом свого безпосереднього перебування у багатьох країнах, що пережили болісні перевороти, після чого робить висновки стосовно кризового менеджменту для країн як на поточний момент, так і на майбутнє. Жоден науковець ще не отримав Нобелівської премії в царині літератури. Джаред Даймонд має стати першим.

Майкл Шермер, видавець журналу «Скептик», автор книги «Небеса на землі»

Ціна **288.00 грн**
Буква
АДТ
7 774933 200198
1.17 02
Даймонд Дж. Переворот. Зламні моменти

ISBN 978-966-948-242-6

9 789669 482426

ДЖАРЕД ДАЙМОНД

ПЕРЕВОРОТ

**Зламні моменти в країнах,
що переживають кризу**

КМБУКС
видавнича група

УДК 930.85
Д14

Переклад — Володимир Горбатько

*Наукове редагування — Альона Ляшева, докторка філософії в галузі соціології
міста, викладачка Українського католицького університету*

Jared Diamond

Upheaval. Turning Points for Nations in Crisis

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means, whether electronic, mechanical, photocopying, recording or other kind, without the prior permission in writing of the owners.

Усі права застережено. Жодну частину цієї публікації не можна відтворювати, зберігати в системі пошуку інформації чи передавати в будь-якій формі будь-яким способом — електронним, механічним, ксерокопіюванням або іншим способом — без попереднього письмового дозволу власника.

Д14 **Переворот. Зламні моменти в країнах, що переживають кризу / Джаред Даймонд ; Пер. з англ. В. Горбатька. — К. : Вид. група КМ-БУКС, 2019. — 464 с. : іл. ISBN 978-966-948-242-6**

У своїх попередніх творах «Зброя, мікроби і сталь» та «Колапс» Джаред Даймонд змінив наше розуміння причин, через які цивілізації переживають злети й падіння. А тепер, у завершальній книзі цієї монументальної трилогії, він пояснює, яким чином успішні країни одужують від криз завдяки впровадженню вибіркового змін — механізму пристосування, який значною мірою асоціюється з подоланням особистісних травм. Автор розповідає, як у недалекому минулому сімом країнам вдалося успішно пережити радикальні збурення, пройшовши болісну самооцінку й адаптацію, та розкриває закономірності процесу одужання цих унікальних держав. Та чи здатне людство взагалі навчатися на прикладах минулого? Чи не марнують Сполучені Штати та весь світ свої природні переваги, чи не рухається людство шляхом політичних конфліктів до власного занепаду? Спробуємо знайти відповіді на ці та інші питання разом.

УДК 930.85

© Jared Diamond, 2019
© Kinuko Y. Craft, artwork, 2019
© В. Горбатько, переклад, 2019
© ТОВ «Видавнича група
КМ-БУКС», 2019

ISBN 978-966-948-242-6

ЗМІСТ

Пролог. Спадщина «Кокосового гаю».....	9
Дві історії — Що таке криза? — Кризи особистісні й загально-національні — Що в цій книзі є і чого немає — Структура книги	

ЧАСТИНА 1. ІНДИВІДИ

Розділ 1. Особистісні кризи.....	33
Особистісна криза — Життєві шляхи — Подолання кризи — Чинники, пов'язані з наслідками — Національні кризи	

ЧАСТИНА 2. КРАЇНИ: КРИЗИ, ЩО ВІДБУЛИСЯ

Розділ 2. Війна Фінляндії з Радянським Союзом.....	61
Поїздка до Фінляндії — Мова — Фінляндія до 1939 року — Зимова війна — Кінець Зимової війни — Продовження війни — Після 1945 року — Йдучи по лезу бритви — Фінляндизація — Структура кризи	
Розділ 3. Джерела сучасної Японії.....	101
Мої родичі в Японії — Японія до 1853 року — Перрі — Від 1853 до 1868 — Доба Мейдзі — Реформи Мейдзі — «Вестернізація» — Заморська експансія — Структура кризи — Запитання	

ПЕРЕВОРОТ

Розділ 4. Чилі для всіх чилійців	137
Поїздка до Чилі — Чилі до 1970 року — Альенде — Заколот і Піночет — Економіка Чилі в період з 1973 року і до поразки Піночета на референдумі — Після Піночета — Під тінню Піночета — Структура кризи — Повернення до Чилі	
Розділ 5. Індонезія, народження нової країни	171
В готелі — Історія Індонезії — Колоніальна ера — Незалежність — Сукарно — Державний переворот — Масові вбивства — Сухарто — Спадщина Сухарто — Структура кризи — Повернення до Індонезії	
Розділ 6. Відбудова Німеччини	205
Німеччина в 1945 році — 1945–1961 — Німці висловлюють власну думку — 1968 — Наслідки 1968 — Брандт і возз'єднання — Географічні обмеження — Жаль до самих себе? — Лідери й реалізм — Структура кризи	
Розділ 7. Австралія: хто ми такі?	239
Поїздки до Австралії — Перші кораблі й аборигени — Перші іммігранти — Рух до самоврядування — Федерація — Протидія імміграції — Перша світова війна — Друга світова війна — Послаблення зв'язків — Кінець «Білої Австралії» — Структура кризи	

ЧАСТИНА ТРЕТЯ. КРАЇНИ І СВІТ: КРИЗИ, ЩО ТРИВАЮТЬ

Розділ 8. Що чекає Японію в майбутньому?	275
Японія сьогодні — Економіка — Переваги — Державний борг — Жінки — Немовлята — Старі й дедалі слабші — Імміграція — Китай і Корея — Управління природними ресурсами — Структура кризи	

Розділ 9. Що чекає Сполучені Штати в майбутньому? Сильні сторони і найбільша проблема	305
США сьогодні — Багатство — Географія — Переваги демократії — Інші переваги — Політична поляризація — Чому? — Ще одна поляризація	
Розділ 10. Що чекає Сполучені Штати в майбутньому? Три «інші» проблеми	335
«Інші» проблеми — Нерівність і брак соціальної мобільності — І що з того? — Інвестиції в майбутнє — Структура кризи	
Розділ 11. Що чекає світ у майбутньому?	361
Світ сьогодні — Ядерна зброя — Зміна клімату — Вископне паливо — Альтернативні джерела енергії — Інші природні ресурси — Нерівність — Структура кризи	
Епілог. Уроки, запитання та прогнози	399
Ймовірні чинники — Чи неминучі кризи? — Роль лідерів в історії — Роль конкретних лідерів — Що далі? — Уроки на майбутнє	
Подяки	437
Додаткова література	439
Предметний покажчик	451

Присвячую цю книгу
пам'яті своїх батьків Луїса та Флори Даймондів,
а також майбутньому своєї дружини Мері Коен
та синів Макса і Джошуа Даймондів

ПРОЛОГ

СПАДЩИНА «КОКОСОВОГО ГАЮ»

Дві історії — Що таке криза? — Кризи особистісні
й загальнонаціональні — Що в цій книзі є
і чого немає — Структура книги

Упевний період чи періоди життя більшість людей переживають особисті катаклізми або кризи, які можна (а іноді й неможливо) успішно подолати, здійснюючи особистісні зміни. Країни, як і люди, також переживають кризи, які можна успішно побороти, здійснюючи загальнонаціональні зміни. Дослідивши чимало історій захворювання пацієнтів, психотерапевти зібрали значний масив несистематизованої інформації щодо можливих методів подолання особистісних криз. Та чи можна висновки, зроблені на підставі цих даних, використати і для розв'язання кризи загальнонаціональної?

Щоб проілюструвати кризи особистісні та загальнонаціональні, я розпочну свою оповідь у цій книзі двома історіями із власного життя. Кажуть, що перші стійкі спогади дитини, які можуть бути датовані, починають формуватися десь приблизно в чотири роки, хоча пам'ять може зберігати нечіткі спогади і про події, що відбулися раніше. Це узагальнення — не про мене, бо мій найперший датований спогад стосується пожежі в бостонському клубі «Кокосовий гай», яка сталася невдовзі після мого п'ятого дня народження. Хоча, на щастя, сам я тієї пожежі не бачив, однак пе-

режив її опосередковано — через моторошні розповіді свого батька, який працював лікарем.

28 листопада 1942 року в переповненому нічному клубі «Кокосовий гай» спалахнула і почала швидко поширюватися пожежа, а єдиний вихід із того приміщення виявився заблокованим. Унаслідок асфіксії від вдихання диму, тисняви та опіків загинуло 492 особи, сотні отримали травми (фото П.1). Приймальні бостонських лікарів і місцеві шпиталі були переповнені, й не лише відвідувачами клубу, які отримали травми різного ступеня важкості, а й психологічними жертвами цього лиха: убитими горем людьми, чиїх рідних спіткала така жахлива смерть, а також тими, хто вижив, але зазнав душевної травми через почуття провини, бо ж вони врятувалися, тоді як інші загинули. До 22:15 люди жили звичайним життям, яке на той час зосередилось на святкуванні Дня подяки, футболі та військових, що приїхали у відпустку додому. А на 23:00 багато із них вже загинули, й у житті їхніх родичів і тих, кому вдалося врятуватися, настала криза. Той життєвий шлях, який вони собі планували, різко й жорстко обірвався. Людям, які залишилися живими, було за це соромно, адже їхні рідні та близькі померли. Вони втратили тих, хто був визначальним для їхнього самоусвідомлення. Пожежа у клубі похитнула віру в справедливий світоустрій не лише тих людей, які врятувалися, а й інших бостонців (включно зі мною, п'ятирічним хлопчиком), що не були безпосередніми свідками трагедії. Як несправедливість сприймався той факт, що загинули звичайні люди — не злочинці чи лиходії — й зовсім не через якусь власну провину.

Чимало відвідувачів клубу, які вціліли у пожежі, а також родичів загинувших зазнали психологічної травми, що залишилась у них на все життя. Де-хто наклав на себе руки. Але здебільшого люди, переживши кілька надзвичайно болісних тижнів, упродовж яких вони безуспішно намагалися примиритися зі своєю втратою, перейшли від глибокого суму до переоцінки цінностей, до перебудови власного життя і, зрештою, відкрили для себе той факт, що не все в їхньому житті зруйновано назавжди. Переживши втрату чоловіка чи дружини, багато з них знайшли нове подружжя. Проте навіть у найщасливіших випадках ці люди й через десятки років становили собою своєрідну мозаїку зі свого колишнього «я» та нової ідентичності, яка сформувалася після трагедії в «Кокосовому гаю». У цій книзі ми ще не раз мати-

мемо нагоду застосувати метафору «мозаїка» до індивідів і країн, яким усе ж таки вдалося поєднати непоєднані елементи.

«Кокосовий гай» — це екстремальний приклад особистісної кризи. Але його екстремальність проявилася лише в тому, що він завдав страшного лиха великій кількості людей одночасно — жертв було так багато, що пожежа спровокувала кризу, яка потребувала нових методів у царині психотерапії (про це ми поговоримо в розділі 1). Багатьом із нас доводилося пережити індивідуальну трагедію безпосередньо чи опосередковано через досвід приятеля або родича. Однак трагедії, які стосуються лише однієї людини, так само болісні для її близьких, як і пожежа в «Кокосовому гаю» для рідних і друзів її 492 жертв.

А тепер розгляньмо для порівняння кризу національну. Я жив у Британії наприкінці 1950-х — на початку 1960-х років, у часи, коли країна переживала мляву загальнонаціональну кризу, хоч ані я, ані мої британські друзі тоді ще не усвідомлювали цього повною мірою. Британія була провідною державою світу в царині науки, мала багату культурну історію, британці пишалися своєю унікальністю й жили спогадами про те, що колись вони мали найпотужніший у світі флот, найбільшу скарбницю і найрозлогішу імперію в історії людства. На жаль, у 1950-х роках економічна потуга Британії почала слабнути, країна втрачала території та військову могутність, не могла визначитися щодо своєї нової ролі в Європі й водночас потерпала від заданих класових розбіжностей і нової хвилі іммігрантів. Ситуація сягнула критичної межі в період між 1956-м та 1961 роком, коли країна пустила на брухт усі лінкори, які в неї ще залишалися, стикнулася з першими расовими бунтами і змушена була розпочати процес надання незалежності своїм африканським колоніям, а Суецька криза продемонструвала її принизливу нездатність поводитися на міжнародній арені так, як належить державі світового рівня. Мої британські друзі намагалися осмислити ці події і пояснити їх мені, своєму американському гостю. Удари, яких зазнала ця країна, послали дискусії як серед простих британців, так і відомих політиків щодо ідентичності Британії та її ролі у світі.

Нині, 60 років потому, Британія становить собою мозаїку зі свого нового та старого «я». Вона перестала бути імперією, перетворилася на багатонаціональне суспільство, а задля згладжування класових розбіжностей

взяла на озброєння систему державного загального добробуту та державні школи, які забезпечують високоякісну освіту. Британія не відновила свого військово-морського та економічного панування у світі й не визначилася остаточно щодо власного місця у Європі. Але ця країна залишається однією з шести найбагатших країн світу; вона досі є парламентською демократією з монархом як символічним очільником держави; як і раніше, займає лідерські позиції у галузі науки й техніки та користується власною національною валютою — фунтом стерлінгів, а не євро.

Дві наведені вище історії ілюструють тематику цієї книги. Кризи та нагальність змін чинять тиск на індивідів та їхні групи на всіх рівнях — від окремих людей до колективів, від підприємств і країн до цілого світу. Кризи можуть породжуватися чинниками зовнішнього тиску, наприклад, коли людина залишається самотньою внаслідок розлучення або смерті чоловіка чи дружини або ж коли одній країні загрожує інша (чи вчиняє на неї напад). З іншого боку, кризи можуть спричинятися чинниками внутрішнього тиску, скажімо, коли людина хворіє або коли у країні назріває громадянський конфлікт. Успішне подолання як зовнішнього, так і внутрішнього тиску потребує *вибіркових* змін. Це стосується як індивідів, так і країн.

Ключове слово тут — «вибіркові». Абсолютні й цілковиті зміни, за яких колишня ідентичність відкидається повністю, неможливі й небажані для окремих людей, а також для цілих країн. В обох цих випадках проблема полягає в тому, щоб визначити, які конкретно складові ідентичності індивідів чи країн функціонують добре й не потребують заміни, а яким вона все ж таки потрібна. Людям і країнам, які зазнали кризи, слід провести чесну інвентаризацію своїх можливостей та цінностей. Вони мусять вирішити, яка їхня складова й досі працює, залишаючись адекватною навіть за нових умов, а отже, може бути збереженою. Водночас їм слід набратися сміливості й визнати, що саме необхідно змінити, щоб впоратися з новою ситуацією. Для цього індивіди та країни мають знайти нові методи вирішення проблем, сумірні з їхніми можливостями та тією рештою їхнього ества, яка змін не потребує. Їм також доведеться провести чітку розмежувальну лінію і виокремити ті елементи, які є настільки фундаментальними для їхньої ідентичності, що зміні не підлягають.

Отакими є паралелі між індивідами та країнами в тому, що стосується кризи. Але водночас між ними існують і яскраво виражені відмінності, про які ми поговоримо далі.

Як нам визначити, що таке «криза»? Зручною відправною точкою у визначенні є походження англійського слова crisis від грецького іменника krisis, а також дієслова krino, що мають кілька близьких значень: «відокремлювати», «вирішувати», «вказувати розбіжність» і «поворотна точка». На основі цих визначень кризу можна тлумачити як момент істини: поворотну точку, коли умови до та після цього моменту значно більше відрізняються між собою, ніж до та після більшості інших моментів. Слова момент, значно та більшість я зумисне виділив, оскільки практична проблема полягає в тому, щоб вирішити, наскільки тривалим чи нетривалим має бути момент, наскільки відмінними — нові умови і наскільки рідкісним — цей момент порівняно з іншими моментами, щоб ми мали змогу назвати його «кризою», а не просто невеликим відхиленням чи поступовою природною еволюцією, яка спричиняє зміни.

Поворотна точка є проблемою. Вона породжує тиск, який змушує до розробки нових способів вирішення проблеми тоді, коли попередніх способів виявляється недостатньо. Якщо індивідууму або країні вдається розробити нові й кращі способи позбутися проблеми, то ми говоримо, що кризу було успішно подолано. Але в розділі 1 ми побачимо, що різниця між успіхом та фіаско під час розв'язання проблеми часто буває нечіткою — успіх може виявитися лише частковим, тривати недовго, і та ж сама проблема може виникнути знову. (Наприклад, Велика Британія «вирішила» проблему своєї нової ролі у світі, приєднавшись до Євросоюзу в 1973 році, а в 2016 році проголосувала за вихід із нього.)

А тепер розгляньмо ось таку практичну проблему: наскільки тривалою, сильною та рідкісною мусить бути поворотна точка, щоб її можна було назвати кризою? Наскільки часто має траплятися подія в житті окремого індивіда або впродовж тисячі років історії того чи іншого регіону, щоб їй доречно було начепити ярлик «криза»? На ці запитання можна дати різні відповіді, які будуть адекватними у разі різних цілей.

Один екстремальний варіант відповіді обмежує термін «криза» довгими інтервалами та рідкісними і драматичними збуреннями, тобто поворотними подіями, які трапляються лише кілька разів упродовж життя одного індивіда й лише один раз на кілька сотень років в історії тієї чи іншої країни. Наприклад, дослідник історії стародавнього Риму може застосувати термін «криза» лише до трьох подій після започаткування Римської Республіки близько 509 року до нашої ери: перші дві війни з Карфагеном (264–241 та 218–201 роки до нашої ери), заміна республіканського уряду імперією (близько 23 року до нашої ери) і нашествя варварів, яке призвело до падіння Західної Римської імперії (близько 476 року нашої ери). Звісно, цей дослідник не розглядатиме решту подій в історії Стародавнього Риму між 509 роком до нашої ери та 476 роком нашої ери як тривіальні — просто термін «криза» він застосує лише до трьох названих.

На протилежному екстремумі перебувають мій колега з Каліфорнійського університету Девід Рігбі та його помічники П'єр-Александр Балланд і Рон Бошма, що опублікували глибоке дослідження технологічної кризи в американських містах, якій вони дали робоче визначення «період стійкого зменшення кількості заявок на патент», причому слово «стійкий» було визначено математичним способом. Керуючись цим визначенням, дослідники з'ясували, що велике американське місто зазнає технологічної кризи кожних 12 років; у середньому така криза триває близько чотирьох років; середнє американське місто опиняється у стані технологічної кризи на три роки з кожних десяти. Вчені дійшли висновку, що таке визначення корисне для розуміння запитання, яке становить значний практичний інтерес: що дає змогу деяким американським містам, на відміну від інших, уникати технологічної кризи? Але історик Стародавнього Риму відкине події, досліджувані Девідом Рігбі та його колегами, як ефемерні дрібниці, натомість Девід і його однодумці вважатимуть, що історик нехтує всім, що трапилося впродовж 985 років давньоримської історії, за винятком трьох згаданих подій.

Я хочу сказати, що кризу можна визначити різними способами з огляду на різну частоту, різну тривалість і різний масштаб впливу тих чи інших подій. Можна отримати практичну користь, досліджуючи як рідкісні великі кризи, так і часті маленькі. Для цієї книги я вибрав масштаб від кількох десятиліть до століття. Всі досліджені мною країни зазнали «великої кри-

зи» в моєму трактуванні впродовж мого життя. Однак це не заперечує того факту, що всім їм довелося також переживати частіші поворотні моменти меншого масштабу.

Як у разі особистісної кризи, так і при кризі загальнонаціональній ми часто фокусуємо увагу на якомусь одному моменті істини. Наприклад, якщо говорити про особистісну кризу, то це може бути той день, коли дружина каже своєму чоловікові, що збирається подати на розлучення. У випадку з країнами ми можемо послатися на історію Чилі: моментом істини в цій країні стало 11 вересня 1973 року, коли військові скинули демократичний уряд країни, а її президент вчинив самогубство. Деякі кризи виникають несподівано, мов грім серед ясного неба, без жодних антецедентів — як, наприклад, цунамі 26 грудня 2004 року на Суматрі, що раптово забрало життя 200 тисяч людей, або смерть мого кузена в розквіті сил, коли його автомобіль потрапив під поїзд на залізничному переїзді, й відтак його дружина залишилася вдовою з чотирма осиротілими дітьми. Але більшість як особистісних, так і загальнонаціональних криз є кульмінацією еволюційних змін, що наростали впродовж багатьох років: прикладом цього можуть бути тривалі непорозуміння в сім'ї, що призвели до розлучення подружжя, або політико-економічні негаразди в Чилі. Криза є раптовим втіленням або початком процесу втілення результатів тиску, який продовжувався тривалий період часу. Цей постулат яскраво ілюструють дії прем'єр-міністра Австралії Гофа Вітлема, який (як зазначається в розділі 7) у грудні 1972 року розробив за 19 днів всеохоплювальну програму радикальних змін, але дещо зневажливо відгукувався про власні реформи як «констатацію того, що вже сталось».

Країни — це не індивіди у збільшеному масштабі, в багатьох відношеннях вони чітко від них відрізняються. Проте чому ж тоді корисно і повчально поглянути на загальнонаціональну кризу крізь об'єктив кризи особистісної? Які переваги такого методу?

Однією з переваг, яку я часто називаю під час обговорення прикладів загальнонаціональної кризи зі студентами та приятелями, є те, що кризи осо-

бистісні більш звичні та зрозумілі людям, які не займаються дослідженням історії. Тому погляд з точки зору особистісної кризи полегшує нефахівцям розуміння кризи загальнонаціональної та її складних нюансів.

Ще однією перевагою є та обставина, що дослідження випадків особистісної кризи забезпечило дорожню мапу з дюжини чинників, яка полегшує розуміння відмінних один від одного результатів. Ці чинники забезпечують зручну стартову позицію для розробки відповідної мапи. Ми побачимо, що деякі чинники транслюються прямо з особистісної кризи на кризу загальнонаціональну. Наприклад, індивіди, які переживають кризу, отримують допомогу від приятелів, так само, як охоплені кризою країни можуть вдаватися до допомоги з боку своїх союзників. Індивіди, що зазнали кризи, можуть копіювати шляхи її розв'язання, орієнтуючись на кроки тих людей, які переживають аналогічну кризу; охоплені кризою країни можуть запозичувати вже готові методи її вирішення, розроблені країнами, перед якими поставали схожі проблеми. Індивіди, яких спіткала криза, можуть черпати насагу і впевненість у собі з особистого досвіду успішного подолання попередніх криз; те ж саме ми можемо сказати і про країни.

Щойно ми говорили про прямі паралелі. Але далі ми побачимо, що деякі чинники, які полегшують розуміння результатів особистісних криз і які водночас не можна перенести безпосередньо на загальнонаціональні кризи, однаково слугують корисними метафорами, що вказують на чинники, пов'язані з загальнонаціональними кризами. Наприклад, терапевти визнали корисним визначення такої властивості індивідів, як сила Его. Нації не мають психологічної сили Его, але це поняття підводить нас до спорідненого поняття, важливого для країни, а саме до національної ідентичності. Схожим чином індивіди часто виявляють, що їхня свобода вибору під час подолання кризи обмежена суто практичними рамками, наприклад, відповідальністю за виховання дітей або посадовими обов'язками. Звісно, країни такими рамками не обмежуються. Але далі ми побачимо, що їхня свобода вибору стримується іншими причинами, наприклад, геополітичними рамками та національним багатством.

Окрім того, порівняння з особистісною кризою яскравіше висвітлює ті риси загальнонаціональної кризи, яким бракує аналогії з кризами особистісними. Серед таких характерних рис слід назвати той факт, що кра-

їни мають своїх лідерів, а індивіди — ні, тому питання щодо ролі керівництва постають регулярно під час загальнонаціональної кризи, але не кризи особистісної. Серед істориків точилися й досі точаться дебати про те, чи дійсно видатні лідери здатні змінити хід історії (часто такий підхід називають принципом «Великої людини»), чи результат історичного розвитку буде однаковим за будь-якого лідера. (Наприклад, чи почалася б Друга світова війна, якби Гітлер загинув у автокатастрофі 1930 року, яка мало не вкоротила йому віку.) Країни мають свої політичні та економічні інституції, а індивіди — не мають. Подолання загальнонаціональної кризи завжди потребує взаємодії між групами та ухвалення рішень у загальнонаціональному масштабі, а індивіди зазвичай приймають рішення щодо подолання кризи самостійно. Загальнонаціональну кризу можна подолати як за допомогою насильницького перевороту (наприклад, у Чилі в 1973 році), так і шляхом мирної еволюції (як в Австралії після Другої світової війни); але окремі індивіди насильницьких переворотів не влаштовують.

Саме завдяки цим аналогіям, метафорам і розбіжностям я вважаю порівняння національних криз із кризами особистісними корисним для людей, зокрема для моїх студентів з Каліфорнійського університету, адже це може допомогти їм зрозуміти причини виникнення загальнонаціональних криз і способи їх подолання.

Вивчаючи цю книгу, читачі й рецензенти іноді поступово з'ясовують, що тематика та способи її висвітлення в ній не такі, яких вони очікували чи на які сподівались. Якими ж є тематика та способи її висвітлення в цій книжці і які теми та способи їх висвітлення я до неї не включив?

Ця книга є нарративним розвідувальним дослідженням криз і вибіркового змін, що відбулися в сімох сучасних країнах, стосовно яких я маю великий особистий досвід і які розглядаються в перспективі вибіркового змін для подолання особистісної кризи. Це такі країни, як Фінляндія, Японія, Чилі, Індонезія, Німеччина, Австралія та Сполучені Штати.

А тепер розглянемо по черзі кожне з цих слів і кожен фразу.

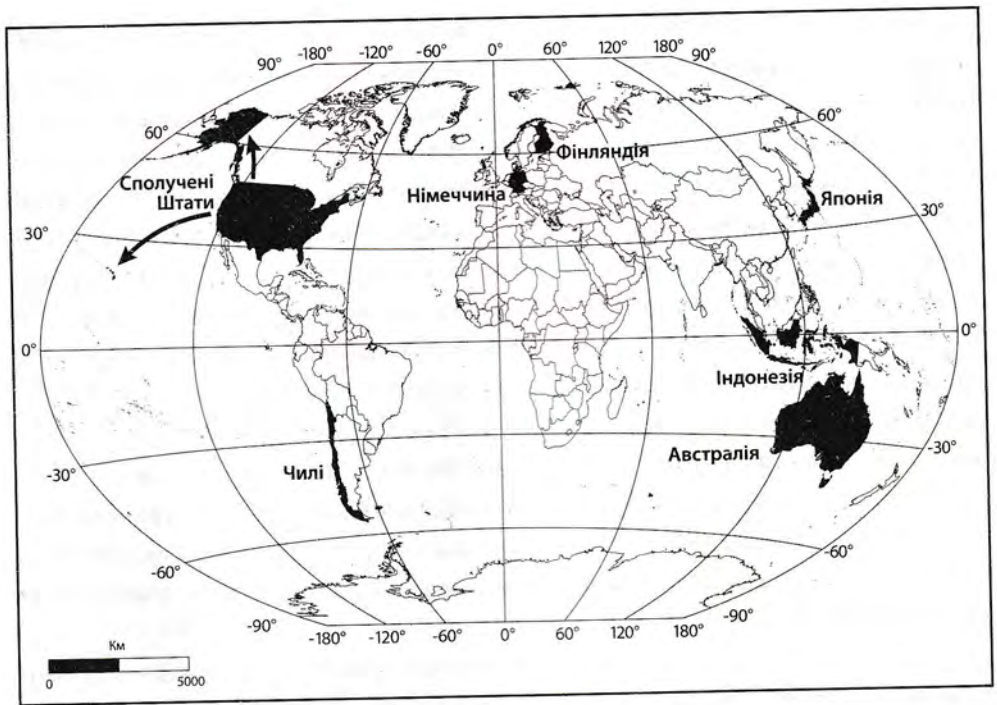

Рис. 1. Мапа світу

Ця книга є *порівняльним* дослідженням. Її сторінки присвячуються розгляду не якоїсь однієї країни. Натомість у ній ідеться про сім країн, що їх можна порівняти між собою. Авторам науково-популярної літератури доводиться обирати між презентацією досліджень поодиноких типових прикладів та порівнянням численних прикладів із практики. Кожен із цих методів має свої переваги та обмеження. Звісно, у виданні такого обсягу можна подати дуже багато інформації щодо якогось конкретного практичного випадку, але саме порівняльні дослідження забезпечують перспективу та виявляють проблеми, які могли б і не проявитися під час дослідження якогось одного типового прикладу.

Історичні порівняння змушують ставити запитання, які навряд чи можуть виникнути під час дослідження одного типового випадку: чому конкретний тип події спричинив в одній країні результат R1, а в іншій країні дав абсолютно інший результат R2? Наприклад, в однотомних історичних

виданнях про громадянську війну в Америці, які я полюбляю читати, автори можуть присвятити шість сторінок наслідкам битви під Геттісбергом, але забувають дати відповідь на таке запитання: чому, на відміну від аналогічних подій в Іспанії та Фінляндії, Американська громадянська війна завершилася тим, що переможці зберегли життя переможеним? Дослідники певних подій у певній країні часто звинувачують авторів порівняльних досліджень у примітивізації та поверховості викладення, а ті, у свою чергу, так само часто закидають своїм опонентам нездатність висвітлити питання в ширшій перспективі. Точку зору вчених, які займаються порівняльними дослідженнями, влучно передає такий саркастичний вираз: «Ті, хто займається дослідженням лише однієї країни, закінчують тим, що не можуть зрозуміти жодної». Пропонована вам книга є порівняльним дослідженням з усіма притаманними йому перевагами та обмеженнями.

Оскільки обсяг цієї книги «розподілено» між сімома країнами, я з сумом усвідомлюю, що розповідь про кожну з цих країн має бути стислою. Сидячи за робочим столом, я повертаю голову й бачу позаду себе на підлозі кабінету десяток стосів із книг та газет, кожен — до п'яти футів заввишки, і в кожному — матеріал для одного розділу. Мені було надзвичайно болісно міркувати над тим, як ущільнити п'ять вертикальних футів матеріалу про повоєнну Німеччину до одного розділу на 11 тисяч слів. Скільки ж довелося викинути! Але таке ущільнення має і свої переваги: воно дає змогу читачеві порівняти великі проблеми повоєнної Німеччини із проблемами інших країн, не відволікаючись при цьому на різні цікаві подробиці, винятки, всілякі «якщо» та «але». Для читачів, що хотіли б отримати більш детальну інформацію, наприкінці книги розміщено список використаної літератури — книг і статей, присвячених дослідженню окремих практичних прикладів.

Стиль презентації матеріалу цієї книги — *нарративний*. Це традиційний стиль істориків, що сягає корінням зачаткування історії як наукової дисципліни такими грецькими авторами, як Геродот та Фулідід понад 2400 років тому. Термін «нарративний стиль» означає, що аргументація подається у вигляді прозового тексту, без формул, числових таблиць, графіків і статистичних викладок та стосується лише невеликої кількості досліджуваних практичних прикладів. Цей стиль може контрастувати з новим потужним

кількісним методом викладення в сучасних соціологічних дослідженнях, де рясно використовуються формули, гіпотези, таблиці з різними даними, графіки та масштабні вибірки (тобто результати досліджень численних практичних прикладів), які роблять можливою перевірку статистичної значущості.

Я мав змогу оцінити потужність сучасних кількісних методів. Ними я користувався у статистичному дослідженні 73 Полінезійських островів*, щоб дійти висновків, які не можна було б отримати надійним шляхом за допомогою описової розповіді про знеліснення на кількох островах. Я також був співредактором книги**, в якій деякі з моїх колег вправно використовували кількісні методи для вирішення питань, які до того безуспішно намагалися вирішити в своїх дебатах історики, що користувалися нарративними методами, наприклад, яку роль — позитивну чи негативну — відіграли воєнні завоювання Наполеона та політичні катаклізми в подальшому економічному розвитку Європи.

Спершу я хотів було застосувати в цій книзі сучасні кількісні методи й навіть присвятив цьому багато місяців роботи, але зрештою зрозумів, що реалізацію такого завдання доведеться залишити для якогось наступного проекту. А в цій книзі натомість шляхом нарративного дослідження визначити гіпотези та перемінні величини, які надалі можна буде перевірити за допомогою кількісного дослідження. Моя вибірка з семи країн надто обмежена, щоб на її підставі можна було робити статистично значущі висновки. Треба буде ще чимало попрацювати, щоб «операціоналізувати» мої описові якісні поняття на кшталт «успішного подолання кризи» та «об'єктивної самооцінки», тобто перетворити ці вербальні концепції на величини, які можна обчислити в цифрах. Тому ця книга становить нарративне дослідження, яке, сподіваюся, слугуватиме стимулом для подальшої кількісної перевірки.

З усіх більш як 210 країн світу в цій книзі йдеться лише про сім добре відомих мені особисто. Причому мені не раз доводилося бувати в усіх

* Barry Rolett and Jared Diamond. Environmental predictors of pre-European deforestation on Pacific Islands. *Nature*. 431: 443-445 (2004).

** Jared Diamond and James Robinson, eds. *Natural Experiments of History*. (Harvard University Press, Cambridge, MA, 2010).

семи. В шести з них я подовгу жив, а в одну потрапив ще 70 років тому. Мовами цих шести країн я говорю й досі або говорив колись. Я люблю усі ці країни, з радістю відвідую їх (упродовж останніх двох років я зміг побувати в усіх семи), свого часу всерйоз задумувався про те, щоб перебратися жити до однієї з них на постійній основі. В результаті я маю змогу писати про ці країни доброзичливо та компетентно на підставі власного досвіду, а також досвіду давніх друзів, які там живуть. Цей досвід охоплює достатньо великий період часу, протягом якого ми мали змогу стати свідками великих змін. Серед зазначених семи країн мій досвід безпосереднього знайомства з Японією дещо обмежений, оскільки я не володію місцевою мовою і приїжджав сюди ненадовго впродовж лише останніх двадцяти років. Утім, брак особистого досвіду проживання в цій країні компенсувала неабияка обізнаність моїх японських родичів по лінії дружини, а також друзів та студентів з Японії.

Звісно, що ті сім країн, які я обрав на підставі свого особистого досвіду, не є довільною вибіркою із країн світу. П'ять із них є багатими індустріальними країнами, одна — помірно заможною, і лише одна становить собою бідну країну, що розвивається. Жодна з них не є африканською: це Австралія, дві європейські країни, дві азійські, одна північноамериканська і одна південноамериканська. Я залишаю іншим авторам право перевіряти ту міру, якою мої висновки, отримані з цієї не довільної вибірки, можна буде застосовувати по відношенню до інших країн. Я пішов на таке обмеження і обрав для дослідження саме цю сімку тому, що мав тут велику перевагу — я добре знав ці країни завдяки інтенсивному власному досвіду, дружбі з місцевими жителями та знанню (в шести випадках) місцевих мов.

У цій книзі йдеться майже виключно про сучасні загальнонаціональні кризи, які трапилися за мого життя, і це дало мені змогу описувати їх з точки зору свого особистого досвіду. Винятком, коли досліджувані мною зміни трапилися ще до мого народження, є, знову ж таки, Японія, якій я присвячую два розділи. В одному з тих розділів йдеться про нинішню Японію, а в іншому — про Японію доби Мейдзі (1868–1912). Цей другий розділ я включив у книгу тому, що Японія доби Мейдзі становить вражаючий приклад свідомої вибіркової зміни, адже вона вважається епохою не-

щодавнього минулого, а також тому, що спогади про тогочасні проблеми, які довелося вирішувати цій країні, не втрачають актуальності в сучасній Японії.

Звісно, загальнонаціональні кризи траплялися і в минулому, вже тоді не раз поставали схожі запитання. І хоча я не можу розглядати випадки з минулого із точки зору власного досвіду, ці давні кризи залишили по собі великий масив літератури. Йдеться про такі добре знані приклади з історії, як занепад і крах Західної Римської імперії в четвертому й п'ятому століттях нашої ери; злет і падіння африканської держави зулусів у XIX столітті; французька революція 1789 року та подальша реорганізація Франції; катастрофічна поразка Пруссії в битві під Єною в 1806 році та її завоювання Наполеоном, а також соціальні, адміністративні та військові реформи, що в подальшому були проведені в цій країні. Через кілька років роботи над цим дослідженням я виявив, що книга, назва якої стосується схожої теми («Криза, вибір і зміна»), вже була опублікована американським видавництвом Little, Brown and Company ще в 1973 році!⁹ Ця книга відрізняється від моєї тим, що містить кілька практичних прикладів із минулого, а також іншими базовими аспектами. (То була колективна праця, в якій використовувався метод під назвою «системний функціоналізм».)

Професійні історики в своїх дослідженнях роблять наголос на *архівних даних*, тобто на аналізі збережених письмових документів-першоджерел. Кожна нова праця з історії обґрунтовується завдяки застосуванню раніше не використовуваних або мало використовуваних архівних даних чи шляхом нового тлумачення архівних джерел, вже використовуваних іншими істориками. На відміну від численних праць, наведених у моїй бібліографії, ця книга не ґрунтується на архівних дослідженнях. Її новизна полягає в застосуванні нового методу, в основу якого покладено досвід особистісних криз, чіткий порівняльний підхід, а також точка зору, що ґрунтується на моєму особистому життєвому досвіді та досвіді моїх друзів.

⁹ Gabriel Almond, Scott Flanagan, and Robert Mundt, eds. *Crisis, Choice, and Change: Historical Studies of Political Development*. (Little, Brown, Boston, 1973).

Перед вами не журнальна стаття про поточні події, написана для того, щоб її читали протягом кількох тижнів після публікації, після чого вона застаріє і про неї забудуть назавжди. Це — книга, розрахована на перевидання впродовж багатьох десятиліть. Цей очевидний факт я констатую для того, щоб у вас не виникло запитання: а чому це у книжці нічого не сказано про конкретну нинішню політику президента США Дональда Трампа, про його стиль керівництва та про поточні переговори щодо виходу Великої Британії з Європейського Союзу? Все, що я напишу зараз про ці швидкоплинні події, безнадійно застаріє на момент опублікування цього видання, а через кілька десятиліть взагалі стане абсолютно не потрібним. Читачі, яких цікавить президент Трамп, його політика і Брекзїт, можуть знайти великий обсяг відповідної інформації в інших джерелах. Зате розділи 9 і 10 моєї книги докладно розповідають про головні проблеми, що стоять перед Сполученими Штатами ось уже два десятиліття: за нинішньої адміністрації вони привернули до себе іще більшу увагу і, поза сумнівом, залишатимуться актуальними щонайменше впродовж наступного десятиліття.

А тепер перейдімо до шляхової мапи самої книги. В першому розділі я зупинюся на особистісних кризах, а решту книги присвячу кризам загальнонаціональним. Переживши наші власні кризи та спостерігаючи за кризовими ситуаціями, в які потрапляли наші рідні та близькі, всі ми мали змогу переконатися, що їхні результати суттєво відрізняються один від одного. В найкращому випадку людям вдається розробити нові, ліпші методи подолання кризи, і вони виходять із неї дужчими й міцнішими. Буває ж, навпаки, що приголомшені кризою люди вдаються до старих методів її подолання або вигадують нові, які виявляються ще гіршими за старі. Деякі люди у кризовому стані навіть вкорочують собі віку. Терапевти визначили цілу низку чинників (дюжину з них я висвітлю в розділі 1), які збільшують імовірність того, що особистісну кризу вдасться успішно подолати. Паралельно з цими чинниками я проаналізую ті, які впливають на результати загальнонаціональних криз.

Усім, хто почне з досадою стогнати: «Дюжина чинників — це забагато, чом би не обмежитись лише кількома?», я відповім так: було б абсурдом вважати, що людське життя або історію цілої країни можна звести до жменьки заялжених гасел. Якщо ви матимете нещастя натрапити на книгу, автор якої стверджуватиме, що йому вдалося цього досягти, можете сміливо, навіть не читаючи, кинути її в кошик для сміття. З іншого боку, якщо ви матимете нещастя натрапити на книгу, де йтиметься про аналіз аж 76 чинників, що впливають на подолання кризи, то можете також викинути її на смітник, бо саме автор, а не читач, має аналізувати й визначати пріоритети в безкінечно складному житті, формуючи свою робочу концепцію. Я з'ясував, що прийнятний компроміс між двома крайнощами забезпечує використання дванадцяти чинників — достатньо, аби пояснити переважну частину реальності, але не настільки детально, щоб нагадувати докладний перелік нагальних проблем, який годиться лише для їх озвучення, але не для розуміння довколишнього світу.

За цим вступним розділом ідуть три пари розділів, кожна з яких стосується різних типів загальнонаціональної кризи. Перша пара присвячена кризам у Фінляндії та Японії, де вони вибухнули внаслідок ударів, завданих іншою країною, і стали несподіваним потрясінням. Друга пара також стосується криз, що вибухнули раптово, але в результаті внутрішнього струсу (в Чилі та Індонезії). Остання пара описує кризи, які були не вибуховими, а розгорталися поступово (в Німеччині та Австралії), найперше у зв'язку з негараздами, завданими Другою світовою війною.

Фінська криза (розділ 2) вибухнула в результаті масштабної агресії Радянського Союзу проти Фінляндії 30 листопада 1939 року. Надалі у Зимовій війні ця країна, фактично залишившись без союзників, зазнала серйозних втрат, проте змогла зберегти свою незалежність у протистоянні з СРСР, чие населення переважало населення Фінляндії у співвідношенні 40 до 1. Двадцять років потому я провів у Фінляндії ціле літо, спілкуючись із ветеранами тієї війни, а також із вдовами та сиротами. Спадщина Зимової війни стала виразною вибірковою зміною, яка перетворила Фінляндію на безпрецедентну мозаїку, на суміш суперечливих елементів: маленької заможної ліберальної демократії, зовнішня політика якої полягала в тому, щоб у будь-який спосіб заслужити довіру відсталого й злиденного гіганта — радянської

диктатури. Така політика вважалася ганебною і засуджувалася як «фінляндизація» численними представниками інших країн, які не могли зрозуміти історичні причини цього вибору. Один із найбільш емоційних моментів мого літнього перебування в Фінляндії пов'язаний з епізодом, коли я необдумано висловив схожі погляди ветерану Зимової війни, а він у відповідь стримано й чемно пояснив мені той гіркий урок, який засвоїли фіни, коли інші країни відмовили їм у допомозі.

Друга із двох криз, спровокованих зовнішнім ударом, стосується Японії. Довготривала політика ізоляції цієї країни від зовнішнього світу закінчилася 8 липня 1853 року, коли ескадра військових кораблів Сполучених Штатів зупинилася на вході до Токійської бухти, вимагаючи підписання договору і прав для кораблів США та моряків (розділ 3). Остаточним підсумком стало повалення старої японської системи урядування, свідоме прийняття програми різких широкомасштабних змін і так само свідоме прийняття програми збереження тих численних традиційних рис, які роблять нинішню Японію найбільш своєрідною серед багатих індустріальних країн. Японська трансформація впродовж десятиліть після прибуття американської ескадри, так звана доба Мейдзі, виразно ілюструє на загальнонаціональному рівні ті численні чинники, які впливають і на особистісні кризи. Водночас процеси ухвалення рішень та результуючі воєнні успіхи Японії доби Мейдзі допомагають нам зрозуміти, чому ця країна у 1930-х роках вирішила інакше, що спричинило її грандіозну воєнну поразку в Другій світовій війні.

У розділі 4 йдеться про Чилі, першу з досліджуваної пари країн, кризи в яких набули вигляду внутрішнього вибуху в результаті руйнації політичного компромісу між їхніми громадянами. 11 вересня 1973 року, після кількох років політичної безвиході, демократично обраний уряд Чилі під керівництвом президента Альєнде був повалений в результаті військового перевороту, а його провідник генерал Піночет очолив державу на період понад 17 років. Коли я жив у Чилі за кілька років до перевороту, мої чилійські друзі не змогли передбачити ані самого перевороту, ані тих неймовірних у своєму садизмі тортур, до яких вдався уряд Піночета. Навпаки, вони гордо розповідали мені про давні чилійські традиції демократії, такі відмінні від традицій решти південноамериканських країн. Нині Чилі знову є демокра-

тичним винятком у Південній Америці, але ця країна зазнала вибіркового змін, увібравши в себе елементи моделей і Альенде, і Піночета. Мої американські друзі, які ознайомилися з цією книгою в її чорновому варіанті, говорили, що розділ, присвячений Чилі, є найбільш страхотливою частиною моєї книги, оскільки в ній описано ту швидкість і повноту, з якою демократія змінилася на садистську, жорстоку диктатуру.

В парі з розділом про Чилі йде розділ 5 про Індонезію, де руйнація політичного компромісу між її громадянами призвела до внутрішнього вибуху у вигляді спроби державного перевороту, що датується 1 жовтня 1965 року. Результат цієї спроби виявився діаметрально протилежним чилійському перевороту: стався контрпереворот, що призвів до геноцидного знищення того політичного угруповання, яке начебто влаштувало чи підтримало спробу перевороту. Індонезія різко відрізняється від решти країн, описаних у цій книзі: вона є найбіднішою, найменш індустріалізованою та найменш вестернізованою серед них; вона має наймолодшу національну ідентичність, що сформувалася лише впродовж тих сорока років, які мені довелося працювати в цій країні.

У наступних двох розділах йдеться про загальнонаціональні кризи в Німеччині та Австралії, які не вибухнули, а розгорталися «начебто» повільно. Дехто з читачів може не погодитися із використанням термінів «криза» або «струс» для позначення таких повільних змін. Проте я все ж таки вважаю доречним розглядати їх у рамках тієї ж самої схеми, яку я використовую для характеристики більш різких змін, оскільки вони ставлять ті ж самі питання вибіркового змін та ілюструють ті ж самі чинники, що впливають на кінцеві результати. Окрім того, різниця між «вибуховою кризою» та «повільною зміною» є довільною і нечіткою: ці процеси фактично перетікають один в одного. Навіть у випадках начебто різких трансформацій на кшталт чилійської до перевороту призвели десятиліття повільно накопичуваної напруженості, а після перевороту настали десятиліття поступових змін. Я характеризую кризи в розділах 6 та 7 як «начебто» повільні тому, що, фактично, в повоєнній Німеччині криза почалася із край травматичного спустошення, найбільшого з тих, які довелося пережити решті країн, досліджуваних у цій книзі: на день своєї капітуляції у Другій світовій війні 8 травня 1945 року вся Німеччина лежала в руїнах. Аналогічним чином виникла повоєнна криза в Австралії:

хоча вона розгорталася повільно, але почалася із трьох катастрофічних військових поразок, яких ця країна зазнала протягом менше ніж трьох місяців.

Першою з досліджуваних мною країн, яка є ілюстрацією не вибухового розгортання кризи, є Німеччина після Другої світової війни (розділ 6), перед якою одночасно постали проблеми її спадщини часів нацистського режиму, розбіжностей щодо подальшої організації ієрархічної структури суспільства, а також травми, завданої розподілом Німеччини на Західну та Східну. В рамках мого порівняльного методу характерні особливості розв'язання кризи в повоєнній Німеччині включають надзвичайно гострий конфлікт між поколіннями, сильні геополітичні обмеження, а також процес примирення з націями, що стали жертвами злочинів, вчинених Німеччиною під час війни.

Іншим наведеним мною прикладом невибухового розгортання кризи є Австралія (розділ 7), яка переформатувала свою національну ідентичність за ті 55 років, упродовж яких я відвідував цю країну.

Коли я вперше прибув до Австралії в 1964 році, вона нагадувала віддалений аванпост Британії в Тихому океані, який і досі покладався на Британію у плані своєї ідентичності та проводив політику Білої Австралії, обмежуючи або забороняючи імміграцію неєвропейців. Але перед Австралією постала криза ідентичності, бо ота біла британська ідентичність дедалі більше вступала в конфлікт з географічним розташуванням Австралії, з потребами її зовнішньої політики, оборонної стратегії, економіки та з національним складом населення. Торгівля й політика нинішньої Австралії орієнтуються на Азію, вулиці австралійських міст та її студмістечка повняться азіатами, а прихильники усунення королеви Англії з посади голови уряду Австралії програли референдум з досить незначною кількістю голосів. Однак, як і в Японії доби Мейдзі та в Фінляндії, ці зміни були вибірковими: Австралія й досі лишається парламентською демократією, її державна мова все ще англійська, а більшість австралійців за своїм походженням — британці.

Усі зазначені вище загальнонаціональні кризи чітко усвідомлювалися суспільством і були подолані (або, принаймні, перебувають в тривалому процесі подолання), тому ми вже маємо змогу говорити про їхні наслідки. В останніх чотирьох розділах ідеться про нинішні та майбутні кризи, ре-

зультати яких наразі невідомі. Цю частину я починаю з Японії (розділ 8), яка вже була предметом розгляду в розділі 3. Перед нинішньою Японією поставали численні фундаментальні проблеми, окремі з яких цілком визнають і японський народ, і уряд країни, тоді як інші широкий загал не визнає або заперечує. Наразі скидається на те, що ці проблеми не рухаються в напрямку свого вирішення; майбутнє Японії нині невизначене і повністю залежить від волі її громадян. Чи зможе досвід сміливого й успішного подолання кризи в добу Мейдзі допомогти сучасній Японії здолати кризу нинішню?

Наступні два розділи (9 і 10) стосуються моєї рідної країни, Сполучених Штатів Америки. Я визначив чотири кризи, які з огляду на своє зростання спроможні підірвати американську демократію та американську потужність упродовж наступного десятиліття, як це сталося свого часу в Чилі. Зрозуміло, що це — не мої власні висновки: відкрита дискусія щодо всіх чотирьох кризових чинників точиться серед багатьох американців, і відчуття кризи в нинішніх Сполучених Штатах дуже поширене. Мені здається, що всі чотири досліджувані проблеми наразі не рухаються в напрямку свого розв'язання, а, навпаки, лише загострюються. Однак Америка, як і Японія доби Мейдзі, має свої спогади про подолання криз, а саме про тривалу і криваву Громадянську війну, а також про те, як Друга світова війна раптово висмикнула нашу країну з її політичної ізоляції. Чи допоможе нам здобутий досвід досягти успіху цього разу?

Наприкінці книги йдеться про увесь світ (розділ 11). Можна було б скласти безкінечний перелік проблем, які стоять перед країнами, але натомість я зосередив увагу на чотирьох, які, на мою думку, демонструють тенденцію до зростання і які, в разі їх невирішення, можуть негативно вплинути на рівень життя в усьому світі впродовж кількох наступних десятиліть. На відміну від Японії та Сполучених Штатів, які мають тривалу історію національної ідентичності, самоврядування та традицію успішних колективних дій, світу в цілому бракує такої історії. За відсутності надихаючих спогадів і традицій — чи зможемо ми досягти успіху тепер, коли вперше в історії перед нами поставали проблеми, потенційно фатальні для всього світу?

Закінчується ця книга епілогом, у якому наше дослідження семи країн і усього світу загалом розглядається у світлі перелічених вище дванадцяти

чинників. Виникає запитання: чи потребує та чи інша країна кризи, здатної гальванізувати її й підштовхнути до великих змін? Шок від пожежі в «Косовому гаю» спричинив трансформацію короткострокової психотерапії. Чи зможуть країни зважитися на трансформацію без того шоку, який викликає страшна пожежа? В епілозі я також розмірковую над тим, чи мають лідери вирішальний вплив на історію; я пропоную напрями подальших досліджень; я наголошую на тих уроках, які цілком реально засвоїти завдяки вивченню історії. Якщо народи або хоча б їхні керівники спроможуться проаналізувати кризи попередніх десятиліть, то розуміння минулого зможе допомогти нам подолати кризи нинішні та майбутні.

ЧАСТИНА 1

ІНДИВІДИ

РОЗДІЛ 1

ОСОБИСТІСНІ КРИЗИ

Особистісна криза — Життєві шляхи —
Подолання кризи — Чинники, пов'язані
з наслідками — Національні кризи

Коли мені виповнився 21 рік, я пережив найжорстокішу кризу на своїй професійній стежі. Зростав я у Бостоні найстаршою дитиною в освіченій сім'ї: батько був професором Гарвардського університету, а матір — лінгвісткою, піаністкою та вчителькою, яка заохочувала мою любов до навчання. Я ходив до чудової середньої школи (Roxbury Latin School), а потім навчався у престижному виші — Гарвардському коледжі. У школі я мав добрі оцінки з усіх предметів; навчаючись у коледжі, виконав два лабораторних дослідницьких проекти й опублікував їх результати, тож закінчив навчання у п'ятірці кращих випускників своєї групи. Маючи перед очима приклад батька-лікаря і отримавши надзвичайно позитивний досвід дослідницької діяльності на старших курсах, я вирішив захистити докторську дисертацію з експериментальної психології. Щоб продовжити навчання в аспірантурі, у вересні 1958 року я вступив до Кембриджського університету в Англії, країні, яка на той час була світовим лідером у галузі психології. Додатковими причинами, що обумовили мій переїзд до Кембриджа, були можливість вперше в житті пожити далеко від домівки,

подорожувати Європою, а також говорити іноземними мовами, які я на той час вивчив за підручниками.

Та невдовзі з'ясувалося, що навчатися в аспірантурі для мене було значно важче, ніж у середній школі та Гарвардському коледжі, й навіть важче, ніж займатися дослідницькою діяльністю на старших курсах вишу. Керівником моєї дисертаційної роботи в Кембриджі, в лабораторії та кабінеті якого я працював, був видатний психолог, що збирався зайнятися вивченням генерації струму електричними вуграми. Він хотів, щоб я вимірював рух заряджених частинок (іонів натрію та калію) в електрогенеруючих мембранах вугрів.

Для цього мені потрібно було сконструювати необхідне обладнання. Але майстер з мене завжди був ніякий. В середній школі мені без сторонньої допомоги не вдавалося зібрати навіть звичайний радіоприймач. Тож я просто не уявляв, як сконструювати камеру для дослідження мембран у вугрів, а тим паче щось більш складне та ще й електричне.

До Кембриджа я прибув із дуже хорошою рекомендацією свого керівника з дослідницьких робіт у Гарварді. Але невдовзі з усією очевидністю з'ясувалося, що я став розчаруванням як для самого себе, так і для свого нового керівника в університеті. Як із колеги-дослідника користі з мене для нього не було жодної. Тому він перевів мене до окремої лабораторії, де я міг проводити дослідження самотужки.

Намагаючись знайти проект, який би краще узгоджувався з моєю технічною невідповідністю, я захопився за ідею дослідження переміщення натрію та води в жовчному міхурі, простому мішкоподібному органі. Необхідна для цього технологія була елементарною: просто поміщати заповнений рідиною жовчний міхур кожні десять хвилин на точні ваги і зважувати воду, яка в ньому міститься. Таку операцію міг здійснювати навіть я! Жовчний міхур сам по собі не є аж таким важливим, але він належить до категорії органів, покритих всередині тканиною, що називається епітелієм, а нею покриваються й значно важливіші органи, такі як нирки та кишечник. Тоді, в 1959 році, вважалося, що всі відомі епітеліальні тканини, які переміщують іони й воду, зокрема епітелій жовчного міхура, генерують електричну напругу, величина якої залежить від переміщення ними заряджених іонів. Та кожного разу, коли я намагався виміряти напругу в жовчному мі-

хурі, отримував нуль. Для мене це стало вагомим доказом того, що я або не зміг опанувати навіть простої технології, достатньої для реєстрації напруги у жовчному міхурі в разі її наявності, або якимось чином умертвив тканину, тож вона просто не функціонувала. В будь-якому випадку я міг записати собі в пасив іще одне фіаско як лабораторного фізіолога.

Моя деморалізація посилилася, коли в червні 1959 року я взяв участь у першому конгресі Міжнародного біологічного товариства в Кембриджі. Сотні вчених з усього світу презентували праці, в яких описували свої дослідницькі роботи, я мені презентувати було нічого. Я почувався приниженим, бо звик завжди бути одним із перших у колективі, а тут я був ніким.

У моїй душі наростали сумніви — можливо, варто взагалі відмовитися від кар'єри науковця-дослідника? Я читав і перечитував відому книгу Торо «Волден, або життя у лісі». І пережив потрясіння, знайшовши в ній те, що було написано ніби спеціально для мене: справжня мотивація до занять наукою — це егоїстичне бажання отримати визнання інших науковців. (І дійсно, для більшості науковців це і є основним мотивом!) Але Торо відкидав такий мотив, як пустопорожня претензійність. Основна теза «Волдена» полягала для мене ось у чому: потрібно розібратися, чого я дійсно хочу від життя, а не спокушатися марнославними надіями на визнання. Торо посилив мої сумніви щодо доцільності продовження наукових досліджень у Кембриджі. А момент прийняття остаточного рішення невможно наближався: мій другий рік аспірантури мав розпочатися наприкінці літа, і я мусив пройти повторну реєстрацію, якщо збирався залишатися в Кембриджі й надалі.

Наприкінці червня я подався на місяць у відпустку до Фінляндії — там я здобув чудовий і глибокий досвід, про який розповім у наступному розділі. Вперше побувавши у Фінляндії, я отримав можливість вивчати мову, важку і прекрасну фінську мову, і не з книжок, а слухаючи людей і розмовляючи з ними. Мені це дуже подобалося. Цей процес виявився настільки ж успішним і плідним, наскільки безуспішними та марними були мої фізіологічні дослідження.

Під кінець місяця, проведеного у Фінляндії, я почав всерйоз замислюватися про відмову від кар'єри не лише психолога, а й науковця взагалі. І натомість став подумувати про поїздку до Швейцарії, про розвиток і удо-

сконалення моїх мовних здібностей та роботу синхронним перекладачем у штаб-квартирі Організації Об'єднаних Націй. Це означало відмову від життя науковця, від творчої діяльності та слави в наукових колах, про яку я мріяв і яку уособлював для мене мій батько-професор. Я не заробляв би багато грошей, працюючи перекладачем. Але, з іншого боку, я займався б тим, що мені подобалося і добре вдавалося, — принаймні, так мені тоді здавалось.

Моя криза сягнула піку, коли я повернувся з Фінляндії і в Парижі тиждень провів зі своїми батьками, яких не бачив цілий рік. Я розповів їм про свої практичні та філософські сумніви щодо кар'єри дослідника і про наміри стати перекладачем. Напевне, моїм батькам було надзвичайно болісно спостерігати мої сум'яття та пригніченість. Потішило тільки те, що вони вислухали мене, але не стали повчати, як жити далі.

Криза скінчилася в один день — якось уранці, коли я з батьками сидів на лавці в паризькому парку, вкотре перетираючи питання — кидати мені науку чи продовжувати? І тоді батько тактовно, не напіраючи, дав мені пораду. Так, погодився він, у мене є сумніви щодо доцільності кар'єри науковця-дослідника. Але ж я провів у аспірантурі лише рік, а жовчний міхур вивчав усього кілька місяців. Тож чи не зарано відмовлятися від кар'єри, яку я планував собі на все життя? Чом би мені не повернутися до Кембриджу і не спробувати знову зайнятися наукою, присвятивши розв'язанню проблеми жовчного міхура наступних півроку? Якщо в мене нічого не вийде, то я в будь-якому разі матиму змогу покинути аспірантуру навесні 1960 року й мені не доведеться приймати незворотне рішення зараз.

Ця порада мого батька стала для мене ніби рятувальним кругом, кинутим потопаючому. У мене з'явилася поважна причина відкласти важливе рішення (зробити протягом півроку іще одну спробу), і нічого ганебного в цьому не було. Проміжне рішення не прив'язувало мене назавжди до кар'єри дослідника-науковця, бо у мене й досі був альтернативний варіант: через півроку стати перекладачем-синхроністом.

Тож я пристав на батькову пораду і, повернувшись до Кембриджа, розпочав там свій другий рік в аспірантурі. Я поновив досліди з жовчним міхуром. Двоє молодих колег з факультету фізіології, яким я буду вдячний довіку, допомогли мені вирішити технічні проблеми з дослідженням жовч-

ного міхура. Зокрема, один із них допоміг пересвідчитися, що мій метод вимірювання показників напруги в жовчному міхурі був абсолютно адекватним; міхур дійсно генерував напругу, яку можна було виміряти за відповідних умов (так звані «дифузійні потенціали» та «мембранні потенціали»). Просто річ була в тім, що жовчний міхур не генерував напругу під час переміщення іонів та води з тієї конкретної причини (єдино відомої на той час, якщо йшлося про транспортуючий епітелій), що він транспортував однаковою мірою позитивні та негативні іони, а тому не переміщував результуючий заряд і не генерував напругу переміщення.

Мій міхур зацікавив інших фізіологів — і навіть мене самого. Експерименти з ним виявилися успішними, і мої загальнофілософські сумніви, пов'язані з марнословним прагненням до визнання іншими науковцями, поступово розвіялися. В Кембриджі я провів чотири роки, завершив свою дисертацію, повернувся до США, отримав хорошу університетську роботу, на якій займався дослідженнями й викладанням фізіології (спершу в Гарварді, потім у Каліфорнійському університеті), і став успішним фізіологом.

Це була моя перша велика професійна криза, типова для особистісних криз. Звісно, вона була не останньою в моєму житті. Приблизно у 1980 та 2000 роках я пережив дві більш помірні професійні кризи, які стосувалися зміни спрямованості моєї дослідницької діяльності. А попереду на мене ще чекали болісні особистісні кризи, пов'язані з першим одруженням та розлученням сім років потому. Ота перша професійна криза стала для мене унікальною в своїй конкретиці, бо навряд чи коли-небудь іще у світовій історії перед кимось стояла непроста дилема: продовжувати дослідження жовчного міхура чи кинути наукову кар'єру і стати перекладачем-синхроністом? Але, як ми переконаємося далі, та низка проблем, які поставила переді мною криза 1959 року, була абсолютно типовою для особистісних криз загалом.

Майже всі читачі цієї книги стикалися або стикнуться з таким потрясінням, як особистісна криза на кшталт тієї, що спіткала мене 1959 року. В її розпал людина не робить паузи, щоб поміркувати над науковим визначенням поняття «криза», — вона просто *розуміє*, що перебуває в стані кризи.

Надалі, коли криза минає і з'являється можливість поміркувати над нею на дозвіллі, можна ретроспективно визначити її як ситуацію, коли перед вами постає велика проблема, яку начебто неможливо подолати відомими методами вирішення проблем. І ви силуетесь створити нові методи. Ви, як і я колись, ставите під сумнів свою ідентичність, свої цінності, своє бачення світу.

Вам, поза сумнівом, доводилося спостерігати, як особистісні кризи постають у різних формах і з різних причин, а потім розвиваються різними шляхами. Деякі набувають форми одного-єдиного й несподіваного потрясіння — наприклад, смерті коханої людини, звільнення з роботи без попередження, серйозної аварії або ж природного катаклізму. Результуюча втрата здатна пришвидшити кризу не лише через практичні наслідки самої втрати (наприклад, коли втрачають дружину або чоловіка), а й через завданий біль, через удар по вашій впевненості у справедливості світобудови. Це можна сказати про рідних і близьких тих людей, які загинули в пожежі у «Кокосовому гаю». Інші ж кризи набувають форми проблеми, яка накопичується повільно, а потім вибухає, — сюди можна віднести розпад подружжя, серйозну хронічну хворобу, а також проблеми, пов'язані з грошима або кар'єрою. Бувають також кризи розвитку, які зазвичай розгортаються на якомусь перехідному етапі життя, наприклад, криза підліткового віку, криза середнього віку, вихід на пенсію, старість. Скажімо, під час кризи середнього віку вам може здаватися, що ваші найкращі роки вже позаду, і ви б'єтесь над тим, щоб визначити прийнятні для себе цілі на решту свого життя.

Отакими є різноманітні форми особистісних криз. Серед їх найбільш поширених конкретних причин слід назвати проблеми людських стосунків: розлучення, припинення дружби або глибоке невдоволення, яке спонукає вас чи вашого партнера поставити під сумнів доцільність продовження стосунків. Після розлучення люди часто починають запитувати себе: що я зробив не так? Чому вона (він) вважає за потрібне покинути мене? Чи буде у мене коли-небудь ще один шанс? Якщо мені не вдалося налагодити стосунки із близькою мені людиною, то, може, я взагалі нікчема?

Окрім проблем у стосунках, іншими поширеними причинами особистісних криз є смерть або хвороба рідних і близьких, фіаско в службовій

кар'єрі чи фінансова нестабільність. Особистісні кризи можуть також виникати на релігійному ґрунті: тих, хто впродовж усього свого життя вірив у Бога, може охопити сумнів, а атеїстів, навпаки, привабити релігія. Але спільним для всіх цих типів кризи є відчуття того, що в чиемусь підході до життя не працює якийсь важливий механізм, тому виникає необхідність у пошуку нового підходу.

Як це буває з багатьма людьми, мій власний інтерес до особистісних криз спершу був обумовлений випадками, які я пережив сам, або тими кризовими ситуаціями, в які потрапили мої друзі та родичі. Далі мій власний мотив формувався під впливом кар'єри моєї дружини Марі, клінічного психолога. Протягом першого року нашого подружнього життя Марі проходила підготовку в громадському психіатричному центрі, клініка якого проводила короткостроковий курс психотерапії для клієнтів, що потрапили у кризові ситуації. «Кризові» клієнти приходили до клініки або телефонували туди, бо почувалися приголомшеними тією чи іншою важкою проблемою, яку не в змозі були подолати самотужки. Коли у приймальному покої клініки дзвонив телефон або відчинялися двері й досередини заходив клієнт (або починав говорити по телефону), то консультант не знав наперед, яка проблема у цієї конкретної особи. Та водночас він знав, що цей клієнт, як і решта людей, що приходять сюди, перебуватиме у стані гострої особистісної кризи, ускладненої та прискореної усвідомленням, що колишніх методів подолання вже недостатньо.

Результати консультацій у центрах здоров'я, що пропонують кризову терапію, дуже різняться. В найсумніших випадках клієнти вдаються до спроби вкоротити собі віку, і часто така спроба виявляється успішною. Інші ж, що не можуть придумати для себе нового методу подолання кризи, застосовують старі способи і в разі невдачі їх охоплює паралізуючий страх, фрустрація, сум або лють. Проте в багатьох випадках клієнту вдається знайти нові, більш ефективні способи подолання кризи, і він виходить із неї сильнішим, ніж був до цього. У китайській мові такий результат відображається ієрогліфом, який перекладається як «криза». Він вимовляється «вей-цзі» й складається із двох ієрогліфів: ієрогліфа «вей», що позначає слово «небезпека», та «цзі», який означає вкрай важливий випадок, критичну точку, слушну нагоду. Схожу ідею німецький філософ Фрідріх Ніцше висловив афоризмом: «Те, що

нас не вбиває, робить нас сильнішими». Приблизно такий самий афоризм від Вінстона Черчилля звучить так: «Ніколи не марнуйте хорошої кризи!»

Ті, хто допомагав людям, які перебували у стані гострої особистісної кризи, часто підмічали одну особливість: щось важливе зазвичай трапляється протягом приблизно шести тижнів. У рамках цього короткого перехідного періоду ми ставимо під сумнів важливі для нас погляди та переконання і зазвичай буваємо значно більше сприйнятливими до особистісних змін, аніж упродовж тривалих періодів відносної стабільності. Ми не можемо прожити значно довше від цих шести тижнів, не знайшовши *хоча б якихось* способів подолання кризи, хоча наші сум, страждання та гнів (і, наприклад, пов'язане з цим безробіття) можуть тривати значно довше. По завершенні приблизно шести тижнів ми або знаходимо новий спосіб подолання кризи, який в остаточному підсумку виявляється успішним, або вдаємося до старого і вже неефективного способу, що автоматично знову приводить нас до колишнього незадовільного стану.

Звісно, ці спостереження гострих проявів особистісної кризи не означають, що наші життя вкладаються в таку собі спрощену модель: 1) зазнавши потрясіння, заведи будильник на шість тижнів; 2) визнай фіаско старих методів подолання кризи; 3) займися дослідженням нових методів подолання; 4) коли будильник задзвонить: або здавайся і повертайся до старих методів, або застосовуй нові й досягай успіху/криза подолана/життя щасливо триває далі. Ні, це не так: багато життєвих змін розгортаються повільно, без гострої фази. Нам вдається помітити й вирішити багато неминучих і нагальних проблем іще до того, як вони перетворюються на кризу й поглинуть нас. Навіть кризи у своїй гострій фазі можуть перетікати у тривалу фазу повільної перебудови. Особливо чітко це простежується на прикладі кризи середнього віку, коли початковий вибух невдоволення та позірна відсутність виходу можуть відчуватися вкрай гостро, а втілення нового способу подолання кризи може розтягнутися на роки. До того ж кризу не завжди вдається подолати остаточно. Наприклад, подружня пара, яка долає серйозні негаразди та розбіжності й таким чином уникає розлучення, може з часом вийти за рамки досягнутої угоди і знову стикнутися з тією ж самою або схожою проблемою. Хтось, кому довелося долати один тип кризи, може згодом стикнутися з новою проблемою й новим ти-

пом кризи — як це сталося в моєму випадку. Але навіть ці відмінності не заперечують той факт, що багатьом із нас доводиться переживати процес кризи приблизно так, як я це описав.

Як працює терапевт із людиною, що перебуває у стані кризи? Швидше за все, традиційні методи довготривалої психотерапії, які часто фокусуються на дитячих переживаннях і покликані зрозуміти витoki поточних проблем, під час гострої кризи виявляються недоречними, адже спрацьовують надто повільно. Натомість кризова терапія зосереджується безпосередньо на самій кризі. Методи її подолання були розроблені психіатром Еріхом Ліндемманом відразу ж після пожежі в «Кокосовому гаю», коли перед бостонськими шпиталями постала не лише надзвичайно серйозна проблема порятунку життя сотень важко травмованих і вмираючих людей, а й проблема психіатричного лікування ще більшої кількості вцілілих після катастрофи, а також рідних і близьких її жертв, які страждали від горя та почуття провини. Вбиті горем люди запитували себе: чому в світі стала можливою така страшна річ, чому вони й досі живі, тоді як їхні кохані та близькі загинули страшною смертю від опіків, тисняви та задухи? Наприклад, один охоплений почуттям провини чоловік, картаючи себе за те, що привів дружину до «Кокосового гаю», вистрибнув у вікно, щоб з'єднатися зі своєю коханою на тому світі. Так, хірурги *могли* допомогти постраждалим від опіків, але чим могли зарадити терапевти психологічним жертвам тієї пожежі? В результаті катастрофи в «Кокосовому гаю» в кризі опинилася сама психотерапія. І пожежа стала моментом народження кризової терапії.

Усіляко намагаючись допомогти величезній кількості травмованих людей, Ліндемман почав розробляти принцип, відомий нині під назвою «кризова терапія», який згодом почали застосовувати й до інших типів гострої кризи, про які я вже згадував вище. Протягом десятиліть, що минули із 1942 року, інші терапевти досліджували методи кризової терапії, які зараз практикують і яким навчають у багатьох клініках, подібних до тієї, де проходила фахову підготовку моя дружина. Основною рисою кризової терапії в її «модернізованому» внаслідок еволюції вигляді є її короткостроковість,

адже вона містить лише близько півдюжини сеансів, розділених між собою тижневими інтервалами, і ці сеанси охоплюють той приблизний період, упродовж якого триває стадія гострої кризи, — шість тижнів.

Коли індивід раптово опиняється в стані гострої кризи, його зазвичай охоплює відчуття, що все в житті пішло не так. І оскільки людина фактично залишається паралізованою, то добитися прогресу, долаючи за один раз якусь проблему, буває важко. Тому безпосередньою метою лікаря під час першого сеансу — або першого кроку, якщо хтось намагається вибратись із усвідомленої кризи самотужки чи за допомогою друзів, — є подолання паралічу із застосуванням так званого «спорудження огорожі». Цей термін означає визначення тих конкретних речей, які дійсно «пішли не так» під час кризи, щоб потім можна було сказати: «Отут, в межах цієї «огорожі», містяться конкретні проблеми мого життя, а поза її межами — все нормально, все гаразд». Часто людина, яка перебуває у кризовому стані, відчуває полегшення, щойно починає формулювати проблему і вибудовувати довкола неї «огорожу». Таким чином, клієнт розпочинає процес реально можливої «вибіркової зміни», а не залишається у стані паралічу, стикнувшись із необхідністю тотальних змін, які в дійсності виявляться неможливими.

Окрім вирішення проблеми «спорудження огорожі», що зазвичай відбувається під час першого сеансу, іноді клієнтові пропонують дати відповідь на запитання «Чому саме зараз?» Чому саме сьогодні ви вирішили звернутися по допомогу в психіатричний центр, і чому відчуття кризи з'явилося у вас саме тепер, а не раніше (а могло й не з'явитися взагалі)? В тому випадку, коли криза виникає внаслідок якогось одного раптового потрясіння, наприклад, згадуваної пожежі в «Кокосовому гаю», це запитання ставити не треба, оскільки очевидною відповіддю на нього є саме потрясіння. Але відповідь не буде очевидною, якщо йдеться про кризу, яка наростає повільно, аж поки не вибухне, або кризу розвитку, пов'язану із тривалою фазою життя, скажімо, з підлітковим або середнім віком.

Типовий приклад: якась жінка приходить до кризового центру через те, що її чоловік завів роман із іншою. Але згодом з'ясовується, що вона знає про цей роман уже досить давно. Чому ж вона звернулася по допомогу саме зараз, а не місяць чи рік тому? Безпосереднім поштовхом могло стати якесь

одне-єдине промовлене речення, якась деталь того роману, яка, за словами клієнтки, виявилася «останньою краплиною», або ж та чи інша начебто тривіальна подія, що нагадала жінці про певний значущий момент в її минулому. Часто пацієнт не в змозі дати зв'язну відповідь на запитання «Чому саме зараз?» Але коли така відповідь з'являється, вона може виявитися корисною для пацієнта чи терапевта, або ж для їх обох, у плані правильного розуміння кризи. У випадку моєї професійної кризи 1959 року, яка наростала впродовж шести місяців, причиною, з якої саме перший тиждень серпня того року став переломним моментом, був приїзд моїх батьків і відтак практична потреба поговорити з ними, щоб порадитись, чи варто мені повертатися наступного тижня до Кембриджської психологічної лабораторії на другий рік навчання.

Зрозуміло, що короткострокова кризова терапія — не єдиний спосіб подолання особистісної кризи. Я розповідаю про неї не для того, щоб провести якісь паралелі між обмеженим у часі курсом із шести сеансів кризової терапії та курсом подолання загальнонаціональної кризи. Останню не подолати за шість загальнонаціональних сеансів упродовж невеликого відрізка часу. Я загострю увагу на короткостроковій кризовій терапії тому, що терапевти, практикуючи цей метод, накопичили чимало досвіду й ділилися своїми спостереженнями один з одним. Багато часу вони проводять у дискусіях і видають книги про чинники, що впливають на результат кризової терапії. Про ці дискусії я багато чув від своєї дружини Марі майже кожного тижня того року, коли вона проходила підготовку в центрі кризової терапії. Інформація про ці дискусії була для мене корисною, бо привертала увагу до обставин, вартих дослідження як можливих чинників впливу на результати загальнонаціональних криз.

Кризові терапевти визначили щонайменше дюжину чинників, наявність яких може свідчити на користь того, що індивід успішно впорається з подоланням особистісної кризи (табл. 1.1). Розгляньмо ці чинники, починаючи із трьох-чотирьох, які є однозначно критичними до початку курсу лікування або на його початковій стадії.

1. Усвідомлення індивідом свого кризового стану. Це — той чинник, який підштовхує людину до кризової терапії. Без такого усвідомлення ніхто навіть не прийде до кризової клініки й не почне (якщо вирішить не звертатися до клініки) долати сформовану кризу самотужки. Допоки людина не визнає: «Так, у мене дійсно є проблема» (а таке визнання може зайняти багато часу), у подоланні кризи жодного прогресу бути не може. Моя професійна криза 1959 року почалася з того, що після дванадцяти років безперервних успіхів у середній школі я визнав: лабораторний науковець із мене ніякий.

Таблиця 1.1. Чинники, пов'язані з результатами особистісної кризи

1. Усвідомлення індивідом того факту, що він перебуває у кризовому стані
2. Готовність взяти на себе особисту відповідальність за здійснення змін
3. «Спорудження огорожі» з метою окреслення особистих проблем, які необхідно вирішити
4. Отримання матеріальної та психологічної допомоги від інших індивідів і груп
5. Використання досвіду інших індивідів як зразка для подолання проблем
6. Сила Его
7. Чесна самооцінка
8. Досвід попередніх особистісних криз
9. Терплячість
10. Гнучкість особистості
11. Індивідуальні засадничі цінності
12. Свобода від особистісних обмежень

2. Готовність взяти на себе особисту відповідальність. Просто визнати: «У мене виникла проблема» — недостатньо. Бо далі відразу ж можна почути таке продовження: «Але в моїй проблемі винні інші люди. Саме вони або якість сторонні сили заважають мені жити». Така жалість до себе, а також

схильність зображувати з себе жертву є найбільш поширеними виправданнями того, що люди не хочуть займатися розв'язанням особистісних проблем. Тож після того, як людина визнала наявність проблеми, виникає необхідність здійснити другий нелегкий крок: взяти на себе відповідальність за її подолання. «Так, існують інші люди та сторонні сили, але вони — це не я. Я не можу змінити інших людей. Я — єдина особа, чий вчинки можу контролювати повною мірою. Якщо мені хочеться, щоб інші люди та сторонні сили змінилися, то я маю взяти на себе відповідальність і що-небудь для цього зробити, змінивши власну поведінку та власні реакції. Якщо ж я сам не робитиму нічого, то оті інші люди просто так не зміняться».

3. «Спорудження огорожі». Якщо людина визнала наявність кризи, взяла на себе відповідальність, готова зробити хоч щось для її подолання й нарешті прийшла до кризового терапевтичного центру, то на першому лікувальному сеансі можна буде зосередитися на «спорудженні огорожі», тобто ідентифікації та окресленні проблеми, яку належить вирішити. Якщо людина, що потрапила у кризову ситуацію, не здатна впоратися з цим самотужки, вона починає вважати себе нікчемою і почувається паралізованою. Відповідно виникає таке основоположне запитання: що в індивіді є такого, що функціонує добре і змін не потребує, таке, на що можна буде покластися? І що можна й потрібно відкинути та замінити новими підходами? Далі ми переконуємося, що це питання «вибіркової зміни» є ключовим для переоцінки під час загальнонаціональної кризи.

4. Допомога від інших. Більшість із тих, кому вдалося успішно пережити кризу, добре знають ціну матеріальної та емоційної підтримки з боку друзів, а також офіційних груп підтримки, що надають допомогу хворим на рак, алкоголікам або наркоманам. Серед поширених прикладів матеріальної допомоги можна назвати виділення тимчасового житла тим людям, чий шлюб щойно розпався; надання професійних і реалістичних порад охопленим кризою індивідам, чия здатність до вирішення проблем тимчасово погіршилася внаслідок важкого емоційного стану; забезпечення практичної допомоги з отримання важливої інформації, пошуку нової роботи, знаходження нових компаньйонів, а також сприяння у влаштуванні дитини в но-

вий дитсадок. Психологічна підтримка полягає в умінні вислухати людину, допомогти їй чіткіше окреслити проблеми, які в неї виникли, і відновити тимчасово втрачену надію та впевненість у собі.

Для пацієнта кризового терапевтичного центру таке «звернення по допомогу» є одним із необхідних перших чинників, що сприяють подоланню кризи: пацієнт прийшов до центру, *тому що* усвідомив свою потребу в допомозі. Від людей у кризовому стані, які не звертаються до терапевта, надалі прохання про допомогу може прозвучати надто рано, запізно або не прозвучати взагалі, бо дехто ускладнює своє становище тим, що намагається подолати кризу самостійно, без сторонньої допомоги. Можу навести особистий приклад спроби отримати допомогу поза межами кризового терапевтичного центру: коли моя перша дружина ошелешила мене, заявивши, що збирається зі мною розлучитися, впродовж перших кількох днів я обдзвонив своїх чотирьох найліпших приятелів і вилив перед ними свою душу. Всі четверо розуміли мене й співчували, бо троє з них самі були розлученими, а четвертому ледве вдалося зберегти свій шлюб, над яким нависла загроза. Хоча моє звернення по допомогу не змогло запобігти неминучому розлученню, воно виявилось першим кроком у тривалому процесі переоцінки своїх стосунків з іншими людьми, і результатом цієї переоцінки став другий шлюб — цього разу щасливий. Розмови із близькими друзями допомогли мені зрозуміти, що недоліки притаманні не мені одному і що я можу зрештою стати щасливим — як це вдалося іншим людям.

5. Інші індивіди як зразок. Інші люди часто стають джерелом допомоги, оскільки застосовані ними альтернативні методи виходу із кризи можуть бути прикладом для наслідування. Знову зазначу, що для більшості з нас, тих, хто успішно подолав кризу, великим позитивом стала наявність знайомого, якому вдалося вибратися із подібної ситуації, а застосовані ним методи подолання кризи можна було взяти й собі на озброєння. В ідеалі такими взірцями бувають друзі та знайомі, з якими можна вільно говорити і від яких можна навчитися, як слід вирішувати проблеми, аналогічні вашим. Але гарним прикладом може також стати та чи інша особисто вам не знайома людина, про життя якої та її методи подолання кризи ви раніше чули або читали. Наприклад, мало хто з читачів цієї книги знав Нельсона Ман-

делу, Елеонору Рузвельт або Вінстона Черчилля особисто, але їхні біографії та автобіографії й досі є джерелом ідей та натхнення для інших людей, які використовували їх як взірці для подолання власної особистісної кризи.

6. Сила Его. Силою Его психологи називають важливий для подолання кризи чинник, який різниться у кожної особи. Це поняття означає, серед іншого, і впевненість у собі, але є значно ширшим. Сила Его означає відчуття самого себе, наявність мети, а також усвідомлення самого себе таким, яким ти є, — гордим і незалежним індивідом, що у своєму житті не залежить від схвального ставлення інших людей. Сила Его включає здатність переживати сильні емоції, залишатися зосередженим в умовах стресу, вільно висловлюватися, адекватно сприймати реальність і приймати виважені рішення. Ці поєднані між собою властивості є ключовими для здатності розробляти нові способи вирішення проблем і долати паралізуючий страх, який часто виникає внаслідок кризи. Сила Его починає формуватися в дитинстві, особливо з того часу, коли батьки починають приймати вас таким, яким ви є, не сподіваючись більше, що ви будете втілювати їхні мрії, й не ставлячись до вас так, наче ви є молодшим чи старшим, ніж насправді. Саме батьки навчають вас долати пригніченість, не даючи вам усього того, що вам хочеться мати, але водночас і не позбавляючи всього того, чого б вам хотілося. Увесь цей досвід сприяє формуванню сили Его, яка надалі допомагає людині долати кризу.

7. Чесна самооцінка. Цей чинник споріднений із силою Его, але заслуговує на окремих розгляд. Для людини у стані кризи фундаментальною передумовою для здійснення правильного вибору є чесна, нехай часом і болісна, самооцінка власних сильних і слабких сторін, тих складових свого ества, які функціонують добре або ж погано. Лише в такому разі ви матимете змогу вибірково змінюватися таким чином, щоб зберегти свої сильні сторони, а слабкі замінити новими методами подолання кризи. Хоча важливість чесності при вирішенні кризи начебто очевидна, насправді людей, які бувають нечесними у стосунках із самими собою, надзвичайно багато.

Питання чесною самооцінкою було однією із ключових проблем моєї професійної кризи 1959 року. В одному аспекті я переоцінив свої здібності,

а в іншому — недооцінив. Зокрема, я переоцінив свої можливості, вважаючи, що маю здібності, необхідні для того, щоб стати синхронним перекладачем; цю ілюзію мені навіяла моя любов до вивчення мов. Але потім я поступово усвідомив, що для того, аби стати успішним перекладачем-синхроністом, однієї любові до мов недостатньо. В дитинстві, яке я провів у Сполучених Штатах, вчитися говорити іноземною мовою я почав тільки в 11 років. Я не бував у дитинстві в неангломовних країнах, тому більш-менш вільно іноземною мовою (німецькою) заговорив лише у 23 роки. Оскільки іноземними мовами я почав говорити відносно пізно, на сьогодні навіть у тих мовах, якими я володію найкраще, в мене й досі залишається американський акцент. Лише у сімдесят із лишком років я, нарешті, виробив у собі здатність швидко переходити з однієї неанглійської мови на іншу, так само неанглійську. І якби я подався в синхронні перекладачі, то мені довелося б конкурувати зі швейцарськими фахівцями, які зазвичай встигають виробити в собі й вільне володіння чужою розмовною мовою, і потрібний акцент, і легкість переходу з однієї мови на іншу ще до того, як їм виповниться вісім років. Насамкінець мені довелося визнати: я обманював самого себе, мріючи про кар'єру перекладача-синхроніста і вважаючи, що зможу конкурувати на цій ниві зі швейцарськими перекладачами.

Ще однією проблемною цариною моєї самооцінки в 1959 році, в якій я переоцінив свої здібності, були наукові дослідження. З огляду на свою неспроможність вирішити одну технологічно важку проблему, а саме спосіб вимірювання потоку іонів у мембранах електричних вугрів, я зробив надмірно узагальнюючий висновок. Але ж при цьому мені чудово вдавалося вимірювати переміщення води в жовчному міхурі методом простого зважування! Навіть зараз, 60 років потому, я використовую для наукових досліджень лише найпростіші технології. Я навчився розпізнавати важливі наукові проблеми, які можна вирішити за допомогою простих технологічних рішень. Я й досі не вмію налаштувати наш домашній телевізор із його 47-кноповим дистанційним пультом; у своєму смартфоні, придбаному лише недавно, я опанував тільки найпростіші функції; а там, де потрібно користуватися комп'ютером, повністю покладаюся на секретарку або дружину. Щоразу, коли мені потрібно було виконати дослідницький проект, який потребував складної техніки та технології, — аналіз поширення епітеліаль-

ного струму за допомогою кабельного тестера, аналіз шуму в мембранних каналах іонів, статистичний аналіз попарного розподілу пташиних видів, — мені вдавалося знайти колег, які мали навички, необхідні для виконання цих аналізів, і мали бажання зі мною співпрацювати.

Отаким чином я насамкінець і навчився чесно оцінювати те, що я можу і чого не можу робити.

8. Досвід попередніх криз. Якщо ви вже маєте досвід успішного подолання тієї чи іншої кризи в минулому, це зміцнює вашу впевненість у тому, що вам вдасться подолати й поточну кризу. Це різко контрастує з відчуттям безпорадності, яке виникає в результаті попередньої неподоланої кризи, — мовляв, що б ви не робили, у вас все одно нічого не вийде. Відсутність попереднього досвіду є основною причиною, з якої кризи зазвичай бувають значно боліснішими для підлітків і молоді, аніж для людей старшого віку. Розрив близьких стосунків болісний у будь-якому віці, але особливо нищівним буває розрив перших близьких стосунків. Коли надалі трапляються схожі розриви, хай які болісні, людині зазвичай пригадується те, як вона пережила й пододала попередній спустошливий болісний досвід. Частково причиною того, що криза 1959 року виявилася для мене настільки травматичною, стало те, що це була перша гостра криза у моєму житті. На відміну від неї, мої професійні кризи 1980 та 2000 років травматичними не стали. Приблизно у 1980 році я, зрештою, змінив напрям своєї кар'єри з фізіології мембран на еволюційну фізіологію, а після 2000 року — з фізіології на географію. Але ті рішення не були для мене болісними, бо зі свого попереднього досвіду я вже знав, що, цілком імовірно, в кінцевому підсумку все буде нормально.

9. Терплячість. Ще однією передумовою подолання кризи є здатність перетерпіти сумніви, двозначність або невдачу при перших спробах здійснення змін — одним словом, терплячість. Навряд чи людина у стані кризи спроможеться з першої спроби самотужки виробити успішний метод її подолання. Для цього може знадобитися кілька «підходів», випробовування різних методів — їхньої здатності подолати кризу загалом та придатності для конкретного випадку — допоки, нарешті, не знайдеться реально діє-

вий варіант. Люди, які не здатні долати невпевненість або невдачу, які полишають такі пошуки вже на ранньому етапі, мають значно менше шансів знайти адекватний метод подолання особистісної кризи. Саме тому надана лагідним голосом на лавці в паризькому парку порада мого батька «А чом би тобі не провести іще півроку в аспірантурі з психології?» стала для мене свого роду рятівним кругом. Татко переконав мене у необхідності виявити терпіння, а сам я на той час до цього додуматися не зміг.

10. Гнучкість. Важливим елементом у подоланні кризи через вибіркові зміни є гнучкість особистості на противагу жорсткості, яка означає непохитну впевненість у наявності лише якогось одного способу вирішення проблеми. Звісно, таке переконання є перешкодою на шляху пошуку інших способів і заміни старих, вже недієвих підходів новими й ефективними. Жорсткість, або ж ригідність, буває результатом попереднього досвіду, пов'язаного з образою або травмою чи з таким вихованням, коли дитині не дозволяли експериментувати та відхилятися від норм, прийнятих у родині. Й навпаки: гнучкість може сформуватися в людини, яка в дитинстві мала право на власний вибір.

Особисто я навчився гнучкості вже в дорослому віці завдяки експедиціям, які я почав здійснювати з метою вивчення птахів у тропічних лісах Нової Гвінеї, коли мені виповнилося 26 років. У Новій Гвінеї детально розроблені плани майже ніколи не спрацьовують так, як це передбачалось. Літаки, човни й автомобілі регулярно виходять із ладу, розбиваються або тонуть; місцеві жителі та урядовці поводяться не так, як очікувалось, а вказувати їм, що і як робити, абсолютно неможливо; мости та ґрунтові дороги часто виявляються непридатними для проїзду; гори височіють не там, де показують мапи; окрім того, існують ще тисячі чинників, які спрацьовують не так, як того хотілося б. Майже кожна з моїх експедицій до Нової Гвінеї починалася з того, що я збирався зробити справу X, але з'ясував, що це практично неможливо, і тому мені доводилося демонструвати *гнучкість*, тобто імпровізувати на місці й розробляти новий план. Коли у нас із Марі нарешті народилися діти, мій новогвінейський експедиційний досвід став мені як батьку у великій пригоді, бо діти є так само непередбачуваними, ними так само не можна помикати, вони так само вимагають гнучкості від своїх батьків.

11. Засадничі цінності. Передостаннім чинником, який має певний стосунок до сили его, є так звані засадничі цінності, тобто переконання, які людина вважає ключовими для власної ідентичності й які лежать в основі її морального кодексу та світобачення, зокрема релігія та відданість сім'ї. Під час кризи виникає потреба визначити, де слід провести лінію, здійснюючи вибірково зміну. Які засадничі цінності ви відмовляєтеся змінювати, бо вважаєте їх такими, що не підлягають перегляду? В якій саме точці ви готові сказати собі: «Я краще помру, ніж зміню ОЦЕ»? Наприклад, багато людей вважають сімейні обов'язки, релігію та чесність цінностями, що не підлягають перегляду. І ми схильні поважати людину, яка відмовляється зраджувати свою сім'ю, брехати, зрікатися своєї релігії або красти задля того, щоб вибратися із кризи.

Втім, кризи часто породжують сірі зони, де цінності, які раніше вважалися такими, що не підлягають перегляду, все ж таки доводиться переглядати. Ось типовий приклад: чоловік або дружина, подавши на розлучення в судовому порядку, таким чином відмовляється від своїх обов'язків по відношенню до партнера по шлюбу. В'язні нацистських концтаборів під час Другої світової війни змушені були відмовитися від моральної заповіді «Не кради», бо харчові пайки були настільки мізерними, що вижити, не крадучи харчі, було неможливо. Багато людей, які вижили у тих таборах, зреклися своєї релігії, бо зло, яке вони відчували на собі, неможливо було узгодити з вірою в Бога. Наприклад, видатний італійсько-єврейський письменник Прімо Леві, колишній в'язень концтабору Освенцім, якось сказав: «Пережити в Освенцімі змело геть усі засади релігійного виховання, які іще збереглися в моїй душі. Існує Освенцім, отже, Бога не існує. І рішення цієї дилеми мені знайти так і не вдалось».

Таким чином, засадничі цінності або полегшують подолання кризи, або ускладнюють його. З одного боку, вони забезпечують підвалини сили та впевненості, спираючись на які, людина зможе обмірковувати зміни певних елементів свого ества. З іншого ж боку, вперте дотримання засадничих цінностей, навіть коли вони виявляються недоречними в обставинах, що змінилися, може стати непереборною перешкодою на шляху подолання кризи.

12. Свобода від обмежень. Останнім вартим уваги чинником є свобода вибору, що забезпечується відсутністю обмежень з боку тих чи інших прак-

тичних проблем і обов'язків. З новими методами експериментувати важко, якщо людина, яка перебуває у стані кризи, має великі обов'язки перед іншими людьми (скажімо, дітьми), або коли їй треба виконувати певну відповідальну роботу, або ж коли вона потрапляє в ситуацію, коли їй загрожує фізична небезпека. Це, звісно, не означає, що названі обтяжливі проблеми унеможливають подолання кризи, однак вони істотно ускладнюють ситуацію. 1959 року мені пощастило, що в розпал кризи, коли я вагався, чи варто продовжувати своє навчання в аспірантурі, мені не довелося долати ще й якісь додаткові практичні обмеження. Національна наукова фундація виділила мені стипендію, якої вистачило б для оплати навчання та проживання впродовж іще кількох років, факультет психології Кембриджського університету не погрожував вигнати мене і навіть не вимагав здачі екзаменів; ніхто на мене не тиснув — окрім мене самого.

Отакими є чинники, що впливають на результати особистісної кризи. Відомості про них мені надали терапевти — в усній чи письмовій формі. Яку ж користь можна отримати від перелічених чинників, аналізуючи результати загальнонаціональної кризи?

З одного боку, цілком очевидно, що країни переживають кризи інакше, ніж індивіди. Невдовзі ми побачимо, що загальнонаціональні кризи порушують багато проблем: лідерства, групового ухвалення рішень, національних інституцій та інших, які під час особистісної кризи не виникають.

З іншого боку, так само очевидно, що ті механізми подолання кризи, якими користується окремих індивід, не існують ізольовано від культури країни та тих субнаціональних груп, у яких цей індивід сформувався й нині живе. Це ширше культурне тло має великий вплив на такі риси індивіда, як поведінка, життєві установки, сприйняття реальності та спосіб вирішення проблем. Тому я вважаю, що існує зв'язок між тим, як індивідам вдається впоратися з особистісними проблемами, і тим, як країни, що складаються з численних індивідів, долають проблеми загальнонаціональні. Цей зв'язок стосується, зокрема, тих обов'язків, які беруть на себе як індивіди, так і країни щодо здійснення певних конкретних кроків, замість того щоб вважати

себе пасивною безпомічною жертвою; чіткого окреслення рамок кризи; пошуку допомоги та наслідування прикладів, що можуть бути взірцем. Та хоч якими очевидними є ці прості правила, і індивіди, і країни часто їх ігнорують або заперечують із вражаючою впертістю.

Щоб задати контекст для тих особливостей, якими країни відрізняються від індивідів або нагадують їх, проведемо такий уявний експеримент. Якщо порівняти індивідів, взятих довільно з різних куточків світу, то виявиться, що вони відрізняються численними аспектами, які можна віднести до чотирьох категорій: індивідуальних, культурних, географічних і генетичних. Наприклад, порівняймо якогось січневого дня верхній одяг п'яти чоловіків: пересічного ескімоса з Арктики, двох простих американців на вулиці Лос-Анджелеса, де я живу, одного американського банкіра в його нью-йоркському офісі та одного аборигена в низинному тропічному лісі Нової Гвінеї. З міркувань суто географічних ескімос носитиме теплу куртку з капюшоном, троє американців носитимуть не куртки, а сорочки, а на верхній частині тіла новогвінейця не буде ніякого одягу взагалі. З культурних міркувань працівник банку, можливо, вдягне краватку, але двоє жителів Лос-Анджелеса цього не зроблять. З індивідуальних міркувань двоє довільно взятих жителів Лос-Анджелеса можуть носити сорочки різних кольорів. Якщо ж постане питання кольору волосся, а не верхнього одягу, то доведеться брати до уваги ще й причини генетичного характеру.

А тепер розгляньмо різницю між засадничими цінностями цих п'яти чоловіків. Хоча між трьома американцями й можуть існувати певні індивідуальні розбіжності, існує доволі велика ймовірність, що їхні засадничі цінності матимуть більше подібного між собою, ніж із цінностями ескімоса чи новогвінейця. Така схожість між засадничими цінностями, засвоєними іще в дитинстві, є лише одним із прикладів культурних особливостей, які об'єднують широкий загал членів одного й того ж самого суспільства. Але загалом індивіди з різних суспільств мають різні індивідуальні риси, і ця відмінність пояснюється географічними розбіжностями лише частково або не пояснюється взагалі. Якщо одному з жителів Лос-Анджелеса пощастить стати президентом Сполучених Штатів, то його культурно обумовлені засадничі цінності (скажімо, погляди на права людини та її обов'язки) матимуть суттєвий вплив на загальнонаціональну політику Сполучених Штатів.

Суть цього уявного експерименту полягає в тому, що між характеристиками індивідуальними та загальнонаціональними дійсно може існувати певний зв'язок, оскільки індивіди є носіями національної культури, а також тому, що рішення загальнонаціонального рівня в підсумку залежать від поглядів окремих громадян цієї країни, передусім національних лідерів, які є носіями загальнонаціональної культури. Якщо ж говорити про країни, що досліджуються в цій книзі, то погляди лідерів мали особливо великий вплив у Чилі, Індонезії та Німеччині.

У табл. 1.2 наведено дванадцять чинників, які будуть розглянуті далі у зв'язку із впливом на національні кризи. Порівняння з табл. 1.1, де наведено чинники, що впливають на особистісні кризи, засвідчує, що в більшості чинників з одного переліку простежуються аналогії з чинниками з іншого переліку.

Таблиця 1.2. Чинники, пов'язані з результатами загальнонаціональних криз

1. Національний консенсус щодо наявності кризи в країні
 2. Загальнонаціональна відповідальність за здійснення певних кроків для подолання кризи
 3. «Спорудження огорожі», окреслення загальнонаціональних проблем, які потрібно розв'язати
 4. Отримання матеріальної й фінансової допомоги від інших країн
 5. Використання досвіду інших країн як взірця для подолання проблем
 6. Національна ідентичність
 7. Чесна загальнонаціональна самооцінка
 8. Історичний досвід подолання попередніх загальнонаціональних криз
 9. Подолання національного фіаско
 10. Загальнонаціональна гнучкість залежно від конкретної ситуації
 11. Національні засадничі цінності
 12. Свобода від геополітичних обмежень
-

Для семи із дванадцяти чинників паралелі є прямими.

Чинник 1. Подібно до індивідів, країни або визнають, або заперечують наявність кризи.

Чинник 2. Країни та індивіди беруть на себе відповідно загальнонаціональну та індивідуальну відповідальність за кроки щодо вирішення проблем або ж відмовляються від такої відповідальності внаслідок схильності жаліти самих себе, звинувачувати інших та вдавати з себе жертву.

Чинник 3. Країни здійснюють вибіркові зміни у своїх інституціях та політиці шляхом «спорудження огорожі» та відокремлення інституцій/напрямків політики, які потребують змін, від тих, які їх не потребують. Аналогічним чином індивіди також «споруджують огорожу», щоб вибірково змінити свої певні індивідуальні риси, залишивши решту незмінними.

Чинник 5. За взірць для своїх інституцій та політики країни можуть брати інституції та політику інших країн — так само, як індивіди можуть брати за взірць методи подолання кризи, що використовуються іншими індивідами.

Чинник 7. Країни, подібно до індивідів, здійснюють чесну самооцінку — або не здійснюють її. Щоправда, для чесної самооцінки країна потребує певного ступеня загальнонаціонального консенсусу, тоді як індивід здійснює (або не здійснює) самооцінку самотужки.

Чинник 8. Країни мають історичний досвід, а індивіди — особисті спогади про попередні загальнонаціональні чи особистісні кризи.

Ще у двох випадках відповідність між чинниками є більш загальною і менш конкретною.

Чинник 9. Країни різняться своїми способами подолання фіаско та своїм бажанням вивчати інші способи вирішення проблем у разі, коли перші спроби завершилися невдало. Згадаймо, наприклад, про надзвичайно від-

мінні реакції на поразку Німеччини після Першої світової війни та цієї ж країни після Другої світової; Японії — після Другої світової, Сполучених Штатів — після В'єтнамської війни. Індивіди також різняться своєю здатністю зносити поразку або початкову невдачу, і цю індивідуальну характеристику часто називають терплячістю.

Чинник 12. Країни можуть мати різноманітні обмеження своєї свободи вибору, обумовлені, зокрема, географією, національним багатством, а також військовою та політичною потужністю. Індивіди також стикаються з різноманітними обмеженнями своєї свободи вибору, але з абсолютно інших причин, таких як необхідність догляду дітей, специфіка роботи, особистий дохід тощо.

І насамкінець, для решти трьох чинників індивідуальний чинник слугує лише метафорою, яка позначає те, що стосується країни.

Чинник 6. Психологи визначили й детально описали таку характеристику індивідів, як сила Его. Ця характеристика стосується лише індивідів, бо про силу Его країни говорити не можна. Однак країнам все ж притаманна така характеристика, як національна ідентичність, для обговорення якої ми матимемо ще не одну нагоду і яка для країн має приблизно таке саме значення, як сила Его для індивідів. Національна ідентичність означає особливості мови, культури та історії, які роблять країну унікальною серед інших у світі й зумовляють національну гордість громадян; ці особливості громадяни країни вважають спільними для себе.

Чинник 10. Ще однією характеристикою індивідів, яку визначали й докладно описали психологи, є індивідуальна гнучкість та її протилежність — індивідуальна жорсткість, або ж ригідність. Ця характеристика є всеохопною рисою характеру індивіда, її прояви не залежать від якоїсь конкретної ситуації. Наприклад, якщо людина суворо дотримується принципу «ніколи не позичати гроші друзям», але в інших аспектах своєї поведінки проявляє гнучкість, то її не можна затаврувати як «ригідну особистість». Негнучка особистість проявляє себе в тому, що має суворі правила поведінки

для більшості життєвих ситуацій. Наприклад, якщо говорити про начебто «негнучкі» Японію та Німеччину, хочеться нагадати той факт, що в певні періоди своєї історії ці обидві країни проявляли надзвичайну гнучкість у багатьох важливих справах — як ми пересвідчимося відповідно в розділах 3 та 6. На відміну від індивідуальної гнучкості, гнучкість національна може проявлятися залежно від конкретної ситуації. До цього питання ми повернемося в епілозі.

Чинник 11. І останнє. Індивіди мають індивідуальні засадничі цінності, такі як чесність, амбітність, релігія та родинні зв'язки. Нації також мають те, що можна визначити терміном «засадничі цінності», й деякі з них перетинаються з індивідуальними засадничими цінностями (наприклад, чесність та релігія). Національні засадничі цінності пов'язані з національною ідентичністю, але не аналогічні їм. Наприклад, і Шекспір, і Теннісон є особистостями, що символізують британську національну ідентичність, але Теннісон не став причиною того, що Британія відмовилася від переговорів з Гітлером навіть у найтяжчі дні травня 1940 року. Ця відмова спиралася на засадничу цінність: «Ми ніколи не здамось».

Як я вже згадував у пролозі, національні кризи виносять на поверхню такі додаткові питання, які ніколи не виникають або виникають у вигляді віддалених аналогій під час кризи індивідуальних. До них належать:

- ключова загальнонаціональна роль політичних та економічних інституцій;
- питання ролі національного лідера або лідерів у подоланні кризи;
- загальні питання, які стосуються колективного ухвалення рішень;
- питання щодо того, як здійснюються вибіркові зміни в результаті загальнонаціональної кризи — мирним шляхом чи насильницьким переворотом;
- питання способу, в який здійснюються різні типи загальнонаціональних змін: одночасно у вигляді цілісної програми чи окремо й не одночасно;

- питання причини виникнення загальнонаціональної кризи: в результаті внутрішніх подій чи внаслідок зовнішнього удару, завданого іншою країною;
- проблема досягнення примирення (особливо після такої кризи, як війна та масові вбивства) між сторонами конфлікту: примирення між групами всередині країни чи примирення між країною та її сусідами.

Розпочинаючи розгляд цих питань, у наступному розділі я наведу перший із двох прикладів загальнонаціональної кризи, спричиненої нападом або загрозою нападу з боку іншої країни. Ми побачимо, що Фінляндія, красива мова якої зіграла таку значну роль у моїй особистій кризі 1959 року, є вдалою ілюстрацією значної кількості чинників, пов'язаних із результатами національної кризи.

ЧАСТИНА 2

**КРАЇНИ:
КРИЗИ, ЩО
ВІДБУЛИСЯ**

Рис. 2. Мапа Фінляндії

РОЗДІЛ 2

ВІЙНА ФІНЛЯНДІЇ З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ

Поїздка до Фінляндії — Мова — Фінляндія
до 1939 року — Зимової війни — Кінець Зимової
війни — Продовження війни — Після 1945 року —
Йдучи по лезу бритви — Фінляндизація —
Структура кризи

Фінляндія — скандинавська країна з населенням лише 6 мільйонів осіб, яка межує зі Швецією на заході та Росією на сході. Впродовж століття перед Першою світовою війною це була автономна частина Російської імперії. Вона була бідною і мало цікавила європейських сусідів, а за межами Європи на неї практично не зважали. На початку Другої світової війни Фінляндія стала незалежною, але однаково лишалася незаможною; осердя її економіки утворювало сільське та лісове господарство. Нині ж ця країна відома в усьому світі своїми технологіями та промисловістю, вона вважається однією з найбагатших держав, чий середній дохід на душу населення сумірний з аналогічним показником Німеччини та Швеції. Безпека Фінляндії ґрунтується на кричущому парадоксі: вона є ліберальною соціал-демократичною країною, яка багато десятиліть підтримувала чудові й довірчі

стосунки з колишнім комуністичним Радянським Союзом, а в подальшому — з нинішньою автократичною Росією. Така комбінація рис становить яскравий приклад вибіркового змін.

Якщо ви приїжджаєте до Фінляндії вперше і хочете зрозуміти фінський народ та його історію, вам варто розпочати своє знайомство з країною з відвідин Гіетаніємі — найбільшого цвинтаря у столиці Фінляндії Гельсінкі. На відміну від Сполучених Штатів, де загиблих військових ховають на Арлінгтонському національному цвинтарі поблизу Вашингтона та інших окремих ветеранських кладовищах у всіх куточках країни, Фінляндія не має окремих цвинтарів для військових. Натомість загиблих фінських військових привозять додому й хоронять на цивільних кладовищах їхнього міста або парафії. Значна частина цвинтаря Гіетаніємі виділена загиблим солдатам із Гельсінкі. Це — почесне місце на пагорбі, якраз над могилами президентів Фінляндії та інших політичних лідерів і довкола пам'ятника фінському фельдмаршалу Карлу Густаву Маннергейму (1867–1951).

Підїжджаючи до цвинтаря Гіетаніємі, спершу зауважуєш, що геть не розумієш дорожніх знаків і написів на щитах (фото 2.1). Майже в кожній європейській країні, навіть не знаючи мови, можна розпізнати деякі слова, адже більшість європейських мов належать до індоєвропейської мовної сім'ї, до якої входить і англійська, а тому всі індоєвропейські мови мають багато слів зі спільними коренями. Навіть у Польщі та Литві на дорожніх знаках і щитах можна розібрати окремі слова. Але слова фінської мови будуть, за поодинокими винятками, незрозумілими для вас, оскільки це одна із небагатьох європейських мов, які до індоєвропейської мовної сім'ї не належать.

На самому цвинтарі Гіетаніємі вас вразить передусім простота і краса його улаштування. Фінляндія відома в усьому світі своїми архітекторами та декораторами, які вміють створювати простими способами вражаючі ефекти. Пригадую, як під час мого першого візиту до Фінляндії мене запросили до вітальні в одному з будинків, де я гостював, і першою моєю думкою була така: «Це — найгарніша кімната, яку мені доводилося бачити!» А згодом я замислився: чому ця кімната видалася мені такою гарною, адже це було майже порожнє приміщення, лише з кількома предметами меблів? Напевне, тому, що форма кімнати та ці нечисленні меблі були типово фінськими у своїй простоті та красі.

Можливо, потім вас шокує кількість загиблих фінських військових, похованих або зазначених на меморіальних дошках на цвинтарі Гіетаніємі. Я нарахував понад 3 тисячі надгробків з іменами вояків, чії тіла було виявлено й ідентифіковано, й ці надгробки розташовані численними звивистими рядами. Ця частина цвинтаря з поіменованими надгробками відокремлена від решти території стіною близько чотирьох футів заввишки та кількості футів завдовжки, розділеною на 55 секцій із викарбуваними іменами інших військових (я нарахував їх 715), що значаться як «зниклі безвісти», бо їхні тіла не вдалося знайти і привезти додому. Іще один колективний пам'ятник, на якому не вказано імен, вшановує всіх невідомих фінських воїнів, які загинули у ворожих концтаборах. Але всі ці загиблі військові були тільки жителями Гельсінкі; схожі ділянки виділено для поховань солдатів у кожному місті та на кожному церковному цвинтарі Фінляндії. І, зрештою, ти починаєш розуміти, як багато фінів полягло у війнах.

Коли йдеш повз надгробки цвинтаря Гіетаніємі, вражають написи на них. Знову ж таки, більшість із тих написів будуть незрозумілими, бо зроблені вони фінською мовою. Але, незалежно від мови, більшість надмогильних плит містять ім'я померлої особи, дату й місце її народження, а також дату й місце смерті. Цей формат легко проглядається й на надгробках того фінського цвинтаря. Ви побачите, що всі дати смерті вміщуються у відтинку між 1939 та 1944 роками, тобто в період Другої світової війни. Більшість дат народження припадає на 1910-ті та 1920-ті роки, а це означає, що, як і слід було очікувати, переважна кількість тих військових загинули у віці двадцяти чи трохи більше років. Але ви також зі здивуванням зауважите, що багатьом загиблим воїнам сповнилося по 50 і більше років, а дехто з них, навпаки, був підлітком. Наприклад, надгробок Йогана Віктора Пальстена свідчить, що він народився 4 серпня 1885 року, а загинув 15 серпня 1941-го, через 11 днів після свого 56-го дня народження. Клара Лаппалайнен народилася 30 липня 1888-го, а загинула 19 жовтня 1943-го у віці 55 років. З іншого боку, школяр Лаурі Мартті Гамалайнен народився 22 липня 1929-го, пішов добровольцем на фронт і загинув 15 червня 1943-го, не доживши п'ять тижнів до свого чотирнадцятого дня народження. Чому ж у Фінляндії брали до війська не лише, як зазвичай, 20-літніх, а й 50-літніх чоловіків і жінок, а також підлітків (фото 2.2)?

Читаючи написи, викарбувані на надгробках, ви помітите, що дати смерті відповідають кільком часовим періодам та географічним пунктам. Найбільше людей загинуло на початку березня 1940-го, потім у серпні 1941-го, а далі — у червні та серпні 1944 року. Багато смертей сталося у Війпурі*, а також у Сіварі, Каннасі та Іхантолі (населені пункти поблизу цього міста). У вас виникнуть запитання: що ж сталося у Війпурі й чому так багато фінів загинуло в такі короткі проміжки часу?

Річ у тім, що Війпурі було колись другим за розміром фінським містом, поки не відійшло до Радянського Союзу разом із однією десятою всієї території Фінляндії в результаті жорстокої війни взимку 1939–1940 років, а також другої війни, яка точилася з 1941 по 1944 рік. У жовтні 1939 року Радянський Союз висунув територіальні претензії до чотирьох балтійських держав: Фінляндії, Естонії, Латвії та Литви. Фінляндія стала єдиною країною, яка відкинула ці претензії, — попри те, що Радянський Союз мав величезну армію та майже в 50 разів більше населення. Але фіни організували такий шалений спротив, що їм вдалося зберегти свою незалежність, хоча під час низки загрозливих криз, що розтягнулися на ціле десятиліття, саме існування країни висіло на волосині. Як свідчать надгробки, найтяжчих втрат Фінляндія зазнала під час трьох пікових періодів: коли радянська армія стискала кільце довкола Війпурі в лютому-березні 1940 року; коли фіни відбили це місто в серпні 1941 року та коли радянська армія знову пішла в наступ на нього влітку 1944-го (фото 2.3, 2.4).

У війні з Радянським Союзом загальні втрати Фінляндії (переважно чоловіків) становили майже 100 тисяч осіб. Сучасним американцям, японцям і європейцям, які пам'ятають про майже миттєву загибель 100 тисяч осіб під час бомбардувань окремих міст (Хіросіма, Гамбург і Токіо), усім, хто знає про загибель понад 20 мільйонів осіб у СРСР та Китаї під час Другої світової війни, втрата Фінляндією 100 тисяч людей за п'ять років війни може видатися незначною. Однак це становило 2,5 % від 3,7-мільйонного населення тодішньої Фінляндії і 5 % усього чоловічого населення. Така пропорція відповідала б загибелі 9 мільйонів американців у якій-небудь сучасній війні, тобто це майже в десять разів більше, ніж загинуло за всю 240-річ-

* Сучасний Виборг. — Прим. пер.

ну історію Америки. Останній раз я побував на цвинтарі Гіетаніемі у травні 2017 року. Хоча останній воїн, похований тут, загинув понад 70 років тому (в 1944 році), я бачив на багатьох могилах живі квіти, а біля поховань — родичів полеглих. Я зупинився, щоб поговорити з однією родиною: четверо людей, найстаршому чоловікові на вигляд років сорок чи трохи більше. Отже, загиблай, на чю могилу прийшла та родина, був комусь із них не батьком, а дідом чи прадідом. Коли я звернув увагу на той факт, що люди й нині приходять на цвинтар і, поминаючи полеглих, несуть їм живі квіти, чоловік пояснив: «Тоді когось зі своїх втратила кожна фінська сім'я».

Вперше я приїхав до Фінляндії 1959 року. Від часу закінчення війни між цією країною та Радянським Союзом минуло лише 15 років, і лише чотири роки пройшло відтоді, як СРСР прибрав свою військову базу, розташовану на фінській території поблизу Гельсінкі. Моїми фінськими знайомими були ветерани, вдови, діти війни з Радянським Союзом, а також фінські військові строкової служби. Вони розповідали мені про своє життя та нещодавню історію своєї країни. Я досить добре опанував красиву фінську мову, щоб вільно подорожувати як турист, мати змогу оцінити, як багато вона значить для усвідомлення фінами власної унікальності; водночас це пришвидшило і поглибило мою власну життєву кризу, яку я вже описав у попередньому розділі. Тим читачам, кому не поталанило побувати в Фінляндії, хочу сказати, що до чинників, на які варто звертати особливу увагу, читаючи далі цю книгу, належать сила й виток фінської національної ідентичності; фінська ультрареалістична оцінка геополітичного розташування своєї країни; результуюча парадоксальна комбінація вибіркового змін, про які йшлося в початковому розділі, а також *брак* у Фінляндії свободи вибору, *брак* допомоги від союзників у вирішальні моменти, *брак* наявних вдалих прикладів.

Фінляндія ототожнюється зі Скандинавією і вважається її складовою. Як і шведи з норвежцями, багато фінів є блакитноокими блондинами. Як і шведи з норвежцями, фіни генетично є на 75 % скандинавами, а чужинці зі сходу становлять серед них лише 25 %. Але географічно, культурно та лінгвістично фіни відрізняються від решти скандинавів і пишуться цим.

Зокрема, описуючи Фінляндію, вони часто повторюють дві тези: «Ми — маленька країна» і «Наша географія не зміниться ніколи». Останньою фразою фіни підкреслюють, що з усіх європейських країн мають найдовший кордон з Росією (або її попереднім втіленням — Радянським Союзом). Фактично, Фінляндія є буферною зоною між Росією та рештою Скандинавії.

Всі корінні європейські мови належать до індоєвропейської мовної сім'ї, за винятком баскської та ще чотирьох мов. Ці чотири — фінська, тісно споріднена з нею естонська, віддалено споріднена угорська та лапландська (саамська) мови, всі вони належать до фіно-угорської мовної сім'ї. Красива фінська мова є предметом національної гордості й ідентичності фінів. Фінський національний епос «Калевала» посідає у національній свідомості фінів навіть важливіше місце, ніж п'єси Шекспіра в англійських народів. Але ця мова не лише гарна і співуча, а й складна для вивчення іноземцями. Одним з її важких аспектів є лексикон, оскільки він не має звичних індоєвропейських коренів. Тому практично всі фінські слова доводиться запам'ятовувати окремо, одне за одним.

Іншими важкими аспектами фінської мови є її фонетика та грамати́ка. Наприклад, у ній дуже поширена літера «к»: із 200 сторінок мого фінсько-англійського словника 31 сторінку займають слова, що починаються на «к». («Оцініть», наприклад, ось цей рядок із «Калевали»: Kullervo, Kaler-von poika, sinisukka äijön lapsi, hivus keltainen, korea, kengän kauto kaunokainen.) Я не маю нічого проти літери «к», та, на жаль, фінська, на відміну від англійської, має подвійні приголосні звуки (на кшталт подвійного *kk*), які вимовляються не так, як одиничні приголосні (звичайний звук *k*). Саме ця особливість фінської фонетики найбільше заважала моїм толерантним фінським знайомим розуміти мене у ті нечисленні моменти, коли я наважувався виголошувати коротенькі спічі фінською мовою. Наслідки неправильної вимови одиночних і подвійних приголосних можуть бути вельми серйозними. Наприклад, фінське дієслово *taraa* з одним «п» означає «зустрічати», тоді як дієслово *tarraa* із двома «п» означає «убивати». Тому якщо ви попросите фіна зустріти вас, але помилково вимовите подвійний звук «п», то ризикуєте опинитися на тому світі.

Окрім того, фінська мова має так звані короткі й довгі голосні. Наприклад, «кордон» або «межа» по-фінськи буде *raja* з коротким першим «а», тоді

як «кінцівка» (рука або нога) фінською звучить як гааја, з довгим першим «а», й тому мене не зрозуміли, коли на межі Фінського національного парку я помилково подовжив перше «а», маючи на увазі межу. У фінській мові існує три типи голосних: голосні переднього ряду (ä, ö, y), голосні заднього ряду (a, o, u) і нейтральні голосні (e, i). Голосні переднього і заднього рядів не можуть бути вжиті в одному й тому самому слові, на відміну від нейтральних голосних, — це називається гармонією голосних звуків. Наприклад, фінське слово «ніч», яким я часто користувався, бажаючи на добраніч, містить лише голосні переднього ряду (yötä), тоді як слово «русло» — лише заднього (uoma).

Якщо ви плутаєтеся в чотирьох відмінках німецької мови або в шістьох відмінках латини, то будете просто нажахані, дізнавшись, що фінська мова має аж 15 відмінків, багато з яких є заміниками прийменників в англійській мові. Мені добре запам'яталося, як під час моєї першої поїздки до Фінляндії один військовий навчав мене шістьом відмінкам фінської мови (замінникам англійських прийменників *до, на, з, в, усередину, зсередини*), показуючи на стіл (pöytä), на якому (pöydällä — гармонія голосних!) стояла чашка і в якій (pöydässä) лежав гвіздок, чашка береться зі столу (pöydältä) і ставиться на стіл (pöydälle), а гвіздок забивають у стіл (pöytään) і витягають зі столу (pöydästä).

Що стосується решти відмінків, то найчастіше іноземці плутаються в знахідному та родовому. В латині та німецькій мові, де родового відмінку немає, всі прямі додатки виражаються знахідним відмінком: I hit the ball англійською і Ich schlage den Ball німецькою*. Однак у фінській мові щоразу, коли використовується прямий додаток, треба визначитися — ваша дія стосується всього предмета (тоді слід вживати знахідний відмінок), чи лише його частини (в такому разі потрібен родовий відмінок). Визначитися з тим, б'єте ви частину м'яча чи увесь м'яч, може, й неважко. Але значно важче визначитися з відмінком тоді, коли йдеться про якийсь абстрактний іменник. Наприклад, якщо у вас з'явилася якась ідея, то правила фінської мови вимагають від вас визначитися: йдеться про всю ідею чи лише про якусь її частину, бо від цього залежить, який відмінок слід використовувати — знахідний чи родовий. Одним із моїх фінських знайомих у 1959 році був швед-

* «Я вдарив по м'ячу». — Прим. пер.

ський фін, чиєю рідною мовою була шведська, однак він вільно розмовляв і фінською. Проте у Фінляндії цей чоловік не міг влаштуватися на роботу до жодної державної установи, бо претенденти на державну посаду мають здати екзамен із фінської та шведської мов. Мій приятель розповів, що в 50-х роках достатньо було один-єдиний раз переплутати у фінській мові знахідний відмінок з родовим — і екзамен вважався проваленим, а доступ до державної роботи закритим.

Усі ці риси роблять красиву фінську мову унікальною, вона є предметом національної гордості, й володіють нею практично лише фіни. І ця мова сформувала осердя тієї фінської національної ідентичності, за яку під час війни з Радянським Союзом готові були померти так багато фінів.

Іншими ключовими «елементами» фінської національної ідентичності є фінські композитори, архітектори й дизайнери, а також бігуни на довгі дистанції. Фінський композитор Ян Сібеліус вважається одним із найвидатніших музичних митців ХХ століття. Фінські архітектори та дизайнери інтер'єру відомі в усьому світі. (Американським читачам нагадаю про арку в Сент-Луїсі, Вашингтонський аеропорт ім. Даллеса і термінал авіакомпанії Trans-World Airlines — усі ці споруди спроектував народжений у Фінляндії архітектор Ееро Саарінен.) Після Першої світової війни, коли переможці-союзники створили чимало нових держав, Фінляндія (яка також була серед них) займала особливе місце завдяки Сібеліусу та знаменитому фінському рекордсмену-стаєру Пааво Нурмі на прізвисько Летючий Фін. На Олімпійських іграх 1924 року він здобув перемогу і встановив олімпійський рекорд із бігу на 1500 метрів, годину потому переміг на дистанції 5000 метрів, через два дні вийшов переможцем у кросі на дистанцію 10 000 метрів, а наступного дня показав найкращий результат на дистанції 3000 метрів. Його рекорд на дистанції 1 миля протримався аж вісім років! Завдяки цим перемогам з'явилася приказка, що Нурмі та інші фінські бігуни «занесли на своїх спинах Фінляндію до мапи світу». Всі ці здобутки також посилили фінське почуття власної унікальності, їхню національну ідентичність та бажання боронитися від радянських завойовників попри, здавалося б, абсолютно безнадійну ситуацію.

Носії прадавньої фінської мови прибули до Фінляндії ще в доісторичні часи, кілька тисяч років тому. В часи історичні, тобто після того, як з'явилися перші детальні письмові свідчення про Фінляндію, датовані приблизно 1100-ми роками нашої ери, нею прагнули володіти Швеція та Росія. Фінляндія перебувала здебільшого під шведським контролем, допоки 1809 року її не анексувала Росія. Впродовж більшої частини XIX століття російські царі надавали Фінляндії значну автономію, дозволяли мати власний парламент, власну адміністрацію та власну валюту, а російської мови не нав'язували. Але після того, як 1894 року царем став Микола II і призначив губернатором лихого чоловіка на прізвище Бобріков (якого у 1904 році застрелив фін), російський режим став гнобительським. Тому наприкінці Першої світової війни, коли в листопаді 1917 року в Росії сталася більшовицька революція, Фінляндія проголосила свою незалежність.

У результаті вибухнула жорстока громадянська війна, коли консервативно налаштовані фіни, яких називали «білими», воювали з фінами-комуністами — «червоними», а також з російськими військами, й досі розквартированими в Фінляндії. Серед «білих» були фінські військові підрозділи, навчені в Німеччині, яким допомагали німецькі війська, що висадилися в Фінляндії. Коли «білі» здобули остаточну перемогу в травні 1918 року, вони розстріляли приблизно 8000 «червоних», а ще 20 000 померли від голоду та хвороб у концентраційних таборах. Якщо міряти відсотками до загальної кількості населення, що помирало кожного місяця, то фінська громадянська війна залишалася найкривавішим громадянським конфліктом аж до руандійського геноциду 1994 року. Здавалося, це мало б надовго погіршити стосунки всередині країни й розділити її навпіл, але цього не сталося. Навпаки — відбулося швидке примирення, вцілілим представникам лівих політичних партій повернули їхні політичні права, а в 1926 році один із «лівих» навіть став прем'єр-міністром Фінляндії. Але спогади про громадянську війну породили страх перед Росією й загалом комунізмом, і результатом цього страху стало насторожене ставлення фінів до Радянського Союзу.

Упродовж 1920-х і 1930-х років Фінляндія й далі остерігалася Росії, яка на той час перетворилася на Радянський Союз. Ці дві країни були ідеологічними опонентами: у Фінляндії панувала ліберальна капіталістична демократія, а у Радянському Союзі — репресивна комуністична диктатура. Фіни

не забули про гнобительську політику останнього царя. Вони боялися, що Радянський Союз захоче знову приєднати до себе Фінляндію, наприклад, з огляду на підтримку фінських комуністів, метою яких було повалення фінського уряду. Фіни стривожено спостерігали за сталінським терором та параноїчними чистками 1930-х років. Але найбільше їх непокоїло спорудження аеродромів і прокладання залізничних колій у малозаселених районах Радянського Союзу на схід від фінського кордону. Ці залізничні колії вели у напрямку Фінляндії й обривалися посеред лісу — якраз перед кордоном, тож не могли служити жодній іншій меті, окрім як полегшення вторгнення.

У 1930-ті роки Фінляндія почала зміцнювати свої збройні сили та оборонні споруди під керівництвом генерала Маннергейма, який командував переможними військами «білих» під час громадянської війни. Багато фінів добровільно зголосилися провести літо 1939 року на роботах зі зміцнення основної оборонної лінії Фінляндії, так званої лінії Маннергейма, що перетинала Карельський перешийок, який відділяв південно-східну Фінляндію від Ленінграда, найближчого і другого за величиною радянського міста. Поки Німеччина під проводом Гітлера переозброювалася і ставала дедалі більш антагоністичною по відношенню до Радянського Союзу, Фінляндія намагалася проводити політику нейтралітету і не конфліктувати зі своїм східним сусідом, сподіваючись, що таким чином зможе уникнути загрози з його боку. Радянський Союз же ставився з підозрою до свого буржуазного сусіда, який за допомогою німецьких військ перемаг комуністів під час жорстокої громадянської війни.

Фінляндія мала вагомі географічні та історичні підстави побоюватися Радянського Союзу, але останній також мав вагомі географічні та історичні підстави побоюватися Фінляндії. Довоєнний кордон між Фінляндією та Радянським Союзом пролягав лише за 30 миль на північ від Ленінграда (див. мапу на с. 60). Німецькі війська вже допомагали фінам у боротьбі з комуністами в 1918 році; британські та французькі флоти вже заходили до Фінської затоки з метою блокади і подальшого нападу на Санкт-Петербург під час Кримської війни у 1850-х роках; у 1700-х Франція збудувала в Гельсінській затоці потужну фортецю для підготовки нападу на Санкт-Петербург. Наприкінці 1930-х страх Сталіна перед гітлерівською Німеччиною зростав — і не дарма. Комуністи й нацисти вели між собою шалену пропагандистську

війну. У своїй автобіографічній книзі «Майн кампф» Гітлер писав про власну візію Німеччини, яка ширилася на схід, тобто на територію Радянського Союзу. Сталін бачив, як у березні 1938 року Гітлер поглинув Австрію, в березні 1939-го — Чехословаччину і почав загрожувати Польщі. Франція, Британія та Польща відкинули пропозицію Сталіна про спільну оборону Польщі від німецької загрози, яка ставала дедалі очевиднішою.

У серпні 1939 року Фінляндія та решта світу з величезним подивом дізналися, що Гітлер зі Сталіним несподівано припинили свою пропагандистську війну й уклали радянсько-німецький пакт про ненапад, відому також під назвою «Пакт Молотова—Ріббентропа». Фіни підозрювали, і, як з'ясувалося згодом, небезпідставно, що цей пакт містив секретні протоколи, які розподіляли сфери впливу. Згідно з цими протоколами, Німеччина визнавала належність Фінляндії до радянської сфери впливу. Відразу ж після підписання пакту відбулося блискавичне вторгнення німецьких військ до Польщі, а два тижні потому Радянський Союз вдерся до Східної Польщі. Зрозуміло, що Сталін хотів відсунути кордон Радянського Союзу якомога далі на захід, щоб успішніше протистояти потенційній німецькій загрозі.

У жовтні 1939 року Радянський Союз, все ще побоюючись загрози німецького нападу, здійснив ще одну енергійну спробу відсунути свій західний кордон якомога далі на захід. Отримавши тимчасову безпеку в результаті підписання Пакту Молотова—Ріббентропа, Радянський Союз висунув ультиматуми своїм чотирьом сусідам: балтійським республікам Литві, Латвії, Естонії, а також Фінляндії. Від балтійських республік Радянський Союз вимагав можливості створення радянських військових баз на їхніх територіях, а також права транзиту радянських військ до цих баз. Розміщення радянських військ зробило ці республіки фактично беззахисними, до того ж вони були настільки маленькими, що вважали опір безнадійним. Погодившись на зазначені вимоги, Латвія, Литва й Естонія не змогли уникнути анексії Радянським Союзом у червні 1940 року. Підбадьорене таким успіхом, радянське керівництво на початку жовтня 1939 року висунуло також дві вимоги до Фінляндії. Перша полягала в тому, щоб віддалити від Ленінграда радянсько-фінський кордон на Карельському перешийку, щоб це місто не можна було обстрілювати або швидко захопити (йшлося про німецькі війська, які знову, як і в 1918 році, могли увійти до Фінляндії). Ризику, що

сама Фінляндія нападе на Радянський Союз, не було, але існували цілком реалістичні побоювання, що через неї на СРСР зможе напасти якась велика європейська країна. Друга радянська вимога полягала в тому, щоб Фінляндія дозволила СРСР створити військово-морську базу на своєму південному узбережжі неподалік столиці — Гельсінкі, а також передала йому кілька невеличких островів у Фінській затоці.

Таємні фінсько-радянські переговори тривали у жовтні—листопаді 1939 року. Фіни були готові піти на певні поступки, але не в тому обсязі, якого вимагав Радянський Союз. Генерал Маннергейм закликав фінський уряд виконати поставлені вимоги, оскільки знав про слабкість фінської армії і, як колишній генерал-лейтенант царського війська, розумів географічні резони домагань радянських очільників. Однак фіни з усіх складових фінського політичного спектру — ліві та праві, червоні й білі — були однастайними у своєму небажанні йти на подальші компроміси. Всі фінські політичні партії погодилися з відмовою свого уряду від додаткових поступок, тоді як у Британії в липні 1940 року деякі провідні британські політики виступали за компроміс із Гітлером задля встановлення миру.

Однією із причин такої єдності фінів було їх побоювання, що справжньою метою Сталіна є захоплення всієї Фінляндії; що, задовольнивши одного разу начебто помірні радянські вимоги, вони не зможуть у майбутньому протистояти новим, більшим домаганням. Відмова Фінляндії від своєї сухопутної лінії оборони на Карельському перешийку значно полегшила б вторгнення радянських військ до Фінляндії по суходолу, тоді як військово-морська база біля Гельсінкі дала б їм змогу обстрілювати столицю і з суші, і з моря. Фіни винесли урок із долі, яка спіткала Чехословаччину, коли в 1938 році її примусили віддати Німеччині прикордонні Судети з їхньою потужною лінією оборони. Відтак Чехословаччина залишилася беззахисною і не змогла протистояти тотальній окупації Німеччиною в березні 1939 року.

Другою причиною того, що фіни не пішли на компроміс, був їхній хибний розрахунок на те, що Сталін лише блефує і тому задовольниться меншим, ніж вимагає. Однак Сталін так само помилився, вважаючи, що фіни блефують. Він навіть подумати не міг, що така крихітна країна поведеться настільки нерозважливо, що воюватиме з державою, населення якої було

майже у 50 разів більшим. Згідно з радянськими військовими планами, місто Гельсінкі мало бути захоплене менш ніж за два тижні. Третьою причиною відмови фінів від подальшого компромісу був ще один їхній хибний розрахунок: вони сподівалися, що країни, традиційно дружні до Фінляндії, допоможуть їй оборонятися. До того ж деякі фінські політики вважали, що фінська армія зможе протистояти радянському вторгненню щонайменше півроку, хоча генерал Маннергейм попереджав їх, що це — нереально.

30 листопада 1939 року Радянський Союз напав на Фінляндію, заявивши, що, буцімто, фінська артилерія обстріляла радянську територію і вбила кількох бійців. (Згодом Хрущов визнав, що той обстріл було здійснено з радянської території за наказом радянського генералітету, щоб спровокувати війну.) Війна, що розпочалася після цього, відома як Зимовая війна. Радянські війська здійснювали наступ вздовж усього фінсько-радянського кордону, а радянська авіація завдала бомбових ударів по Гельсінкі та інших фінських містах. Фінські цивільні втрати внаслідок того першого нічного бомбардування становили 10 % всіх фінських цивільних втрат за п'ять років Другої світової війни. Коли радянські війська перетнули кордон і захопили найближче фінське село, Сталін негайно визнав лідера місцевих комуністів на прізвище Куусінен головою «демократичного» фінського уряду, щоб Радянський Союз міг стверджувати, що він не вторгся у Фінляндію, а прийшов захистити цей уряд. Створення маріонеткового уряду переконало тих фінів, які досі ще мали якісь сумніви, що Сталін дійсно хотів захопити всю їхню країну.

На 30 листопада 1939 року, коли спалахнула війна, подробиці цього абсурдно нерівного протистояння були такими: Радянський Союз мав 170-мільйонне населення, тоді як населення Фінляндії налічувало 3 мільйони 700 тисяч. Радянський Союз напав на Фінляндію «лише» чотирма своїми арміями загальною чисельністю 500 тисяч військових і в резерві мав ще багато армій для виконання інших завдань, а Фінляндія захищалася всім складом своїх збройних сил, що налічували дев'ять дивізій загальною чисельністю 120 тисяч військових. Радянську піхоту підтримували тисячі танків, сучас-

них військових літаків, артилерійських систем, протитанкових і зенітних гармат. А фінська армія хоча й мала сучасну стрілецьку зброю, боєприпасів до неї було вкрай обмаль, а найгіршим було те, що солдатам наказували економити набої й відкривати вогонь по ворогу лише із близької відстані.

Усі ці диспропорції зводили до нуля шанси фінів завдати поразки Радянському Союзу, тим паче, що Сталін був рішуче налаштований на перемогу. Світ уже побачив, як Польща, з її удвічі більшим за фінське населенням та значно кращим військовим обладнанням, була переможена впродовж кількох тижнів німецькими військами, вдвічі меншими за чисельністю порівняно з Червоною армією. Втім, фіни були не настільки нерозважливими й відчайдушними, щоб розраховувати на перемогу в війні. Натомість, як сказав мені один фінський друг, їхнє завдання «полягало в тому, щоб зробити російську перемогу максимально повільною й болісною, змусити заплатити за нею максимально високу ціну». Фінляндія ставила за мету опір, який мала чинити достатньо довго, щоб уряд мав змогу за цей час заручитися військовою підтримкою дружніх країн, тоді як Сталін зневірився б у швидкій перемозі з огляду на великі втрати, яких зазнавали радянські війська.

На превеликий подив Радянського Союзу та решти світу, фінська оборона втрималась. Радянський військовий план наступу на Фінляндію по всій довжині спільного кордону включав наступ на лінію Маннергейма на Карельському перешийку, а також перерізування Фінляндії «в попереку», тобто в її найвузжочому місці. В боях із радянськими танками, які йшли в наступ на лінію Маннергейма, брак протитанкових гармат фіни компенсували так званими «коктейлями Молотова» — пляшками, наповненими вибуховою сумішшю бензину та інших хімікатів; кількох пляшок із такою сумішшю було достатньо, щоб знищити ворожий танк. Іще один спосіб боротьби з радянськими танками полягав у тому, що фінські військові, зачаївшись в одиночних окопах, пропускали танк повз себе та встромляли в гусінь колоду, яка знерухомлювала його. Потім деякі відчайдушні фінські солдати підбігали до пошкодженого радянського танка й стріляли всередину крізь ствол гармати та спостережні щілини, намагаючись уразити екіпаж. Не дивно, що рівень втрат у фінських протитанкових підрозділах сягав 70 %.

Найбільший захват у світових оглядачів викликало успішне знищення фінами двох радянських дивізій, які пішли в наступ, намагаючись перері-

зати Фінляндію посередині, в найвужчому місці. Радянські війська просувалися на танках та вантажівках кількома дорогами, що вели з Радянського Союзу вглиб Фінляндії. Невеликі групи фінських військових у білих маскхалатах, пересуваючись на лижах засніженими лісами, перерізали радянські колони на сегменти, а потім почергово знищували їх (фото 2.5). Один фінський ветеран розповідав мені в 1959 році про тактику, яку використовував разом зі своїми бойовими побратимами в тих зимових боях. Вночі радянські солдати, зупинивши довгі колони своїх машин на вузькій однорядній лісовій дорозі, грілися біля великих вогнищ. (Натомість фінські солдати користувалися вночі обігрівачами у своїх наметах і були невидимими ззовні.) Мій фінський товариш зі своїм взводом йшли на лижах крізь ліс, невидимі у своїх білих маскхалатах, і наближалися до радянської колони на відстань пострілу (фото 2.6). Потім вони видиралися із гвинтівками на дерева й видивлялися у світлі вогнищ радянських офіцерів, вбивали їх — і відразу мчали на лижах геть, залишаючи бійців ворога переляканими, деморалізованими і без командирів.

Чому ж фінській армії так довго вдавалося перемагати, захищаючись від армії радянської з її величезною перевагою в живій силі та техніці? Однією із причин була мотивація: фінські солдати розуміли, що воюють за свої сім'ї, за свою країну, за свою незалежність, і заради цього вони готові були померти. Наприклад, коли радянські війська наступали по замерзлій Фінській затоці, її захищали лише невеликі групи фінських військових на островах. Людям, які тримали оборону, сказали, що засобів для подальшої евакуації немає, тому вони мусять залишатися на островах і вбити якомога більше ворогів до того, як уб'ють їх самих; так фіни і чинили. По-друге, фінські військові були при звичаєні жити у лісі й ходити по ньому на лижах узимку, тож вони добре знали місцевість, на якій воювали. По-третє, фінські військові мали одяг, взуття, тенти та стрілецьку зброю, пристосовані до фінської зими, а радянські солдати цим забезпечені не були. І, насамкінець, фінська армія, подібно до нинішньої ізраїльської, була значно ефективнішою, ніж можна було припустити з огляду на її чисельність. Ця ефективність забезпе-

чувалася гнучкістю та неформальністю, які давали змогу військовим брати на себе ініціативу та відповідальність, а не сліпо виконувати накази.

Однак впертий опір фінської армії та її тимчасові успіхи просто давали змогу відтягнути час поразки. З таненням криги та снігу навесні Радянський Союз зміг, нарешті, повною мірою скористатися своєю чисельною та технічною перевагою й організувати широкий наступ на Карельському перешийку та через Фінську затоку. Фінляндія ж покладала свої надії на отримання допомоги від добровольців і прибуття військових підрозділів та техніки з інших країн. Що ж відбувалося на дипломатичному фронті?

Загальне співчуття до маленької Фінляндії, яка хоробро захищалася від могутнього радянського агресора, надихнуло 12 тисяч добровольців, здебільшого шведів, поїхати до Фінляндії на війну. Але не встигла більшість із цих добровольців завершити свою військову підготовку, як війна скінчилася. Деякі країни надіслали військове спорядження різного ступеня корисності. Наприклад, один фінський ветеран розповідав мені про старі гармати часів Першої світової, які надіслала Італія. Коли з такої гармати стріляють, вона відкочується назад, тому мусить мати міцний лафет. Для обслуги кожної гармати потрібен не лише гармаш, а й коригувальник вогню, який розміщувався на певній відстані попереду гармати, щоб помічати, куди падає снаряд, і залежно від цього виставляти вертикальний нахил для наступного пострілу. Але, як розповідав мені знайомий ветеран, ці старі італійські гармати були так погано спроектовані у плані поглинання віддачі пострілу, що кожна з них потребувала двох коригувальників: одного штатного попереду, і другого — позаду. Перший стежив, куди падав снаряд, а другий — куди відкочувалася гармата!

Насправді ж країнами, від яких Фінляндія могла сподіватися отримати значну кількість військ або військове спорядження, були тільки Швеція, Німеччина, Британія, Франція та Сполучені Штати. Сусідня Швеція, незважаючи на свій тісний зв'язок із Фінляндією впродовж довгої спільної історії та попри спільну культуру, відмовилася посилати війська, побоюючись бути втягнутою у війну з Радянським Союзом. Хоча у 1918 році Німеччина й посилала свої війська на захист фінської незалежності, Гітлер не захотів порушувати Пакт Молотова—Ріббентропа, допомагаючи Фінляндії. Сполучені Штати перебували далеко, до того ж руки президента Рузвельта були

зв'язані законами про нейтралітет, ухваленими протягом десятиліть американської ізоляціоністської політики.

Тому реальними джерелами воєнної допомоги залишалися тільки Британія та Франція, які насамкінець погодилися послати туди свої війська. Але обидві ці країни вже перебували у стані війни з Німеччиною, і ця війна поглинала ресурси урядів Британії та Франції, тож вони не бажали відволікатися на якісь другорядні цілі. Німеччина імпортувала значну кількість залізної руди з нейтральної Швеції. Більшу частину цієї руди перевозили зі Швеції через Норвегію залізницею до незамерзаючого норвезького порту Нарвік, а звідти відправляли морем до Німеччини. Чого Британія із Францією хотіли насправді — то це встановити контроль над шведськими залізородними родовищами і припинити судноплавство з Нарвіка. Пропозиція послати війська через нейтральні Норвегію та Швецію задля допомоги Фінляндії була просто приводом для досягнення цих справжніх цілей.

Тож хоча уряди Британії та Франції й запропонували допомогу Фінляндії у вигляді десятків тисяч військових, виявилося, що війська здебільшого будуть розташовані в Нарвіку, вздовж залізниці, а також у районі шведських залізородних родовищ. До Фінляндії ж мала потрапити лише невелика часточка цього військового контингенту. Втім, навіть таке розміщення військ потребувало дозволу від урядів Норвегії та Швеції, але ці країни залишалися нейтральними і такого дозволу не дали.

У січні 1940 року Радянський Союз нарешті почав робити висновки із жахливих втрат свого особового складу та військових поразок грудня 1939-го. Сталін розігнав маріонетковий фінський уряд, який він організував під проводом лідера фінських комуністів Куусінена. Це означало, що СРСР більше не відмовлятиметься від визнання справжнього уряду Фінляндії, який на той час вже почав подавати сигнали про можливе примирення. Радянський Союз припинив марнувати сили на спроби перерізати Фінляндію «в попереку» і натомість зосередив величезну кількість військ, артилерії й танків на Карельському перешийку, де відкрита місцевість сприяла радянському наступу. Фінські солдати безупинно вели бої на фронті впродовж двох мі-

сяців і були виснаженими, тоді як Радянський Союз мав змогу кидати у бій необмежені свіжі резерви. На початку лютого радянським військам все ж таки вдалося прорвати лінію Маннергейма і змусити фінів відступити до другої, значно слабшої лінії оборони. Хоча інші фінські генерали, якими командував Маннергейм, благали його відступити далі, до надійнішої лінії оборони, він мав залізни нерви: незважаючи на важкі втрати, яких зазнавала тепер фінська армія, Маннергейм відмовився відступити далі, вглиб країни, бо знав, що напередодні неминучих мирних переговорів Фінляндії треба втримати якомога більше своєї території.

Наприкінці лютого 1940 року, коли виснажені фіни вже були готові до підписання миру, британці та французи продовжували закликати їх триматися й далі. Французький прем'єр-міністр Даладье терміново телеграфував керівництву Фінляндії, що наприкінці березня надішле військовий контингент чисельністю 50 тисяч, що 100 бомбардувальників уже готові піднятися в повітря, а він гарантує домовленість про те, що нейтральні Норвегія та Швеція пропустять ці війська через свою територію. Ця обіцянка спонукала Фінляндію протриматися ще один тиждень, протягом якого загинуло ще кілька тисяч фінських солдатів.

Але потім британці визнали, що пропозиція Даладье була лише обманом і блефом, адже війська та літаки ще були не готові, Норвегія та Швеція й надалі не збиралися пропускати військовий контингент через свою територію; французька обіцянка була розрахована на досягнення союзниками власних цілей, а також мала на меті врятувати репутацію Даладье. Відтак до Москви вирушила фінська делегація на чолі з прем'єр-міністром Фінляндії для проведення мирних переговорів. Водночас Радянський Союз продовжував чинити на Фінляндію военний тиск, ведучи наступ на її друге найбільше місто Війпурі, столицю фінської провінції Карелія. В результаті цих боїв і з'явилися надгробки з написами «Війпурі, лютий (або березень) 1940 року», які можна бачити на цвинтарі Гіетаніемі.

Умови, які Радянський Союз нав'язав Фінляндії у березні 1940 року, були значно суворішими за ті, які фіни відкинули в жовтні 1939-го. Тепер СРСР вимагав собі всю провінцію Карелія, додаткові території на півночі вздовж фінсько-радянського кордону, а також порт Ганко біля Гельсінкі для розташування радянської військово-морської бази. Замість того щоб залишатися

у своїх домівках під радянською окупацією, все населення Карелії, яке становило 10 % населення Фінляндії, вирішило покинути рідні місця й перебраться до інших регіонів країни. Там їх «втиснули» в помешкання інших фінів, і така ситуація тривала до початку 1945 року — доки майже всіх переселенців не забезпечили власним житлом. На відміну від багатьох європейських країн із великим контингентом внутрішньо переміщених осіб, Фінляндія була єдиною країною, де громадян-переселенців не розміщували в таборах для біженців. Дев'ятнадцять років потому мої фінські знайомі розповідали мені, як важко було забезпечити житло та усіляку підтримку всім отим втікачам із Карелії.

Чому ж Сталін у березні 1940 року не видав наказ своїм військам продовжувати наступ і захопити всю Фінляндію? Однією з причин було те, що запеклий опір фінів продемонстрував: подальший наступ буде так само повільним, болісним і принесе великі людські втрати. До того ж перед Радянським Союзом стояло значно важливіше завдання: реорганізація армії та її переозброєння з огляду на неминучу конфронтацію з гітлерівською Німеччиною. Невдалі дії гігантської радянської армії проти крихітної фінської обернулися для Радянського Союзу величезним конфузом: на кожного загиблого фіна припадало вісім убитих радянських військових. Чим далі тривала б війна, тим реальнішою ставала б загроза британсько-французької інтервенції, що втягнула б Радянський Союз у війну з цими країнами, результатом якої міг би стати напад французів і британців на радянські нафтові родовища на Кавказі. Деякі історики роблять висновок, що фінам варто було б погодитися на менш суворі вимоги Радянського Союзу в жовтні 1939 року. Але російські архіви, відкриті у 1990-му, підтвердили тодішні побоювання фінів: Радянський Союз скористався б цими незначними територіальними надбаннями жовтня 1939 року, щоб зламати їхню лінію оборони і захопити всю територію Фінляндії, як він зробив це із трьома балтійськими республіками у 1940 році. Шалений спротив фінів і їх готовність померти за власну свободу, а також повільний темп наступу радянських військ та їхні величезні втрати стали причиною того, що керівництво СРСР у березні 1940 року припинило спроби захопити всю територію Фінляндії.

Після березневого перемир'я 1940 року Радянський Союз реорганізував свою армію й анексував три балтійські республіки. У квітні 1940-го Німеччина окупувала Норвегію та Данію, а потім у червні 1940 року розгромила Францію. В результаті фіни втратили надію та можливість отримати допомогу від будь-яких інших країн, окрім Німеччини. І вони дійсно відновили й переозброїли свою армію, переважно за допомогою німецького військового спорядження.

Гітлер вирішив напасти на Радянський Союз наступного, 1941 року. В якийсь момент німецькі військові планувальники розпочали обговорення з фінським військовим керівництвом можливості «гіпотетичних» спільних операцій проти Радянського Союзу. Фінляндія не мала симпатій до Гітлера та нацизму, але фіни усвідомлювали жорстоку реальність: їм неможливо буде уникнути вибору — чию сторону взяти — і зберегти нейтралітет у війні Німеччини проти Радянського Союзу, інакше одна або обидві ці країни спробують окупувати Фінляндію. Гіркий досвід фінів, коли їм довелося одним воювати з Радянським Союзом під час Зимової війни, робив перспективу повторення цього навіть гіршою за альтернативний варіант — союз із нацистською Німеччиною, спричинений міркуваннями практичної доцільності, тобто «найменш поганий вибір із кількох ще гірших», як написав Стівен Залога у біографії Маннергейма. Неєфективність радянської армії в Зимовій війні переконала всіх аналітиків, і не лише в Фінляндії, а й у Німеччині, Британії та США, що війна між Німеччиною та Радянським Союзом завершиться перемогою німців. Зрозуміло також, що фіни прагнули повернути втрачену провінцію Карелію. Коли 22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз, Фінляндія заявила про свій нейтралітет, але 25 червня радянські літаки завдали бомбових ударів по фінських містах, давши фінському уряду привід оголосити, що Фінляндія знову перебуває у стані війни з Радянським Союзом.

Ця друга війна проти Радянського Союзу після першої — Зимової війни називається Радянсько-фінською війною. Цього разу Фінляндія мобілізувала шосту частину всього населення для військової служби або

для безпосередньої роботи на армію — найбільший відсоток серед усіх країн-учасниць Другої світової. Щоб краще це зрозуміти, уявіть собі, що в нинішніх Сполучених Штатах відновили обов'язковий призов і набрали до війська понад 50 мільйонів людей. Безпосередньо у збройних силах служили чоловіки віком від 16 до 50 років, а також, поблизу лінії фронту, певна кількість жінок. Усі фіни обох статей віком від 15 до 64 років, не залучені безпосередньо до збройних сил, мали працювати в оборонній промисловості, сільському та лісовому господарстві або в інших секторах, пов'язаних з обороною. Підлітки працювали в полях, на лісопилках і служили в підрозділах протиповітряної оборони.

Завдяки тому, що радянська армія була зайнята тим, що чинила опір німецькому наступу, фіни швидко відвоювали провінцію Карелія і навіть просунулися за межі свого колишнього кордону — на радянську територію. Але фінські військові цілі залишалися жорстко обмеженими, фіни називали себе не «союзниками» Німеччини, а просто «співвоюючою стороною». Зокрема, вони вперто відмовлялися задовольнити два прохання з боку нацистської Німеччини: інтернувати фінських євреїв (хоча вони таки видали гестапо невелику групу євреїв нефінського походження) і напасти на Ленінград з півночі, тоді як німці наступали на нього з півдня. Саме ця друга відмова фінів фактично врятувала Ленінград під час тривалої німецької облоги і вплинула на подальше рішення Сталіна не вторгтися у Фінляндію за межі Карелії (див. нижче).

Проте факт залишався фактом: Фінляндія воювала на боці нацистської Німеччини. Розбіжність між поняттями «союзник» та «співвоююча сторона» була незрозумілою стороннім оглядачам, які не розбиралися у специфіці фінської ситуації. Під час Другої світової війни я ріс у Сполучених Штатах, і Фінляндія бачилася мені четвертою державою Осі поряд із Німеччиною, Італією та Японією. Під тиском Радянського Союзу Британія оголосила війну Фінляндії. Але єдиною військовою операцією, яку провела Британія, був авіаційний наліт на фінське місто Турку, коли британські пілоти навмисне скинули бомби в море, а не на місто.

На початку грудня 1941 року фінська армія припинила свій наступ, і під час Радянсько-фінської війни протягом наступних майже трьох років більше нічого не відбувалось. З одного боку, після відвоювання Ка-

релії у Фінляндії не лишилося інших воєнних цілей. З іншого — радянська армія була надто заклопотана війною з армією Німеччини, щоб мати змогу виділяти додаткові війська на боротьбу з фінами. Насамкінець, досягши помітних успіхів у витісненні німецьких військ зі своєї території, Радянський Союз отримав змогу знову зайнятися фінами і в червні 1944 року розпочав потужний наступ на Карельському перешийку. Радянські війська швидко прорвали лінію Маннергейма, але, як це було в лютому 1940 року, фінам вдалося стабілізувати фронт. Радянський наступ припинився. Частково це було зумовлено тим, що у Сталіна з'явився новий пріоритет — захопити Берлін зі сходу, тоді як американські та британські війська наступали на столицю Німеччини із заходу, а частково — тими проблемами, які вже поставали перед СРСР під час Зимової війни, як-от прогнозовано великі втрати, пов'язані з подоланням подальшого фінського спротиву та з партизанською війною в карельських лісах, а також з потребою в подальшому вирішувати питання, що робити з Фінляндією, якщо все ж таки вдасться захопити її? Отже, в 1944 році, так само, як і в 1940-му, фінський опір досяг своєї реалістичної мети, яку мій фінський друг сформулював таким чином: не перемогти Радянський Союз, а зробити його подальші перемоги неприйнятно витратними, повільними й болісними. В підсумку Фінляндія стала єдиною континентальною європейською країною, яка під час Другої світової війни воювала за те, щоб уникнути ворожої окупації.

Коли в липні 1944 року лінія фронту знову стабілізувалася, фінські лідери ще раз полетіли до Москви на мирні переговори й підписали нову угоду. Цього разу радянські територіальні претензії мало відрізнялися від тих, які вони висунули в 1940 році. Радянський Союз знову забирав собі фінську Карелію і військово-морську базу на південному узбережжі Фінляндії. Єдиним додатковим надбанням СРСР стала анексія фінського порту і нікелевих шахт у Північному Льодовитому океані. Фінляндії довелося погодитися на випровадження 200 тисяч німецьких військ, розташованих на півночі країни, інакше для виконання цього завдання їй довелося б пускати на свої землі радянські війська. На це пішло багато місяців, упродовж яких німці, відступаючи, знищили практично все цінне у фінській провінції Лапландія. Коли я гостював у Фінляндії 1959 року, мої фінські знайомі все ще з гірко-

тою згадували про те, як їхні колишні німецькі союзники помстилися фінам і спустошили Лапландію.

Загальні втрати Фінляндії у боротьбі з СРСР і німцями у двох війнах, Зимовій та Радянсько-фінській (1941–1944), становили близько 100 тисяч загиблих. У пропорції до тодішнього фінського населення, в нинішніх Сполучених Штатах це становило б 9 мільйонів осіб. Ще 94 тисячі фінів залишилися каліками, 30 тисяч фінських жінок стали вдовами, 55 тисяч фінських дітей — сиротами, а 615 тисяч фінів втратили дах над головою. У США це становило б відповідно 8 мільйонів калік, 2,5 мільйона вдів, півтора мільйона сиріт і 50 мільйонів людей без даху над головою. Окрім того, під час однієї з найбільш масштабних в історії евакуацій було вивезено 80 тисяч фінських дітей (головним чином до Швеції), причому спричинені цією евакуацією травматичні наслідки відчувалися навіть у наступному поколінні (фото 2.7). Нині доньки тих фінських матерів, яких у дитинстві вивезли до інших країн, вдвічі частіше потрапляють до шпиталів із психічними розладами порівняно з тими жінками, яких народили матері, що не зазнали евакуації. Значно більші порівняно з фінськими бойові втрати радянських військ становили, за оцінками, близько півмільйона вбитими та чверть мільйона пораненими. До їх числа входять і ті 5000 радянських військових, які потрапили в полон до фінів і яких після укладення перемир'я було репатрійовано до Радянського Союзу, де їх негайно розстріляли за те, що вони здалися в полон.

Угода про перемир'я вимагала від Фінляндії «співпраці з союзницькими державами з метою затримання осіб, обвинувачених у воєнних злочинах». Союзники тлумачили термін «фінські військові злочинці» як «керівники фінського уряду під час війни з Радянським Союзом». Якби Фінляндія не переслідувала в судовому порядку членів власного уряду, то це зробив би Радянський Союз, встановивши суворі терміни покарання, а можливо, — і смертні вироки. Тому Фінляндії довелося піти на крок, який за будь-яких інших обставин вважався б ганебним: було ухвалено закон зворотної дії, який дозволяв судове переслідування людей, відповідальних за участь країни у війні. За цим законом для очільників держави вважалося незаконним захищати Фінляндію тими методами, які мали широку підтримку і відповідали фінському законодавству, чинному на

час застосування тих методів. Фінські суди покарали тюремним ув'язненням фінського президента часів війни Рюті, прем'єр-міністрів часів війни Рангелля та Лінкоміеса, міністра закордонних справ часів війни, а також чотирьох інших міністрів та фінського посла в Берліні. Після того як ці керівники відбули свої терміни в комфортних умовах спеціальних фінських тюрем, більшість із них були знову обрані або призначені на високі державні пости.

За мирною угодою Фінляндія мусила сплатити Радянському Союзу величезну репарацію — 300 мільйонів доларів упродовж шести років. Навіть після того, як СРСР збільшив термін до восьми років і зменшив суму до 226 мільйонів, ця контрибуція все одно лягла важким тягарем на слабку й мало індустріалізовану фінську економіку. Втім, яким би дивним це не здавалося, репарації послужили свого роду економічним стимулом, змусивши Фінляндію розвивати такі галузі важкої промисловості, як суднобудування, та експортне виробництво. (Таким чином, репарації немовби продемонстрували етимологію китайського слова «вей-цзі», яке означає «криза» і складається із двох ієрогліфів — «вей», що означає «небезпека», та «цзі» — «слухна нагода».) Згадана вище індустріалізація посприяла економічному зростанню Фінляндії в повоєнний період, причому настільки потужно, що вона з бідної сільськогосподарської країни перетворилася на сучасну промислову (а нині ще й на країну високих технологій).

Окрім репарацій, Фінляндії довелося погодитися на масштабну торгівлю з Радянським Союзом, яка становила до 20 % всієї фінської торгівлі. Зокрема, з СРСР Фінляндія імпортувала нафту. Для неї це було надзвичайно вигідно, бо, на відміну від решти західних країн, завдяки цьому вона не залежала від поставок нафти із Близького Сходу. Але в рамках економічної угоди Фінляндії доводилося також імпортувати багато радянських товарів низької якості, зокрема локомотивів, обладнання для атомних електростанцій, а також автомобілі — все це можна було значно дешевше (і кращої якості) завозити з Заходу. Ці гнітючі неприємності фіни долали з чорним гумором — приблизно так, як свого часу зносили негаразди, пов'язані з антикварними італійськими гарматами, про які йшлося вище. Наприклад, під час моїх відвідин Фінляндії в 1959 році багато фінів їздили на радянських автівках моделі «Москвич», які часто ламалися. Бага-

то тогочасних європейських і американських автомобілів мали «сонячні дахи», тобто ковзні панелі, які можна було відкривати в гарну погоду. Як жартували фіни, нова модель «Москвича» матиме не лише сонячний дах, а й сонячну долівку — ще одну ковзну панель, але цього разу під ногами. Питання: в чому полягає перевага сонячної долівки, якщо вона не пропускає сонця? Відповідь: якщо «Москвич» зламається — а це траплялося часто, — то можна відсунути сонячну долівку, стати на землю всередині автомобіля і штовхати його!

1945–1948 роки фіни називають «роками небезпеки». Ми знаємо, що Фінляндія вціліла, але в ті часи такий щасливий кінець видавався вельми сумнівним. Найбільшою загрозою був імовірний комуністичний переворот в результаті підривної діяльності місцевих комуністів, підтримуваних Радянським Союзом. Хоч як це дивно для демократичної країни, яка воювала за свою свободу з комуністичною державою, фінська компартія разом зі своїми співниками здобула на виборах у березні 1945 року чверть місць у фінському парламенті і спробувала взяти під свій контроль поліцію. На той час Радянський Союз вже окупував Східну Німеччину і займався організацією комуністичних переворотів у чотирьох східноєвропейських країнах (Польщі, Угорщині, Болгарії та Румунії), здійснив успішний комуністичний переворот у Чехословаччині й підтримував партизан у Греції. Чи стане Фінляндія наступною? Виплата репарацій Радянському Союзу лягала важким тягарем на переважно сільськогосподарську економіку цієї країни. Війна зруйнувала інфраструктуру Фінляндії: ферми були занехаяні, виробниче устаткування вийшло з ладу й потребувало ремонту, дві третини фінських суден було знищено, старі вантажівки не мали запчастин і через брак бензину їздили на газовому обладнанні, газ для якого вироблявся в результаті спалення дров. Сотні тисяч переселенців із Карелії, інвалідів війни, сиріт і вдів потребували житла, грошей та психологічної підтримки з боку тих фінських родин, яким пощастило пережити війну неушкодженими і здоровими. Десятки тисяч дітей, яких було евакуйовано до Швеції, поверталися назад — за-

знавши психологічної травми й забувши свою рідну мову за ті роки, які вони провели в евакуації.

У той нелегкий час Фінляндія розробила нову повоєнну політику уникнення радянської анексії. Ця політика отримала назву «лінія Паасіківі—Кекконена» на честь двох фінських президентів, які сформулювали, уособлювали й наполегливо втілювали цю політичну лінію протягом 35 років (Юхо Паасіківі, 1946–1956; Урхо Кекконен, 1956–1981). Лінія Паасіківі—Кекконена повернула навспак катастрофічну фінську політику ігнорування Росії, яка проводилась у 1930-х роках. Паасіківі та Кекконен зробили висновки з колишніх помилок. Для них основна болісна реальність полягала в тому, що Фінляндія була країною маленькою та слабкою; допомоги від Заходу очікувати було не варто; фінським керівникам часто доводилося вести переговори з російськими урядовцями та чиновниками всіх рівнів згори донизу; Фінляндія змушена була завойовувати і зберігати довіру Радянського Союзу, демонструючи йому, що вона тримає своє слово й виконує всі свої зобов'язання в рамках досягнутих угод. Збереження довіри до себе з боку СРСР вимагало від Фінляндії чималих зусиль, принесення в жертву частини своєї економічної незалежності та певного обмеження власної свободи слова, що сильні демократичні країни, над якими подібна загроза не нависала, вважали серйозним порушенням національних прав.

І Паасіківі, і Кекконен знали Радянський Союз та його народ дуже добре. Зокрема, Паасіківі у жовтні 1939-го, березні 1940-го та вересні 1944 року вів переговори з очільниками СРСР, а також працював послом у Москві. Тож Паасіківі дійшов висновку, що основні мотиви Сталіна в його ставленні до Фінляндії були не ідеологічними, а стратегічними й геополітичними, тобто Радянському Союзу дошкуляла військова проблема необхідності захищати своє друге за величиною місто Ленінград (теперішній Санкт-Петербург) від можливих атак у майбутньому через Фінляндію або Фінську затоку, як вже траплялося в минулому. Однак фіни не могли почуватися в безпеці, допоки небезпеку відчував Радянський Союз. Висловлюючись більш загально, конфлікт деінде у світі міг викликати у СРСР занепокоєння, а відтак підштовхнути до висунення нових вимог до Фінляндії, тому останній доводилося проявляти активність, щоб зберігати мир у всьому

світі. Паасіківі а за ним і Кекконен досягли таких успіхів у розвитку довірливих стосунків зі Сталіним, а потім із Хрущовим та Брежневим, що коли Сталіна запитали, чому він не привів компартію до влади в Фінляндії, радянський лідер відповів: «Навіщо мені комуністична партія, коли у мене є Паасіківі?»

А ось як пояснив президент Кекконен політику Паасіківі у своїй політичній автобіографії: «Основне завдання фінської зовнішньої політики — узгодити існування нашої країни з інтересами, які домінують у фінському геополітичному довкіллі... Фінська зовнішня політика — це превентивна дипломатія. Завдання цієї дипломатії — передчувати загрозу, яка насувається, іще до того, як вона опиниться надто близько, і вживати заходів для уникнення цієї загрози — бажано так, щоб це помітило якомога менше людей... Для маленької країни, яка не має ілюзій, що її політика зможе якось вплинути на світовий баланс сил, вкрай важливо завчасно визначити правильну концепцію реального впливу тих чинників, від яких залежатимуть майбутні події у військовому та політичному секторах... Досвід навчив нас, що маленька країна просто не може дозволити собі домішувати емоції — хоч симпатію, хоч антипатію — до своїх рішень щодо зовнішньої політики. Реалістична зовнішня політика має ґрунтуватися на усвідомленні ключових чинників міжнародної політики, а саме: національних інтересів та міцності стосунків між державами».

Конкретні здобутки, отримані завдяки послідовному проведенню політики Паасіківі—Кекконена, полягають у тому, *що Радянський Союз (і нинішня Росія) зробив по відношенню до Фінляндії і чого не зробив* упродовж останніх 70 років. Він не вторгся до Фінляндії. Він не організував комуністичного перевороту за допомогою місцевої компартії в ті роки, коли ця партія існувала в цій країні. Він зменшив суму й подовжив термін виплати Фінляндією військових репарацій. У 1955 році Радянський Союз вивів свою військово-морську базу, а також свою артилерію, розташовану на півострові Порккала (всього за 10 миль від Гельсінкі). Він терпимо поставився до розширення Фінляндією торгівлі із західними країнами і зменшення — з ним самим, до фінського членства в Європейській економічній спільноті (ЄЕС) та приєднання Фінляндії до Європейської асоціації вільної торгівлі. Радянський Союз цілком міг би

заблокувати ці кроки. І він ніколи б не поведився таким чином, якби не довіряв Фінляндії та її керівникам.

У своїх зовнішніх відносинах Фінляндія завжди ніби ходила по канату, балануючи між розвитком своїх відносин із Заходом і збереженням довіри до себе з боку Радянського Союзу. Щоб встановити таку довіру негайно після Радянсько-фінської війни 1941–1944 років, Фінляндія вчасно виконала всі умови перемир'я та подальшої мирної угоди з Радянським Союзом. Це означало видворення німецьких військ із Фінляндії, проведення судів над власними очільниками років війни, легалізацію фінської компартії та введення її представників до уряду (водночас не давши їй здійснити державний переворот) і пунктуальну сплату репарацій Радянському Союзу, хоча для цього багатьом фінам довелося робити внески власними коштовностями та золотими обручками.

Розширюючи свої зв'язки із західними країнами, Фінляндія водночас намагалася ослабити хронічну радянську підозру, нібито вона насамкінець економічно інтегрується до Заходу. Скажімо, Фінляндія визнала за доцільне відмовитися від такої потрібної їй допомоги в рамках плану Маршалла. Укладаючи угоди про асоціацію з ЄЕС та зону вільної торгівлі, вона водночас надала Радянському Союзу статус країни найбільшого сприяння й пообіцяла йому ті самі торговельні угоди, які уклала із партнерами з Європейського Союзу.

В той час як західні країни були найбільшими торговими партнерами Фінляндії, сама вона стала другим за важливістю торговим партнером Радянського Союзу після Західної Німеччини. Фінський експорт до СРСР включав судна, криголами, споживчі товари, а також будівельні матеріали для спорудження «під ключ» лікарень, готелів і промислових об'єктів. Для Радянського Союзу Фінляндія була основним джерелом західних технологій та основним великим вікном на Захід. Відтак радянські очільники втратили мотивацію до захоплення цієї країни, бо незалежна й союзна із Заходом Фінляндія була для них значно вигіднішою, ніж якби вона була окупована чи стала комуністичним сателітом.

Оскільки радянські лідери довіряли президентам Паасікві та Кекконену, фіни вирішили не переобирати керівників, як це заведено у звичайних демократичних країнах, і вони залишалися на чолі держави упродовж періоду, що тривав загалом 35 років. Паасікві обіймав посаду президента 10 років, практично до самої своєї смерті у віці 86 років, а його наступник Кекконен був президентом 25 років, аж поки ослабле здоров'я не змусило його піти у відставку у віці 81 рік. Коли Кекконен зустрівся із Брежнєвим у 1973 році під час переговорів Фінляндії з Європейською економічною спільнотою, він розвіяв занепокоєння радянського керівника, особисто пообіцявши йому, що стосунки його країни з ЄЕС не вплинуть на стосунки з Росією. Фінський парламент дав змогу Кекконену дотриматися своєї обіцянки, швидко ухваливши закон, який подовжував його термін на посаді президента іще на чотири роки, таким чином відклавши президентські вибори, які мали відбутися 1974 року.

Уряд Фінляндії та преса уникали критики на адресу Радянського Союзу і практикували добровільну самоцензуру, яка зазвичай не притаманна демократичним країнам. Наприклад, коли інші країни засудили вторгнення СРСР до Угорщини, Чехословаччини та Афганістану, фінський уряд і преса мовчали. Одне фінське видавництво скасувало свої плани щодо видання роману Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ», побоюючись образити почуття радянських людей. Коли одна фінська газета таки дошкулила Радянському Союзу в 1971 році, справедливо звинувативши його в окупації балтійських республік у 1939 році, радянська газета засудила цю заяву як спробу буржуазних писак зруйнувати добросусідські відносини між Фінляндією та Радянським Союзом, а радянський міністр закордонних справ застеріг Фінляндію, щоб вона не допускала подібних інцидентів у майбутньому. Фінський уряд дослухався до цього застереження й закликав фінську пресу до більшої «відповідальності», тобто до самоцензури потенційно образливих заяв.

Фінське ходіння по канату було способом поєднання залежності від Радянського Союзу з потребою у власному економічному зростанні. Ця маленька країна також змушена була зважати на реалії: нинішні 6 мільйонів фінів ніколи не здобудуть таких масштабних економічних переваг, як 90-мільйонна Німеччина або 330-мільйонні Сполучені Штати. Фінляндія

ніколи не досягне успіху в економічних сферах, що залежать від низького рівня життя й результиуючої можливості платити робітникам невисоку зарплатню, як це зазвичай буває у країнах поза межами Європи та Північної Америки.

Кількість працівників у Фінляндії завжди буде невеликою за світовими стандартами, і всі вони завжди прагнутимуть високої зарплатні. Тому Фінляндія постійно буде змушена використовувати свою робочу силу повною мірою і розвивати саме ті галузі промисловості, які забезпечують високі прибутки.

Щоб продуктивно використовувати в економіці все своє населення, фінська шкільна система налаштована на забезпечення кожному якісної освіти — на відміну від шкільної системи США, яка декого навчає добре, але більшість — погано. Фінляндія має егалітарні високоякісні державні школи і невелику кількість приватних освітніх закладів. На превеликий подив багатьох американців, нечисленні фінські приватні школи отримують такий самий рівень державного фінансування, що й громадські заклади, і їм не дозволяється збільшувати своє фінансування за рахунок підвищення плати за навчання, всіяких зборів і пожертв! У той час як у Сполучених Штатах шкільні вчителі мають низький соціальний статус і набираються переважно з посередніх студентів вишів, фінські вчителі проходять надзвичайно вимогливий конкурентний відбір: ними стають найбільш здібні випускники середніх шкіл та університетів; вони мають високий соціальний статус (навіть вищий за статус університетських викладачів!), отримують високу зарплату, всі мають дипломи, наукові ступені, і їм дозволена значна автономія у виборі методів навчання. У підсумку фінські школярі мають найвищі або одні з найвищих у світі показники грамотності, знань із математики та здатності вирішувати складні проблеми. Фінляндія використовує все найкраще, що мають її жінки та чоловіки: вона стала другою країною у світі (після Нової Зеландії), яка надала жінкам право голосу, а під час одного з моїх візитів її президентом була жінка. У Фінляндії навіть до поліції беруть найкращих: знову ж таки, на превеликий подив американців, фінський полісмен мусить мати університетський диплом бакалавра; фінській поліції довіряють 96 % фінів, і вона майже ніколи не застосовує зброю. Минулого року фінська поліція

під час несення чергування здійснила лише шість пострілів, з яких п'ять були попереджувальними — це менше, ніж середня кількість пострілів, які робить поліція в моєму Лос-Анджелесі щотижня.

Такий потужний наголос на освіті забезпечує надходження на ринок праці продуктивної робочої сили. У відсотку до загальної кількості свого населення Фінляндія має найвищу частку інженерів у світі. Вона є світовим лідером у технологіях. Її експорт становить майже половину ВВП, а основні статті експорту — це високотехнологічна продукція: промислові товари та важка машинерія замість деревини та інших лісоматеріалів, як це було до Другої світової війни. Фінляндія стала світовим лідером у розвитку новітньої високотехнологічної продукції, сировиною для якої є деревина: добрив, текстильних волокон як заміників вовни та міді й навіть гітар. Сукупні приватні та державні інвестиції в наукові дослідження і розробки становлять 3,5 % ВВП, тобто майже вдвічі перевищують аналогічний показник інших країн Євросоюзу, і (разом із відсотком ВВП, який витрачається на освіту) є одними з найвищих у світі. Результатом такої чудової освітньої системи та значних інвестицій у дослідницьку діяльність і розвиток стало те, що за якихось півстоліття Фінляндія з бідної країни перетворилася на одну з найбагатших у світі. Її середній дохід на одну людину дорівнює на сьогодні аналогічному середньому доходу Франції, Німеччини та Великої Британії, причому кожна з цих країн має населення, що в 10 разів більше за фінське, і була багатою впродовж тривалого часу.

Коли я вперше приїхав до Фінляндії в 1959 році, не знаючи майже нічого про історію її двох воєн з Радянським Союзом, я поцікавився у своїх фінських знайомих, чому їхня країна у багатьох відношеннях підкоряється Радянському Союзу, імпортує оті огидні «Москвичі» і боїться нового радянського нападу. Я запевнив своїх фінських друзів, що Сполучені Штати безумовно захистять Фінляндію, якщо СРСР на неї нападе. В ретроспективі я розумію, що не міг тоді сказати фіну щось більш жорстоке, нерозумне й безтактне. Фінляндія зберігає гіркі спогади про те, як у 1939 році, коли на неї напав Радянський Союз, на допомогу не прийшли ані Швеція, ані Сполучені Штати,

ані Британія, ані Франція чи Німеччина. Фінам довелося вчитися на власній історії, що незалежність і виживання залежать від них самих і що їхня країна буде в безпеці лише тоді, коли Радянський Союз почуватиметься безпечно й довірятиме Фінляндії.

Мое невігластво поділяли й багато інших людей, яким не завадило б спершу розібратися в цьому питанні, а не огульно таврувати фінську політику принизливим терміном «фінляндизація». Ось вам типове визначення фінляндизації із «Нью-Йорк Таймс» за 1979 рік: «Кепські справи, коли малий і слабкий сусід, заморожений міццю та політичною брутальністю тоталітарної наддержави, робить ганебні й гідні усілякого осуду кроки, поступаючись своїми суверенними свободами». Ті, хто засуджують фінляндизацію, вважають політику Фінляндії боягузливою.

Багато з того, що робили фіни, дійсно вжахнуло б оглядачів із Західної Європи та США. У Сполучених Штатах або Німеччині ніколи б не відклали президентські вибори, кандидат у президенти ніколи б не знімав свою кандидатуру, видавець не став би скасовувати видання своєї книги, а преса не займалася б самоцензурою лише заради того, щоб не образити надміру чутливих радянських людей. Такі вчинки були неприхованим порушенням права демократичної країни на свободу дій.

Але вразливість інших країн завжди є проблемою для тієї чи іншої країни. Дозволю собі ще раз процитувати президента Кекконена: «Незалежність країни не буває абсолютною... іще не було в історії такої країни, якій не довелося б коритися непереборним обставинам». А на те, що Фінляндії значно частіше, ніж США чи Німеччині, доводилося коритися таким обставинам, були вагомі й очевидні причини: Фінляндія — маленька країна, що межує з Росією, а США та Німеччина — не межують з нею і є значно більшими за Фінляндію. А чим би, на думку огудників фінляндизації, мала б натомість займатися ця країна? Не зважати на можливу реакцію Радянського Союзу й ризикувати, накликаючи на себе ще одне радянське вторгнення?

Критика з боку противників фінляндизації частково пояснювалася їхніми власними побоюваннями, що комуністичний Радянський Союз поволі приспить пильність їхніх країн і візьме їх під свій контроль. Але західноєвропейські країни та Сполучені Штати існують в абсолютно іншій геопо-

літичній реальності, їм не доводиться мати справу з тими геополітичними проблемами, які змушена долати Фінляндія. Обґрунтування Кекконеном фінської політики підсумовується однією його фразою: «Фінляндизація не призначена для експорту».

Насправді фінська політика по відношенню до Радянського Союзу була, через необхідність, по-візантійському складною. Остаточним підсумком стало те, що через 70 років після закінчення Другої світової війни Фінляндія так і не стала ані радянським, ані (нині) російським сателітом. Натомість їй вдалося поволі налагодити зв'язки із Заходом, водночас зберігаючи добрі стосунки з Росією. Втім, фіни розуміють, що життя — штука непевна, а тому в країні зберігається обов'язковий призов до війська для чоловіків і добровільний — для жінок. Військова підготовка триває близько року й характеризується вимогливістю та суворістю, адже Фінляндія розраховує на те, що її військові дійсно вмітуть воювати. Після року такої підготовки фінів скликають на збори резервістів кожних п'ять років до віку 30–35 років або старше. Резервна армія становить 15 % фінського населення, в перерахунку на Сполучені Штати це означає 50 мільйонів резервістів.

А тепер давайте у світлі сучасної фінської історії оцінимо дванадцять чинників, постульованих у зв'язку з їхнім впливом на подолання національної кризи (табл. 1.2), за аналогією з чинниками, що стосуються кризи особистісної (табл. 1.1). Один із цих чинників спершу заважав, а потім сприяв подоланню фундаментальної проблеми Фінляндії: загрози з боку могутнього сусіда, а брак трьох із них тільки заважав цьому.

Сім чинників, пов'язаних із подоланням кризи, з якою так переконливо впоралася Фінляндія, були такими: взяття на себе відповідальності (табл. 1.2, чинник 2), «спорудження огорожі» (чинник 3), потужна національна ідентичність (чинники 3 і 6), чесна самооцінка (чинник 7), подолання національного фіаско (чинник 9), гнучкість (чинник 10) і національні засадничі цінності (чинник 11). Серед країн, описаних у цій книзі, Фінляндія становить собою яскравий приклад взяття на себе відповідальності та чес-

ної й ультрареалістичної самооцінки. Ця самооцінка була особливо болісною, бо радянські війська вбили, зробили вдовами, сиротами та бездомними значну частину фінського населення. Фінам довелося уникати пастки і не дозволяти жалю до самих себе і справедливому обуренню паралізувати стосунки з Радянським Союзом. Вони змогли усвідомити реалії: Фінляндія — країна маленька; вона має довгий кордон із Радянським Союзом; вона не може розраховувати на ефективну підтримку з боку своїх союзників; відповідальність за виживання лежить цілковито на ній самій; вона може певний час чинити спротив Радянському Союзу і змусити його заплатити високу й болісну ціну за вторгнення, але не здатна протистояти нападам необмежено довгий період часу. Фіни винесли правильні уроки з помилок своєї довоєнної зовнішньої політики. Вони нарешті усвідомили той факт, що єдиним способом зберегти власну незалежність є завоювання довіри з боку Радянського Союзу в сукупності з поступками в плані економічної незалежності та певне обмеження права на висловлювання.

Фінляндія добре ілюструє нашу тезу про вибіркові зміни та «спорудження огорожі» (чинник 3). Реагуючи (після вересня 1944 року) на радянський напад, Фінляндія повернула навспак свою політику навмисного ігнорування Радянського Союзу й відмови від стосунків із ним. Вона запровадила нову політику економічної співпраці та частих політичних консультацій із сусідньою країною. Але ці зміни були дуже вибірковими, бо Фінляндія залишалася не окупованою, політично самостійною соціально-ліберальною демократією. Таке співіснування двох явно суперечливих типів ідентичності — однієї зміненої, а другої не зміненої — бентежило та сердило багатьох представників інших національностей, які вигадали зневажливий термін «фінляндизація» і вважали, що ця країна могла і мусила діяти якось інакше.

Фінляндія має надзвичайно міцну національну ідентичність (чинник 6), значно міцнішу, ніж могла б очікувати від такої маленької й загалом типowo скандинавської країни мало знайома з нею людина. Фінська національна ідентичність і віра в унікальність своєї країни постала значною мірою з її красивої, але надзвичайно важкої мови, яку мало хто з іноземців наважується вивчати; з усного народного епосу «Калевала»; зі сторічної історії перебування Фінляндії в автономному статусі у складі Російської імперії, коли вона вже мала власну адміністративну систему, валюту та

парламент. Окрім того, зміцненню національної ідентичності сприяла все-світня слава її композиторів, спортсменів, архітекторів і дизайнерів. А нині фінська національна ідентичність ґрунтується ще й на гордості за свої воєнні подвиги під час Зимової війни. Свою участь у Другій світовій війні фіни сприймають із більшою гордістю, ніж громадяни інших країн, окрім Британії. Під час відзначення Фінляндією у 2017 році століття своєї незалежності про подвиги в роки Другої світової війни було сказано не менше, ніж про саме здобуття незалежності в 1917 році; це приблизно так само, якби під час святкування Дня Незалежності в США 4 липня більше уваги приділялося нашій перемозі у Другій світовій війні, а не проголошенню незалежності в 1776 році.

Фінляндія продемонструвала здатність перетерпіти початкову поразку і наполегливо експериментувати зі способами подолання кризи, допоки не буде знайдено реально дієвий варіант (чинник 9). Коли Радянський Союз у жовтні 1939 року висунув свої вимоги до Фінляндії, вона не відповіла пропозицією про економічну та політичну співпрацю, до якої зрештою і прийшла. Навіть якби Фінляндія зробила тоді таку пропозицію, Сталін, швидше за все, відкинув би її; знадобився шалений спротив з боку фінів під час Зимової війни, щоб радянський лідер переконався в необхідності залишити Фінляндію незалежною країною. Натомість починаючи з 1944 року, коли Фінляндія визнала фіаско своєї довоєнної політики ігнорування Радянського Союзу та політики часів Другої світової війни, яка полягала в пошуку воєнного варіанту вирішення радянської проблеми, ця країна пройшла крізь тривалий і майже безперервний період експериментів, покликаних з'ясувати, яку частку економічної та політичної незалежності вона зможе зберегти і що слід зробити, щоб, з іншого боку, задовольнити потреби Радянського Союзу.

Фінляндія демонструє гнучкість, породжену необхідністю (чинник 10). У відповідь на вразливість Радянського Союзу та його страхи Фінляндія зважувалась на кроки, немислимі для будь-якої іншої демократичної країни: засудила й кинула за ґрати своїх керманічів часів Другої світової відповідно до закону, ухваленого заднім числом; її парламент терміново ухвалив закон про перенесення запланованих президентських виборів; провідного кандидата у президенти змусили зняти свою кандидатуру; її преса здійсню-

вала самоцензуру заяв, які могли образити Радянський Союз. Інші демократичні країни визнали б такі дії ганебними. Але насправді вони були проявом фінської гнучкості та готовності пожертвувати священними принципами демократії заради найбільш священного з них — принципу політичної незалежності. Як написав Стівен Залога у біографії Маннергейма, фіни виявилися майстрами виборювати собі під час переговорів «найменш поганий варіант із кількох іще гірших».

Історія Фінляндії демонструє її віру в засадничу цінність, що не підлягає перегляду (чинник 11): незалежність і свободу від іноземної окупації. Цю засадничу цінність фіни були готові відстоювати навіть ціною своєї масової загибелі. На щастя для фінів, вони вціліли як нація і зберегли власну незалежність. Універсально правильної відповіді на цю болісну дилему не існує. Поляки в 1939 році, югослави в 1941-му і угорці в 1956-му також відмовилися підкоритися вимогам відповідно Німеччини та Радянського Союзу і билися за свою незалежність, але результат цієї боротьби, на відміну від фінського, виявився невтішним: всі три країни зазнали поразки, були окуповані або залишилися (Угорщина) під окупацією і всіляко від неї потерпали. З іншого боку, Чехословаччина в 1938 році, Естонія, Литва та Латвія в 1939-му, а також Японія в 1945-му прийняли відповідно німецькі, радянські та американські ультиматуми, бо вважали своє воєнне становище безнадійним. У ретроспективі можна висунути припущення, що становище Чехословаччини та Естонії, можливо, і не було безнадійним, але ми цього вже ніколи не дізнаємося.

Чинником, який спершу завадив, а потім посприяв подоланню фінської кризи, був брак національного консенсусу щодо самої кризи, а потім — досягнення такого консенсусу (чинник 1). Упродовж 1930-х років Фінляндія загалом ігнорувала наближення кризи у стосунках з Радянським Союзом, а потім, у жовтні 1939-го, дійшла хибного висновку, що Сталін просто блефує, висуваючи свої вимоги. Натомість у 1944 році було досягнуто консенсусу, втіленого в лінії Паасікві—Кекконена: фінське керівництво мало якомога частіше проводити переговори з радянськими політичними лідерами та навчитися бачити проблеми і з радянської точки зору.

Трьома чинниками, які сприяли б подоланню кризи, але їх Фінляндії вочевидь бракувало (і цей брак країні довелося компенсувати іншими

способами), були підтримка з боку союзників (чинник 4), наявні приклади (чинник 5), а також свобода від геополітичних обмежень (чинник 12). З усіх країн, про які йдеться в цій книзі, жодна не отримала від своїх союзників менше підтримки, ніж Фінляндія: всі її традиційні та потенційні друзі відмовилися надати суттєву допомогу, на яку Фінляндія сподівалася впродовж Зимової війни. (Втім, Швеція надала незначну недержавну допомогу у вигляді 8 тисяч добровольців та прийнявши до себе фінських дітей-біженців, тоді як Німеччина забезпечила фінів значною військовою та економічною допомогою під час Радянсько-фінської війни 1941–1944 років.) Фінляндія не мала перед собою прикладу слабкої країни, якій би вдалося успішно протистояти радянським або німецьким вимогам: майже всі інші європейські країни або погодилися на подібні вимоги і втратили власну незалежність (як балтійські республіки), або вчинили спротив і були брутально завойовані (як Польща та Югославія), або успішно протистояли завдяки власній военній потужі, що значно перевищувала фінську (лише Британія), або зберегли свою незалежність завдяки поступкам, значно помірнішим за ті, яких радянські лідери вимагали від Фінляндії (угоди Швейцарії та Швеції з нацистською Німеччиною). З іншого боку, жодна інша країна не змогла б скористатися фінським досвідом успішного ходіння по канату в стосунках із Радянським Союзом як взірцем («фінляндизація не призначена для експорту»). Свобода вибору Фінляндії була жорстко обмеженою таким геополітичним чинником, як довгий кордон з її могутнім радянським сусідом; лише Німеччина після Другої світової війни нагадувала Фінляндію в тому, що потужніші країни-переможці також обмежували її свободу дій.

Зі згаданих вище чинників, які стосуються конкретно загальнонаціональних криз, а не криз особистісних, два стосуються Фінляндії: роль керівництва та примирення після конфлікту. Протягом Другої світової та після неї вміле військово-політичне керівництво принесло Фінляндії багато користі. Її військовий лідер генерал Маннергейм був майстром розподілу бідних ресурсів, оцінки рівня потенційної радянської небезпеки на різних ділянках фронту, здатності зберігати самовладання і ясно мислити навіть у болісних кризових ситуаціях, а також умів зберігати довіру до себе з боку солдатів та офіцерів. Фінський прем'єр, а згодом і президент Юхо Паасіківі

та його наступник Урхо Кекконен добре володіли російською мовою й виявилися вправними переговорниками зі Сталіним з позиції слабкої сторони, адже їм вдалося завоювати та підтримувати довіру Сталіна, попри його параною, а також переконати його, що збереження незалежності Фінляндії буде корисним для самого ж Радянського Союзу. (Уявіть себе на місці Паасікві у вересні 1944-го, коли він полетів до Москви на зустріч зі Сталіним для мирних переговорів після того, як він вже літав до Москви на аналогічні перемовини у березні 1940 року після Зимової війни, а також після того, як Фінляндія порушила угоду березня 1940 року, приєднавшись до Німеччини й відвоювавши собі Карелію влітку 1941. Що сказали б ви Сталіну в 1944-му? «Запевняю вас, що цього разу ви можете мені довіряти?») Але не варто переоцінювати вплив Маннергейма, Паасікві та Кекконена як лідерів, оскільки їхні цілі та стратегія збігалися з цілями та стратегією інших провідних фінських генералів і політиків, хоча талант цих людей дійсно був надзвичайним.

Інший чинник, властивий лише загальнонаціональним кризам, стосується примирення після жорстокого внутрішнього конфлікту чи громадянської війни. Примирення у Фінляндії після громадянської війни 1918 року було значно швидшим і повнішим за примирення в Чилі після військової диктатури Піночета (розділ 4), тоді як індонезійці й досі зробили мало для того, щоб залагодити ситуацію після інспірованого армією геноциду 1965 року (розділ 5). Частково це пояснюється розбіжністю між країнами в тому, якою мірою їхня армія має залишитися потужним чинником і продовжувати загрожувати своїм колишнім супротивникам. В Індонезії військові залишилися при владі після 1965 року, в Чилі займали провідні й загрозливі позиції навіть після того, як Піночет пішов у відставку з посади президента, тоді як у Фінляндії після громадянської війни армія відійшла на другий план. Частково це пояснюється також почуттям унікальності, яке властиве всім фінам: і переможці, й переможені у громадянській війні дотримувались одних егалітарних традицій, були унікальними серед народів світу завдяки своїй фінській мові та епосу «Калевала» і пишалися своїми співвітчизниками Яном Сібеліусом і Пааво Нурмі.

Отже, Фінляндія є першою у наших двох прикладах країн, що зазнали кризи через раптовий зовнішній удар. У наступному розділі ми поговоримо

про ще одну країну із потужною національною ідентичністю та унікальною мовою, яка має більше культурних відмінностей від інших країн, аніж Фінляндія, і якій довелося здійснювати ще більш радикальні вибіркові зміни. Йдеться про Японію доби Мейдзі — країну, якій притаманний неабиякий реалізм на кшталт фінського. Щоправда, вона перебувала в іншій геополітичній ситуації, а тому змогла проводити свою довгострокову стратегію більш незалежно, ніж це вдавалося Фінляндії.

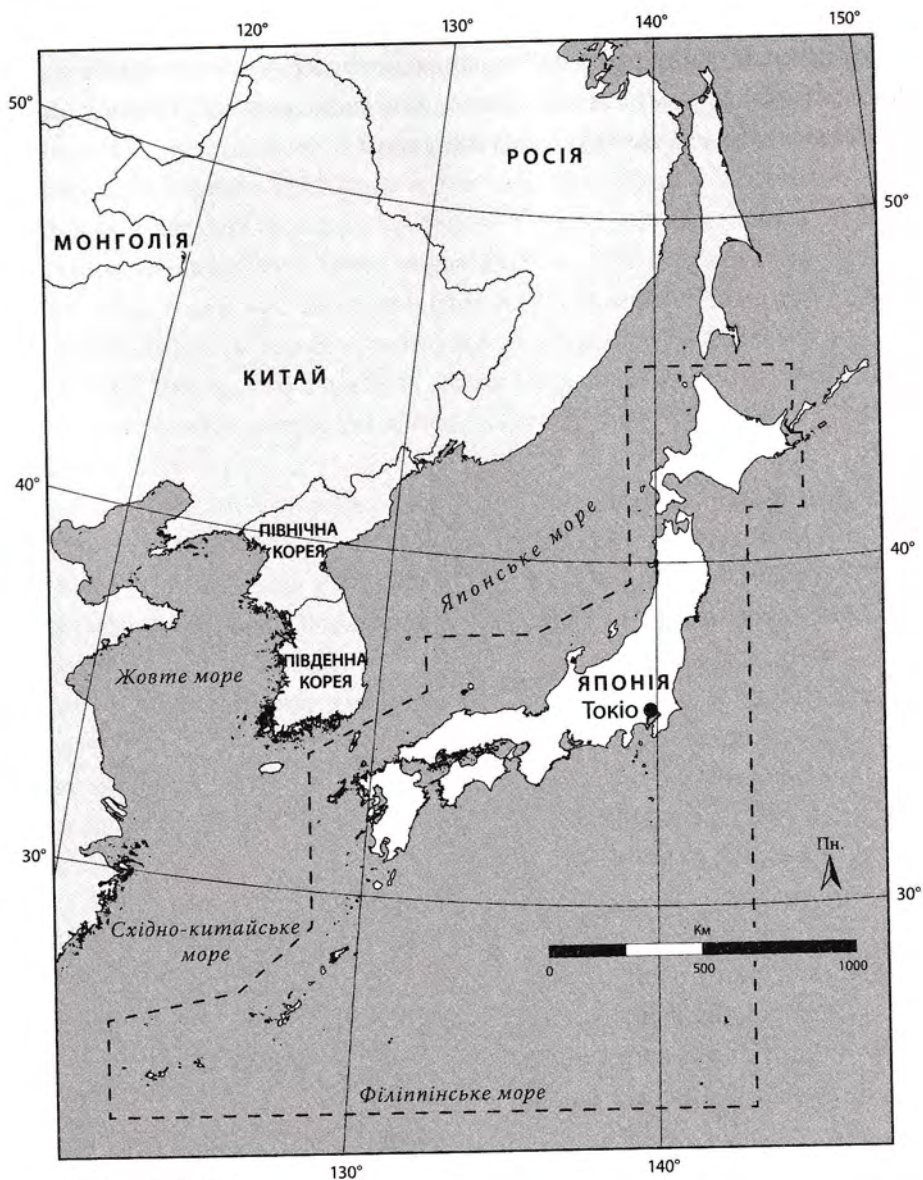

Рис. 3. Мапа Японії

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА СУЧАСНОЇ ЯПОНІЇ

Мої родичі в Японії — Японія до 1853 року —
Перрі — Від 1853 до 1868 — Доба Мейдзі — Реформи
Мейдзі — «Вестернізація» — Заморська експансія —
Структура кризи — Запитання

На відміну від мов більшості країн, описаних у цій книзі, японською я не володію, подовгу в Японії не жив і вперше побував там лише два десятиліття тому. Однак у мене було багато можливостей дізнатися опосередковано про вибіркові зміни в Японії та про її суміш європейських і суто японських рис. Коли я перебрався до Каліфорнії зі Східного узбережжя Сполучених Штатів, де народився й виріс, то опинився в частині країни зі значною кількістю азійців, часто японського або японсько-американського походження. Нині азійці становлять найбільшу частку студентів мого вишу (Каліфорнійський університет у Лос-Анджелесі), значно переважаючи кількість студентів європейського походження. У мене є багато друзів і колег серед японців, зокрема, чудова асистентка-дослідниця, яка добре знає Сполучені Штати і Європу, бо подовгу жила там і там та виходила заміж за місцевих чоловіків. У мене є багато друзів і колег американців, які також дуже добре знають Японію, бо подовгу там жили й були одружені з японками. У мене й самого у цій країні з'явилися кузини та кузини, коли

в результаті одруження я став членом родини із двома японськими генеалогічними гілками.

Відтак я постійно чую про різницю між Японією та США або Європою від японців, американців і європейців із тривалим досвідом проживання як в Японії, так і в Америці або Європі. Усі мої японські родичі, студенти, друзі та колеги наголошують на великих розбіжностях між японським і американським чи європейським суспільствами, які мають водночас і багато подібного. До таких розбіжностей, на які вказують мої родичі, знайомі та колеги, належать: схильність просити вибачення (або не просити вибачення), труднощі при опануванні читання й письма, схильність мовчки зносити негаразди, інтенсивне спілкування з потенційними бізнесовими клієнтами, надзвичайна чемність, ввічливе ставлення до іноземців і відверто зневажливе — до жінок, тісне спілкування пацієнта з лікарем, гордість за досягнення у каліграфії, високий рівень індивідуалізму, довірливі стосунки з батьками дружини чи чоловіка, намагання виділитися серед інших людей, підлеглий статус жінок, схильність відверто говорити про свої почуття, безкорисливість, своєрідна манера висловлювати свою незгоду з іншими людьми і багато іншого.

Усі ці особливості є спадщиною традиційної Японії, яка співіснує із західними впливами на цю країну. Таке переплетіння почалося із кризи, що вибухнула 8 липня 1853 року і пришвидшилася під час Реставрації Мейдзі, початок якої датується 1868 роком (докладніше про це дещо згодом), коли Японія запровадила програму вибіркового змін, що розтяглися на півстоліття. У сучасному світі Японія доби Мейдзі може бути яскравим прикладом вибіркового змін з використанням інших країн як взірця. Подібно до фінської кризи, про яку йшлося в попередньому розділі, криза японська почалася раптово в результаті зовнішньої загрози (яка, втім, не супроводжувалася фактичним нападом). Як і Фінляндія, Японія продемонструвала неабияку здатність до чесної самооцінки та терплячості у процесі експериментування з різними методами подолання кризи, допоки не було знайдено найбільш ефективні з них. Однак, на відміну від Фінляндії, Японія вдалася до значно ширшого спектру вибіркового змін і мала більшу свободу дій. Тому Японія доби Мейдзі є хорошим практичним прикладом, який можна буде порівнювати із Фінляндією.

Японія стала першою сучасною неєвропейською країною, яка зрівнялася з європейськими та заморськими суспільствами європейського типу (США, Канадою, Австралією та Новою Зеландією) за рівнем життя, індустріалізацією та технологіями. Нинішня Японія нагадує Європу й новітні суспільства європейського типу не лише економічно та технологічно, а й у багатьох політичних і соціальних аспектах, як-от парламентська демократія, високий рівень писемності населення, європейська манера вдягатися, а також слухати західну музику поряд із традиційною японською. Але в інших відношеннях, особливо соціально-культурних, Японія й досі відрізняється від усіх європейських суспільств більше, ніж ці суспільства різняться між собою. У наявності цих неєвропейських аспектів у японському суспільстві немає нічого дивного. Інакше й бути не могло, адже Японія, віддалена від Європи на 8 тисяч миль, зазнавала потужного впливу з боку сусідніх країн азійського материка (особливо Китаю й Кореї), яких із нею єднає тривала спільна історія.

До 1542 року Японія зовсім не відчувала європейського впливу. Потім був період впливу, пов'язаний із заморською експансією Європи (але обмежений величезною відстанню між Європою та Японією), який тривав із 1542 по 1639 рік, а на зміну йому прийшов період слабшого впливу, що скінчився лише 1853 року. Більшість європейських аспектів сучасної Японії сформувалися після 1853 року. Тобто Японія, подібно до вцілілих після пожежі в «Кокосовому гаю» людей і Британії після Другої світової війни, становить собою мозаїку зі свого старого та нового «Я», причому більшою мірою, ніж будь-яке інше з шести суспільств, що досліджуються у цій книжці.

До початку Реставрації Мейдзі Японією фактично правив спадковий військовий диктатор — сьогун, а імператор був просто представницькою фігурою без реальної влади. Із 1639 по 1853 рік сьогуні обмежували контакти японців з іноземцями, таким чином продовжуючи тривалу японську традицію помірної ізоляції, обумовленої особливостями острівного розташування. Спершу така політика може викликати подив, коли ми подивимось на мапу світу й порівняємо географію Японії та Британських островів.

На перший погляд ці два архіпелаги здаються географічними еквівалентами один одного, розташованими відповідно біля східного та західного узбережжя Євразії. (Щоб переконатися в цьому, погляньте ще раз на мапу

світу.) Японія та Британія приблизно однакові за територією, обидві країни розташовані біля Євразійського континенту, тому спершу можна подумати, що вони мають схожу історію відносин із материковими країнами. Насправді ж від початку нашої ери у Британію було здійснено чотири успішних вторгнення, тоді як в Японію — жодного. З іншого боку, британські армії після вторгнення Вільгельма Завойовника в 1066 році воювали на континенті кожне століття поспіль, а японські армії до кінця XIX століття бували на континенті лише двічі, й то недовго. У Бронзову добу близько 3 тисяч років тому між Британією та континентальною Європою вже велася жвава торгівля, і британські копальні в Корнволлі були основним джерелом олова для виготовлення бронзи в Європі. Сто-двісті років тому Британія вважалася провідною торговою країною світу, тоді як обсяг заморської торгівлі Японії залишався невисоким. Чому ж ці величезні розбіжності явно суперечать тому, чого можна було б очікувати з огляду на подібність географічного розташування цих двох країн?

Пояснення такого протиріччя слід шукати у важливих географічних особливостях цих двох країн. Хоча на перший погляд вони видаються схожими за своєю територією та ізолюваністю, насправді Японія розташована у п'ять разів далі від континенту (110 миль порівняно з 22) і має вповоловину більшу й значно родючішу територію. Тому нинішнє населення Японії більше ніж удвічі перевищує британське; тут також виробляється більше продуктів харчування, деревини, морепродуктів, вирощених на внутрішніх аквафермах. Допоки з появою сучасної промисловості не виникла потреба в завезенні нафти та металів, Японія була переважно самодостатньою з точки зору основних ресурсів і тому особливо не потребувала заморської торгівлі — на відміну від Британії. Ось таким було географічне тло тієї ізоляції, яка характеризувала Японію впродовж значної частини її історії й лише посилилася після 1639 року.

Європейці вперше дісталися Китаю та Японії морем відповідно в 1514 та 1542 роках. Японія, що раніше вже трохи торгувала з Китаєм та Кореєю, на той час почала налагоджувати торгові зв'язки з чотирма групами європейців: португальцями, іспанцями, голландцями та британцями. Про пряму торгівлю між Японією та Європою не йшлося, натомість вона відбувалася в європейських поселеннях на китайському узбережжі та ін-

ших місцях Південно-Східної Азії. Ці контакти з європейцями вплинули на різні сфери японського суспільства — від зброї до релігії. Коли перші португальські авантюристи, які 1542 року дісталися до Японії, почали полювати на качок зі своїх примітивних рушниць, японці були настільки вражені побаченим, що досить швидко створили свою власну стрілецьку зброю, а відтак станом на 1600 рік країна мала більше рушниць і пістолів, аніж будь-яка інша країна світу, до того ж кращої якості. Перші християнські місіонери прибули до Японії в 1549 році, а у 1600 році в цій країні вже було 300 тисяч християн.

Але сьогуні мали підстави перейматися загальним європейським впливом, особливо в тому, що стосувалося християнства. Європейців звинувачували у втручанні в японську політику і в постачанні зброї японським бунтівникам, які виступали проти уряду цієї країни. Католики проповідували нетерпимість до інших релігій, порушували накази японського уряду, якими заборонялися проповіді; вважалося, що вони зберігають вірність іноземному правителю (Папі Римському). Тому після того, як із 1636 по 1639 рік було знищено тисячі японських християн, сьогун розірвав майже всі зв'язки між Японією та Європою. Християнство було заборонено. Більшості японців заборонили подорожувати за кордон і жити там. Японських рибалок, човни яких виносило далеко в море, де їх підбирали європейські чи американські кораблі, після повернення додому тримали під домашнім арештом або не дозволяли розповідати про своє спілкування з іноземцями та життя за кордоном. Візити іноземців до Японії заборонили, за винятком китайських торговців, чие пересування обмежили територією порту Нагасакі, а також голландців, які мали право перебувати лише на острові Дедзіма в гавані Нагасакі. (Ті голландці були протестантами, а тому японці християнами їх не вважали.) Раз на чотири роки цим голландським торговцям наказували везти данину до столиці Японії, причому добиратися вони мали заздалегідь визначеним маршрутом під пильним наглядом, наче це були якісь небезпечні мікроби в герметичному контейнері. Деяким японським вотчинам, а також островам Рюкю, розташованим за кількасот миль на південь від Японії (до цього архіпелагу входить також острів Окінава), вдавалося продовжувати торгівлю з Кореєю та Китаєм. Нерегулярні торгові візити корейців до Японії маскувалися

для японського загалу як привезення корейської «даніни». Але масштаб усіх цих контактів залишався обмеженим.

Незначна за обсягом торгівля між Нідерландами та Японією в економічному плані не відігравала суттєвої ролі. Справжня значущість її для Японії полягала в тому, що голландські торговці були важливим джерелом інформації про Європу. Серед навчальних курсів, що пропонувалися приватними японськими училищами, були так звані «Голландські студії». На цих курсах викладали отриману від голландців інформацію із практичних і наукових сфер, зокрема, із західної медицини, астрономії, картографії, геодезії, про стрілецьку зброю та гармати, а також про вибухові речовини. В японському державному Управлінні з астрономії був відділ, який займався перекладами голландських книжок із названих тем японською мовою. Багато інформації про зовнішній світ надходило до Японії через Китай: це були китайські книги, а також європейські, перекладені китайською мовою.

Коротше кажучи, до 1853 року контакти Японії з іноземцями були обмеженими й контролювалися японським урядом.

У 1853 році ця країна в багатьох важливих аспектах суттєво відрізнялася від Японії нинішньої й навіть початку ХХ століття. Дещо схожа на середньовічну Європу, Японія 1853 року становила собою феодальне ієрархічне суспільство, поділене на вотчини. Кожну з них контролював магнат, якого називали даймьо і влада якого перевищувала владу середньовічного європейського володаря. На вершині владної піраміди стояв сьогун (фото 3.1) із клану Токугава, який правив Японією з 1603 року і контролював чверть японських рисових угідь. Даймьо потребували дозволу сьогуну на одруження, переїзд, спорудження замку або його ремонт. Вони також повинні були по черзі приїздити до столиці сьогуну разом зі своєю челяддю і певний час там жити, що спричиняло великі витрати. Напруженість у відносинах між сьогуну і даймьо зростала; в Японії доби Токугава виникали й інші проблеми, породжені збільшенням розриву між витратами сьогуну та його доходами, дедалі частішими бунтами, урбанізацією, а також зростанням купців як класу. Але сьогунам із клану Токугава вдавалося долати ці проблеми;

вони залишалися при владі 250 років, і безпосередньої загрози повалення їхньої влади не було. Але згодом вона все ж упала внаслідок потрясіння, яке прийшло із Заходу.

Тлом західного тиску на Японію був тиск на Китай, який виробляв значно більше потрібних західним країнам товарів, ніж Японія. Особливим попитом у європейських споживачів користувалися китайський чай і шовк, але західні країни виробляли мало товарів, які Китай хотів би отримати натомість. Європейці змушені були компенсувати цей торговий дефіцит, експортуючи до Китаю срібло. Зрештою британським торговцям, які хотіли запобігти виснаженню своїх запасів срібла, спала на думку оригінальна ідея: завозити на продаж до Китаю дешевий опіум з Індії й продавати його за цінами, нижчими за місцеві. (Ні, британська опіумна політика не є якоюсь злостивою антизахідною вигадкою, це дійсно так і було, і про це слід пам'ятати тим, хто хоче зрозуміти сучасне ставлення Китаю до Заходу.) Певна річ, китайський уряд відповів тим, що засудив опіум як шкідливий для здоров'я, заборонив його ввезення і поставив перед європейськими контрабандистами вимогу здати йому увесь опіум, що зберігався на кораблях, які стояли на якорі біля китайського узбережжя. Британія висловила незгоду з діями китайського уряду, розцінивши їх як незаконне обмеження торгівлі.

Підсумком таких дій стала Опіумна війна 1839–1842 років між Британією та Китаєм, яка виявилася першою серйозною пробою сил між Китаєм та Заходом. Китай мав значно більшу територію та численніше населення порівняно із Британією, але британський військово-морський флот і армія були значно краще оснащеними та навченими. В підсумку Китай зазнав поразки і був примушений до принизливих поступок; йому довелося сплатити велику контрибуцію і підписати угоду, яка відкривала п'ять китайських портів для британської торгівлі. Згодом схожих поступок від Китаю домоглися також Франція та Сполучені Штати.

Коли японський уряд дізнався про ці події в Китаї, у нього виникли побоювання, що висунення схожих вимог до Японії з боку Заходу є лише питанням часу. І це дійсно сталося в 1853 році, а західною країною, яка зробила це, були Сполучені Штати. Причиною того, що з усіх західних країн саме США першими вчинили тиск на Японію, було завоювання Сполучени-

ми Штатами території під назвою Каліфорнія в результаті американо-мексиканської війни 1848 року. Це завоювання супроводжувалося тим, що в Каліфорнії знайшли золото, і це спричинило вибухове зростання кількості американських суден, що ходили до Тихоокеанського узбережжя. Рух американських китобійних і комерційних суден в Тихоокеанському басейні також пожвавився. Однак час від часу американські судна зазнавали там катастроф, і деякі з цих катастроф траплялися в океанських водах побіля Японії, тож матроси потрапляли в полон, де їх або вбивали, або заарештовували відповідно до ізоляціоністської політики японської влади часів Токугави. Але США прагнули забезпечити своїм морякам захист і допомогу, а американським кораблям — можливість купувати в Японії вугілля.

Тому американський президент Міллард Філлмор послав комодора Метью Перрі до Японії з ескадрою з чотирьох кораблів, до якої входили дві паросилові канонерки, що значно переважали будь-яке тогочасне японське військове судно. (Японія не мала ані пароплавів, ані навіть парових двигунів.) 8 липня 1853 року Перрі без попереднього дозволу увійшов до затоки Едо (нині вона називається Токійською), проігнорував наказ японців забратися геть, передав місцевій владі листа з вимогами від президента Філлмора і заявив, що чекатиме на відповідь, коли повернеться наступного року.

Для Японії прибуття Перрі та його відверта погроза застосувати нищівну силу відповідає нашому визначенню «кризи»: виникла серйозна проблема, яку не можна було вирішити доступними на той час методами. Після відбуття Перрі сьогун ознайомив з листом усіх даймьо, щоб порадитися з ними щодо найліпшої реакції, і ця ситуація вже сама по собі була незвичною. Серед варіантів реагування, запропонованих васалами, спільною темою було сильне бажання посилити самоізоляцію Японії та визнання практичної неможливості захиститися від кораблів Перрі, тому серед запропонованих варіантів прозвучали також пропозиції піти на компроміс і виграти таким чином час, щоб Японія мала змогу роздобути західну зброю й технології для самозахисту. Гору взяла саме ця точка зору.

Коли 13 лютого 1854 року Перрі повернувся, цього разу з ескадрою у складі дев'яти військових кораблів, сьогун відреагував тим, що підписав першу в історії Японії угоду з західною країною. Хоча Японії й вдалося відкласти виконання вимоги Перрі щодо укладення торговельної угоди, їй все

ж таки довелося піти на інші поступки, які поклали край її 215-літній ізоляції. Країна відкрила два своїх порти як гавані притулку для американських кораблів, дозволила розмістити в одному з цих портів резиденцію американського консула і погодилася на цивілізоване ставлення до американських моряків із суден, що зазнали аварії. Після підписання цієї угоди між Японією та Сполученими Штатами британські, російські та голландські флотські командири на Далекому Сході швидко уклали з Японією схожі угоди.

14-літній період, який розпочався після того, як уряд сьогуну (його називали бакуфу) підписав із Перрі угоду, поклавши край тривалій ізоляції Японії, був бурхливим періодом японської історії. Бакуфу щосили намагався долати проблеми, спричинені насильницьким «розблокуванням» Японії. В остаточному підсумку сьогун зазнав поразки, бо закінчення ізоляції дало поштовх радикальним змінам у японському суспільстві й уряді. Ці зміни, у свою чергу, спричинили повалення сьогуну його японськими суперниками, а це потягнуло за собою нові далекосяжні зміни під проводом нового уряду, очоленого тими суперниками.

Угода, яку уклав Перрі, та її британські, російські й голландські аналоги не влаштували Захід, який бажав відкрити Японію для торгівлі. Тому американський консул в Японії 1858 року провів переговори про ширшу угоду, яка стосувалася конкретно торгівлі, після якої знову швидко було укладено схожі угоди з Британією, Францією, Росією та Нідерландами. Ці угоди в Японії вважали принизливими і називали «кабальними», оскільки в них простежувалася західна точка зору на Японію: мовляв, вона не заслуговує такого ставлення до себе, як західні держави ставляться одна до одної. Наприклад, ці угоди забезпечували екстериторіальність західних громадян у Японії, тобто вони не підпадали під дію японських законів. Основним завданням японської політики на наступне півстоліття стала денонсація цих нерівноцінних угод.

Японська військова слабкість 1858 року змусила відкласти виконання цих намірів на далеке майбутнє. Натомість більш скромним і нагальним завданням бакуфу в 1858 році стала мінімізація втручання представників Заходу у внутрішні справи Японії та обмеження їхнього впливу та їхніх ідей. Задля цього Японія вдавала, ніби виконує угоди, а насправді всіляко гальмувала їх шляхом відстрочки й односторонніх змін тих чи інших пунктів

угоди, користуючись необізнаністю європейських фахівців із японськими реаліями та зіштовхуючи західні країни між собою. Підписавши угоди 1858 року, Японії все ж таки вдалося обмежити торгівлю лише двома японськими портами, які отримали назву «порти угоди», і обмежити пересування іноземців конкретними районами в цих портах, за межі яких їм було заборонено заходити.

Починаючи з 1854 року, основна стратегія японського уряду полягала в тому, щоб виграти час. Це означало задовольнити західні держави якомога меншою кількістю поступок, водночас запозичуючи західні знання, устаткування й технології й таким чином збираючи сили, як військові, так і не військові, щоб якомога швидше отримати змогу виступити проти Заходу. Бакуфу, а також могутні князівства Сацума й Тьосю*, що номінально були підлеглі бакуфу, але мали значну автономію, купували західні кораблі та гармати, модернізували свої збройні сили й посілали студентів до Європи та Сполучених Штатів. Студенти ж вивчали не лише практичні предмети, як от західну навігацію, кораблебудування, промисловість, інженерію, науку й техніку, а й західні закони, мови, державотворчі акти, економіку, політологію, а також писемність. Японський уряд створив Інститут дослідження варварських (тобто іноземних) книжок, що займався перекладом західної літератури, а також спонсорував випуск підручників з англійської мови та англійсько-японських кишенькових словників.

Але поки бакуфу та великі князівства нарощували таким чином потужність, проблеми від контактів Японії з Заходом продовжували наростати. Внаслідок витрат на придбання зброї та відрядження студентів за кордон бакуфу та князівства опинилися у великому боргу перед іноземними кредиторами. Ціни на споживчі товари та вартість життя зростали. Багато самураїв (представників класу воїнів) та купців протестували проти спроб японського уряду монополізувати зовнішню торгівлю. Коли після першого

* Ці два могутні князівства — Сацума на південному вістрі найбільш південного японського острова Кюсю і Тьосю на південно-західному кінці основного японського острова Хонсю — відіграли значну роль на багатьох стадіях сучасної японської історії. Обидва зазнали поразки від військ клану Токугава в 1600 році. На початку 1860 року вони очолили напади на представників Заходу та західні кораблі, і тому на них припав головний удар західної помсти. Обидва князівства відкинули своє суперництво і об'єдналися заради повалення останнього сьогуна в 1868 році, а потім влаштували масові бунти проти уряду Мейдзі у 1870-х роках.

візиту Перрі сьогун звернувся до даймьо за порадою, деякі даймьо захотіли більшого власного залучення до політики та планування, щоб ця сфера не була, як раніше, прерогативою виключно сьогуна. Угоди з західними країнами укладав і підписував сьогун, але він не мав змоги контролювати даймьо на віддалених територіях, якщо вони ті угоди порушували.

Результатом стала низка перехресних конфліктів. Західні держави конфліктували з Японією, вимагаючи її більшої відкритості, японці ж, навпаки, хотіли, щоб вона була ще меншою. Такі князівства, як Сацума та Тьосю, що традиційно мали конфлікти з бакуфу, тепер конфліктували вже між собою, і кожне з них намагалось використати проти конкурента західне спорядження та західних союзників. Конфліктні ситуації виникали в усіх князівствах. Конфлікт стався навіть в імператорському суді між бакуфу та символічним імператором, чиї інтереси бакуфу мало б захищати. Наприклад, імператорський суд відмовився схвалити угоду 1858 року, про яку бакуфу вів перемовини зі Сполученими Штатами, але уряд ту угоду все одно підписав.

Найгостріший конфлікт всередині самої Японії спалахнув з приводу головної стратегічної дилеми, яка стояла перед японцями: спробувати вчинити спротив і вигнати іноземців зараз чи дочекатися, поки Японія стане сильнішою? Підписання японським урядом нерівноцінних угод підняло в народі хвилю гніву як проти іноземців, що збезчестили Японію, так і проти сьогуна та інших володарів, які дозволили це зробити. Уже в 1859 році невдоволені гарячі голови — наївні молоді самураї зі своїми мечами — розпочали кампанію з винищення іноземців, маючи на меті вигнання останніх зі своєї країни. Їх називали сісе, що означало «люди високої мети». Апелюючи, як вони вважали, до традиційних японських цінностей, сісе вважали себе морально вищими за політиків старшого покоління.

Наведені нижче принципи сісе, опубліковані 1861 року, передають емоційне забарвлення їхнього гніву: «Джерелом глибокого смутку є для нашого імператора те, що наша прекрасна й божественна країна зазнала приниження від варварів, що Дух Японії, який передавався з покоління в покоління іще з древніх часів, опинився на грані зникнення і може згаснути назавжди... Кажуть, що коли принижують володаря, то його челядь має обрати смерть. Хіба ж не мусимо ми звернути всю нашу увагу на нинішню ситуа-

цію, коли перед загрозою приниження опинилася країна нашого імператора?.. Присягаємося нашими божествами, що коли імператорський стяг буде піднято, ми пройдемо крізь вогонь і воду, щоб допомогти імператору, виконати волю нашого володаря і звільнити наш народ від іноземного лиха. Якщо ж хтось із нас поставить особисті міркування вище за нашу справу, то він накличе на себе кару розгніваних богів і постане перед своїми товаришами, щоб вчинити харакірі».

Тероризм сісе був спрямований проти іноземців і навіть проти тих японців, які з ними співпрацювали або йшли їм на поступки. У 1860 році групі сісе вдалося обезголовити регента Ії Наосуке, який виступав за підписання угод із Заходом. Апогеєм нападів японців на іноземців стали інциденти в 1862 та 1863 роках у князівствах Сацума й Тьосю. 14 вересня 1862 року група озброєних мечами жителів Сацуми напала на дорозі на 28-літнього англійського торговця Чарльза Річардсона, в результаті чого англієць стік кров'ю і помер. Причиною нападу стало те, що він начебто не проявив належної поваги до процесії, серед якої був і батько даймьо Сацуми. Британія почала вимагати сплати компенсації, вибачень і страсти зловмисників, і ці вимоги вона висунула не лише князівству Сацума, а й бакуфу, тобто японському уряду. Після майже року безрезультатних переговорів з представниками князівства Сацума ескадра британських військових кораблів обстріляла і знищила столицю Сацуми місто Кагосіму, вбивши при цьому майже 1500 японських воїнів. Наступний інцидент стався наприкінці червня 1863 року, коли берегові гармати князівства Тьосю обстріляли західні кораблі і перекрили критично важливу протоку Сімоносеки між головними японськими островами Хонсю та Кюсю. Рік потому ескадра з 17 британських, французьких, американських і голландських військових кораблів обстріляла і знищила берегову артилерію на Тьосю, а решту гармат було конфісковано.

Ці дві каральні акції переконали навіть шибайголів у Сацумі та Тьосю у непереможності західної зброї й марності японських спроб вигнати іноземців за умов постійної слабкості Японії як держави. Треба було почекати, поки Японія досягне військового паритету із Заходом. Іронія полягала в тому, що саме таку політику вже проводив бакуфу, і саме за неї ці шибайголови його критикували.

Однак деякі князівства, зокрема Сацума та Тьосю, були переконані, що сьогун не здатен посилити Японію такою мірою, щоб вона могла протистояти Заходу. Даймьо дійшли висновку, що хоча вони й підтримували мету уряду запровадити західні технології, досягнення цієї мети потребувало реорганізації японського уряду й суспільства. Раніше Сацума та Тьосю були суперниками, з підозрою ставилися одне до одного й часто воювали між собою. А тепер, усвідомивши, що зусилля сьогуну з нарощування військової потуги ставили під загрозу обидва князівства, вони утворили альянс.

Після смерті старого сьогуну в 1866 році новий сьогун розпочав програму прискореної модернізації та реформ, що передбачала, в тому числі, імпорту військового спорядження та запрошення військових радників із Франції. Це іще більше посилювало потенційну загрозу князівствам Сацума й Тьосю. Коли в 1867 році імператор помер, трон посів його 15-літній син (фото 3.2). Очільники Сацума та Тьосю таємно змовилися з дідом нового імператора і таким чином заручилися підтримкою імператорського двору. З січня 1868 року змовники відчинили браму до імператорського палацу в місті Кіото та скликали раду, яка позбавила сьогуну його землеволодінь та місця у раді й відтак скасувала сьогунат. Рада поширила вигадку про «відновлення» права імператора керувати країною, хоча насправді це право і раніше належало сьогуну. Ця подія, що увійшла в історію як «Реставрація Мейдзі», започаткувала так звану добу Мейдзі — період правління нового імператора.

Після встановлення контролю над Кіото наступною проблемою, яка поставала перед лідерами Мейдзі, було встановлення контролю над всією Японією. Хоча сам сьогун і визнав свою поразку, багато урядовців цього не зробили. Спалахнула громадянська війна між арміями прихильників та супротивників нового імператорського уряду. Лише після того, як у 1869 році на головному північному острові Японії Хоккайдо зазнали поразки останні опозиційні сили, іноземні держави визнали імператорський уряд новим урядом Японії. І лише після цього лідери Мейдзі змогли продовжити реформування своєї країни.

На початку доби Мейдзі в Японії панував хаос. Одні лідери бажали авторитарного імператора; іншим хотілося символічного правителя, коли б фактична влада перебувала в руках «радників» (саме такий варіант насамкінець і переважив), а були й такі, що пропонували зробити Японію республікою без імператора. Деякі японці, знайомі з західною абеткою, пропонували замінити нею красиву, але занадто складну японську писемність, основану на ієрогліфах китайського походження у поєднанні з двома японськими складовими азбуками. Декому з японців хотілося негайно піти війною на Корею, інші стверджували, що з цим треба зачекати. Самураї хотіли зберегти й використовувати свої приватні збройні формування, інші ж воліли роззброїти самураїв і викоринити їх як клас.

З цього хаотичного виру суперечливих пропозицій лідери Мейдзі невдовзі вибрали три базових принципи. По-перше, хоча серед лідерів і були гарячі голови, які наполягали на негайному вигнанні західних іноземців, здоровий глузд швидко взяв гору. Лідери Мейдзі усвідомили — як раніше сьогун, — що Японія була тоді ще не в змозі випровадити представників Заходу. Перш ніж зробити це, Японія мала стати сильною, долучившись до західних джерел могутності, а це означало не лише зброю як таку, а й далекосяжні політичні та соціальні реформи, які забезпечили б підґрунтя для тієї сили, яку мав Захід.

По-друге, кінцевою метою лідерів Мейдзі був перегляд кабальних угод, нав'язаних Заходом Японії. Але останній для цього потрібно було мати силу і визнання Заходу; необхідно було, щоб він вбачав у ній легітимну державу західного типу, з конституцією і правом на кшталт західних. Наприклад, міністр закордонних справ Британії лорд Гренвіль відверто заявив японським переговорникам, що його країна визнаватиме японську «юрисдикцію над британськими підданими (які жили в Японії) у строгій пропорції до того, як японці рухатимуться дорогою прогресу, просвітництва та цивілізації», — в тому сенсі, звісно, в якому розуміли прогрес і цивілізацію самі британці. В підсумку після державного перевороту, здійсненого лідерами Мейдзі, знадобилося 26 років, щоб Японії, нарешті, вдалося змусити Захід переглянути кабальні угоди.

Третій принцип лідерів Мейдзі полягав у тому, щоб визначити, прийняти і модифікувати для кожної сфери життя ту західну модель, яка най-

більше відповідала б японським умовам і традиціям. Японія доби Мейдзі всіяко запозичувала різні моделі, особливо британські, німецькі, французькі й американські. Взірцями в різних сферах японського життя стали різні країни: наприклад, новий японський військово-морський флот та армію створили відповідно за взірцями британського військово-морського флоту та німецької армії. З іншого боку, в тій чи іншій конкретній сфері японці часто вдавалися по черзі до різних іноземних запозичень: скажімо, створюючи японський кодекс цивільного права, міністерство юстиції спершу вирішило орієнтуватися на французький досвід і запросило радником французького фахівця-юриста, але потім вирішило взяти на озброєння німецьку модель.

Західні запозичення доби Мейдзі були масштабними, свідомими та плановими. Для запровадження деяких із цих запозичень до Японії запрошували західних фахівців; західних вчителів як радників з реформування системи освіти, а також знавців німецької конституції, що допомагали японцям реформувати свою конституцію за німецьким зразком. Але більшість запозичень здійснювалися завдяки японським мандрівникам та офіційним особам, які бували в Європі та США. Важливим кроком, здійсненим всього через два роки після того, як уряд Мейдзі остаточно зміцнив свою владу, стала місія Івакури в 1871–1873 роках (фото 3.3). Маючи у своєму складі 50 представників японського уряду, ця місія об'їздила Сполучені Штати й десяток європейських країн, відвідала фабрики та урядові заклади, зустрічалась із президентом США Грантом та провідниками європейських урядів. Зрештою місія опублікувала п'ятитомний звіт з детальним викладенням широкого спектра західних практик у різних сферах суспільного життя. Своєю метою вона оголосила «вибрати з-поміж різних інституцій, притаманних просвіченим країнам, такі, які б найбільше підходили до наших нинішніх умов». Коли 1870 року між Францією та Пруссією спалахнула війна, Японія послала до Європи двох оглядачів, які мали значно вужче завдання: побачити на власні очі, як воюють європейці.

Побічним продуктом цих закордонних подорожей стало те, що лідерами Японії доби Мейдзі зазвичай ставали японці з іноземним досвідом — як в урядуванні, так і в приватній сфері. Наприклад, це можна сказати про двох найвпливовіших молодих людей, які піднялися до найвищих щаблів

влади в уряді Мейдзі в 1880-х роках: Іто Хіробумі (відповідав за розробку нової конституції Японії) здійснив кілька тривалих візитів до Європи, а Ямагата Арітомо (надалі став прем'єр-міністром) вивчав військову справу в Німеччині. Годі Томоацу скористався своїм європейським досвідом, щоб стати головою торгової палати в Осаці, а також японським підприємцем в галузях залізниць та копалень, тоді як Шібусава Ейчі (фінансовий інспектор японської місії 1867 року в Парижі) продовжив працювати в фінансово-бізнесовій сфері, розвиваючи японську банківську систему та текстильну промисловість. Для того щоб зробити ці масштабні запозичення більш прийнятними для японських традиціоналістів, західні інновації в Японії доби Мейдзі часто подавалися не як щось абсолютно нове, а як повернення до старих японських традицій. Наприклад, коли сам імператор пропагував у 1889 році першу конституцію Японії, змодельовану, головним чином, із конституції Німеччини, то в своїй промові власне сходження на трон він охарактеризував як «наслідування по прямій лінії предків, яка не переривалася віками», і «правом суверенності держави, яку ми успадкували від наших Великих Попередників». За аналогією до цього, нові ритуали, придумані для імператорського двору під час доби Мейдзі, проголошувалися стародавніми монаршими ритуалами.

Така подача інновацій як начебто забутих традицій (феноменом «винайдених традицій» часто користувалися новатори не лише в Японії, а й в інших країнах) сприяла тому, що лідерам Мейдзі вдалося успішно запровадити радикальні зміни. Жорстока реальність полягала в тому, що ці лідери, перебравши владу в 1868 році, опинилися в небезпечній ситуації. Над Японією нависла загроза нападу іноземних держав, загроза громадянської війни між прихильниками бакуфу та його супротивниками, а також небезпека бунтів, які вчиняли соціальні прошарки, що ризикували втратити свій колишній вплив і високий соціальний статус. І дійсно, скасування самурайських привілеїв призвело до кількох повстань, з яких найсерйознішим було повстання 1877 року в князівстві Сацума. В 1870-х роках періодично спалахували збройні повстання селян. Але спротив реформам Мейдзі виявився не таким затятим і жорстоким, як можна було б подумати. Лідери Мейдзі виявили неабияку вправність, підкуповуючи й кооптуючи своїх фактичних чи потенційних опонентів або йдучи з ними на примирення. Напри-

клад, Еномото Такеаки, адмірала військово-морського флоту, який воював на Хоккайдо з військами Мейдзі до 1869 року, насамкінець було прийнято до когорти лідерів Мейдзі як посла і члена кабінету міністрів.

Далі мова піде про те, які ж вибіркові зміни насправді були впроваджені в Японії періоду Мейдзі. Ці зміни зачепили більшість сфер японського життя: мистецтво, манеру вдягатися, внутрішню політику, економіку, освітню сферу, роль імператора, феодалізм, закордонну політику, систему урядування, зачіски, право, військову справу, суспільство та технології. Найбільш нагальними змінами, втіленими або започаткованими в перших кілька років доби Мейдзі, стали новації, спрямовані на створення сучасної національної армії, скасування феодалізму, започаткування загальнонаціональної системи освіти, а також забезпечення державних доходів через реформу податкової системи. Потім увага лідерів Японії змістилася до реформування правових кодексів, розробки конституції, закордонної експансії та скасування кабальних угод. Проявляючи увагу до нагальних практичних справ, лідери доби Мейдзі паралельно почали займатися такою проблемою, як створення чіткої та зрозумілої ідеології, щоб забезпечити собі підтримку японських громадян.

Військова реформа розпочалася із придбання сучасного західного спорядження, залучення французьких і німецьких офіцерів до підготовки армії та (надалі) експериментів із французькими та британськими моделями розвитку сучасного японського військово-морського флоту. Результат демонструє уміння лідерів Мейдзі вибрати найкращий закордонний приклад: замість того, щоб розглядати військо лише якоїсь однієї країни як модель для всіх сфер японської військової потуги, Японія в кінцевому підсумку створила свою армію за німецькою подобою, але взірцем для свого військово-морського флоту обрала військово-морські сили Британії (бо на кінець XIX століття найсильнішу армію мала Німеччина, а найсильніший військово-морський флот — Британія). Наведу один приклад: забажавши навчитися будувати швидкохідні військові кораблі під назвою «ударні крейсери», вперше створені у Британії, Японія замовила британським кораблебудівни-

кам проектування і будівництво першого в Японії ударного крейсера, а потім використала його як зразок для спорудження ще трьох ударних крейсерів на трьох різних японських верфях.

Закон про загальнонаціональний призов, прийнятий 1873 року на основі аналогічних європейських законів, забезпечив японську армію контингентом озброєних військових, які мали служити впродовж трьох років. Раніше кожна феодална вотчина мала свій власний приватний загін озброєних самураїв, малоефективний у сучасній війні, але й досі потенційно небезпечний для загальнонаціонального японського уряду (фото 3.4). Тому самураям спершу заборонили носити мечі та здійснювати покарання у приватному порядку, а потім скасували їхні спадкові професії (включно з самою професією самурая), після чого з колишніми самураями розплатилися урядовими пенсіями, а насамкінець ці пенсії конвертували в цінні державні облігації з нарахуванням відсотків.

Існувала й ще одна нагальна потреба: покласти край феодалізму. Щоб зробити Японію сильною, її треба було перетворити на централізовану державу західного типу. Це було делікатною проблемою, оскільки станом на січень 1868 року єдиними владними повноваженнями нового імператорського уряду були повноваження, яких щойно зрікся сьогун; інші ж повноваження перебували в руках даймьо, тобто феодалних володарів. Тому в березні 1868 року чотирьох даймьо, включно з даймьо князівств Сацума й Тьосю, які виступили ініціаторами Реставрації Мейдзі, умовили запропонувати свої землі та челядь імператору через вельми двозначно сформульований документ. Коли у травні імператор прийняв цю пропозицію, іншим даймьо наказали зробити таку ж саму пропозицію, а щоб підсолодити пігулку, їх призначили «губернаторами» їхніх колишніх феодалних вотчин. Насамкінець, у серпні 1871 року даймьо було сказано, що їхні вотчини (і посади губернаторів) у них забирають і заміщують керованими з центру префектурами. Але при цьому даймьо дозволили залишити собі 10 % свого середнього доходу з колишньої вотчини, водночас знявши з них ярмо тих витрат, які вони мусили нести в минулому. Отак за якихось три з половиною роки було демонтовано систему японського феодалізму, що трималася століттями.

Імператор залишився імператором — тут змін не відбулося. Однак він більше не жив самотником в імператорському палаці в Кіото: його перевели

до фактичної столиці, міста Едо, яке перейменували на Токіо. Протягом 45 років свого правління імператор здійснив 102 поїздки за межі Токіо і по всій Японії — порівняно лише з трьома виїздами всіх імператорів разом узятих за 265 років доби Токугава (1603–1868).

Суттєві реформи було проведено в царині освіти, і ці реформи мали важливі наслідки. Вперше за свою історію Японія отримала загальнонаціональну систему освіти. 1872 року було запроваджено обов'язкові початкові школи, потім 1877 року засновано перший японський університет, 1881 року запроваджено базові школи, а 1886-го — середні. Спершу шкільна система спиралася на жорстко централізовану французьку модель, у 1879 році було здійснено перехід до американської шкільної моделі під контролем місцевих органів влади, а 1886 року японці перейшли до німецької моделі. Кінцевим результатом шкільної реформи став найвищий у світі рівень писемності (99 % громадян), незважаючи на найскладнішу в світі та важку для опанування систему письма. Хоча нова загальнонаціональна система освіти й була запозичена із західних зразків, вона ставила перед собою суто японські цілі: виховати японців у душі глибокої пошани до імператора, патріотичними громадянами, вірними своїй країні й просякнутими духом національної єдності.

Більш прозаїчним, але не менш важливим завданням освітньої реформи була підготовка кандидатів на урядові посади та розвиток людського потенціалу Японії, щоб вона змогла зайняти провідні позиції у світі та стати процвітаючою країною. У 1880-х роках набір до бюрократичного апарату центрального уряду здійснювався шляхом іспиту на знання західних наук, а не конфуціанської філософії. Загальнонаціональна система освіти разом із офіційною урядовою заборонаю спадкових професій підірвала традиційні японські класові розбіжності, бо тепер трампліном до високої державної посади ставала вища освіта, а не спадкове право. Частково завдяки саме цій обставині серед 14 найзаможніших демократичних країн світу Японія має один із найбільш рівномірних розподілів багатства у суспільстві, а відсоток мільярдерів у Японії найменший у світі — в обох відношеннях США лежать на протилежному екстремумі.

Одним із пріоритетних завдань уряду Мейдзі залишалося забезпечення стабільних надходжень до державного бюджету задля фінансування уря-

дових програм і поточних витрат. Раніше Японія не мала загальнонаціональної податкової системи західного типу. Натомість кожен даймьо окремо стягував податки зі своїх володінь для фінансування власних поточних витрат, а сьогун так само стягував податки зі своїх власних володінь, але вимагав також додаткових коштів для конкретних цілей від усіх даймьо. Однак уряд Мейдзі звільнив усіх колишніх даймьо від їхніх обов'язків як «губернаторів» і перетворив їхні колишні володіння на префектури, керовані центральним урядом, позбавивши таким чином колишніх даймьо потреби (так, принаймні, стверджували лідери доби Мейдзі) в доходах для фінансування власних адміністративних витрат. Тому міністерство фінансів Мейдзі цілком резонно припустило, що тепер йому потрібні щонайменше такі ж самі щорічні доходи, які мали сьогун і всі даймьо, разом узяті. Цієї мети воно досягло на західний манер, запровадивши загальнонаціональний тривідсотковий податок на землю. Японські фермери періодично скаржилися та бунтували, бо їм доводилося щороку платити готівку незалежно від обсягу зібраного врожаю. Однак вони могли б вважати себе щасливцями, якби дізналися тоді про сучасні західні ставки оподаткування. Наприклад, у моєму штаті Каліфорнія ми платимо 1 % податку на майно, плюс 12 % державного податку на дохід, плюс загальнонаціональний податок на дохід, який нині сягнув аж 44 %.

Серед менш нагальних проблем уряду реформаторів була заміна традиційної японської системи правосуддя на правову систему західного типу. 1871 року були запроваджені суди та призначувані судді, а 1875 року створено Верховний суд. Реформи кримінального, комерційного та громадянського законодавства зазнали вестернізації шляхом експериментування з різними зарубіжними зразками. Спершу кримінальний кодекс було реформовано за французьким взірцем, потім відбувся перехід до німецької моделі; в комерційному праві спершу використовувалися французькі, британські та місцеві японські концепції, але зрештою було запроваджене комерційне законодавство, орієнтоване на німецьке. В кожному з цих випадків проблемою, що впливала на вибір, була необхідність знаходження рішень, сумісних із японськими традиціями, а також запровадження західних інституцій задля забезпечення міжнародного визнання, необхідного для перегляду кабальних договорів. Наприклад, для цього потрібно було скасува-

ти традиційні японські тортури та широке використання смертної кари, що на Заході більше не вважалося доречним.

Модернізація японської інфраструктури розпочалася на початку доби Мейдзі. 1872 рік став роком заснування загальнонаціональної поштової системи, після чого в 1873 році було засновано національний банк. В Токіо запровадили газове вуличне освітлення. Уряд брав також участь в індустріалізації Японії, споруджуючи фабрики з виробництва цегли, цементу, скла, станків та шовку з використанням західних методів і механізмів. Після успішної війни з Китаєм урядові витрати в промисловості зосередилися на пов'язаних з обороною галузях, таких як вугільна та електрогенеруюча, а також на заводах з виробництва заліза, сталі та зброї, на суднобудуванні й залізницях.

У плані здобуття міжнародного визнання й авторитету реформа уряду була надзвичайно важливою та надзвичайно складною. Урядовий кабінет було запроваджено в 1885 році. Уже 1881 року почалася розробка конституції — частково у відповідь на тиск громадськості. Знадобилося вісім років, щоб написати конституцію західного типу, яка гармоніювала з японськими умовами. Вирішення цієї проблеми полягало у тому, щоб взяти за взірць конституцію не США, а Німеччини, бо німецький акцент на сильному імператорі відповідав японським особливостям. Японська конституція втілювала переконання японців у тому, що їхній імператор є посланником Божим через безперервну родову лінію попередніх імператорів, яка бере початок тисячі років тому. Під час церемонії, яка відбувалася в палаті аудієнцій імператорського палацу в день 2549-ї річниці заснування імперії (11 лютого), сам імператор, звернувшись до духів своїх предків, представив сувій нової конституції прем'єр-міністру як імператорський подарунок Японії. На церемонії були присутніми представники західного дипломатичного корпусу та іноземної громади, які побажали побувати на такій визначній події. Тепер Японія була цивілізованою країною, такою, як інші країни з конституційним способом урядування (і — прозорий натяк — такою, якій не можна було нав'язувати кабальних угод).

Подібно до решти сфер японського життя, японська культура також стала мозаїкою нових західних елементів та елементів традиційно японських. Західний стиль одягу та зачісок переважає в сучасній Японії і прижився

вельми швидко, особливо серед японських чоловіків (фото 3.5, 3.6). Наприклад, на груповому фото п'яти членів місії Івакура, зробленому 1872 року, лише через чотири роки після Реставрації Мейдзі та 19 років після прибуття коמודора Перрі, видно, що четверо членів місії вдягнені в західні костюми з краватками та циліндрами і мають зачіски в західному стилі й лише один (сам Івакура) вдягнений у японський одяг і має традиційну японську зачіску «вузликом» (фото 3.3). У царині мистецтва традиційна японська музика, живопис, гравюри на дереві, театр кабукі, а також театр ногаку вціліли й існували поряд із західними бальними танцями, військовими оркестрами, операми та оперними оркестрами, театрами, живописом і романами.

Будь-якій країні загрожує розпад, якщо її громадяни не почувуються згуртованими якоюсь загальнонаціональною об'єднувальною ідеологією. Кожна країна має власні ідеали й символічні фрази, покликані створювати об'єднувчу ідеологію. Наприклад, до американських ідеалів відносяться демократія, рівність, свобода, права та рівні можливості, закарбовані в таких символічних фразах, як «країна свободи», «країна рівних можливостей», «країна необмежених можливостей». У нових незалежних країнах на кшталт Індонезії (розділ 5) або в країнах, що зазнають швидкої трансформації, на кшталт Японії періоду Мейдзі, уряди свідомо формулюють та пропагують загальнонаціональну об'єднувчу ідеологію. Як же це робилося в Японії доби Мейдзі?

Потребу об'єднувчої ідеології Мейдзі було виражено у поширеному в 1891 році коментарі до імператорського рескрипту 1890 року про освіту: «Японія... — маленька країна. Оскільки нині є такі, що безкарно поглинають інші країни, ми мусимо вважати увесь світ нашим ворогом... тому кожен істинний японець мусить мати почуття громадського обов'язку, згідно з яким він поцінує власне життя легко, мов пил, заповзято розвивається й самовдосконалюється і завжди готовий принести себе в жертву заради країни... Метою цього рескрипту є посилення основ нації шляхом культивування таких чеснот, як синівська та братерська любов, вірність і щирість, а також підготовка до будь-яких надзвичайних ситуацій шляхом плекання духу колективного патріотизму... Якщо нам не вдасться об'єднати народ, то одних лише фортифікаційних споруд і військових кораблів буде замало. Якщо ж ми об'єднаємо його, то навіть мільйон найгірших ворогів

не зможе нас зламати». Впродовж останніх двох десятиліть доби Мейдзі уряд, вирішивши прозаїчні, але нагальні проблеми податкової реформи та правових кодексів, отримав змогу приділити більше уваги саме завданню виховання у японців духу громадянського обов'язку. Цього було досягнуто частково через державну підтримку традиційної релігії, але ще більше — завдяки тій увазі, яку уряд приділяв освіті. Традиційна японська релігія послужила об'єднанню японців, проповідуючи погляди про божественне походження імператора, патріотизм, громадянський обов'язок, синівську шанобливість, повагу до богів та любов до країни. Тому уряд підтримував традиційний синтоїзм і конфуціанську філософію, фінансував основні національні синтоїстські храми та призначав їхніх священиків. Цінності, пов'язані із вшануванням імператора як живого бога, пропагувалися в стандартних загальнонаціональних підручниках, обов'язкових для всіх рівнів японської системи освіти.

Підсумувавши основні компоненти вибірових змін в Японії доби Мейдзі (окрім змін у політиці заморської експансії, про які йтиметься нижче), розгляньмо тепер самі зміни цього періоду загалом, щоб розвіяти деякі хибні уявлення, що можуть виникнути у читача.

Мета лідерів Мейдзі аж ніяк не полягала у вестернізації Японії в сенсі перетворення її на європейське суспільство далеко за межами Європи, на відміну від австралійських колоністів, чиєю метою дійсно було перетворення Австралії на Британію далеко за межами самої Британії (розділ 7). Натомість метою лідерів Мейдзі було запозичення багатьох західних рис, але з їх модифікацією під японські умови, водночас значною мірою зберігаючи традиційну Японію. Ці запозичені та модифіковані західні риси були прищеплені до японського осердя, вкоріненого в японську історію. Наприклад, країні не була потрібна Європа як зразок грамотності та урбанізації: Японія доби Токугава вже мала високий показник грамотності населення, а столиця бакуфу Едо (згодом перейменована на Токіо) іще за півтора століття до прибуття комодора Перрі була найбільшим містом у світі. Лідери Мейдзі не ставили за мету і сліпе копіювання якихось конкретних елементів західних інституцій: вони діяли на підставі надзвичайно чіткого загального розуміння західного суспільства, що було основою військових, освітніх та інших інституцій Заходу, запозичених Японією з істотними модифікаціями.

Японія доби Мейдзі мала змогу використовувати чимало зразків, зокрема західних: різноманітних британських, німецьких, французьких та американських із різних сфер суспільного життя. Існувало також багато місцевих зразків, якими варто було скористатися: Японія кінця доби Токугави складалася з 240 окремих князівств, що проводили різну податкову політику та відрізнялися в багатьох інституційних відношеннях. Окрім цих позитивних зразків, Японія Мейдзі використала з користю для себе й важливий негативний взірець: Китай, чия доля як країни, гнобленої Заходом, стала яскравим уособленням того майбутнього, якого Японія хотіла уникнути.

Реформи Мейдзі були спрямовані на дві різні «аудиторії»: внутрішню японську та закордонну західну. З одного боку, ці реформи були спрямовані на саму Японію — щоб зміцнити країну у військових та економічних сферах і надихнути японський народ об'єднавчою ідеологією. З іншого боку, реформи також були націлені на західні країни, щоб спонукати їх поважати Японію як рівного партнера, адже Японія запозичила західні інституції. Ці інституції стосувалися засад урядування, таких як конституція західного типу та правові кодекси, а також суто зовнішнього вигляду, наприклад, чоловічого вбрання та зачісок у західному стилі, святкування імператором у західному стилі свого шлюбу з однією, як на Заході, дружиною-імператрицею (попередні японські імператори відкрито мали багато наложниць).

Хоча лідери доби Мейдзі й були одностайними щодо своєї загальної мети — посилити Японію, щоб вона могла протистояти заходу, вони не починали своїх реформ зі всеосяжного плану. Натомість ці реформи задумувалися й здійснювалися частинами в кілька етапів: спершу створювалася загальнонаціональна армія, забезпечувалися безперервні податкові надходження, започатковувалася загальнонаціональна система освіти і скасовувався феодалізм; потому приймалися конституція, цивільні та кримінальні кодекси, а іще пізніше здійснювалася заморська військова експансія (про яку піде мова на наступних сторінках). Ці реформи не проводилися гладенько та одностайно: в Японії доби Мейдзі спалахували внутрішні конфлікти, зокрема згадане вище повстання самураїв та селянські бунти.

Останньою важливою темою вибіркових змін у Японії доби Мейдзі, яку ми ще не розглянули, є трансформація країни з об'єкта закордонної експансії та військової агресії на її суб'єкт. Ми вже знаємо, що Японія епохи клану Токугава самоізолювалася і не мала планів щодо заморських завоювань. А в 1853 році над нею нависла воєнна загроза з боку значно потужніших іноземних держав.

Однак на початку доби Мейдзі в 1868 році японські військові реформи та нарощування нею промислового потенціалу цю безпосередню загрозу усунули і натомість дали змогу перейти до покрокової експансії. Першим кроком стала офіційна анексія Японією в 1869 році північного острова Хоккайдо, спершу заселеного народом (айни) вельми відмінним від японців, але вже частково контролюваного японським урядом бакуфу. В 1874 році було відправлено каральну воєнну експедицію на острів Тайвань, аборигени якого вбили десятки рибалок з островів Рюкю. Однак Японія, завершивши цю каральну експедицію, вивела війська з Тайваню й утрималася від його анексії. В 1879 році були анексовані самі острови Рюкю (архіпелаг, розташований за кілька сотень миль на південь від Японії). З 1894 по 1895 рік Японія Мейдзі воювала й перемогла у своїй першій заморській війні з Китаєм і все ж таки анексувала Тайвань.

Війна Японії з царською Росією в 1904–1905 роках дала їй змогу вперше випробувати свої сили у протистоянні з західною країною; і японський військово-морський флот, і японська армія завдали росіянам поразки (фото 3.7, 3.8). Та війна стала віхою у світовій історії: в результаті повномасштабної війни азійська держава перемогла сильну європейську державу. Згідно з результуючою мирною угодою, Японія анексувала південну частину острова Сахалін і здобула контроль над Південно-Манчжурською залізницею. В 1905 році Японія встановила протекторат над Кореєю й анексувала її в 1910 році. У 1914 році Японія захопила сферу німецького впливу в Китаї, а також колонії Німеччини на островах Мікронезія в Тихому океані (фото 3.9). І насамкінець, 1915 року Японія висунула Китаю так звану Двадцять одну вимогу. Виконання цих вимог фактично перетворило б Китай на васальну країну, тож він погодився на деякі з них, але не на всі.

Японія подумувала напасти на Корею та Китай ще 1894 року, але відмовилася від цих планів, бо визнала себе недостатньо сильною й побоювала-

ся давати привід європейським країнам для втручання. Лише одного разу Японія Мейдзі переоцінила власні сили — це сталося 1895 року наприкінці її війни з Китаєм. Тоді Японія домоглася від Китаю поступок, серед яких була й така: Китай віддавав Японії півострів Ляодунь, з якого можна було здійснювати контроль над морськими та сухопутними шляхами між Китаєм і Кореєю. Але Франція, Росія та Німеччина об'єдналися і змусили Японію відмовитися від цього півострова, який три роки потому Росія орендувала у Китаю. Ця принизлива невдача нагадала Японії про її слабкість у протистоянні сам-на-сам з європейськими державами. Тому 1902 року вона увійшла в альянс з Великою Британією, щоб гарантувати собі захист перед нападом на Росію в 1904 році. Та навіть за умови безпеки, гарантованої їй угодою з британцями, Японія не поспішала висувати свої вимоги Китаю, зробивши це лише тоді, коли європейські держави були втягнуті в Першу світову війну й не мали змоги погрожувати Японії застосуванням сили, як це вони зробили в 1895 році.

Коротше кажучи, воєнна експансія в добу Мейдзі була достатньо успішною, бо на кожному кроці вона супроводжувалася об'єктивною, реалістичною, обережною та поінформованою оцінкою балансу сил Японії та її супротивників, а також правильною оцінкою реалістичності японських планів. А тепер порівняйте успішну експансію доби Мейдзі з тією ситуацією, в якій опинилася Японія 14 серпня 1945 року. На цю дату країна воювала одночасно з Китаєм, Сполученими Штатами, Британією, Росією, Австралією та Новою Зеландією (а також з багатьма іншими країнами, які оголосили Японії війну, але безпосередньої участі в бойових діях не брали). З такою кількістю потужних ворогів воювати було безнадійно. Значна частина японської армії на довгі роки застрягла в Китаї. Американські бомбардувальники зруйнували щент більшу частину великих японських міст. Дві атомні бомби стерли з лиця землі Хіросіму і Нагасакі. Британсько-американський флот вів обстріл японського узбережжя. Російські війська долали слабкий японський спротив у Маньчжурії та на Сахаліні. Австралійські та новозеландські війська зачищали від японських гарнізонів деякі острови Тихого океану. Майже всі великі японські військові кораблі та її торговий флот були потоплені або виведені з ладу. Понад три мільйони японців загинули.

Ці удари з боку всіх згаданих вище країн були спричинені не лише помилками японської закордонної політики. Помилки Японії були значно гіршими: вона сама першою напала на ці країни. 1937 року Японія розпочала повномасштабну війну проти Китаю. В 1938 та 1939 роках сталися її дві короткі, але криваві сутички з Радянським Союзом. В 1941 році Японія раптово й одночасно напала на США, Британію та Нідерланди — навіть попри те, що їй загрожувало відновлення бойових дій з СРСР. Напад Японії на Британію автоматично спричинив оголошення війни з боку Австралії та Нової Зеландії, і Японія неодноразово бомбардувала та обстрілювала Австралію. В 1945 році Радянський Союз все ж таки напав на Японію. 15 серпня 1945 року Японія, нарешті, змирилася з неминучим кінцем і капітулювала. Чому ж тоді, починаючи з 1937 року, вона крок за кроком ішла хибним шляхом такої нереалістичної та в кінцевому підсумку катастрофічної воєнної експансії, якщо з 1868 року експансія Японії доби Мейдзі була послідовно реалістичною та успішною?

Причин багато: успішна війна з Росією, розчарування у Версальському договорі, крах спонуканого експортом японського економічного зростання в 1929 році тощо. Однак є ще одна важлива причина, пов'язана з темою цієї книги: різниця між Японією доби Мейдзі та Японією 1930–1940-х років у знаннях і здатності до чесної самооцінки з боку японських лідерів. У добу Мейдзі багато японців, включно з керманічами японських збройних сил, часто їздили за кордон, завдяки чому з перших рук набували знань про Китай, Сполучені Штати, Німеччину та Росію, а також про їхні армії та військово-морські флоти. І вони мали змогу чесно оцінювати японську потугу в порівнянні з потугами інших країн. З цієї причини Японія вчиняла напади лише тоді, коли була впевнена у своєму успіху. На відміну від доби Мейдзі, японською армією 1930-х років командували молоді запальні офіцери, які не мали зарубіжного досвіду (окрім пов'язаного з нацистською Німеччиною) і відмовлялися виконувати накази досвідчених японських лідерів у Токіо.

Ці молоді офіцери не знали із власного досвіду про промислову і військову міць сполучених Штатів та інших потенційних супротивників Японії. Вони не розуміли американської психології і вважали США країною крамарів, нездатних воювати.

Доволі багато старших лідерів японського уряду та збройних сил (особливо у ВМФ) *знали* про силу Сполучених Штатів та Європи особисто. Найбільш пам'ятним моментом мого першого візиту до Японії в 1998 році стало знайомство з сусідом за столиком, який виявився колишнім директором одного з японських сталеливарних заводів (він мав 90 з лишком років і був на пенсії), який розповів мені про своє відвідування американських сталеливарних заводів у 1930-х роках. Цей чоловік був приголомшений, коли на власні очі побачив, що американський потенціал виробництва високоякісної сталі був у 50 разів вищим за японський, і лише один цей факт переконав його у безумстві наміру Японії воювати зі Сполученими Штатами.

Але в 1930-х японських лідерів із закордонним досвідом залякали й пригнобили, а кількох навіть убили молоді шибайголови, яким бракувало іноземного досвіду, — приблизно так само, як сісе вбивали й залякували в 1850-х та 1860-х роках тодішніх японських лідерів. Звісно, ті сісе мали не більше знань про силу західних країн, аніж молоді японські офіцери в 1930-х роках. Різниця полягала в тому, що напади сісе на представників Заходу спровокували обстріли Кагосіми та протоки Сімоносеки потужними західними військовими кораблями, які переконливо продемонстрували навіть сісе, що їхня стратегія нереалістична. У 1930-х роках не було таких обстрілів, які повернули б обличчям до реальності молодих і запальних офіцерів, що не бували за кордоном.

Окрім того, історичний досвід покоління японських лідерів, яке зросло в Японії доби Мейдзі, фактично суперечив досвіду японських лідерів 1930-х. Перші свої роки змужніння прожили у слабкій Японії, над якою нависала загроза нападу з боку сильніших потенційних ворогів. Натомість для японських лідерів 1930-х війна означала запаморочливий успіх під час Російсько-японської війни, розгром російського тихоокеанського флоту в Порт-Артурі в результаті раптового нападу, який став взірцем для раптового нападу японців на американський ВМФ в Перл-Гарборі (фото 3.7), а також ефектне знищення російського Балтійського флоту японським ВМФ у битві в Цусімській протоці (фото 3.8). Обговорюючи в розділі 6 Німеччину, ми розглянемо ще один приклад різних поколінь в одній і тій самій країні, які мали радикально розбіжні політичні погляди внаслідок різного історичного досвіду.

Таким чином, частково — але не повністю — причиною того, що Японія розпочала Другу світову війну з такими мізерними шансами на успіх, стало те, що молодим армійським командувачам 1930-х років бракувало ґрунтовних знань та історичного досвіду, необхідного для чесної, реалістичної та ретельної самооцінки. В підсумку Японію спіткала катастрофа.

Японія доби Мейдзі демонструє дивовижні паралелі з більшістю із тих двадцяти чинників, які ми визначили в розділі 1 як такі, що впливають на результати особистісної кризи. Щодо одного чинника (табл. 1.2, чинник 5) Японія є найяскравішою ілюстрацією з усіх семи країн; для другого чинника (чинник 7) вона забезпечує одну із двох яскравих ілюстрацій; сім інших чинників (1, 3, 4, 6, 9, 10 і 11) також важливі; а один чинник (2) зумовлював як позитивний, так і негативний вплив.

Більше ніж будь-яка інша країна, про яку йдеться в цій книзі, Японія Мейдзі ілюструє зміни шляхом запозичень західних зразків (чинник 5) після ретельного порівняння різних моделей з метою виявлення такої, яка найліпше пасувала б до японських обставин в тій чи іншій конкретній сфері. В результаті японська конституція та армія були засновані на німецьких зразках, її флот — на британському, перший проект цивільного кодексу — на французькому зразку, а реформа системи освіти була здійснена в 1879 році за американським зразком. Схоже, навіть американська Декларація незалежності послужила взірцем для урядової реформи, проект якої склали Ітагакі Тайсукє та Фукуока Котеї, розпочавши свою пропозицію із преамбули, в якій стверджується, що всі люди мають рівні права, і з цього твердження вони зробили надалі багато висновків. (Згадайте друге речення американської Декларації незалежності: «Ми вважаємо самоочевидною істиною те, що всі люди створені рівними...») Американська модель уряду, яку запропонували Ітагакі та Фукуока, прийнята не була, проте були ухвалені інші численні закордонні моделі.

Вище ми обговорювали роль реалістичної самооцінки (чинник 7) у Японії доби Мейдзі, з якою можна зрівняти лише роль реалістичної самооцінки в Фінляндії. В результаті обговорення виявилось, що успішна національ-

на самооцінка потребує двох елементів. Одним із них є готовність визнати болісну істину: у випадку Японії такою істиною стало те, що ненависні варвари виявилися сильнішими за Японію, і що ця країна могла набратися сили лише завдяки навчанню у тих самих варварів. Другою передумовою є знання. Того, що лідери Мейдзі, а також сіє за десять років до Реставрації Мейдзі спромоглися зазирнути в очі неприємній правді у вигляді непере-можної військової сили Заходу, виявилось недостатньо: вони потребували знань про ту силу з безпосереднього досвіду чи спостереження. Але молодим японським офіцерам 1930-х років бракувало знань з перших рук про військову силу Заходу. Реалістична самооцінка Мейдзі була пов'язана з іще одним із наших чинників, що визначають результат, тобто з широким японським консенсусом щодо наявності кризи, перед якою поставив Японію ко-модор Перрі (чинник 1).

На прикладі Японії доби Мейдзі добре зрозуміла необхідність «спорудження огорожі» та вибіркового здійснення змін (чинник 3). Масштабні зміни були здійснені в багатьох сферах японського суспільства доби Мейдзі, включно з економічною, правовою, військовою, політичною, соціальною та технологічною сферами. Але в добу Мейдзі були збережені також і риси традиційної Японії, такі як конфуціанська етика, вшанування імператора, етнічна однорідність, синівська шанобливість, синтоїзм та японська писемність. Спершу для деяких із цих рис також пропонувалися зміни, наприклад, звучали пропозиції зробити Японію республікою та прийняти західну абетку. Але японці швидко «спорудили огорожу», що відділяла традиційні риси, які підлягали збереженню, від тих, які, на думку реформаторів, потребували змін. Поряд із сильним бажанням змін існувало не менш сильне бажання залишити традиційне, тож деякі зміни довелося подавати як начебто повернення до «винайдених традицій», щоб зробити ці зміни прийнятними для широкого загалу. Таке співіснування радикальних змін із консервативним збереженням старого є демонстрацією чинника загальнонаціональної гнучкості залежно від конкретної ситуації (чинник 10).

Наряду з цінністю закордонних зразків, Японія доби Мейдзі ілюструє цінність закордонної допомоги (чинник 4). Як один із численних прикладів можна навести той факт, що британський торговець з Нагасакі Томас Гловер іще в 1864 році послав вчитися до Англії групу з 19 осіб із князівства Са-

цума; багато європейців та американців розміщували в своїх помешканнях японських гостей для тривалого проживання; можна згадати про німецьких радників Альберта Моссе та Германа Реслера, які приїхали до Японії в 1886 році, щоб допомогти Іто Хіробумі писати конституцію Японії, а також про перший японський ударний крейсер «Конго», який був збудований на британській верфі компанії «Вікерс» і згодом послужив взірцем для ударних крейсерів «Харуна», «Хіеї» та «Кірісіма», споруджених в Японії.

Японія доби Мейдзі та Японія нинішня є зразком сильної національної ідентичності (чинник 6). Японці та їхні лідери вважали свою країну унікальною, кращою за інші країни й такою, що стоїть осібно від решти світу. Це загальне переконання дало японцям змогу перетерпіти стресові ситуації доби Мейдзі; інколи у них бували розбіжності щодо найкращих способів забезпечити Японії надійне майбутнє, але вони ніколи не ставили під сумнів цінність власної країни.

Японія Мейдзі уособлює терплячість, бажання толерувати початкову поразку і наполегливість в пошуку ефективного способу подолання кризи (чинник 9). Першою реакцією Японії на погрози іноземців у 1850-х та 1860-х роках було бажання не впускати їх до себе, а потім, після того як їх довелося впустити до певних японських портів, визначених угодою, — бажання вигнати їх знову. Але поступово з'ясувалося і було визнано японським урядом бакуфу, представниками сісе та лідерами Мейдзі, що такий підхід не спрацьовує і що потрібен новий підхід: відкрити Японію для Заходу, навчитися в Заході і таким чином посилити країну. Так само лідерам Мейдзі знадобилися роки для створення правових кодексів, загальнонаціональної системи освіти та конституції, і цей процес супроводжувався розглядом різноманітних проектів, експериментуванням та змінами. В кожній із цих трьох сфер уряд Мейдзі спершу випробовував одну або більше іноземних моделей, відкидав їх як несумісні з японською специфікою і насамкінець зупинявся на якійсь іншій західній моделі: наприклад, кодекс цивільного права починався як проекти, на які вплинули французький та британський досвід, а в його кінцевому варіанті було взято за основу досвід німецький.

Засади цінності, які перегляду не підлягали (чинник 11), об'єднали японців у їхньому бажанні піти на певні жертви. Однією з основних серед цих цінностей була вірність імператору. Особливо промовисто краї-

на продемонструвала її наприкінці Другої світової війни, коли Сполучені Штати висунули Японії вимогу беззастережної капітуляції. Навіть після двох атомних бомб, перебуваючи в безнадійній військовій ситуації, Японія все одно наполягала на одній умові: «щоб у зазначеній декларації [про капітуляцію] не йшлося про жодну вимогу, яка ставила б під сумнів прерогативи Його Величності як суверенного правителя». Без прийняття такої умови Японія готова була чинити опір вторгненню на свою територію, яким погрожували їй Сполучені Штати. Сила японських засадничих цінностей була продемонстрована під час Другої світової також готовністю великої кількості японських військових вчинити самогубство, яка значно переважала подібну готовність серед військових будь-якої іншої сучасної країни. Найбільш відомими в цьому відношенні були пілоти-камікадзе на звичайних літаках та пілоти-бака на планерах з ракетним двигуном, які скеровували свої начинені вибухівкою машини на ворожі військові кораблі, а також моряки-смертники на пілотованих торпедах, що запускалися з японських кораблів для ураження військових кораблів супротивника. Ці високотехнологічні смертоносні засоби, керовані камікадзе, пілоти-бака та моряками-смертниками, з'явилися лише під кінець Другої світової війни, а до того протягом кількох років траплялися, так би мовити, «низькотехнологічні» способи самогубства, коли японські солдати, вдаючи, що здаються в полон, підривали себе ручними гранатами, щоби вбити і себе, і своїх ворогів. Усі ці форми самогубства служили безпосередній меті — знищенню ворожої живої сили. Окрім того, японські солдати й офіцери, що зазнали поразки в бою, як правило, вбивали себе, не вбиваючи при цьому ворогів, суто з поваги до вкоріненого принципу «ми не здаємося». Наприклад, із 2571 військових з елітного японського підрозділу, який захищав атол Тарава в листопаді 1943 року від американських військ, що на ньому висадилися, 2563 загинули, причому багато з них вчинили самогубство, а в полон потрапили тільки восьмеро.

Японія, як острівний архіпелаг без сухопутних кордонів, перебуває у відносно сприятливому становищі в тому, що стосується геополітичних обмежень (чинник 12) порівняно з такими країнами, як Фінляндія та Німеччина, які мають сухопутні кордони з іншими країнами. В попередньому розділі ми переконалися, що довгий кордон Фінляндії з Росією є для першої країни

фундаментальною проблемою. В розділі 6 ми побачимо, що сухопутні кордони з потужними сусідами відігравали важливу роль і в німецькій історії. Однак інші потужні країни все одно були проблемою для Японії часів Токугави та Мейдзі, навіть попри те, що ці країни розташовані за півсвіту від Японії, відділені від неї океанами. Починаючи з XIX століття — а в сучасному світі ще більшою мірою, — технологія розмиває геополітичні обмеження, але не усуває їх повністю.

Давайте завершимо наше обговорення Японії доби Мейдзі, визначивши її місце щодо чотирьох запитань, що постають в результаті загальнонаціональних криз, але не мають стосунку до криз особистісних: революція чи еволюція, лідери, конфлікти між групами та їх примирення, а також наявність чи відсутність спільного бачення.

Загальнонаціональні кризи можуть набувати форм насильницької революції (Чилі 1973 року, Індонезія 1965 року) або мирної еволюції (повоєнна Австралія). Японія доби Мейдзі перебуває посередині, але ближче до еволюційного краю цього континууму. З сьогунатом було покінчено 3 січня 1868 року в результаті майже безкровного перевороту. Після цього деякі прихильники сьогуна, але не сам сьогун, чинили опір і зазнали остаточної поразки в громадянській війні, яка тривала півтора роки. Але та громадянська війна в процентному відношенні спричинила меншу кількість жертв, аніж переворот і контрпереворот в Індонезії 1965 року, Чилійський переворот 1973 року та його наслідки, а також фінська громадянська війна 1918 року.

В Японії не було лідера, який домінував би під час доби Мейдзі такою мірою, якою залишили свій особистий відбиток Гітлер, Піночет та Сухарто відповідно в нацистській Німеччині, Чилі після 1973 року та в Індонезії після 1965 року. Натомість в Японії Мейдзі на будь-який конкретний момент було багато лідерів, а в 1880-х роках відбувся повільний перехід влади від одних лідерів до інших. Усі ці численні лідери мали одну важливу спільну рису: безпосередній досвід перебування на Заході, й усі вони демонстрували відданість основній стратегії — посиленню Японії шляхом вибіркового

використання іноземних зразків. При цьому японський імператор залишався символічною представницькою фігурою, а не фактичним керівником.

Що ж до конфліктів між групами та примирення між ними, то з 1853 по 1868 рік в Японії існували розбіжності щодо основної стратегії. Починаючи з 1868 року і надалі, коли основна стратегія укорінилася й стала загальноприйнятою, часом виникали цілком нормальні розбіжності щодо політичних методів втілення цієї стратегії. До 1877 року деякі з цих розбіжностей розв'язувалися в насильницький спосіб, особливо це стосується конфліктів між бакуфу та альянсом Сацума—Тьосю, який тривав до 1869 року, між сісе та представниками японських поміркованих сил в 1860-х роках, а також між урядом Мейдзі та незгодними самураями під час самурайських повстань. І знову ж таки, рівень насильства під час цих конфліктів був помірним порівняно з рівнем насильства в Чилі та Індонезії. Наступне примирення між супротивними сторонами японських конфліктів було значно повнішим, аніж у Чилі, а особливо в Індонезії — частково тому, що під час них було вбито значно менше людей, а також з огляду на те, що лідери уряду Мейдзі докладали більших зусиль та виявляли більшу вправність у справі примирення зі своїми опонентами, ніж це робили чилійські та індонезійські військові лідери. Серед інших країн, досліджуваних у цій книзі, найближчу паралель щодо подолання спадщини насильницьких конфліктів становить собою Фінляндія після громадянської війни 1918 року.

Подолання загальнонаціональних криз зазвичай потребує численних змін у політиці, які можуть запроваджуватися частинами або стати елементами одного спільного бачення. Не можна сказати, що лідери Мейдзі запровадили всі політичні зміни одночасно: вони усвідомлювали, що одні проблеми є більш нагальними, ніж інші. Тому спочатку взялися за створення імперської армії, запровадження податкової реформи та вирішення деяких нагальних проблем, а свою першу повномасштабну заморську війну розпочали лише в 1894 році. Однак усі ці кроки зумовлювалися принципом, щодо якого було досягнуто консенсусу ще на початку доби Мейдзі: необхідність зміцнювати Японію в різноманітних сферах шляхом вивчення та вибіркового запозичення західного досвіду.

Таким чином, Японія доби Мейдзі стала для нас другим хорошим практичним прикладом для дослідження проблем, що виникають під час по-

долання загальнонаціональної кризи шляхом вибіркового змін. Фінляндія (наш перший приклад) і Японія Мейдзі схожі в тому, що криза постала перед ними несподівано, буквально за один день, коли раптово матеріалізувалася зовнішня воєнна загроза, що назрівала роками. І фіни, і японці мають сильну національну ідентичність та засадничі цінності, які вони захищали, жертвуючи своїм життям у боротьбі зі значно сильнішим супротивником; це випробування японцям судилося пройти під час Другої світової війни. Як фіни, так і японці доби Мейдзі були брутально чесними й реалістами. Втім, у деяких відношеннях фіни та японці опинилися на протилежних полюсах. Японія доби Мейдзі отримувала допомогу від багатьох країн, причому саме від тих, які їй загрожували; фіни ж під час Зимової війни майже ніякої допомоги від Заходу не отримали. Японія долала свої проблеми, використовуючи численні закордонні приклади, Фінляндія ж не мала змоги скористатися жодним. Велике населення, економічна міць і віддаленість від супротивників давали Японії час та простір, необхідні для досягнення військового паритету з країнами, які їй загрожували; близькість і несумірні розміри Фінляндії та Росії унеможлилювали такий варіант для Фінляндії. В наступних двох розділах ми приділимо увагу країнам, де кризи сягнули своєї критичної точки так само раптово, як і в Фінляндії та Японії доби Мейдзі, але їх вибух був спричинений внутрішніми чинниками.

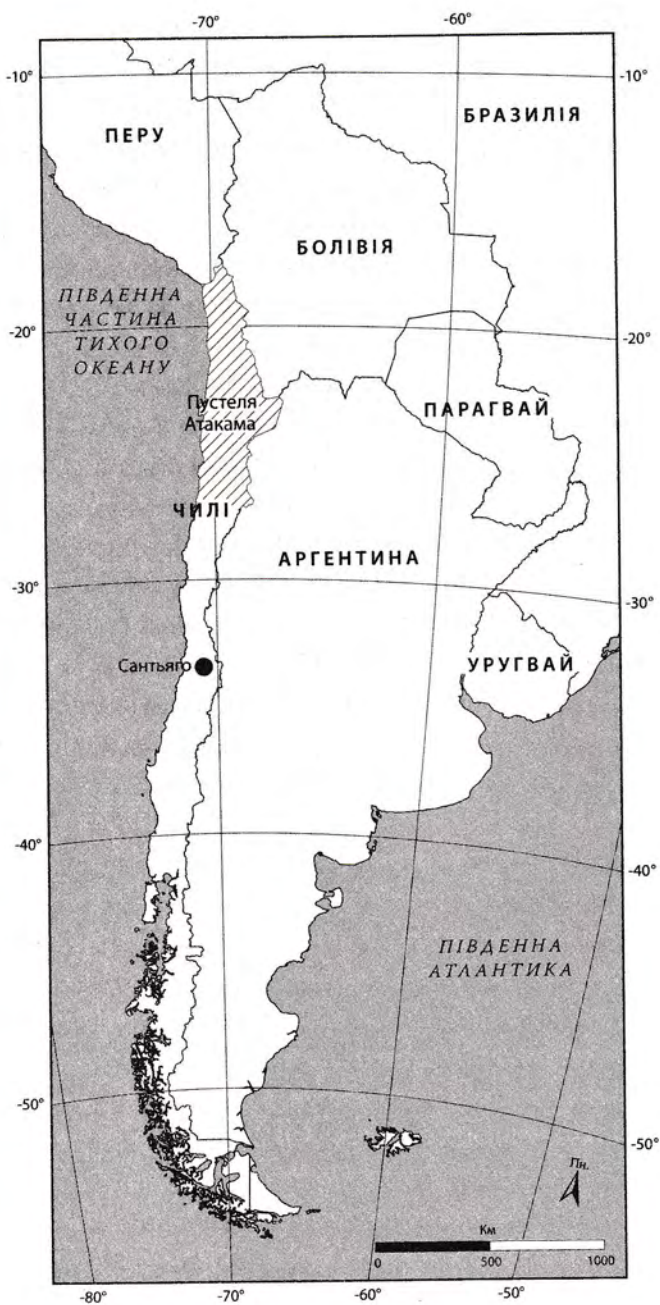

Рис. 4. Мапа Чилі

РОЗДІЛ 4

ЧИЛІ ДЛЯ ВСІХ ЧИЛІЙЦІВ

Поїздка до Чилі — Чилі до 1970 року — Альєнде — Заколот і Піночет — Економіка Чилі в період з 1973 року і до поразки Піночета на референдумі — Після Піночета — Під тінню Піночета — Структура кризи — Повернення до Чилі

У 1967 році я провів свою академічну відпустку в Чилі. На той час усе здавалося мирним і спокійним. Мої чилійські знайомі наголошували у розмовах зі мною, що їхня батьківщина дуже відрізняється від решти латиноамериканських країн. Чилі має тривалу історію демократичного урядування, що лише кілька разів переривалося майже безкровними військовими переворотами, пояснювали вони мені. На відміну від Перу, Аргентини та інших південно- і центральноамериканських країн, військові бували при владі в Чилі нечасто. Тому ця країна вважалася найбільш політично стабільною в усій Латинській Америці. Чилійці ототожнюють себе з Європою та Сполученими Штатами, а не з Латинською Америкою. Наприклад, мій візит до Чилі відбувся в рамках програми з обміну між університетами Чилі та Каліфорнії. Ця програма була започаткована як визнання не лише того географічного факту, що Чилі та Каліфорнія займають схожі позиції в середземноморських зонах західного узбережжя відповідних континентів, а й тієї обставини, що вони подібні за своєю соціальною атмосферою та по-

літичною стабільністю. Мої чилійські друзі підсумували це такою фразою: «Ми, чилійці, добре знаємо, як треба урядувати».

Але вже через шість років після мого візиту, в 1973 році, владу в Чилі захопила військова диктатура, яка побила світовий рекорд із застосованих державою садистських тортур. Під час військового перевороту 11 вересня демократично обраний чилійський президент наклав на себе руки у президентському палаці. Чилійська хунта не лише масово вбивала своїх співвітчизників і ще більш масово піддавала їх тортурам — вона винаходила нові й нові способи психологічних та фізичних знущань, змусивши величезну кількість чилійців податися у вигнання. Окрім того, хунта займалася тероризмом, здійснюючи політичні вбивства поза межами Чилі, включно з єдиним до нападу на Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 року (який збігся з роковинами чилійського перевороту) актом політичного тероризму, в результаті якого на американській території було вбито американського громадянина (у Вашингтоні, округ Колумбія, 1976 року). Цей військовий уряд залишався при владі майже 17 років.

Нині, через 29 років після того, як хунта втратила владу, Чилі все ще доводиться долати сумну спадщину того уряду. Деяких людей, безпосередньо причетних до тортур, і військових лідерів було відправлено за ґрати, але найвищі військові чини unikнули покарання. А багато чилійців, засуджуючи переслідування та насилля, й досі вважають той військовий переворот необхідним і неминучим.

Коли ви читатимете на наступних сторінках про новітню чилійську історію, у вас виникне багато запитань. Як пояснити таку різку зміну політичного спрямування у країні з сильними демократичними традиціями? Як Чилі та інші країни ставляться до нещодавнього огидного минулого? Як чинники загальнонаціональної кризи, обговорювані в цій книзі, проявлялися в Чилі? Ви побачите, які великі вибіркові зміни відбулися в урядовій економічній політиці та в політичному компромісі. Ви також зауважите деякі з уже знайомих вам чинників, як-от чесна самооцінка та її брак, свобода дій і їх відсутність, підтримка опозиції з боку союзників, а також роль взірців або позірних взірців. Розповідь про двох чилійських лідерів змусить нас задуматись: чи дійсно сильні особистості здатні впливати на хід історії?

Коли ви читаєте ці рядки, чилійська тема порушує тривожне запитання — насамперед для моїх американських земляків. США та Чилі об'єднують сильні демократичні традиції. Перехід від цих традицій до диктатури здався в Чилі 1967 року абсолютно немислимим; так само немислимим він видається багатьом сучасним американцям. Але в Чилі це сталося, і застережні ознаки ретроспективно проявлялися ще задовго до катаклізму. Чи може подібне статися у Сполучених Штатах?

Почнімо з географії Чилі, її історії та народу. Якщо ви поглянете на мапу, то вас неодмінно вразить той факт, що Чилі є найдовшою й найвужчою країною у світі. Простягаючись у середньому на 100 миль із заходу на схід, з півночі на південь вона простягається на 3000 миль — майже на стільки, скільки Сполучені Штати мають у ширину. Географічно Чилі відокремлена від інших країн низкою високих гребенів Анд, що відділяють її, зокрема, від Аргентини на сході, а на півночі цю країну від Болівії та Перу відмежовує Атакама — найсухіша пустеля у світі. Єдиними війнами, які Чилі вела з іншими країнами після здобуття незалежності, були дві війни з північними сусідами — Болівією та Перу відповідно в 1836–1839 та 1879–1883 роках.

Попри величезну протяжність території, продуктивні сільгоспугіддя Чилі, її сільське господарство та населення зосереджені на невеликій частині: в Центральній долині, яка оточує столицю Сантьяго. Лише за 60 миль від Сантьяго розташований Вальпараїсо — головний порт Чилі, найбільший на західному узбережжі Південної Америки. Така географічна «концентрація», а також чилійська етнічна однорідність, про яку ми поговоримо нижче, посприяли єдності країни, якій ніколи не доводилося мати справу з географічно обумовленими сепаратистськими рухами, що докучали більшості держав із географічним розташуванням на кшталт чилійського.

На відміну від решти країн Південної Америки, в яких переважають тропічні умови, Чилі, подібно до Аргентини та Уругваю, має дві великі переваги, зумовлені помірною кліматичною зоною південної частини Латинської Америки. Цими перевагами є вища середня продуктивність сільськогосподарства та нижча середня захворюваність порівняно із тропічною

зоною. Відтак Чилі, Аргентина та Уругвай є країнами з найвищим доходом на одну людину в Південній Америці, навіть попри часто хибну економічну політику аргентинських урядів. Відносна заможність Чилі забезпечується її сільським господарством, рибним промислом, корисними копалинами (докладніше про це ми поговоримо дещо згодом), а також промисловою галуззю. Чилі була великим експортером пшениці до Каліфорнії та Австралії іще в часи каліфорнійської та австралійської золотої лихоманки в 1840-х роках і відтоді залишається важливим експортером сільськогосподарської продукції. За останні десятиліття країна стала провідним експортером рибопродуктів у Південній Америці та одним із найвідоміших у світі. Нині рівень промислового виробництва в Чилі значно вищий, ніж у більшості латиноамериканських країн.

Якщо ж говорити про історію цієї країни та її народу, то до прибуття європейців територія нинішньої Чилі давала змогу прогнатоватися лише невеликій кількості індіанського населення, якому бракувало тих культурних і політичних здобутків, що були характерними для багатой, густонаселеної та потужної імперії інків, розташованої на півночі, на територіях сучасних Болівії, Перу та Еквадору. Як і на більшості території Південної та Центральної Америки, європейці, які завойовували й заселяли Чилі, починаючи з 1540-х років, були іспанцями. Вони завезли невелику кількість африканських рабів і часто одружувалися з місцевими індіанцями. Таким чином, на відміну від більшості інших країн Південної Америки, нинішня Чилі є етнічно вельми однорідною і не має великої кількості «незмішаних» індіанців або представників африканських меншин. Натомість чилійці є переважно іспанцями та метисами, тобто нащадками шлюбів іспанців та індіанців; майже всі вони католики і майже всі розмовляють іспанською (на відміну від значної кількості меншин в інших країнах Латинської Америки, які послуговуються місцевими індіанськими мовами). Найбільша етнічна меншина, індіанці мапуче, становлять лише 1 % населення. Людей іншого, крім іспанського та індіанського, походження в Чилі налічується відносно мало.

Таким чином, географія Чилі, її історія та склад населення — все це сприяло єдності країни. У свою чергу, така єдність позитивно впливала на історію Чилі, що була менш бурхливою та хаотичною порівняно з іншими латиноамериканськими країнами. Але була й одна негативна сила, спільна

для Чилі та цих країн: іспанські колоністи організували великі землеволодіння на відміну від невеличких ферм, започаткованих європейськими поселенцями в Північній Америці. В підсумку від самого початку заселення США та Канади європейцями там утворилася основана на широкому базисі демократична система урядування, тоді як у Чилі олігархія контролювала переважну частину землі, ресурсів і політичного життя. Така концентрація політичної влади була основною проблемою чилійської історії.

Прихований конфлікт між традиційною владою непоступливої олігархії та дедалі більшим впливом інших класів суспільства можна було або вирішити за допомогою політичного компромісу, або так і залишити невирішеним через патову політичну ситуацію. Останній варіант траплявся дедалі частіше після того, як у Чилі було ухвалено нову конституцію, що розвела в часі вибори президента, сенату та нижньої палати конгресу — тепер вони проводились у різні роки. На жаль, ця благонамірена ідея, реалізована в ім'я справедливого принципу балансу влади, призвела до того, що посада президента, контроль над сенатом та контроль над нижньою палатою зазвичай належав різним політичним партіям — залежно від того, яка з них була найсильнішою в той конкретний рік, коли проводилися вибори. Дві подальші зміни у процедурі голосування збільшили кількість лівого електорату за рахунок зменшення домінуючого впливу олігархів на вибори. Одна зміна полягала в тому, що 1934 року чилійське жіноцтво нарешті здобуло право голосу на муніципальних виборах, а 1949 року — на президентських. Друга зміна стосувалася симпатій виборців. Традиційно голосування в Чилі було відкритим і публічним, тому землевласникам було легко спостерігати за голосуванням селян і впливати на їхній вибір. Саме тому запровадження таємного голосування в 1958 році й спричинило зміщення вліво.

Чилійські політичні партії поступово сформували три блоки: лівий, центристський та правий — приблизно однакові за своєю силою. Тому уряд поперемінно контролювали або ліві, або праві, що залежало від того, на чий бік схилялися центристи. В кожному з цих блоків були як більш радикальні, так і менш радикальні елементи, що конфліктували між собою. Наприклад, у лівому блоці були помірковані (включно з більшістю ортодоксальних комуністів), що хотіли запровадити зміни конституційними методами; вони конкурували з нетерплячими лівими радикалами, яким кортіло революцій-

них змін. Збройні сили стояли осторонь від чилійського політичного процесу — до 1973 року.

Перед тим, як я приїхав до Чилі 1967 року, останні президентські вибори відбулися там у 1964 році. Несподівано для Чилі, де провідний кандидат у президенти зазвичай перемагав відносною, а не абсолютною більшістю голосів, на виборах 1964 року абсолютну більшість голосів отримав центристський кандидат Едуардо Фрей. Його вважали добромисним і чесним. Страх перед марксистами та їхньою програмою, а також зростання сили лівої коаліції підштовхнули багатьох виборців із правими поглядами до підтримки Фрея, і його партія здобула контроль над нижньою палатою конгресу під час виборів 1965 року. Це дало підстави сподіватися, що Фрей зможе здійснити радикальні зміни й покінчить із чилійською політичною безвихіддю.

Фрей діяв швидко і дав змогу чилійському уряду викупити контрольний пакет акцій (51 %) американських мідновидобувних компаній, що працювали на території Чилі. Він спрямував потік державних інвестицій в чилійську економіку, розширив доступ до освіти для незаможних чилійців, зробив Чилі найбільшим реципієнтом американської економічної допомоги в Латинській Америці з розрахунку на одну людину й ініціював програму аграрних реформ з метою подрібнення великих землеволодінь. Але здатність Фрея змінювати суспільство обмежувалася задавненим чилійським політичним глухим кутом. З одного боку, програма Фрея виявилася надто радикальною для чилійських правих. З іншого боку, він був недостатньо радикальним для чилійських лівих, які прагнули більшого державного контролю над мідновидобувними компаніями, більших державних інвестицій та інтенсивнішого перерозподілу земель. За правління Фрея чилійська економіка продовжила потерпати від страйків, інфляції та дефіцитів. Наприклад, у ті місяці, коли я перебував у Чилі, спостерігався хронічний дефіцит м'яса: навіть китове м'ясо та жорстка яловичина бували у крамницях лише інколи, хоча овечі субпродукти продавалися щодня. Мої друзі стали жертвами вуличного насилля. У 1969 році всі три чилійських політичних блоки — правий, лівий і центристський — вже відчували велике розчарування станом справ у чилійській політиці.

Розвиток подій у Чилі після 1970 року скеровувався двома лідерами, які становили собою протилежні екстремуми як у політичному, так і в особистісному плані; це були Сальвадор Альєнде та Августо Піночет. Спільним для них став лише один факт: ми й досі не можемо зрозуміти, чому кожен із них діяв саме так, а не інакше.

Мое розуміння Альєнде ґрунтується на публічній інформації про нього, а також на спогадах мого чилійського друга, який добре знав і самого президента, і його сім'ю. Альєнде був типовим чилійським кваліфікованим фахівцем із родини, що належала до верхнього прошарку середнього класу. Він був багатим, розумним, ідеалістичним, хорошим промовцем і мав потужну харизму (фото 4.1). Ще в студентські роки він став переконаним марксистом і засновником Чилійської соціалістичної партії, яка стояла на більш ліворадикальних позиціях, аніж Комуністична партія Чилі. Але за стандартами чилійських соціалістів Альєнде вважався поміркованим, бо його метою було приведення марксистського уряду до влади в Чилі демократичними методами, а не шляхом збройної революції. Закінчивши медичний виш, Альєнде вже у 31 рік став міністром охорони здоров'я і виконував свої обов'язки надзвичайно успішно. Він балотувався на посаду президента Чилі в 1952, 1958 та 1964 роках, і всі три рази зазнав поразки, причому двічі — з великим відставанням від переможця. Тому коли Альєнде знову балотувався у президенти 1970 року як голова коаліції Народної єдності, куди входили соціалісти, комуністи, радикали та центристи, він уже мав стійку репутацію безневинного вічного невдахи.

На виборах 1970 року Альєнде отримав найбільшу частку голосів (36 %), але його перемога стала непереконливою, бо значно більша частка електорату (64 %), який був проти нього, поділилася між правою коаліцією (35 %, лише на 1,4 % менше голосів, ніж у Альєнде!) та коаліцією центристів (28 %). Оскільки Альєнде здобув лише відносну, а не абсолютну більшість голосів, то для його обрання потрібне було затвердження конгресом, який все ж таки зробив це в обмін на низку конституційних поправок, які гарантували, в тому числі, свободу преси. Незважаючи на неконфліктний характер та історію поведінки самого Альєнде, його обрання негайно спровокувало невдалу спробу американського уряду організувати в чилійському конгресі протидію затвердженню нового

президента. Обрання Альєнде підштовхнуло до еміграції родину одного з моїх чилійських приятелів, який не бажав сидіти і спостерігати, яку політику буде проводити новий очільник держави. Чому ж обрання президентом такого не агресивного й поміркованого діяча спричинило таку сильну негативну реакцію?

Причина полягала в тому, що Альєнде та його коаліція проголосили своєю метою встановлення в Чилі марксистського уряду, і ця перспектива вжахнула чилійських правих і центристів, місцеві збройні сили, а також уряд Сполучених Штатів. У наші дні, через десятки років після розвалу Радянського Союзу та завершення холодної війни, мої молодші читачі, яких у 1940-х, 1950-х та 1960-х роках ще й на світі не було, не можуть зрозуміти, чому ці потужні прошарки чилійського суспільства так вперто намагалися будь-якими засобами запобігти встановленню в Чилі марксистського уряду. Пояснення цього феномену слід починати з того факту, що після Другої світової війни Радянський Союз заходився проводити політику світового панування і створив свої атомні й водневі бомби, а також міжконтинентальні балістичні ракети. У 1948 році він намагався задушити демократичний Західний Берлін, перекривши до нього всі шляхи. Він здійснював brutальні комуністичні перевороти й жорстоко придушив повстання в Чехословаччині, Східній Німеччині, Угорщині та Польщі. Він встановив диктатури, підтримувані радянськими багнетами у названих та інших східноєвропейських країнах.

А найнебезпечнішим було те, що коли Фідель Кастро встановив марксистський уряд на Кубі, то почав разом із Хрущовим розміщувати в країні балістичні ракети, здатні нести ядерні боеголовки, на відстані лише 90 миль від узбережжя Сполучених Штатів. Упродовж одного моторошного тижня, який назавжди закарбувався в пам'яті всіх, хто жив тоді й був достатньо дорослим, щоб оцінити те, що відбувалося, світ був ближче до ядерної катастрофи, ніж будь-коли у своїй історії (фото 4.2). Після кризи, завдяки поступовому розсекреченню інформації з боку як США, так і Радянського Союзу, стало зрозуміло, що насправді ми були тоді ще ближчими до ядерного катаклізму. Тодішні військові лідери Америки знали про 162 ракети, вже розміщені на Кубі, але думали, що боеголовки до них іще не завезені, тоді як насправді їх уже доставили.

Після Кубинської ракетної кризи Радянський Союз активізував свої програми зі створення потужної ядерної зброї та міжконтинентальних балістичних ракет. Сполучені Штати натомість твердо вирішили більше не допускати приходу до влади комуністичних урядів у Західній півкулі. Будь-якому американському президенту, який не зміг би запобігти такому повороту подій, загрожували негайний імпічмент і усунення з поста за злочинне нехтування інтересами США; так само і президента Кеннеді попередили, що він втратить посаду, якщо не зможе прибрати радянські ракети з Куби. На початку 1960-х США непокоїла комуністична загроза у В'єтнамі та інших країнах Південно-Східної Азії. Чилійські праві, центристи та військові також були рішуче налаштовані не допустити встановлення марксистського уряду в Чилі, бо вони вже побачили, що сталося з Кубою й кубинцями-антикомуністами після того, як до влади прийшов Кастро. І вони не бажали повторення такого самого сценарію в Чилі.

Ще одним мотивом для занепокоєння Сполучених Штатів ситуацією в Чилі було те, що чилійські мідновидобувні компанії, які становили найбільший сектор чилійської економіки, належали США і були споруджені завдяки американським інвестиціям, адже Чилі в XIX столітті бракувало власного капіталу та технологій, щоб розвивати мідні копальні самотужки. За правління президента Фрея Чилі експропріювала (і оплатила) 51 % акцій цих компаній, і Сполучені Штати побоювалися (і як з'ясувалося, небезпідставно), що Альєнде може експропріювати решту 49 %. Тому з 1960-х років і надалі уряд Сполучених Штатів за допомогою програми під назвою «Альянс заради прогресу» підтримував латиноамериканські (зокрема чилійські) реформаторські центристські партії і спрямовував закордонну фінансову допомогу в ті країни Латинської Америки, де ці партії були при владі, щоб запобігти зростанню впливу ліваків-революціонерів. За правління президента Фрея Чилі стала провідним латиноамериканським реципієнтом американських грошей, спрямованих на розвиток.

Яку ж політику, з огляду на такі реалії, почав проводити Альєнде, ставши президентом? Знаючи, що його підтримали лише 36 % чилійських виборців і що йому протистоять чилійські збройні сили та американський уряд, він все ж таки відкинув поміркованість, обережність та компроміс і натомість розпочав політику, яка неминуче була б піддана анафемі

з боку згаданих вище супротивних сил. Першим його кроком за одностайної підтримки чилійського конгресу стала націоналізація американських міднодобувних компаній без жодної компенсації — перевірений рецепт, як нажити собі впливових ворогів на міжнародній арені. (Щоб не платити компенсації, Альєнде оголосив прибуток, уже зароблений компаніями понад певну норму прибутку, «надлишковим»; саме цей надлишок і мав стати компенсацією.) Президент націоналізував також інші великі міжнародні компанії. Він нажахав чилійських військових, завівши до країни велику кількість кубинців (причому сам він носив із собою особистий автомат, подарований йому Фіделем Кастро), а потім запросивши Кастро до Чилі з візитом, який розтягнувся аж на п'ять тижнів. Альєнде заморозив ціни (навіть на недорогі предмети щоденного вжитку на кшталт шнурків для черевиків), замінив елементи вільного ринку в чилійській економіці на державне планування соціалістичного типу, здійснив значне підвищення зарплат і урядових витрат, а для покриття утвореного дефіциту почав друкувати паперові гроші. Він розширив аграрну реформу президента Фрея, експропріювавши великі садиби та перетворивши їх на селянські кооперативи. Та хоча аграрна реформа та інші кроки Альєнде й були зумовлені благими намірами, проводилися вони некомпетентно. Наприклад, одному моему чилійському приятелю, який на той час був 19-літнім студентом-економістом, дали важливе й відповідальне завдання: встановити ціни на споживчі товари в Чилі. Ще один мій чилійський приятель схарактеризував тогочасну ситуацію таким чином: «Альєнде мав хороші ідеї, але втілював їх невдало. Він правильно розумів проблеми, які стояли перед Чилі, але намагався вирішити їх хибними методами».

Результатом політики Альєнде стало поширення економічного хаосу, насильства та опозиції до нього. Покриття бюджетного дефіциту просто за рахунок друкування грошей призвело до гіперінфляції, причому реальна заробітна плата (тобто з поправкою на інфляцію) впала до рівня, нижчого за рівень 1970 року, навіть попри те, що зарплати без поправки на інфляцію номінально зросли. Зарубіжні та внутрішні інвестиції, а також закордонна допомога припинились. Торговий дефіцит Чилі зріс. Споживчі товари, навіть туалетний папір, стали дефіцитом у магазинах, де все більше полиць порожніли, а черги — дедалі довшали. Харчі й навіть вода жорстко

нормувались. Робітники, які були природними прихильниками Альєнде, приєдналися до опозиції і влаштували загальнонаціональні страйки; особливої шкоди завдавали економіці Чилі страйки шахтарів на мідних копальнях та власників великих вантажівок. Вуличне насильство зростало, дедалі частіше звучали прогнози щодо неминучого державного перевороту. Радикальні ліві прихильники Альєнде почали озброюватися, і водночас вуличні плакати проголошували «праві» гасла на кшталт *Yakarta viene* («Гряде Джакарта»). Це було натяком на масове знищення комуністів, яке праві влаштували в Індонезії у 1965 році, про що йтиметься в наступному розділі. Такі гасла були відкритою погрозою чилійських правих вчинити так само з лівими, що згодом і сталося. Навіть впливова католицька церква Чилі виступила проти Альєнде, коли він запропонував обов'язкові зміни в навчальній програмі як приватних католицьких шкіл, так і державних, спрямовані на виховання в Чилі покоління роботящих і безкорисливих «нових людей» шляхом відправлення учнів на польові роботи як некваліфікованої робочої сили.

Підсумком такого розвитку подій став переворот 1973 року, який багато чилійців схарактеризували як неминучий, хоча форму, якої той переворот набув, неминучою назвати не можна. Один мій приятель-економіст так описав мені падіння Альєнде: «Він зазнав фіаско, бо його економічна політика спиралася на популістські кроки, які раніше вже багато разів закінчувалися крахом у інших країнах. Вони дали короткочасний позитивний ефект за рахунок взяття в борг чилійського майбутнього, але породили нестримну інфляцію». Багато чилійців захоплювалися Альєнде і вважали його мало не святим. Але святість далеко не завжди обертається політичним успіхом.

Я розпочав свою розповідь про Альєнде, зауваживши, що ніхто не може пояснити, чому він діяв саме так. Я й досі запитую себе: навіщо ж Альєнде, досвідчений і поміркований політик, почав проводити екстремістську політику, хоча добре знав, що вона неприйнятна як для більшості населення, так і для збройних сил? Мої чилійські друзі запропонували кілька можливих пояснень, але ніхто з них не може із впевненістю сказати, яке із них (а, може, й ніяке) відображає справжній хід думок Альєнде. Одні з них вважають, що попередні політичні успіхи Альєнде створили у нього хибне враження, що він зможе нейтралізувати опозицію. Президент уже мав дос-

від успішної діяльності на посаді міністра охорони здоров'я; він зміг розв'язати побоювання конгресу щодо його обрання за допомогою ухвалення конституційних поправок, які не зв'язували йому руки у сфері економічної політики, і тому конгрес одностайно схвалив запропоновану ним експропріацію міднодобувних компаній без компенсації. Він сподівався також замирити збройні сили, взявши до свого кабінету їхніх трьох командувачів. Інше можливе пояснення полягає в тому, що Альєнде, всупереч його власним переконанням, підштовхували до екстремальних кроків найбільш радикальні прихильники — члени Руху революційних лівих сил (іспанський акронім MIR), що прагнули повалити капіталістичні державні органи Чилі за допомогою швидкої революції. Вони накопичували зброю, висунули гасло «Озброймо народ», закидали Альєнде те, що він виявляв слабкість і нерішучість, і відмовлялися вислуховувати його умовляння: «Майте терпіння й почекайте ще кілька років».

Навіть якщо ці обидва можливих пояснення (або одне з них) вичерпно розтлумачують мотиви Альєнде, я все одно вважаю їх неповними. Мені здається, що навіть *тоді*, а не лише з мудрої нинішньої ретроспективної точки зору, політика Альєнде ґрунтувалася на нереалістичних оцінках ситуації та власних можливостей.

Прогнозований путч стався 11 вересня 1973 року. За десять днів до цього представники всіх трьох видів чилійських збройних сил — армії, авіації та військово-морського флоту — узгодили його план. Хоча ЦРУ й надавало постійну підтримку опозиційним до Альєнде силам і прагнуло прибрати його від влади, навіть американці, які критикували втручання ЦРУ в чилійські внутрішні справи, визнають, що переворот був здійснений самими чилійцями, а не ЦРУ. Чилійські ВПС завдали бомбових ударів по президентському палацу в Сантьяго, а танки сухопутних військ обстріляли його (фото 4.3). Зрозумівши, що ситуація безнадійна, Альєнде застрелився з автомата, подарованого Фіделем Кастро. Зізнаюся, що я скептично ставився до цього твердження і підозрював, що насправді Альєнде вбили військові, які брали участь у путчі. Але слідча комісія, сформована відновленим демократичним

урядом Чилі після завершення військового правління, дійшла висновку, що Альєнде дійсно покінчив життя самогубством. Цей висновок підтвердив мені один чилійський приятель, який особисто знав члена пожежної команди, що увійшла до палаючого президентського палацу й зустріла там небагатьох уцілілих компаньйонів Альєнде; серед них був чоловік, що останнім бачив президента живим.

Переворот, який населення зустріло з полегшенням, отримав широку підтримку чилійських правих і центристів, значної частини середнього класу і, звісно ж, олігархів. На той час економічний хаос у країні, нерозумна урядова економічна політика, а також вуличне насильство часів правління Альєнде стали вже нестерпними. Прихильники путчу вважали хунту просто неминучою перехідною фазою на шляху відновлення попереднього статус-кво, коли в політичному житті Чилі до 1970 року домінували цивільні представники середнього класу та його верхівки. Мій чилійський друг розповів мені таку історію. У грудні 1973 року, всього лише через три місяці після путчу, за вечерею зібралися вісімнадцять людей (і він також). Коли розмова торкнулася питання тривалості перебування хунти при владі, то 17 із 18 спрогнозували лише два роки. Вісімнадцятий гість висловив припущення, що хунта правитиме сім років, але решта гостей підняли його на сміх і сказали, що це абсурд, такого, мовляв, не може бути в Чилі, де всі попередні військові уряди швидко повертали владу цивільному уряду. І ніхто із присутніх на тій вечірці й увяйти не міг, що хунта протримається при владі майже 17 років. Вона призупинила всю політичну діяльність, закрила конгрес, заборонила ліві політичні партії й навіть центристську Партію християнських демократів (на превеликий подив самих представників цієї партії), захопила чилійські університети, а університетськими ректорами призначила військових командирів.

Один із членів хунти, який став її лідером майже випадково, приєднався до неї в останню хвилину і не очолював планування самого перевороту; це був генерал Августо Піночет (фото 4.4). Буквально за пару тижнів до перевороту чилійська армія змусила піти у відставку свого начальника штабу, бо той був проти втручання військових. Тому автоматично новим начальником штабу сухопутних військ став Піночет, який командував армійськими підрозділами в районі Сантьяго. Навіть на той час Піночет вважався доволі

старим (58 років). Інші армійські генерали та командири збройних сил Чилі вважали, що добре знають свого колегу, як гадало й ЦРУ, що зібрало про Піночета детальну інформацію. ЦРУ дало Піночету таку оцінку: спокійний, врівноважений, чесний, незлий, приязний, роботящий, діловий, релігійний, скромний у житті, відданий чоловік і батько, без видимих інтересів поза межами армії, католицької церкви та своєї сім'ї — одним словом, не та людина, яка може очолити переворот. Хунта планувала бути комітетом рівноправних партнерів зі змінюваним керівництвом. Її члени обрали Піночета своїм першим лідером головним чином тому, що він був серед них найстаршим; був начальником штабу найбільшого роду військ чилійських збройних сил (армії); і, можливо, тому, що його колеги поділяли думку ЦРУ про те, що Піночет — людина не лиха і жодної загрози не становить. Коли хунта захопила владу, її лідер сам заявив, що керуватиме на засадах змінюваності.

Та коли Піночету настав час піти з посади керівника згідно із принципом ротації, він цього не зробив. Натомість йому вдалося залякати своїх партнерів по хунті за допомогою таємної служби, яку він сам і створив. Члени хунти сотні разів висловлювали свою незгоду з таким поворотом подій, але Піночету завжди вдавалося наполягти на своєму. Ані його колеги з військового уряду, ані ЦРУ, ані будь-хто інший не могли передбачити брутальності Піночета, його схильності до авторитарного стилю правління та здатності триматися за владу, і він продовжував підтримувати імідж доброго дідуся й ревного католика, який створювали йому контрольовані державою ЗМІ, показуючи, як він ходить до церкви зі своїми дітьми.

Те варварство, яке сталося в Чилі після 11 вересня 1973 року, не можна зрозуміти, не усвідомивши ролі Піночета. Подібно до Гітлера в Німеччині 1930-х та 1940-х років, Піночет, якщо дивитися в широкому контексті, був лідером, який залишив свій відбиток на історичному процесі. Цей чоловік був іще більшою загадкою, аніж Альєнде. Вище я навів два можливих пояснення кроків, до яких вдався Альєнде, але жодного разу не чув хоча б якогось правдоподібного пояснення того садизму, який проявив Піночет. Один чилійський приятель сказав мені з цього приводу: «Я так і не зрозумів психології Піночета».

Щойно хунта захопила владу, вона заарештувала лідерів альєндівської Партії народної єдності та інших лівих (зокрема, університетських сту-

дентів і відомого чилійського виконавця народних пісень Віктора Хару (фото 4.5)), маючи на меті фізичне знищення представників чилійських лівих сил. Упродовж перших 10 днів тисячі чилійських лівих зігнали на два спортивних стадіони в Сантьяго, де їх піддавали тортурам, допитували і убивали. (Наприклад, труп Віктора Хари знайшли в брудній канаві з 44 кульовими пораненнями, відрубаними пальцями та спотвореним обличчям.) Через п'ять тижнів після перевороту Піночет особисто наказав одному генералу здійснювати об'їзди чилійських міст (ці об'їзди назвали «караванами смерті») і убивати політичних в'язнів і членів Партії народної єдності, яких армія, мовляв, винищувала надто повільно. Хунта заборонила будь-яку політичну діяльність, закрила конгрес і захопила університети.

Через два місяці після путчу Піночет заснував орган, що згодом перетворився на DINA — державну розвідувальну організацію, яка водночас виконувала функції таємної поліції. Її очільник був підзвітним безпосередньо Піночету і став головним виконавцем репресій в Чилі. DINA зажила лихої слави своєю жорстокістю, що значно перевищувала жорстокість інших розвідувально-каральних підрозділів чилійських збройних сил. Вона започаткувала цілу мережу таємних концтаборів, вигадала нові способи тортур і займалася тим, що «зникала» чилійців, тобто безслідно знищувала їх. Один із таких центрів під назвою «Ла Венда Сексі» спеціалізувався на сексуальних тортурах задля добування потрібної інформації — наприклад, членів сім'ї ув'язненого заарештовували й піддавали катуванням на очах ув'язненого методами надто огидними, щоб їх описувати, а також використовуючи при цьому гризунів і спеціально навчених собак. Якщо ви маєте міцні нерви і вас не переслідують нічні страхіття та жахи, то, потрапивши до Сантьяго, можете відвідати один із таких ізоляторів на «Вілла Грімальді», нині перетворений на музей.

У 1974 році DINA перенесла свою діяльність ще й за межі Чилі. Вона почала її з Аргентини, замінувавши автомобіль і вбивши таким чином колишнього головнокомандувача сухопутних військ Чилі генерала Карлоса Пратса та його дружину Софію (Пратс відмовився приєднатися до путчу, і Піночет боявся його, вбачаючи в ньому потенційну загрозу). Потім DINA розпочала міжнародну кампанію державного тероризму — операцію «Кондор», зібравши попередньо нараду керівників таємної поліції Чилі, Аргентини,

Уругваю, Парагваю, Болівії й, насамкінець, Бразилії задля співробітництва у справі не обмеженого державними кордонами переслідування і знищення вигнанців, лівих і провідних політичних фігур. Сотні чилійців було вистежено і знищено в інших країнах Південної Америки, Європи, а одного опозиційного діяча вбили навіть на території Сполучених Штатів. Це сталося у Вашингтоні, округ Колумбія, 1976 року лише за 14 кварталів від Білого дому, коли закладена в автомобіль бомба вбила колишнього чилійського дипломата Орландо Летельєра (міністра внутрішніх справ та оборони при президенті Альєнде), а також його американську колегу Роні Моффіт. Як я вже зазначав вище, до нападу на Всесвітній торговий центр у 2001 році це був єдиний випадок убивства американського громадянина, яке скоїли зарубіжні терористи.

Станом на 1976 рік уряд Піночета заарештував 130 тисяч чилійців, тобто 1 % всього населення Чилі. Хоча більшість із них з часом звільнили, DINA та інші органи хунти вбили або «зникнули» тисячі чилійців (більшість із них віком до 35 років), а також чотирьох громадян Сполучених Штатів та численних представників інших країн. Цим вбивствам часто передували тортури, здійснювані, принаймні частково, задля вибивання інформації. Втім, важко сказати, можливо, ці тортури були спричинені звичайним садизмом; чилійські студенти, з якими я обговорював цю тему, вказали мені й на перше, і на друге. Близько 100 тисяч чилійців втекли за кордон, і багато з них звідти вже не повернулися.

Виникає запитання: як же так сталося, що раніше демократична країна занурилася в безодню беззаконня, яке значно перевершило всі попередні випадки втручання військових у політичне життя Чилі своєю тривалістю, кількістю вбитих і садизмом? Відповідь частково криється у посиленні поляризації, насильства та руйнації політичного компромісу. Кульмінацією цих процесів стало за правління Альєнде озброєння лівих та гасла в стилі «Джакарта гряде!» з боку правих, які погрожували лівим різаниною. Марксистські плани Альєнде та його зв'язки з Кубою ще більше, ніж попередні програми чилійських лівих, налякали збройні сили й підготували їх до превентивних дій. Друга частина відповіді, згідно з переконаннями чилійців, із якими мені вдалося поспілкуватися, стосується самого Піночета: він був незвичайною постаттю, хоча й видавався нічим не примітним і намагався

підтримувати імідж доброзичливого дідуся й ревного католика. Мало документів прямо пов'язують Піночета зі звірствами; мабуть, найдостовірнішим у плані доказу причетності є його наказ генералу щодо «Каравану смерті». Багато чилійців, які дотримуються правих поглядів, і донині вірять, що сам Піночет не віддавав наказів піддавати катуванням і вбивати і що відповідальність за це кровопролиття лежить на інших керівниках. Але особисто я не можу повірити в те, що Піночет, кожного тижня чи кожного дня зустрічаючись із очільником таємної поліції та багатьма іншими військовими начальниками, не обговорював із ними тему тортур, якими його підлеглі займалися на регулярній основі.

Таким чином, Піночет, як і Гітлер, видається мені прикладом лідера-лиходія, який дійсно вплинув на хід історії. Одначе у злочинах, скоєних чилійськими військовими, не можна звинувачувати одного лише Піночета, бо немає жодного свідчення про те, що він когось катував або убив особисто. В розпал своєї діяльності DINA мала у штаті 4 тисячі службовців, чия робота полягала в допитах, тортурх і вбивствах. Я не натякаю тут на те, що більшість чилійців — люди надзвичайно лихі: в кожній країні є тисячі соціопатів, готових коїти зло за наказом або просто з дозволу. Наприклад, ті, хто побував у в'язницях навіть таких цивілізованих країн, як Британія та США, і мав нещастя зіштовхнутися з садизмом наглядачів та поліцейських, яким не віддавали конкретних наказів поводитися таким чином, можуть лише уявити собі, як поводитися б ці наглядачі та поліцейські, якби їм дійсно віддали такий наказ.

Другою сферою діяльності диктаторської влади Піночета, окрім знищення чилійських лівих, стала перебудова чилійської економіки на засадах вільного ринку і скасування масштабного втручання держави в економіку, яке раніше було в Чилі нормою. У перших півтора роки правління Піночета економіка продовжувала «усихати», інфляція тривала й далі, а безробіття зростало. Але з 1975 року Піночет передав управління економікою групі неоліберальних економічних радників, надалі відомих як «чиказькі хлопчики», бо багато хто з них навчався в Чиказькому університеті й слу-

хав лекції економіста Мільтона Фрідмана. Вони робили акцент на вільному підприємстві, вільній торгівлі, орієнтації на ринкові сили, збалансованому бюджеті, на модернізації чилійських підприємств і зменшенні державного втручання.

Зазвичай військові уряди Південної Америки воліють мати підконтрольну собі економіку, якою вони розпоряджаються задля власної вигоди, а не вільну економіку, якою розпоряджатися не можуть. Тому взяття на озброєння хунтою економічної політики «чиказьких хлопчиків» було несподіваним, причому й досі неясно, чому так трапилось. Без Піночета цього могло й не статися зовсім, бо проти такої політики виступали деякі старші офіцери чилійських збройних сил, включно з одним членом хунти (генералом ВПС Густаво Лі), якого Піночет зрештою змусив піти у відставку 1978 року. Перехід до такої політики інколи пов'язують із візитом у 1975 році до Чилі Мільтона Фрідмана, який упродовж 45 хвилин зустрічався з Піночетом, після чого надіслав йому листа з численними рекомендаціями. Але із зустрічі з Піночетом Фрідман виніс невисоку думку про нього. Взагалі-то, програма «чиказьких хлопчиків» суттєво відрізнялася від рекомендацій Фрідмана й ґрунтувалася на детальних планах, які вже чилійські економісти виклали в документі під назвою «цеглина» (бо він був громіздким і важким).

Одне з можливих пояснень полягає в тому, що Піночет усвідомлював свою некомпетентність в економічних питаннях, подавав себе як людину просту (а можливо, він і справді таким був), а тому не надто мудрі, послідовні та переконливі пропозиції «чиказьких хлопчиків» видалися йому привабливими. Ще одним чинником могло бути те, що Піночет ототожнював «чиказьких хлопчиків» та їхню політику зі Сполученими Штатами, які надавали йому велику підтримку, поділяли його ненависть до комуністів і негайно після путчу поновили фінансову допомогу Чилі. Як і при розгляді деяких інших кроків Піночета (і Альєнде), мотиви в цьому випадку залишаються незрозумілими.

Та хоч би якими були мотиви, результуюча політика вільного ринку включала в себе реприватизацію сотень державних підприємств, націоналізованих урядом Альєнде (але не міднодобувних компаній); різке зменшення бюджетного дефіциту шляхом всеосяжного скорочення витрат по кожному

державному міністерству на 15–25 %, а також відкриття чилійської економіки для міжнародної конкуренції. Це призвело до спротиву з боку чилійського промислового олігархату та традиційно впливових родин, чії не-ефективні підприємства раніше були захищені від міжнародної конкуренції високими митами, а тепер були змушені змагатися й запроваджувати інновації. Але в результаті запровадження нової економічної політики рівень річної інфляції з 600 % під час правління Альєнде впав до 9 %, чилійська економіка почала зростати майже на 10 % щороку, закордонні інвестиції суттєво зросли, витрати чилійців на споживчі товари збільшилися, а чилійський експорт урізноманітнився і також зріс.

Цих позитивних результатів вдалося досягти не без певних невдач та болісних наслідків. Невдале рішення прив'язати курс чилійського песо до американського долара спричинило в 1982 році великий торговий дефіцит і призвело до економічної кризи. Економічні вигоди від зростання економіки розподілялися серед чилійців вельми нерівномірно: середній клас і особливо верхній його прошарок процвітали, але решта чилійців постраждали й опинилися за межею бідності. За умов демократії було б важко нав'язати такі злидні великій кількості чилійців, а також проводити урядову політику, яка була не до вподоби багатим промисловим олігархам. Таке було можливим лише за умов репресивної диктатури. Однак один мій чилійський приятель, загалом критичний до Піночета, пояснив мені: «Так, але під час правління Альєнде дуже багато людей *уже* потерпали від наслідків його економічної політики, причому без жодної надії на покращення в майбутньому». Коли стало зрозуміло, що хунта — це не тимчасовий перехідний етап, що вона збирається залишатися при владі, багато представників середнього класу та його верхнього прошарку, попри урядові репресії, все одно продовжували підтримувати Піночета через економічне покращення (хоча й нерівномірне). Поза межами того прошарку чилійського суспільства, який постраждав від катувань і вбивств, зросли оптимізм та відчуття полегшення від того, що період економічного хаосу, який панував під час правління Альєнде, нарешті скінчився.

Як і багато чилійців, уряд США також підтримував військову диктатуру Піночета упродовж майже всього періоду його перебування при владі, що можна пояснити його антикомуністичною позицією. Американський

уряд проводив політику розширення економічної та військової допомоги Чилі й публічно заперечував порушення прав людини режимом Піночета навіть тоді, коли жертвами тортур і вбивств ставали американські громадяни. Держсекретар Сполучених Штатів Генрі Кіссінджер сказав із цього приводу: «...Хоч як би негарно вони (тобто чилійська хунта) не поводитися, цей уряд (тобто уряд Піночета) для нас кращий за уряд Альєнде». Ця американська урядова підтримка Піночета і закривання очей на його злочини тривали протягом правління президентів Річарда Ніксона, Джеральда Форда, Джиммі Картера та Рональда Рейгана (на початку).

Однак починаючи з 1980-х, два чинники відвернули уряд Сполучених Штатів від Піночета. Першим був зібраний масив свідчень про злочини хунти, включно зі злочинами проти американських громадян, які було дедалі важче ігнорувати. Поворотною точкою стало жахливе вбивство в Сантьяго Родріго Рохаса, чилійського підлітка, який легально жив у Сполучених Штатах і якого чилійські військові облили бензином та підпалили. Іншим чинником, який повернув уряд Рейгана проти Піночета, став чилійський економічний спад 1982–1984 років, що налаштував значну частину чилійської громадськості проти Піночета. Оскільки в результаті економічного підйому, який розпочався 1984 року, життя багатьох людей однаково не покращилося, чилійські ліві набрали сили, церква стала основним публічним стрижнем опозиції (попри те що Піночет був ревним католиком), і своє невдоволення диктатором почали висловлювати навіть чилійські військові. Одним словом, Піночет був не просто лиходієм: згідно з міжнародною позицією Сполучених Штатів, він став небезпечним для американських політичних інтересів.

У 1980 році хунта запропонувала нову конституцію, яка закріпила б інтереси правих та військових, і звернулася до виборців із проханням легітимізувати Піночета, проголосувавши за подовження терміну його президентських повноважень на вісім років (з 1981 по 1989 рік). Після пропагандистської кампанії, суворо контрольованої хунтою, переважна більшість чилійців схвалила нову конституцію та подовжений президентський термін Піночета. Коли цей термін добігав кінця, хунта в 1988 році знову оголосила плебісцит, який подовжив би повноваження Піночета ще на вісім років — аж до 1997-го, коли диктатору мало виповнитися 82.

Утім, цього разу Піночет прорахувався, і опоненти переграли його. Міжнародна увага змусила хунту проводити кампанію відкрито, а голосування — чесно. Сполучені Штати підтримали своїми ресурсами опозицію, яка розгорнула широкомасштабну діяльність, зареєструвавши 92 % потенційних виборців, і провела чудово сплановану кампанію під простим і зрозумілим гаслом «Ні!» (фото 4.6). На подив Піночета, учасники кампанії «Ні!» перемогли, здобувши 58 % голосів. Хоча спершу Піночет увечері після голосування спробував було заперечити результат плебісциту, інші члени хунти змусили диктатора визнати його. Однак 42 % чилійців під час тих вільних виборів 1988 року все одно проголосували за Піночета.

Здобувши перемогу під гаслом «Ні!», опоненти Піночета нарешті отримали можливість повернутися до влади під час президентських виборів, призначених на 1990 рік. Але учасники кампанії «Ні!» налічували 17 різних груп, які мали 17 різних поглядів на майбутнє Чилі після заміни Піночета. Тож над країною нависла небезпека звернути на той проторований шлях, яким пішли союзні демократичні країни після перемоги над Німеччиною та Японією в Другій світовій війні. З цього приводу Черчилль у своїй шеститомній праці з історії Другої світової «Триумф і трагедія», написав таке: «І тоді великі демократичні країни, відсвяткувавши перемогу, змогли знову повернутися до своїх колишніх дурощів, які ще зовсім недавно мало не коштували їм життя». Схожа проблема постала й перед Чилі: чи повернуться чилійці до своїх колишніх дурощів: непоступливості та нездатності до компромісів, які коштували багатьом із них життя, а всьому населенню — їхнього демократично обраного уряду?

Із тих ліваків-противників Піночета, яких він не встиг знищити, після 1973 року 100 тисяч втекли за кордон. Вони тривалий час, близько 16 років (до 1989-го) перебували у вигнанні й мали достатньо часу, щоб задуматися над своєю непоступливістю. Багато з них подалися до Західної або Східної Європи, де могли спостерігати, як діяли соціалісти, комуністи та інші представники лівих у європейських країнах і яких результатів досягли. Ті чилійські вигнанці, які опинилися у Східній Європі, зазвичай

сильно розчарувалися, з'ясувавши, що непоступливі ліваки-ідеалісти, прийшовши до влади, не спромоглися забезпечити щасливе життя для громадян своїх країн. Ті ж чилійці, які втекли до Західної Європи, мали змогу спостерігати за діяльністю поміркованих соціал-демократів, результатом якої став високий рівень життя та спокійна політична атмосфера на відміну від тієї, яка панувала в Чилі. Вони переконалися, що лівим силам не треба бути радикальними та непоступливими і що багатьох своїх цілей можна досягти шляхом переговорів та компромісів із людьми, які мають інші політичні погляди. Вигнанці бачили крах Радянського Союзу та комуністичних урядів Східної Європи, а також криваве придушення народних демонстрацій у Китаї 1989 року. Усі ці спостереження посприяли значному послабленню екстремізму та комуністичних симпатій чилійських лівих.

Уже під час кампанії «Ні!» 1989 року її учасники, які дотримувалися різних політичних поглядів, збагнули, що вони не зможуть перемогти, якщо не навчаться співпрацювати між собою. Вони усвідомлювали також, що Піночет і досі користується підтримкою чилійських бізнесових кіл і верхніх прошарків суспільства, а самі вони ніколи не зможуть перемогти або їм ніколи не дозволять перебрати владу навіть у разі перемоги на виборах, якщо не запевнять прихильників Піночета у гарантіях особистої безпеки в постпіночетівську добу. Хоч як болісно було, лівим силам у разі приходу до влади доведеться практикувати терпимість по відношенню до колишніх ворогів, чий погляд вони зневажали і чие ставлення до них особисто було жахливим. Їм довелося заявити про свою готовність будувати «Чилі для всіх чилійців», і цю мету Патрісіо Ейлвін, перший демократично обраний президент Чилі після Піночета, проголосив у своїй інавгураційній промові 12 березня 1990 року.

Після того як альянс із 17 груп, що брали участь у кампанії «Ні!», переміг на референдумі, ліві, які входили до його складу, постали перед необхідністю переконати альянсівських центристів із Християнсько-демократичної партії, що нового лівого уряду боятися не слід, він не буде таким радикальним, як свого часу був уряд Альенде. В підсумку ліві та центристські партії об'єдналися у виборчий альянс, що був названий коаліцією партій за демократію (*Concertación de Partidos por la Democracia*). Ліві погодилися на

те, що коли альянс переможе на виборах 1990 року (і він переміг), то посада президента буде переходити по черзі від лівих до центристів, і що вони дадуть можливість представникові християнських демократів першим посісти президентську посаду. Вони погодилися на ці умови, бо усвідомлювали, що це єдиний спосіб, у який можна нарешті повернутися до влади.

Альянс Concertación переміг на чотирьох постпіночетівських виборах поспіль — у 1990, 1993, 2000 та 2006 роках. Першими двома президентами були християнський демократ Патрісіо Ейлвін та Едуардо Фрей-молодший (син колишнього президента Едуардо Фрея). Наступними двома президентами були Рікардо Лагос і Мішель Бачелет; остання стала першою чилійською жінкою-президентом (і є донькою генерала, якого піночетівська хунта піддала тортурам і кинула за ґрати). В 2010 році Concertación зазнав поразки від представника правих сил Себастьяна Піньєри, 2014 року соціалістка Бачелет повернулася до влади, а в 2018 році знову переміг консерватор Піньєра. Таким чином, після Піночета Чилі повернулася до функціонуючої демократії, яка й досі є аномалією для Латинської Америки, але це повернення сталося в результаті велетенської вибіркової зміни: у політиків з'явилася готовність толерувати, йти на компроміс, ділитися владою й по черзі обіймати владні посади.

Окрім відмови від політичної непоступливості, була ще одна масштабна зміна, здійснена демократичними урядами в Чилі після Піночета, і стосувалася вона економічної політики. Нові уряди загалом продовжували дотримуватися піночетівської політики вільного ринку, бо в далекосяжній перспективі вона виявилася вдалою і благотворною. Уряди, сформовані з представників Concertación, навіть поглибили цю політику, знизивши імпорتنі мита таким чином, що вони в середньому станом на 2007 рік становили лише 3 % — найменше у світі. Було підписано угоди про вільну торгівлю зі Сполученими Штатами та Європейським Союзом. Основною зміною, яку вніс альянс Concertación в економічну політику попереднього військового уряду, стало збільшення державних витрат на соціальні програми та реформа законів про працю.

Після зміни уряду в 1990 році чилійська економіка зростала вражаючими темпами, і Чилі посіла провідні економічні позиції в Латинській Америці. У 1975 році середній дохід на людину становив у Чилі 19 % від аме-

риканського; на 2000 рік цей показник зріс до 44 %, тоді як середній дохід у решті країн Латинської Америки падав. Рівень інфляції в Чилі зараз низький, верховенство права — міцне, права приватної власності добре захищені, а обсяги всеосяжної корупції, з якою я зіштовхнувся в 1967 році, різко зменшилися. Наслідком (а також і частковою причиною) цього поліпшеного економічного клімату стало подвоєння іноземних інвестицій, що відбулося надзвичайно швидко — в перші сім років після повернення країни до засад демократії.

Нині Сантьяго має зовсім інший вигляд порівняно з тим містом, яке я побачив 1967 року. Воно наїжачилося хмарочосами (серед яких і найвищий у Південній Америці), має нове метро та новий аеропорт. Однак результати вражаючого економічного зростання Чилі дістаються не всім. Економічна нерівність залишається високою, а соціально-економічна мобільність — низькою, Чилі й надалі залишається країною контрастів між багатством та злиднями, хоча нині багачами є переважно нові бізнес-лідери, а не землевласники, як колись. Але загальне суттєве покращення чилійської економіки означає, що хоча *відносний* розрив між багатими та бідними залишається й досі, *абсолютний* економічний статус бідняків у Чилі значно поліпшився. Частка чилійців, які живуть за межею бідності, впала від 24 % під час останнього року правління Піночета до 5 % у 2003 році.

Перемога кампанії «Ні!» в 1989 році не означала, що Чилі звільнилася від Піночета і збройних сил. Аж ніяк: перш ніж піти з поста президента, Піночет протягнув закон, згідно з яким він став довічним сенатором. Цей закон дозволив йому також призначити кількох нових суддів Верховного суду і зберегти за собою посаду головнокомандувача збройних сил, допоки він у 1998 році не вийшов на пенсію у віці 83 років. Це означало, що Піночет зі своєю потенційною загрозою ще одного військового путчу завжди був на думці в чилійських демократичних лідерів. Як пояснив один із моїх чилійських друзів, «це приблизно те саме, якби після капітуляції Німеччини у травні 1945 року Гітлер не наклав на себе руки, а залишився довічним сенатором і командувачем німецьких збройних сил!» Ще більше зміцнивши

позиції чилійських військових, піночетівська конституція містила в собі статтю (чинну донині), в якій сказано, що 10 % від *продажів* продукції чилійських державних мідновидобувних компаній (так, саме від продажів, а не від прибутку!) має щороку йти у військовий бюджет. Це забезпечує чилійським збройним силам базис, що значно перевищує суму, необхідну для захисту Чилі від будь-якої реальної іноземної загрози, особливо з огляду на те, що остання (із двох загалом) війна, яку довелося вести країні, закінчилася понад сто років тому — в 1883 році, що кордони Чилі захищені океаном, пустелею та високими горами і що сусідні країни (Аргентина, Болівія й Перу) не становлять для неї загрози. Єдиним, проти кого можуть бути використані чилійські збройні сили, є сам чилійський народ.

Чилійська конституція, схвалена під час правління Піночета, містила три статті, що сприяли правим силам. В одній із них зазначалося, що в сенаті, який складається із 35 членів, десять сенаторів не обираються, а призначаються президентом зі списку чиновників, в якому мають бути одні лише консерватори (наприклад, колишні командувачі армії та флоту). Колишні президенти ставали призначуваними довічними сенаторами. Друга стаття (скасована лише 2015 року) передбачала, що в кожному чилійському виборчому окрузі (в разі виборів до конгресу) мали обиратися двоє кандидатів, першому з яких достатньо було відносної більшості голосів, але другий мав перемагати з більшістю 80 %; через це в будь-якому окрузі було дуже важко обрати відразу двох представників від лівих сил. Остання стаття вимагає 5/7 голосів виборців для зміни конституції, але в демократичній країні (особливо такій політично подрібненій, як Чилі) таку частку голосів набрати вельми важко. Тож хоча після того, як Піночет втратив пост президента, і минули десятки років, Чилі й досі живе за видозміненим варіантом його конституції, яку більшість чилійців вважають нелегітимною.

Будь-якій країні болісно визнавати і спокутувати злочини, які вчинила влада проти своїх же громадян або громадян інших країн. Болісно тому, що минулого не переробити, а багато лиходіїв часто й досі живуть, не розкавшись, а натомість мають вплив і широку підтримку. Визнання та спокутування були особливо важкими в Чилі, тому що навіть під час вільного плебісциту 1989 року Піночета підтримала значна частка чилійців, він зали-

шився головнокомандувачем збройних сил, а демократичний уряд мав вагомі підстави боятися військового путчу, якби почав переслідувати військових злочинців. У двох випадках — коли почалося розслідування щодо сина Піночета і коли комісія з прав людини розпочала роботу із розслідування звірств, вчинених хунтою, на вулицях дійсно з'явилися військові у повному спорядженні. Їхню появу пояснили начебто «навчаннями», але прихована загроза була очевидною для всіх.

Патрісіо Ейлвін, перший президент постпіночетівської доби, діяв обережно. Коли він пообіцяв «справедливість у рамках можливого», чилійці, які сподівалися на зведення рахунків, були розчаровані й боялися, що ця фраза — лише евфемізм, за яким криється відсутність справедливості взагалі. Але Ейлвін дійсно започаткував Комісію з правди та примирення, що опублікувала імена 3200 чилійців, яких убили або «зникнули», а друга комісія в 2003 році склала звіт про звірства. Виступаючи по телевізору, Ейлвін мало не плакав, благаючи прощення у родин жертв від імені чилійського уряду. Таке проникливе вибачення від імені урядових лідерів за злочини, скоєні державою, стає дедалі більш рідкісним явищем у сучасній історії; найближчою паралеллю було так само проникливе вибачення з боку німецького канцлера Віллі Брандта на місці варшавського гетто перед жертвами колишнього нацистського уряду Німеччини (детальніше читайте в розділі 6).

Поворотною точкою у справі зведення рахунків з Піночетом став британський ордер на його арешт, виданий у 1998 році, коли він приїхав до лондонської клініки на лікування. Ордер було видано на запит іспанського судді, який вимагав екстрадиції Піночета до Іспанії, де він мав би постати перед судом за злочини проти людяності й конкретно — за вбивство іспанських громадян. Спершу адвокати Піночета стверджували, що він має імунітет від кримінального переслідування, бо тортури та убивства є легітимними функціями урядового апарату. Коли ж британська Палата лордів зрештою відкинула цю аргументацію захисту, адвокати Піночета почали стверджувати, що їхній підзахисний старий і немічний, а тому має бути звільнений із гуманних міркувань. Адвокати дозволяли фотографувати його тільки тоді, коли він сидів у інвалідному візку. Після 503 днів домашнього арешту британський міністр внутрішніх справ відмовив Іспанії в екстрадиції Піночета начебто на тій підставі, що йому бракуватиме сил свідчити в суді, а реаль-

но, мабуть, за ту допомогу, яку він надав Великій Британії під час її війни за Фолклендські острови з Аргентиною. Піночет негайно вилетів до Чилі. Після прибуття літака його викотили з салону в інвалідному візку, а потім він підвівся й пішов по злітній смузі, щоб потиснути руки чилійським генералам, які прийшли його привітати (фото 4.7).

Але навіть чилійські праві були шоковані з'ясуванням підкомісією Сенату США фактом того, що Піночет має 30 мільйонів доларів на секретних рахунках в американських банках. Праві були готові примиритися з тортурами та вбивствами, але сильно розчарувалися, дізнавшись, що Піночет, якого вони вважали не таким, як решта корумпованих латиноамериканських диктаторів, цупив і ховав гроші. Верховний суд позбавив Піночета імунітету, яким той користувався, будучи довічним сенатором. Чилійська податкова служба (аналог американської Служби внутрішніх доходів) висунула проти нього звинувачення у поданні неправдивих податкових звітів. (Мабуть, податківців надихнув приклад сумнозвісного американського гангстера Аль Капоне, якому вдавалося уникати відповідальності за здійснення та замовлення убивств, контрабанду й організацію мережі гральних закладів і борделів, однак якого врешті-решт посадили до федеральної тюрми за ухилення від сплати податків.) Відтак Піночету висунули обвинувачення в різних фінансових злочинах та вбивствах і помістили під домашній арешт. Його дружину та дітей також заарештували. Проте в 2002 році Піночета оголосили нездатним постати перед судом через деменцію. Він помер від серцевого нападу в 2006 році у віці 91 року.

Зрештою чилійським садистам і вбивцям було висунуто обвинувачення, і десятки з них потрапили за ґрати, включно з генералом Мануелем Контрерасом, очільником піночетівської таємної служби DINA, якого засудили до 526 років тюрми і який до самої смерті так і не розкався. Багато чилійців старшого віку розцінюють такі вироки як надто суворі й продовжують вважати Піночета прекрасною людиною, що зазнала несправедливих переслідувань. Натомість інші чилійці вважають ті вироки надто м'якими, надто нечисленними, надто запізнілими, скерованими лише проти кримінальників низової ланки, а не вищих чинів. Та й ті злочинці, що засуджені, потрапляють до спеціальних комфортних в'язниць із курортними умовами проживання. Лише 2015 року чилійські судді звинуватили 10 військових за

вбивство відомого співака Віктора Хари в 1973 році, а сімох інших — за вбивство Родріго Рохаса в 1986 році: відповідно через 42 та 29 років після скоєння цих злочинів. У 2010 році президент Чилі Мішель Бачелет відкрила в Сантьяго музей «Вілла Грімальді», в якому зберігаються документи з моторошними подробицями тортур і вбивств під час правління хунти. Це було б абсолютно немислимим, допоки Піночет залишався головнокомандувачем збройних сил.

Чилійці й досі долають моральну дилему: як слід ставитися до позитивних і негативних аспектів правління колишнього військового уряду їхньої країни, а надто — як збалансувати економічні досягнення та вчинені злочини. Ця дилема є нерозв'язною. Треба поставити просте запитання: навіщо намагатися порівнювати економічні досягнення та скоєні злочини? Чом би просто не визнати, що військовий уряд досяг економічних успіхів, але при цьому вчиняв жахливі злочини? Але чилійцям таки довелося порівнювати перше з другим під час плебісциту 1989 року, коли їх поставили перед простим вибором: сказати «так» чи «ні» подовженню президентських повноважень Піночета ще на вісім років; тоді вони не мали змоги сказати «так, але...» або «ні, але...». Поставши перед таким вибором, 42 % чилійців проголосували «так», попри огидні діяння, які в кінцевому підсумку вийшли назовні й були виставлені на публічний осуд у Музеї «Вілла Грімальді». Хоча більшість молодих чилійців сьогодні зневажає Піночета, розбіжність поглядів серед людей похилого віку, що пам'ятали роки правління Альенде й Піночета, можна продемонструвати на прикладі двох подружніх пар, у яких я брав інтерв'ю. В кожній із пар дружина та чоловік просили мене опитати їх окремо, бо їхні погляди на такі болісні теми дуже різнилися. Обидва глави сім'ї сказали мені приблизно таке: «Політика Піночета принесла Чилі економічні здобутки, але його тортури та вбивства пробачити неможливо». А дружини зазначили: «Піночетівські тортури та вбивства були злом, але ви маєте зрозуміти, що його політика принесла Чилі економічні здобутки».

Структура нашої книги передбачає розкриття чинників, що полегшують або гальмують подолання кризи; Чилі ілюструє багато з них.

По-перше, зміни в Чилі насправді були вибірковими та масштабними (табл. 1.2, чинник 3). Спершу країна зламала свою давню традицію мінімального військового втручання і вирішила задавнене протиріччя між урядовим втручанням в економіку і принципом невтручання уряду в економіку. Вона досягла цього шляхом різкого переходу до невтручання. Згодом, коли тенденцію тривалого військового втручання було повернуто навспак, це повернення реалізували вибірково: так, демократичний уряд відновили, але здійснений військовими перехід до економіки вільного ринку зберегли. Це стало однією з двох чилійських тривалих змін, яка також ілюструє неабияку гнучкість (чинник 10): соціалісти, які насамкінець повернулися до влади, відкинули свою відданість соціалізму і продовжили економічну політику ненависного військового уряду. Другою тривалою чилійською зміною стала відмова (принаймні впродовж кількох останніх десятиліть) від непоступливого заперечення політичного компромісу, яким (запереченням) характеризувалася загальнонаціональна політика протягом переважної частини чилійської історії.

Чилі здійснила ці вибіркові зміни шляхом двох циклів непевності й фіаско (чинник 9). Першим циклом була невдала спроба Альєнде подолати хронічні соціально-економічні проблеми Чилі через заперечення компромісу й започаткування марксистського правління. Другим циклом — невдала спроба Піночета також відкинути компроміс і подовжити власне президентство — він прорахувався і програв референдум 1988 року.

Як Чилі вдалося вийти з майже 17-літнього періоду військових репресій та нечуваної жорстокості уряду, не зазнавши при цьому ще глибшої психологічної травми? Хоча нині країна все ще долає спадщину піночетівської влади, мене приємно здивувало те, що чилійці більше не ятять старі душевні рани. За такий результат слід бути вдячним національній ідентичності чилійців та їхній гордості (чинник 6). Чилійці й досі дотримуються думки, яку висловили мої чилійські друзі ще 1967 року: «Чилі дуже відрізняється від інших латиноамериканських країн; ми, чилійці, знаємо, як треба урядувати». Чилійці немало постаралися для того, щоб залишатися відмінними від народів інших латиноамериканських країн і ефективно керують своєю країною. Вони виявили готовність дотримуватися гасла «Чилі для всіх чилійців» попри потужну мотивацію, яку мали багато з них, не вважати

чилійців протилежних поглядів своїми легітимними земляками. Без такої національної ідентичності Чилі не вдалося б уникнути політичного паралічу і знову стати найбільш демократичною та найбільш заможною країною Латинської Америки.

Чилі продемонструвала здатність до чесної оцінки власних можливостей на одному етапі та брак розуміння реального становища — на іншому (чинник 7). Піночет і його прибічники зробили у 1973 році правильне припущення, що зможуть взяти гору над своїми противниками як в Чилі, так і за кордоном; Альєнде ж помилився у своєму переконанні, що зможе встановити в Чилі марксистський уряд демократичними методами. Це ще раз засвідчує сумну істину: порядним людям з добрими намірами успіх не завжди гарантований, часто його досягають люди лихі, хоча так начебто не має бути.

На прикладі Чилі добре видно, яку роль відіграє підтримка ззовні або її відсутність (чинник 4). Протидія з боку США призвела до падіння уряду Альєнде, а швидке відновлення американської економічної допомоги після перевороту 1973 року сприяло тому, що військовим вдавалося довго триматися при владі. Завдяки своєму сприйняттю (не зовсім реалістичному) економіки США як взірця вільного ринку Піночет обрав економічну політику, яку сповідували «чиказькі хлопчики».

Таким само чином Чилі ілюструє як переваги свободи дій, так і вади, пов'язані з браком такої свободи (чинник 12). Географічна ізоляція Чилі від латиноамериканських сусідів завдяки горам та пустелям значно зменшила потребу для Альєнде чи Піночета перейматися тим, що їхня політика може спровокувати інтервенцію з боку прилеглих Аргентини, Перу та Болівії. На противагу цьому, диктаторські режими в Уганді, Руанді, Східному Пакистані, Камбоджі та багатьох інших країнах були повалені шляхом інтервенції з боку сусідніх країн. Але свободу дій Альєнде обмежували далекі Сполучені Штати, тоді як свободу дій усіх чилійських урядів — відкритість місцевої мідновидобувної промисловості (стовпа чилійської економіки) умовам світового ринку, на які Чилі впливати змоги не мала.

Отакими є риси чилійської кризи з точки зору кризи особистісної. А тепер розгляньмо риси, притаманні лише загальнонаціональним кризам (тобто зовсім не притаманні кризам особистісним), і порівняймо події в Чилі з подіями в інших країнах, які ми досліджуємо в цій книзі.

По-перше, криза 1973 року в Чилі, як і криза 1965 року в Індонезії (про яку ми поговоримо в наступному розділі), була внутрішньою, на відміну від зовнішніх ударів у Японії 1853 року та у Фінляндії 1939-го. (Це не означає, що слід повністю відкидати роль зовнішнього тиску з боку США у чилійській кризі.) Як чилійська, так і індонезійська кризи виникли в результаті політичної поляризації, незгоди щодо глибоко вкорінених засадничих цінностей, а також готовності вбивати й бути вбитим, але не йти на компроміс.

По-друге, історія Чилі ілюструє проблему мирної еволюції та насильницької революції. В Німеччині 1848 року, а також під час насильства радикалів, яке розпочалося 1968 року, насильницька революція зазнала поразки, але мирній еволюції, що прийшла їй на зміну, вдалося досягти значної частини тих самих цілей. Австралійських змін, які почалися 1945 року, було досягнуто цілковито завдяки мирній еволюції, навіть без жодної спроби революційного насильства. На відміну від цього, кризи як у Чилі, так і в Індонезії, відповідно в 1973 та 1965 роках, завершилися насильницькими революціями, які на тривалий час привели до влади військові уряди. Але в обох країнах ці військові уряди було усунуто шляхом мирних протестів. Хоча успіх цих заходів не був гарантованим на час їх початку, за іншого варіанта розвитку подій спроба повалити Піночета або Сухарто шляхом насильницького повстання майже неминуче спровокувала б збройні сили на його жорстоке придушення. Але ні чилійські, ні індонезійські збройні сили не наважилися стріляти у великі натовпи беззбройних демонстрантів на вулицях. По-третє, подібно до Індонезії 1965 року та Німеччини 1933 року, але на відміну від Японії доби Мейдзі та Австралії після Другої світової, Чилі ілюструє роль видатного лідера: у випадку з Піночетом це був лідер виключно лихий (на мою думку). Чилійські друзі говорили мені, що зростання поляризації в Чилі наприкінці 1960-х та на початку 1970-х років уможливило те, що подолання цієї поляризації здійснювалося в насильницький спосіб. Іще навіть до перевороту 11 вересня 1973 року насильство наростало протягом шести років. Що здивувало чилійців, як-от моїх друзів, які на вечері у грудні 1973 року висловлювали переконання, що військовий уряд перебуватиме при владі не більше двох років, так це тривалість насильства. То був не просто короткочасний вибуховий сплеск убивств протягом днів чи тижнів безпосередньо після путчу; чилійців продовжувати вбивати й мучити бага-

то років, а Піночет протримався при владі майже 17 років. Це стало несподіванкою не лише для простих чилійців, а й для тих, хто, здавалося б, могли передбачити поведінку Піночета: його партнерів по хунті, що мали змогу десятиліттями спостерігати за його військовою кар'єрою, та ЦРУ, частиною роботи якого є прогнозування того, що може статися в інших країнах. Деякі партнери Піночета по хунті були не менше за ЦРУ здивовані його нещадністю і прагненням триматися за владу, що суперечило традиціям усіх попередніх лідерів путчистів у чилійській історії. Історики й досі ламають голови над загадкою психології цього індивіда.

Остання тема, розкрита сучасною чилійською історією, стосується обмежень, які заважають реально розібратися з лиходійством минулого і усвідомити його причини. У травні 1945 року нацистська Німеччина зазнала повної військової поразки, багато її нацистських лідерів наклали на себе руки, а вся країна була окупована її ворогами. Після Другої світової війни в уряд Німеччини потрапило багато колишніх нацистів, однак вони не могли відкрито захищати скоєні нацистами злочини. З іншого боку, індонезійська армія вбила або організувала в 1965 році вбивства понад півмільйона своїх співвітчизників, однак індонезійський уряд, який стояв за цими жахіттями, залишився при владі та зберігає її за собою й донині. Тож не дивно, що навіть сьогодні, через більш як 50 років після того масового кровопролиття, індонезійці неохоче говорять про них.

Чилійський випадок міститься десь посередині. Військовий уряд Чилі, який давав накази щодо вбивств, мирно передав владу демократичному уряду. Але військовим лідерам ніхто не помстився, і вони зберегли за собою значний владний вплив. Спершу новий демократичний уряд Чилі не наважувався переслідувати військових злочинців у судовому порядку. Він і сьогодні робить це з великою обережністю. Чому з обережністю? Тому що армія може повернутися до старого. Тому що й досі багато чилійців підтримують Піночета. Тому що, на жаль, гасло «Чилі для всіх чилійців» позначає країну, в якій знайшлося місце для колишніх військових злочинців.

Насамкінець хочу зазначити, що багатьох американських читачів, занепокоєних зростанням політичної поляризації в сьогоднішніх Сполучених Штатах, ця розповідь про недавню історію Чилі може налякати. Попри сильні чилійські демократичні традиції, політична поляризація в цій країні

та відмова від компромісу завершилися насильством і диктатурою, які багато чилійців не могли передбачити. Чи може подібне статися у Сполучених Штатах Америки?

Хтось одразу заперечить: «Звісно, ні! США надто відрізняються від Чилі. Американська армія ніколи не збунтується і не встановить диктатуру».

Так, Сполучені Штати дійсно багато в чому відрізняються від Чилі. Причому одні з цих відмінностей зменшують, а інші — збільшують ризик згортання демократії в країні. Якщо демократії в США дійсно прийде кінець, то це станеться не через повстання, очолене командувачами збройних сил, — для цього існують інші шляхи. Обговорення проблем, які стоять перед Сполученими Штатами, я продовжу в розділі 9.

Коли у 2003 році я повернувся до Чилі — вперше після того, як полишив цю країну 1967 року, то сховався до президентського палацу Альенде, що нині відкритий як туристичний об'єкт. Мені сказали, що вхід вільний і безкоштовний. Біля парадного входу стояв похмурий полісмен (*карабінеро*) з гвинтівкою. Він зайняв пост на ящику близько двох футів заввишки і тому бовванів наді мною. Непривітно поглянувши на мене згори вниз, чоловік запитав, що мені треба. Почувши, що я — турист, він пропустив мене всередину. А я мимоволі подумав: «Можливо, я, сам про те не здогадуючись, порушив якесь правило?» Потім мені спало на думку, що саме такий полісмен або військовий міг обливати бензином Родріго Рохаса і спалити його! Я злякався і невдовзі пішов геть, добре затамивши, чому демократичний уряд Чилі не поспішає висовувати обвинувачення піночетівським садистам і вбивцям.

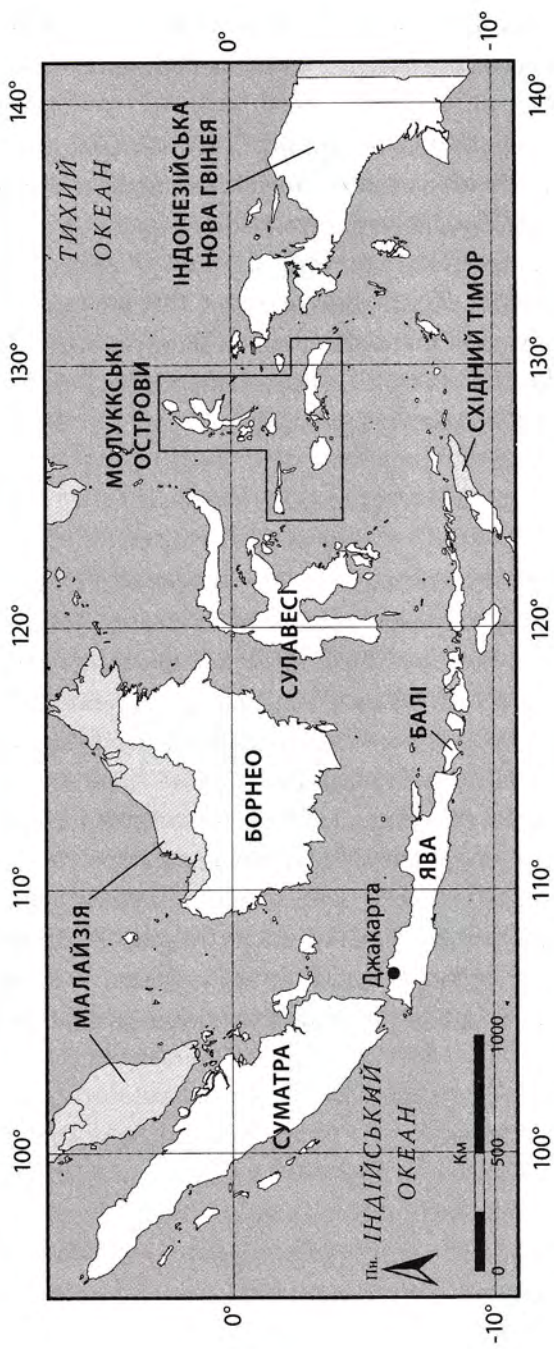

Рис. 5. Мапа Індонезії

РОЗДІЛ 5

ІНДОНЕЗІЯ, НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ КРАЇНИ

В готелі — Історія Індонезії — Колоніальна ера —
Незалежність — Сукарно — Державний переворот —
Масові вбивства — Сухарто — Спадщина Сухарто —
Структура кризи — Повернення до Індонезії

Індонезія — четверта у світі країна за кількістю населення. Вона налічує близько 260 мільйонів жителів, поступаючись за цим показником лише Китаю, Індії та Сполученим Штатам. Це також найбільш населена країна у світі, де переважає мусульманське населення: тут його навіть більше, ніж у Пакистані, Бангладеш або Ірані. З огляду на ці факти можна подумати, що Індонезія займає одне із провідних місць на шпальтах американської та європейської преси.

Та насправді слово «мусульманський» асоціюється у жителів Заходу з різними країнами, але не з Індонезією. Нині американські та європейські ЗМІ лише зрідка згадують про неї. Наскільки я пам'ятаю, ті нечасті випадки, коли Індонезія впродовж останніх 15 років потрапляла на перші шпальти світових видань, стосувалися двох великих землетрусів та авіакатастрофи з численними жертвами, страти кількох торговців наркотиками (серед яких

були й іноземні громадяни) попри міжнародні протести, загинув 200 тисяч людей в результаті цунамі 2004 року, та вибуху бомби в Балі 2002 року, який спричинив численні жертви. Цей брак уваги пояснюється тим, що нинішня Індонезія не характеризується подіями, які становлять основу тематику заголовків міжнародних ЗМІ, як-от громадянські війни, терористичні напади та хвилі іммігрантів, що накочуються на країни Європи; вона не є ані супербагатою, ані злиденною, не зчиняє багато шуму в міжнародній політиці. Якщо ми, американці, колись і думаємо про Індонезію, то в нашій уяві постає країна «третього світу» з чудовими туристичними принадами, зокрема, з мальовничими краєвидами та пляжами, індуськими храмами в Балі, найбільшими у світі кораловими рифами та найкращими умовами для підводного плавання з аквалангом та в масці з руркою, а також із прекрасними батиковими тканинами.

Свою першу поїздку до Індонезії я здійснив 1979 року, і розпочав її з того, що зупинився в готелі, де стіни у фойє були прикрашені розписами на теми індонезійської історії. У Сполучених Штатах темами аналогічних зображень могли б стати Американська революція, Громадянська війна, Золота лихоманка в Каліфорнії, трансконтинентальна залізниця та інші епізоди 150–250-річної давнини. Але розписи в фойє того індонезійського готелю стосувалися подій останніх 35 років. Темою більшості з них був так званий Комуністичний переворот 1965 року. Зображення та пояснювальні тексти під ними докладно розповідали, як комуністи замордували й убили кількох генералів; як один із тих генералів примудрився втекти зі свого будинку через огорожу; як випадково підстрелили його п'ятирічну доньку і як вона померла кілька днів потому. Складалося враження, що тортури та вбивство отих генералів і загибель маленької дівчинки були найстрашнішою подією в історії Індонезії.

Але жодна з тих картин не розповідала про те, що сталося після смерті генералів: про вбивство понад півмільйона інших індонезійців внаслідок підбурювання та сприяння з боку індонезійських збройних сил. Те, що про цей період не було сказано анічогісінько, є неабияким недоліком, адже з усіх масових убивств, що сталися у світі після Другої світової війни, лише кілька перевершили за кількістю жертв події в Індонезії. Через двадцять років після мого першого візиту, під час моїх повторних приїздів до цієї країни мені

жодного разу не доводилося чути від індонезійських друзів про ті вбивства, аж до зміни уряду в 1998 році. Це приблизно так само, якби уряд Піночета вбив у 100 разів більше чилійців, але про ці вбивства ніколи б не згадували ані ті люди, яким вдалося вціліти, ані чилійські історики.

Коли ви читаєте ці рядки, перед вами постає проблема порівняння Індонезії з Чилі з точки зору кризи та тих змін, які необхідно було здійснити, щоб її подолати. В обох країнах було зруйновано політичний компроміс, в обох країнах ліві намагалися взяти під свій контроль уряд, в обох країнах відбулися військові перевороти, які поклали край цим намаганням і встановили тривалі диктатури. З точки зору досягнення національного примирення після того, як одна політична група влаштувала різанину своїх політичних опонентів, Індонезія, поза сумнівом, лежить на протилежному екстремумі стосовно Фінляндії, тоді як Чилі перебуває десь посередині. Ви переконуєтеся, що Індонезія, наймолодша з досліджуваних нами країн, є прикладом процесу успішного творення національної ідентичності.

Щоб зрозуміти, що сталося під час індонезійської кризи 1965 року та відразу після неї, почнімо з передісторії. Індонезія — нова країна, яка здобула незалежність лише в 1945 році, а як об'єднана колонія оформилася тільки 1910 року. Це тропічна країна, розташована на екваторі між Новою Гвінеєю та Австралією на сході й Азією на заході, що має високі гори із численними діючими вулканами. Один із них, Кракатау, відомий своїм найбільш катастрофічним виверженням у новітній історії (1883 рік), внаслідок якого розлетівся на друзки майже весь острів, а в атмосферу було викинуто стільки вулканічного попелу, що клімат землі змінився на весь наступний рік. З усіх індонезійських островів (див. с. 170) найбільш відомі Ява, Балі, Суматра та Сулавесі, а також острови Борнео та Нова Гвінея, якими Індонезія володіє спільно з іншими країнами.

У географічному плані Індонезія є найбільш розпорошеною країною у світі: тисячі її населених островів розкидані на території протяжністю із заходу на схід 3400 миль. Упродовж останніх 2000 років на деяких індонезійських островах існували держави корінного населення. Але жодній

із них не вдалося взяти під контроль більшість Індонезійського архіпелагу, і вони не залишили по собі в сучасній Індонезії ані імені, ані бодай якоїсь історичної концепції. В лінгвістичному сенсі Індонезія є однією з найбільш розмаїтих країн у світі — її жителі розмовляють 700 мовами. Вона так само розмаїта і в релігійному плані: більшість індонезійців є мусульманами, але тут проживають і великі християнські та індуїстські меншини, а також буддисти, конфуціанці та прихильники традиційних місцевих вірувань. Хоча в Індонезії і траплялися насилля й бунти на релігійному ґрунті, вони були значно менш масштабними, ніж у Південній Азії та на Близькому Сході. Індонезійці різних конфесій зазвичай ставляться один до одного відносно толерантно. Мені доводилося бувати в тих районах Індонезії, де християнські й мусульманські села існують одне побіля одного, і я не завжди міг здогадатися, яку релігію сповідують в тому чи іншому селі, допоки не помічав мечеть або церкву.

Починаючи з 1510 року, португальці, потім (із 1595 року й надалі) голландці, а опісля — британці намагалися започаткувати колонії на низці островів, які зараз належать Індонезії. В остаточному підсумку британський контроль обмежився деякими районами Борнео, а в східній половині острова Тімор збереглася єдина португальська колонія. Найуспішнішими колоністами були голландці, зосереджені на острові Ява, де проживало найбільш численне аборигенне населення (більш як половина всього населення сучасної Індонезії). Задля самоокупності та прибутковості колоній голландці в XIX столітті облаштували на Яві та Суматрі плантації, продукція з яких експортувалася. Але голландцям вдалося встановити контроль на всій низці далеких островів лише близько 1910 року, тобто через більш як три століття після прибуття на індонезійський архіпелаг. Прикладом того, як довго цей архіпелаг залишався не дослідженим голландцями, можна вважати те, що лише 1910 року голландський губернатор відкрив, що східно-індонезійський острів Флорес та прилеглий маленький острів Комодо є домівкою найбільшої у світі ящірки, так званого комодського дракона. Незважаючи на свою довжину — близько 10 футів і вагу до кіль-

касот фунтів, ця тварина залишалася невідомою для європейців понад чотириста років.

Слід зазначити, що слово «Індонезія» з'явилося лише близько 1850 року, коли його придумали європейці. Голландці називали свою колонію «Індія», «Нідерландська Індія» або «Голландська Ост-Індія». Самі ж жителі архіпелагу не мали ані національної ідентичності, ані спільної мови, ані почуття єдності, щоб протистояти голландцям. Наприклад, яванські війська приєднувалися до голландських, щоб перемогти сильну державу на острові Суматра, яка була їхнім традиційним суперником.

На початку 1900-х років голландська колоніальна адміністрація вдалася до кроків, спрямованих на перехід від суто експлуататорської політики у своїй колонії до так званої етичної політики, тобто врешті-решт почала робити якесь добро і для індонезійців. Так, голландці відкрили школи, збудували залізниці та іригаційні комплекси, започаткували в основних містах місцеві адміністративні ради та спробували вирішити проблему яванської перенаселеності шляхом сприяння еміграції до менш заселених далеких островів (супроти бажання корінних жителів тих островів). Але ці заходи в рамках етичної політики дали обмежені результати — частково тому, що самі Нідерланди були маленькою країною і не мали змоги вкладати багато коштів в Індонезію, а також тому, що ці зусилля голландців, а потім — і незалежної Індонезії нівелювалися швидким зростанням кількості населення, внаслідок чого з'являлося дедалі більше голодних ротів. Сучасні індонезійці вважають, що негативний вплив голландських колонізаторів значно переважив їх позитивний вплив.

На початку 1900-х років у дедалі більшої кількості жителів голландської Ост-Індії почали формуватися підвалини «національної свідомості». Тобто у них з'явилося відчуття, що вони є не просто жителями свого конкретного султанату під керівництвом голландців у тому чи іншому районі Яви або Суматри, а належать до більшого територіального утворення під назвою «Індонезія». Індонезійці з отакими зачатками відчуття ширшої ідентичності становили собою багато виразних, але часто відмінних груп: яванської групи, яка вважала себе вищою в культурному плані, ісламського руху, що прагнув мусульманської ідентичності для всієї Індонезії, профспілок, комуністичної партії, студентів, яких посилали вчитися до Нідерландів, та

інших. Тобто індонезійський рух за незалежність був подрібнений за ідеологічними, географічними та релігійними ознаками і містив у собі зародок тих проблем, які продовжували переслідувати Індонезію і після набуття нею незалежності.

Результатом стали не лише страйки, змови та агітація проти голландського панування, а й конфлікт між цими індонезійськими групами, який породив непросту й запутану ситуацію. Виступи цих груп сягнули межі, коли у 1920-х роках голландці перейшли до політики репресій і відправили багатьох місцевих лідерів до концтабору в далекому регіоні голландської Нової Гвінеї, що потерпав від різних хвороб.

Важливим внеском у справу остаточного формування індонезійської єдності стала еволюція й трансформація малайської мови — мови торгівлі з давньою історією, в «бахаса індонесіа» — індонезійську мову, яка нині є спільною для всіх індонезійців. Навіть найбільш поширена з сотень індонезійських місцевих мов яванська мова центральної Яви є рідною менше ніж для третини населення Індонезії. Якби ця найбільш уживана місцева мова стала мовою загальнонаціональною, то це символізувало б домінування Яви й таким чином поглибило б проблему, яка й досі докучає сучасній Індонезії: страх перед яванським домінуванням з боку індонезійців, які живуть на інших островах. Яванська мова має ще й ту додаткову ваду, що вона відображає ієрархічну структуру суспільства, і в ній для людей вищого чи нижчого прошарку призначено різний лексикон. Нині ж я, подібно до переважної більшості індонезійців, віддаю перевагу чудовій мові бахаса, що стала загальнонаціональною мовою Індонезії. Вивчати її досить легко. Лише через 18 років після того, як Індонезія приєднала до себе голландську Нову Гвінею і запровадила там мову бахаса, я з'ясував, що нею розмовляють навіть неосвічені новогвінейці у віддалених селах. Граматика бахаси проста, але гнучка завдяки можливості додавати префікси й суфікси до багатьох кореневих слів, що дає змогу створювати слова із передбачуваними значеннями. Наприклад, прикметник *bersih* означає «чистий», дієслово *membersihkan* — «чистити», іменник *kebersihan* — «чистота», а іменник *peppersihan* — «очистка».

Після того як Японія у грудні 1941 року оголосила війну Сполученим Штатам і розпочала свою експансію островів Тихого океану та Південно-Східної Азії, вона швидко захопила голландську Ост-Індію. Фактично, основним мотивом оголошення війни були нафтові родовища на голландському Борнео, а також малайський каучук та олово, бо в самій Японії нафти не було і вона залежала від американських нафтових поставок, які американський президент Рузвельт скасував у відповідь на японську агресію в Китаї та окупацію нею французького Індокитаю. Нафтові родовища Борнео були найближчим альтернативним джерелом нафти для Японії.

Спершу військові лідери Японії, здійснюючи окупацію голландської Ост-Індії, заявляли, що індонезійці та японці є азійськими братами у боротьбі за новий антиколоніальний порядок. Індонезійські націоналісти спочатку підтримали японців і допомогли їм подолати голландців. Але японці в основному прагнули отримувати з голландської Ост-Індії сировину (особливо нафту та каучук) для японської воєнної машини і почали проводити репресії, навіть жорсткіші за голландські. Коли хід війни змінився не на користь японців, останні в 1944 році запропонували індонезійцям незалежність, щоправда, без зазначення конкретної дати. Коли ж 15 серпня 1945 року Японія капітулювала, то індонезійці проголосили незалежність буквально два дні потому, наступного дня ратифікували конституцію і організували місцеве ополчення. Але вони швидко зрозуміли, що поразка голландців, якої вони зазнали від японців, обіцянка незалежності від Японії, а потім поразка останньої від Сполучених Штатів не гарантували Індонезії свободу. Натомість у вересні 1945 року туди прибули британські та австралійські війська і перебрали контроль від японців, а потім з'явилися й голландські війська, щоб відновити голландське панування. Спалахнули сутички британсько-голландських військ та індонезійських збройних формувань.

Голландці, граючи на етнічному розмаїтті та величезній територіальній розпорошеності Індонезійського архіпелагу і, вочевидь, спонукані своїм старим бажанням «поділяти й володарювати», щоб зберегти свій контроль, почали пропагувати ідею федералізації Індонезії. В межах території, яку їм вдалося відвоювати, голландці організували окремі федеральні штати. На противагу цьому, багато індонезійських революціонерів прагнули єди-

ної унітарної республіканської форми правління для всієї колишньої голландської Ост-Індії. Відповідно до попередньої угоди, укладеної в листопаді 1946 року, голландці визнали індонезійську республіканську владу, але тільки на Яві та Суматрі. Однак у липні 1947 року голландцям урвався терпець і вони розпочали, за власним висловом, «поліцейську акцію» з метою знищення республіки. Після перемир'я та ще однієї «поліцейської акції» і внаслідок тиску з боку ООН та Сполучених Штатів голландці поступилися й погодилися передати владу республіці. Завершальна передача влади відбулася у грудні 1949 року, але вона передбачала два великих обмеження, які розлютили індонезійців і які їм довелося долати цілих 12 років. Одне з цих обмежень полягало в тому, що голландці не віддавали голландську половину (західну частину) острова Нова Гвінея. Вони залишили її під управлінням голландської адміністрації під тим приводом, що Нова Гвінея була значно менш розвинутою в політичному сенсі, ніж решта голландської Ост-Індії, навіть близько не готовою до незалежності. І дійсно, більшість новогвінейців у етнічному плані настільки відрізняються від більшості індонезійців, як кожна з цих груп — від європейців. Друге обмеження полягало в тому, що голландські компанії, такі як «Шелл Ойл», зберігали у своїй власності індонезійські природні ресурси.

Кроки, здійснені Голландією в 1945–1949 роках з метою відновлення контролю над Індонезією, характеризувалися брутальністю методів, про які мої індонезійські друзі з гіркотою згадували 30 років потому, і ця брутальність була дуже виразно відображена в розписах на стінах у фойє того індонезійського готелю, в якому мені довелося зупинитися 1979 року. (Наприклад, на одній з картин зображено двох голландських військових, які гвалтували індонезійку.) Водночас такі само брутальні методи використовували одні індонезійці проти інших, адже в самій Індонезії частина населення чинила значний спротив Республіці Індонезія: багато східних індонезійців і жителів Суматри вбачали в ній форму яванського панування. У 1980-х роках мені все ще доводилося стикатися з великим невдоволенням і прагненням до політичного відокремлення з боку моїх не яванських індонезійських приятелів. Опозиційною до республіканського керівництва була також індонезійська компартія, і 1948 року це призвело до повстання, придушеного республіканською армією: військові знищи-

ли щонайменше 8000 індонезійських комуністів, — то була прелюдія до подій, які сталися у значно ширшому масштабі після невдалої спроби державного перевороту в 1965 році.

Перед новою країною постали болісні проблеми, успадковані від колоніальної доби, причому деякі з них після здобуття незалежності лише поглибилися. Як колишня колонія, якою голландці довго управляли у своїх власних інтересах, незалежна Індонезія розпочала своє існування дуже недорозвиненою економічно. Після здобуття незалежності зростання населення (зі швидкістю майже 3 % за рік упродовж 1960-х років) продовжувало, як і в часи голландського панування, висіти важким тягарем на економіці. Багатьом індонезійцям усе ще бракувало почуття національної ідентичності, вони й далі ідентифікували себе як яванці, молуканці, суматрійці або члени тих чи інших регіональних етнічних груп, а не як індонезійці. Індонезійська мова, яка в остаточному підсумку суттєво посприяла індонезійській єдності, ще не набула значного поширення; натомість населення індонезійських островів користувалося 700 місцевими мовами. Ті люди, які не вважали себе індонезійцями, мали інше уявлення про майбутнє Індонезії. Деякі лідери індонезійських мусульман хотіли, щоб Індонезія стала ісламською державою. Індонезійська комуністична партія прагнула, щоб країна стала комуністичною. Дехто з неяванських індонезійців волів або значної регіональної автономії, або повної регіональної незалежності; ці люди влаштували регіональні заколоти, які республіканським збройним силам зрештою вдалося придушити.

Самі військові також потерпали від розколів і суперечок щодо власної ролі. Чи мусять вони перебувати під контролем цивільних політиків, як у демократичних країнах, до яких керівники збройних сил Індонезії ставилися з дедалі більшою підозрою? Чи, може, їм слід мати більше автономії й проводити власну політику щодо майбутнього Індонезії? Представники збройних сил вважали себе рятівниками революції та оплотом національної ідентичності й тому вимагали для себе місця в парламенті у вигляді виборчого блоку. З іншого боку, цивільний уряд прагнув, щоб зекономити

кошти, розпустити військові підрозділи, зменшити кількість офіцерського корпусу, а солдатський та сержантський склад зняти з державного утримання. Існували також внутрішні розбіжності між родами збройних сил, в першу чергу між ВПС та рештою війська. Суперечності виникали й між самими військовими командувачами, особливо між регіональними революційними та консервативними центральними. Військові лідери вибивали гроші з інших індонезійців та з підприємств для потреб армії, заробляли кошти контрабандою й обкладаючи податками власників радіоприймачів та електрогенераторів, перебирали під свій контроль дедалі більшу частку регіональної економіки, узаконюючи таким чином корупцію, що й донині залишається однією з найбільших проблем Індонезії.

Президент-засновник Індонезії Сукарно (1901–1970) розпочав свою політичну кар'єру ще в «голландські» часи як націоналістичний лідер, що виступав проти голландського колоніального уряду (фото 5.1). (Як і багато інших індонезійців, Сукарно мав лише одне ім'я — ані власне імені, ані по-батькові у нього не було.) Голландці відправили індонезійського лідера в заслання, з якого його визволили японці й привезли назад. Саме Сукарно став автором індонезійської Декларації незалежності від 17 серпня 1945 року. Добре усвідомлюючи слабку національну ідентичність країни, він сформулював п'ять принципів під назвою Панкасіла, які й досі слугують об'єднавчою ідеологією держави і були вписані в конституцію 1945 року. Це такі широкі принципи, як віра в єдиного бога, індонезійська загальнонаціональна єдність, гуманізм, демократія та соціальна справедливість для всіх індонезійців.

Ставши президентом, Сукарно поклав відповідальність за злиденність Індонезії на голландський імперіалізм і капіталізм, скасував успадковані країною борги, націоналізував голландську власність і більшість її передав в управління збройним силам. Він створив централізовану державну економіку, яку військові, цивільна бюрократія та сам Сукарно могли «доїти» для власних потреб. Тому не дивно, що невдовзі як приватний сектор індонезійської економіки, так і закордонна допомога опинилися в стані занепаду. США та Британія занепокоїлися: вони прагнули дестабілізувати позиції Сукарно, так само, як Сполучені Штати намагалися дестабілізувати уряд Альєнде в Чилі. Сукарно у відповідь послав американців «під три чорти з вашою допомогою»; а потім у 1965 році вигнав із країни американський

Корпус миру і вивів Індонезію з ООН, Світового банку та Міжнародного валютного фонду. Інфляція злетіла до небес, і в 1965 році індонезійська національна валюта (рупія) втратила 90 % своєї вартості.

На той час, коли Індонезія здобула незалежність, вона не мала досвіду демократичного самоврядування. Натомість у неї був досвід голландського правління, яке в свої останні десятиріччя нагадувало врядування поліцейської держави, так само, як і японське правління після 1942 року. Фундаментальними умовами будь-якої функціональної демократії є загальна писемність населення, визнання права на опозицію урядовій політиці, терпимість до різних точок зору, визнання поразки на виборах і державний захист для тих, хто не має політичної влади. Із цілком зрозумілих причин усі ці передумови в Індонезії були слабкими. Тому впродовж 1950-х років прем'єри та уряди швидко змінювали один одного. На виборах 1955 року явка була приголомшливо високою — 92 % зареєстрованих виборців, але результатом стала патова ситуація, бо кожна із чотирьох провідних політичних партій набрала по 15–22 % голосів і парламентських місць. Компромісу досягти не вдалося, і парламент охопив політичний параліч. Така відсутність компромісу серед кількох партій, приблизно однакових за своєю силою, вже відома нам із прикладу Чилі та перевороту, влаштованого Піночетом (див. розділ 4), але з тією різницею, що Чилі, принаймні, мала освічене й писемне населення та тривалу історію демократичного урядування, тоді як Індонезії не дісталось ні першого, ні другого.

На початку 1957 року президент Сукарно поклав край патовій ситуації, оголосивши военний стан, а потім замінивши індонезійську демократію так звану «керовану демократією», яка, на його думку, більше відповідала національному характеру індонезійців. В умовах керованої демократії індонезійський парламент мав практикувати «взаємне співробітництво», або «консенсус через обговорення», що відрізнялось від традиційного демократичного уявлення про законодавчий орган як тло, на якому змагаються політичні партії. Щоб забезпечити «взаємне співробітництво» з боку парламенту задля досягнення цілей Сукарно, більше ніж половина членів парламенту не обиралися, а призначалися самим главою держави і розподілялися по так званих «робочих групах», а не політичних партіях, і однією з таких груп були військові.

У Сукарно з'явилася впевненість у тому, що лише він один спроможний вгадувати та тлумачити бажання (включно з підсвідомими) індонезійського народу і служити для нього пророком. Після Бандунгської конференції держав Азії та Африки в 1955 році Сукарно поширив свої цілі на світову арену і став вважати своєю особистою відповідальністю просування Індонезії на провідні ролі в антиколоніальній політиці країн «третього світу», хоча на той час Індонезія потерпала від важких внутрішніх проблем (фото 5.2). У 1963 році його проголосили довічним президентом.

Сукарно розпочав дві кампанії за перетворення своєї антиколоніальної риторики на конкретні справи, спробувавши анексувати дві території, що мали невдовзі здобути незалежність. Перша кампанія була спрямована на голландську Нову Гвінею, яку з огляду на її етнічну відмінність голландці відмовилися передати Індонезії після революції. Голландці запустили прискорену програму підготовки Нової Гвінеї до незалежності, а її лідери затвердили національний прапор і національний гімн. Але Сукарно заявив, що голландська Нова Гвінея має відійти до Індонезії, посилив дипломатичний тиск на голландців, і 1961 року наказав усім трьом видам індонезійських збройних сил захопити Нову Гвінею силою.

Результатом став політичний успіх Сукарно, але для багатьох індонезійських військових, які брали участь у цій операції, вона обернулася трагедією — як і для тих новогвінейців, які прагнули незалежності. На одному з настінних малюнків у фойє індонезійського готелю, в якому я зупинився 1979 року, художник зобразив індонезійський «лінкор», що випливає назустріч ворогам-голландцям, — насправді то був маленький патрульний катер, відразу ж потоплений голландським військовим кораблем, внаслідок чого загинуло багато індонезійських матросів. З індонезійських літаків у голландській Новій Гвінеї було викинуто парашутний десант, про результати якого мені розповів приятель, що служив тоді в голландському війську. Ймовірно, побоюючись протиповітряних засобів голландців, парашутистів скинули не вдень, а вночі, до того ж наосліп, на зарослу лісом місцевість, і то був акт нечуваної жорстокості. Злощасні парашутисти опустилися прямісінько в поросле саговими пальмами болото, яке кишіло москітами, і ті, хто не загинув від удару об дерево, залишилися висіти на пальмах, зачепившись за них парашутними стропами. Жменька ж людей, яким вдалося вивільни-

тися з парашутів, попадали або спустилися з дерев у затхлу болотну воду. Мій приятель зі своїми голландськими бойовими побратимами оточили те болото, почекали тиждень, а потім сіли на човни й попідбирали парашутистів, яким вдалося вижити.

Попри військові успіхи голландців, уряд США, що прагнув позиціонувати себе як прихильника антиколоніального руху в «третьому світі», змусив їх поступитися Новою Гвінеєю. Щоб зберегти своє обличчя, голландці віддали її не безпосередньо Індонезії, а ООН, яка сім місяців потому передала цій країні адміністративний контроль (але не право власності) за умови проведення плебісциту в майбутньому. Індонезійський уряд запустив програму масштабного переселення з інших індонезійських провінцій, щоб забезпечити собі в Новій Гвінеї етнічну перевагу над корінними жителями. Через сім років «ручна» асамблея зі спеціально підібраних лідерів Нової Гвінеї проголосувала під тиском за входження голландської Нової Гвінеї до складу Індонезії. Новогвінейці, яким залишався буквально один крок до незалежності від голландців, організували партизанський рух за незалежність від Індонезії, який триває й донині, ось уже понад півстоліття.

Друга кампанія Сукарно з перетворення своєї антиколоніальної риторики на практичні справи була спрямована на конкретний район Малайзії — групу колишніх британських колоній. Малайзія складається з держав на Малайському півострові азійського материка, що здобули незалежність у 1957 році, а також двох колишніх британських колоній (Сабах і Саравак) на острові Борнео, поділеному між Індонезією та Брунеєм. Сабах і Саравак приєдналися до незалежної Малайзії 1963 року. Сукарно міг заявляти претензії на голландську Нову Гвінею як колишню частину голландської Ост-Індії, але на малайзійський Борнео він претендувати не міг. Проте, підбадьорений своїм успіхом у голландській Новій Гвінеї, Сукарно в 1962 році розпочав, за його словами, «конфронтацію» з Малайзією, а наступного року організував військові напади на малайзійський Борнео. Але населення Борнео не виявляло жодного бажання приєднатися до Індонезії, а британські збройні сили та війська Співдружності надали йому ефективну військову підтримку, тож індонезійська армія втратила бажання до конфронтації.

У 1960-х роках між найпотужнішими силами Індонезії розгорнулася складна й заплутана тристороння боротьба за владу. Однією з цих сил був Сукарно, харизматичний лідер і вправний політик, який користувався широкою підтримкою індонезійців як батько незалежності їхньої країни і перший та єдиний (на той час) президент. Другою силою стала армія, що монополізувала військову владу. Третьою ж силою була Комуністична партія Індонезії (КПІ), яка, попри брак військової потужності, зуміла стати наймогутнішою та найкраще організованою політичною партією.

Але кожна з цих трьох сил була розділеною, і їхні фракції тягнули ці сили в різних напрямках. У той час як «керована демократія» Сукарно ґрунтувалася на альянсі між ним самим та збройними силами, президент дедалі більше співпрацював із компартією, формуючи таким чином противагу збройним силам. Індонезійці китайського походження настільки занепокоїлися антикитайськими настроями в Індонезії, що багато з них повернулися на історичну батьківщину. Однак Індонезія водночас зміцнила свій політичний альянс із Китаєм і заявила, що невдовзі піде китайським шляхом і створить власну атомну бомбу, чим неабияк налякала США та Велику Британію. Збройні ж сили розділилися між прихильниками Сукарно, прихильниками КПІ й тими офіцерами, які хотіли знищити комуністів. Армійські офіцери таємно проникли в ряди компартії, а та, у свою чергу, інфільтрувалася до збройних сил. Щоб компенсувати цю слабкість збройних сил, КПІ за підтримки Сукарно запропонувала озброїти селян і робітників — начебто для того, щоб створити ще один, п'ятий, вид національних збройних сил на додаток до сухопутних військ, військово-морського флоту, авіації та поліції. Перелякані офіцери-антикомуністи організували у відповідь Раду генералів для підготовки заходів із придушення комуністичної загрози, що, як вони вважали, наростала дедалі більше.

Ця тристороння боротьба сягнула піку о 3:15 у ніч із 30 вересня на 1 жовтня 1965 року, коли армійські підрозділи під проводом ліваків-командирів із двома тисячами бійців почали повстання. Кілька загонів було спрямовано для захоплення семи головних генералів (включно з командувачем армії та міністром оборони) просто у їхніх домівках — начебто для того, щоби привести їх живими до президента Сукарно й переконати його придушити Раду генералів. О 7:15 лідери путчу, захопивши також

будівлю радіотелефонного центру на головному майдані столиці Індонезії Джакарти, передали в ефір радіозвернення, в якому проголосили себе «Рухом 30 вересня» і заявили, що їхньою метою є захист президента Сукарно шляхом запобігання державному перевороту, задуманому продажними генералами — маріонетками британців та ЦРУ. До другої години дня лідери путчу зробили ще три заяви, після чого замовкли. Слід зазначити, що всупереч розповіді про комуністичний переворот, так яскраво змальований у картинах на стінах фойє індонезійського готелю, цей заколот влаштували армійські підрозділи, а не натовп.

Але переворот був організований вкрай погано. Ті сім підрозділів, які отримали завдання заарештувати генералів, були не навченими, переляканими та сформованими буквально в останню хвилину. Інструкцій щодо захоплення генералів вони не отримали. Двома найважливішими підрозділами, які отримали наказ захопити (а не вбити) двох найвищих за посадою індонезійських генералів, командували недосвідчені офіцери низової ланки. Скінчилося все це тим, що трьох генералів убили в їхніх помешканнях — двох застрелили, а одного закололи багнетом. Четвертому генералу вдалося втекти через дальню стіну свого двору. Заколотники випадково застрелили його п'ятирічну доньку, як це зображено на одній із картин у готелі, а також ад'ютанта, якого переплутали з самим генералом. Вдалося захопити лише трьох генералів, яких вони все одно вбили, а не привели живими, згідно з наказом, до президента Сукарно.

Незважаючи на те, що одним із ватажків путчу був командир охоронців Сукарно, чийм обов'язком було завжди знати, де цієї миті перебуває президент, його не змогли знайти (як виявилось, він ночував вдома в однієї зі своїх чотирьох дружин). Основною помилкою лідерів путчу було те, що вони навіть не спробували захопити штаб Стратегічного резерву індонезійської армії (під назвою «Кострад»), розташований з одного боку центрального майдану, хоча підрозділи заколотників захопили будівлі з інших трьох боків. Путчисти не мали ані танків, ані портативних рацій. Оскільки після захоплення будівлі телефонного центру вони відключили телефонну систему Джакарти, керівникам путчу в різних районах міста довелося підтримувати зв'язок за допомогою посильних. Хоч це й видається неймовірним, але ватажки заколоту не забезпечили харчами та водою свої підрозділи, розта-

шовані на центральному майдані, а відтак батальйон голодних і спраглих військових просто розбрівся хто куди. Бійці ще одного батальйону подались до бази ВПС «Халім» у Джакарті, побачили, що брама замкнена, і цілу ніч протинялись сусідніми вулицями. Лідер КПП, який, вочевидь, був одним з організаторів путчу, не зміг скоординувати свої дії з рештою керівництва компартії, й тому масового виступу комуністів не відбулося.

Командувач Стратегічного армійського резерву був найвпливовішим, після Сукарно, політичним лідером Індонезії з неабиякими здібностями, що вплинув на хід історії. Сукарно він нагадував тим, що мав дуже схоже прізвище — Сухарто (і тому їх часто плутали), а також тим, що також був яванцем і вправним політиком (фото 5.3). Існували між ними й відмінності: Сухарто був на 20 років молодшим (1921–2008) за президента, не відіграв помітної ролі в боротьбі з голландськими колонізаторами і до 1 жовтня 1965 року був популярним лише в індонезійських збройних силах. Рано-вранці дізнавшись про повстання, Сухарто вжив низку контрзаходів, намагаючись виграти час і спрогнозувати, як будуть розвиватися швидкоплинні й суперечливі події. Він викликав до себе у штаб, розташований на території Резерву, командирів двох армійських батальйонів, які зайняли центральний майдан, і пояснив, що їх втягнули у спробу державного перевороту. Далі Сухарто звелів, щоб вони виконували його накази, і командири з готовністю підкорились.

Лідери заколоту разом із Сукарно, для якого ситуація, що змінювалася щогодини, була, можливо, такою ж заплутаною, як і для Сухарто, зібралися невдовзі на авіабазі «Халім», бо ВПС були родом військ індонезійських збройних сил, який найбільше співчував комуністам. У відповідь Сухарто послав надійні війська захопити спершу будівлю телекому, а потім авіабазу «Халім», що й було зроблено з мінімумом бойових дій. О дев'ятій вечора 1 жовтня Сухарто виступив по радіо й заявив, що контролює індонезійські збройні сили, знищить «Рух 30 вересня» і захистить президента Сукарно. Ватажки заколоту втекли з авіабазы «Халім» і загалом із Джакарти — хто потягом, хто літаком, і перебралися до інших міст у Центральній Яві, де

організували нові повстання, під час яких убили ще кількох генералів. Але ці повстання було придушено вірними уряду військами впродовж одного-двох днів, так само, як і повстання в самій Джакарті.

Багато запитань, що стосуються невдалого перевороту, і донині залишаються без відповіді. Начебто зрозуміло, що заколот був спільною акцією двох груп лідерів: тих офіцерів, які симпатизували комуністам, і нечисленної групи керівників КПП. Але як могли професійні військові вчинити такий по-аматорськи бездарний і вкрай погано організований заколот? Навіщо вони провели прес-конференцію — невже сподівалися забезпечити собі підтримку з боку широкого загалу? Чи обмежувалася участь КПП в перевороті лише жменькою її лідерів? Чи брав участь комуністичний Китай у плануванні й виконанні цього путчу? Чому ватажки заколоту не включили Сухарто до списку генералів, які підлягали арешту? Чому бунтівні підрозділи не захопили штаб Стратегічного армійського резерву на центральному майдані? Чи знав президент Сукарно про підготовку путчу? Чи знали генерали-антикомуністи про підготовку путчу? Невже вони дали йому розпочатися, щоб отримати привід для своїх попередньо розроблених планів щодо придушення КПП? Останній варіант видається цілком імовірним з огляду на ту швидкість, з якою військові відреагували на заколот. Через три дні військові командувачі розпочали пропагандистську кампанію з виправдання широкомасштабних арештів і вбивств індонезійських комуністів та їхніх симпатиків (фото 5.4). Під час самого заколоту 1 жовтня в Джакарті загинуло лише 12 людей, а 2 жовтня в інших містах Яви — ще кілька. Але ці нечисленні вбивства дали Сухарто та індонезійським військовим привід для масових убивств. І їхня реакція на заколот виявилася такою швидкою, що навряд чи вона могла бути спонтанно зімпровізованою впродовж кількох днів у відповідь на раптові події. Швидше за все, усе планувалося заздалегідь, і потрібен був лише привід, яким і став невдалий путч 1 та 2 жовтня.

Бажання військових вдатися до масових вбивств виникло після руйнації індонезійського політичного компромісу та демократичного урядування в 1950-х — на початку 1960-х років, яка завершилася в 1965 році тристоронньою боротьбою за владу між КПП, збройними силами та президентом Сукарно. Скидалося на те, що збройні сили цю боротьбу почали програ-

вати. Будучи найбільшою й найкраще організованою політичною партією Індонезії, КПП становила загрозу для влади військових і тих грошей, які армія отримувала від державних підприємств, контрабанди та корупції. Пропозиція КПП озброїти робітників і селян як окремих військовий контингент загрожувала монополії армії. Як засвідчили подальші події, президент Сукарно не міг протидіяти армії самотужки, і тому розглядав КПП як потенційного союзника та противагу збройним силам. Окрім того, серед самих військових також не було єдності, бо багато хто з них із симпатією ставився до комуністів, і саме ці симпатіки й стали організаторами путчу (разом з одним або кількома керівниками КПП). Тому путч дав змогу офіцерам-антикомуністам провести чистку своїх політичних опонентів у самих збройних силах. Не дивно, що армійські командувачі, стривожені зростанням впливу компартії, розробили власний план контрзаходів, приводом для реалізації якого стала спроба перевороту. Досі не зрозуміло, Сухарто брав особисту участь у розробці того плану контрзаходів чи став, як і Піночет, лідером в останню хвилину, очоливши захоплення влади, план якого розробили інші люди.

4 жовтня Сухарто прибув до району під назвою Лубанг Буая («Крокодиляча нора» індонезійською мовою), де підрозділи путчистів скинули в колодязь тіла убитих генералів. Перед об'єктами фотоапаратів і телекамер тіла, які вже почали розкладатися, витягнули з колодязя. Наступного дня, 5 жовтня, домовини з тілами генералів провезли вулицями Джакарти, на які вийшли тисячі людей. Військові керівники-антикомуністи вмить звинуватили КПП в цих убивствах, незважаючи на те, що їх здійснили підрозділи самої ж армії. Була негайно запущена пропагандистська кампанія (яку можна було підготувати лише заздалегідь) для роздмухування істерії та переконання індонезійців у тому, що їм загрожує смертельна небезпека з боку комуністів, які начебто складали списки людей, що підлягали знищенню, і оволодівали методами тортур аж до виколупування очей. Стверджувалося також, що члени жіночого крила КПП вдавалися до відверто садистських методів сексуального катування та калічення захоплених генералів. Президент Сукарно намагався применшити значущість спроби перевороту 1 жовтня і виступав проти масштабних контрзаходів, до яких вдавалися військові, але останні вже вирвали контроль над ситу-

ацією з його рук. Із 5 жовтня вони розпочали облави з метою знищення усіх членів КПІ та споріднених із компартією організацій, і не лише самих комуністів, а й їхніх сімей.

Реакція з боку КПІ виявилася не такою, якої можна було очікувати від організації, що планувала переворот. Увесь жовтень та листопад членів КПІ викликали до армійських баз і поліцейських дільниць, і вони приходили туди добровільно, бо гадали, що їх допитають і відпустять. КПІ могла б підтримати путч і зірвати контрзаходи військових, мобілізувавши залізничників для саботажу перевезень, механіків — для саботажу ремонту й обслуговування армійського транспорту, селян — для блокування доріг, але вона не зробила нічого з переліченого.

Оскільки вбивства в Індонезії здійснювалися без копіткої попередньої організації та належного документування, існують великі розбіжності щодо кількості жертв. За деякими оцінками, число загиблих становить майже 2 мільйони, проте останнім часом нерідко називають іншу цифру, засновану на результатах розслідування, що проводилося одним із членів слідчої комісії, організованої самим президентом Сукарно: 500 тисяч осіб. Технологія індонезійських убивств була досить простою: жертв убивали одну за одною за допомогою мачете та інших ручних знарядь або душили. Трупни знищували хаотично й неорганізовано, а не так, як це робилося, скажімо, в німецьких концтаборах часів Другої світової, де їх спалювали у крематоріях. Те, що сталося в Індонезії у 1965–1966 роках, сьогодні вважається одним із випадків найбільшого у світі масового вбивства після Другої світової війни.

Досить поширеним є хибне уявлення, що вбивали лише або переважно індонезійців китайського походження. Це не так. Більшість жертв були якраз індонезійцями не китайського походження, яких підозрювали у приналежності до компартії та пов'язаних із нею організацій, а не конкретно китайцями. Ще однією помилкою є думка про те, що ті вбивства начебто були спонтанним вибухом серед певного контингенту ірраціональних, емоційно нестабільних та психологічно незрілих людей, які, шаленіючи і втрачаючи над собою контроль, схильні перетворюватися на вбивць. Це — хибне уявлення. Я не маю жодного свідчення про те, що індонезійці є внутрішньо нестабільними і схильними до вбивств. Гадаю, що індонезійські військові

спланували і здійснили масові вбивства для того, щоб захистити власні інтереси, а їхня пропаганда переконала багатьох індонезійських цивільних у необхідності вбивати начебто для захисту власних інтересів. Організована військовими кампанія вбивств була жахливою і потворною, але не ірраціональною; вона мала на меті знищення найсильніших опонентів збройних сил, і цієї мети їй вдалося досягти.

Станом на кінець жовтня 1965 року ситуація була такою: Сухарто міг розраховувати на лояльність деяких військових керівників, але не всіх. Сукарно залишався довічним президентом, якого більшість населення шанувала як батька-засновника Індонезії; він і досі користувався популярністю серед армійських офіцерів та солдатів і був вправним політиком. Сухарто не міг просто взяти й виштовхати Сукарно, це було б так само, якби якийсь амбітний американський генерал виштовхав Джорджа Вашингтона якраз посеред другого президентського терміну нашого улюбленого батька-засновника.

Раніше Сухарто вважали лише ефективним генералом — і не більше того. Однак тепер він почав демонструвати політичні здібності, які перевищували навіть здібності Сукарно. Він поступово здобув підтримку решти військових лідерів, замінив військових командирів та цивільних чиновників, які симпатизували КПІ, командирами й чиновниками, лояльними до нього особисто, і протягом наступних двох із половиною років займався тим, що поволі усував Сукарно, вдаючи, що діє від його імені. В березні 1966-го Сукарно змусили підписати листа, яким він передавав владу Сухарто; останній став виконуючим обов'язки президента, а в березні 1968 року змінив Сукарно на посту глави держави. І залишався при владі ще 30 років.

На відміну від Сукарно, Сухарто не проводив у «третьому світі» антиколоніальної політики і не мав територіальних амбіцій за межами Індонезійського архіпелагу. Натомість він зосередився на внутрішніх проблемах Індонезії. Зокрема, Сухарто поклав край збройній «конфронтації» з Малайзією щодо Борнео, знову зробив свою країну членом ООН, припинив

ідеологічно мотивовану співпрацю з комуністичним Китаєм і натомість розпочав співробітництво Індонезії з Заходом, обумовлене економічними та стратегічними причинами.

Самому Сухарто бракувало університетської освіти і він погано розбирався в економічній теорії. Тому «офіційну» економіку Індонезії (на відміну від неофіційної, про яку йтиметься далі) він віддав у руки висококваліфікованих індонезійських економістів, багато з яких отримали свої дипломи в Каліфорнійському університеті в Берклі. Це спричинило появу їхнього прізвиська «мафія з Берклі». Коли при владі був Сукарно, то індонезійська економіка потерпала від дефіцитного бюджетного фінансування, що призвело до великого боргу й сильної інфляції. Як і «чиказькі хлопчики» генерала Піночета в Чилі, «берклійська мафія» Сухарто запровадила економічні реформи, що полягали у збалансуванні бюджету, в урізанні субсидій, переходу до ринкової економіки, зменшенні національного боргу Індонезії та інфляції. Скориставшись відмовою Сухарто від лівої політики Сукарно, «мафія з Берклі» заохотила іноземні інвестиції й залучила американську та європейську допомогу для розвитку індонезійських природних ресурсів, передусім нафти і мінералів.

Ще одним органом економічного планування в Індонезії були її збройні сили. Сухарто оголосив: «Збройні сили дуже зацікавлені у процесі модернізації держави й суспільства, а тому бажають відігравати в цьому процесі важливу роль... Якщо армія залишиться нейтральною перед лицем проблем, які стоятимуть на шляху до зміцнення Нового порядку, то вона таким чином відмовиться від своєї провідної ролі та своєї історичної місії... Військові мають дві функції, тобто вони є збройним інструментом держави та робочою групою, яка втілює цілі нашої революції». Спробуйте уявити собі, що президентом Америки став генерал і каже таке про американську армію! Фактично, індонезійські військові створили паралельний уряд із паралельним бюджетом, який приблизно дорівнював офіційному бюджету уряду. За влади Сухарто більше ніж половина мерів індонезійських міст, керівників місцевих адміністрацій та губернаторів провінцій були офіцерами збройних сил. Військові на місцях мали повноваження заарештовувати і тримати як завгодно довго під вартою будь-кого із запідозрених у діях, що «загрожують безпеці».

Офіцери збройних сил відкривали підприємства і вдавалися до масштабної корупції та рекету задля фінансування військової сфери та для наповнення власних кишень. Хоча сам Сухарто й не жив аж надто на широку ногу, його дружина й діти мали репутацію людей, залучених до гігантської корупції. Навіть не вкладаючи власних коштів, діти президента відкривали підприємства, які їх збагачували. Коли родину Сухарто звинуватили в корупції, він розлютився й відповів, що своє багатство його діти отримали завдяки тому, що є вправними бізнесменами. Індонезійці дали дружині Сухарто прізвисько мадам Тьен, тобто мадам Десять відсотків, бо, як подекували, вона забирала собі 10 % вартості державних контрактів. Під кінець правління Сухарто Індонезія вважалася однією з найбільш корумпованих країн світу.

Корупція просякнула всі сфери індонезійського життя. Наприклад, коли я працював у Індонезії як співробітник природоохоронної організації Світовий фонд дикої природи (WWF), то мій індонезійський приятель, який також працював від цього фонду, сказав мені пошепки, що директора індонезійського офісу фонду прозивають містером Корупціонером через те, що він є не просто корупціонером, а, так би мовити, корупціонером з великої літери; яхта, яку закордонні спонсори WWF придбали конкретно для індонезійського офісу, перетворилася на його приватну власність. Наведу ще один приклад недержавної корупції. З огляду на специфіку моєї роботи в Індонезії мені доводилося багато літати з важкою поклажею, і це спричиняло надмірні витрати при посадці на рейс. Я встиг призвичаїтися до того, що кожного разу в місцевому аеропорту клерки-реєстратори виходили до мене з-за конторки й вимагали додаткового платежу за багаж готівкою їм особисто, а не авіалінії.

Керівний принцип Сукарно, який отримав назву «керована демократія», Сухарто змінив на так званий Новий порядок, що, напевне, мало означати повернення до початкової концепції індонезійської конституції 1945 року та п'яти принципів Панкасіла. Сухарто проголосив, що скасовує ті зміни до конституції, які були запроваджені раніше індонезійськими політичними партіями і які він вважав шкідливими та непотрібними. Індонезійців він вважав недисциплінованими, неосвіченими, схильними до небезпечних ідей і тому ще не готовими до демократії. У своїй автобіографії Сухарто

написав таке: «В демократії Панкасіла немає місця для опозиції західного типу. В царині демократії Панкасіла ми визнаємо лише узгодження з метою досягнення консенсусу... ми не визнаємо опозиції, як це прийнято на Заході. Ми не визнаємо опозиції, основаної на конфлікті, опозиції, яка просто прагне бути інакшою... Демократія мусить знати, що таке дисципліна та відповідальність, бо без дисципліни та відповідальності демократія перетворюється на безлад».

Оці лейтмотиви Сухарто — мовляв, є лише один шлях і дискусій не повинно бути — застосовувалися до багатьох сфер індонезійського життя. Існувала лише одна прийнятна ідеологія — Панкасіла, яку чиновники та представники збройних сил мали вивчати в рамках бюрократичної програми ідеологічного виховання. Страйки у промисловості, певна річ, заборонили, бо вони суперечили принципам Панкасіли. Єдиною прийнятною національною ідентичністю була виключно індонезійська, тому індонезійцям китайського походження заборонили користуватися китайським письмом та брати собі китайські імена. Загальнонаціональна політична єдність не допускала місцевої автономії для провінції Ачех, Східного Тімору, індонезійської Нової Гвінеї та інших регіонів із суттєвими місцевими відмінностями. В ідеалі Сухарто волів би мати лише одну політичну партію, але парламентські вибори, на яких змагалися численні партії, були необхідними для індонезійського уряду, щоб мати вигляд легітимного на міжнародній сцені. Щоправда, одна й та сама «робоча група» під назвою «Голькар» завжди якимось чином примудрялася перемагати на виборах, набираючи до 70 % голосів, тоді як решта політичних партій зливалися у дві інші робочі групи — ісламську та неісламську, які завжди зазнавали поразки на виборах. Тож Індонезія за правління Сухарто перетворилася на мілітаризовану державу, дуже схожу на ту, яка існувала в останній період голландського колоніального правління, з тією лише різницею, що цією державою управляли тепер не голландці, а індонезійці.

Розписи на історичні теми, які мені довелося бачити в індонезійському готелі в 1979 році, відображали постійну увагу Сухарто до невдалого путчу 1965 року саме як до комуністичної змови, вирішального моменту в історії Індонезії. Кожного року біля величезного пам'ятника Панкасіла, спорудженого 1969 року на честь сімох загиблих генералів (фото 5.5), яких

називають «семеро героїв революції», проводилася (і проводиться донині) урочиста поминальна церемонія та церемонія складання присяги принципам Панкасілі. Барельєф на цьому пам'ятнику та прилеглий Музей комуністичної зради зображують історію постколоніальної Індонезії як низку зрадницьких діянь комуністів, кульмінацією яких стала спроба перевороту в 1965 році. 30 вересня кожного року всі індонезійські телестудії мали транслювати (а всі індонезійські школярі мусили дивитися в обов'язковому порядку) знятий на замовлення уряду моторошний чотиригодинний фільм про захоплення та вбивство генералів. Звісно, про вбивство півмільйона індонезійців під час каральних контрзаходів жодним чином не згадувалося. На той час, коли через десяток років, у 1979-му, я почав працювати в Індонезії, більшість політичних в'язнів нарешті звільнили.

Індонезійський парламент знову і знову обирав Сухарто на новий п'ятирічний термін. Але в травні 1998 року, майже через 33 роки, коли парламент всьоме затвердив Сухарто на п'ятирічний термін, його режим упав — швидко й несподівано. Цьому посприяло поєднання багатьох чинників. Одним із них стала азійська фінансова криза, яка обвалила вартість індонезійської валюти на 80 % і спровокувала бунти. Ще одним чинником було те, що сам Сухарто у віці 77 років втратив відчуття реальності, розгубив свої політичні навички. У 1996 році президента приголомшила смерть дружини, яка була його найближчою компаньйонкою та опорою в житті. Корумпованість і статки, накопичені родиною глави держави, спричинили невдоволення серед населення. За часи правління Сухарто сформувалося сучасне індустріалізоване індонезійське суспільство, яке більше не збиралося терпіти його впертих заяв про те, що індонезійці не здатні самостійно врядувати. Вочевидь індонезійські військові вирішили, як і чилійці після перемоги кампанії «Ні!» в 1998 році, що не зможуть зупинити хвилю протестів, тож Сухарто, як і Піночет, мусить піти у відставку, поки ситуація не вийшла з-під контролю.

У 1999 році, через рік після падіння Сухарто, в Індонезії відбулися перші за більш як 40 років відносно вільні вибори. Відтоді в країні пройшла низка виборів з явкою, що значно перевищувала явку в США, — 70–90 % порівняно із заледве 60 % у Сполучених Штатах навіть під час виборів президента. У 2014 році на останніх президентських виборах в Індонезії переміг позасистемний цивільний кандидат, колишній мер Джакарти Джоко Відодо,

чийм опонентом виступав армійський генерал. Корупція трохи зменшилася, і корупціонерів почали інколи притягати до відповідальності.

Давайте підсумуємо те, що ми дізналися про режим Сухарто і «спадщину» кризи, спровокованої 1965 року невдалим путчем і успішним контрпереворотом. Негатив цієї спадщини очевидний. Найгіршою обставиною є масове вбивство щонайменше півмільйона індонезійців та ув'язнення сотень тисяч на більше ніж десять років. Широкомасштабна корупція загальмувала темп економічного зростання Індонезії, бо дуже багато коштів витрачалося не на розвиток економіки та суспільства, а потрапляло до кишень військових, які мали свій паралельний уряд із паралельним бюджетом. Така корупційна схема наклала відбиток на все індонезійське суспільство (і навіть на клерків авіаліній). Переконаність Сухарто в тому, що його піддані не здатні самостійно управляти державою, кілька десятиліть не давала змоги індонезійцям навчитися здійснювати демократичне урядування.

Із подій 1965 року індонезійські військові винесли урок, що успіху можна досягти шляхом застосування сили та вбивства, а не долаючи проблеми, які спричиняють народне невдоволення. Така політика вбивчих репресій дорого обійшлася Індонезії в індонезійській Новій Гвінеї, на Суматрі, а особливо — на східноіндонезійському острові Тімор, який був поділений політично на португальську колонію на сході та індонезійську — на заході. Коли португальці в 1974 році відмовлялися від своїх останніх колоній, вся географічна логіка вказувала на те, що Східний Тімор мав би стати ще однією провінцією Індонезії, до складу якої вже увійшли чимало провінцій з різними культурами, мовами та історичними традиціями. Звісно, національні кордони визначаються не лише географічною логікою: Канада не є частиною США, а Данія — частиною Німеччини. Але Східний Тімор не можна порівнювати з Канадою чи Данією, бо він є лише східною половиною одного маленького острова в низці численних островів, решта яких повністю індонезійські. Якби індонезійський уряд і збройні сили країни виявили хоча б децицію тактовності, то можна було б домовитися про входження Східного Тімору до складу

Індонезії на правах автономії. Натомість індонезійська армія вдерлася до Східного Тімору, вбивши при цьому велику кількість людей, і анексувала його. Під міжнародним тиском і на превеликий жах індонезійських військових президент Індонезії Хабібі, що зайняв цей пост після Сухарто, дозволив провести на Східному Тіморі референдум щодо незалежності — він відбувся у серпні 1999 року. Певна річ, населення переважною більшістю проголосувало за незалежність. Після референдуму індонезійська армія організувала проіндонезійські збройні загони і знову влаштувала різанину, силоміць депортувавши значну частину населення до індонезійського Західного Тімору і спаливши більшість будівель у Східному Тіморі. Усе це виявилось марною справою, бо міжнародні збройні сили відновили порядок на Східному Тіморі й він отримав незалежність як країна Тімор-Лешті. Але ця незалежність обійшлася східним тіморійцям дуже дорого: чверть населення загинула, а ті, що вціліли, є тепер жителями найбіднішої в Азії міні-країни, дохід якої на одну людину в шість разів нижчий за аналогічний показник в Індонезії.

Тепер, коли ми детально розібралися з жахливою спадщиною режиму Сухарто, може скластися враження, що більше з цього приводу сказати нічого. Але історія рідко подає нам приклади або чистого зла, або чистого добра, і тому її слід досліджувати чесно. Хоч яким би потворним не був режим Сухарто в багатьох аспектах, він залишив по собі й певну позитивну спадщину. Цей режим забезпечив умови для стабільного економічного зростання, хоча воно й уповільнювалося корупцією (фото 5.6, 5.7). Він залучив іноземні інвестиції. Він зосередив свою енергію на внутрішніх проблемах Індонезії, а не став марнувати її в царині світової антиколоніальної політики чи намагаючись загарбати сусідню Малайзію. Він запровадив і заохочував планування сім'ї, таким чином сприяючи подоланню однієї з найбільш фундаментальних проблем, яка відчутно дошкуляла як незалежній Індонезії, так і колишньому голландському колоніальному режиму. (Просвітницькі плакати, присвячені урядовій політиці планування сім'ї, мені доводилося бачити навіть у найбільш віддалених селах індонезійської Нової Гвінеї.) Режим Сухарто став організатором «зеленої революції», він забезпечив аграріїв добривами і якіснішим насінням, завдяки чому значно зросли врожаї рису та інших культур, а отже — продуктивність праці

в сільському господарстві та обсяги виробництва продуктів харчування. До 1965 року ситуація в Індонезії була дуже напруженою; нині ж безпосередньої загрози її розпаду не існує, незважаючи на поділ цієї країни на острови, що розтягнулися на тисячі миль; незважаючи на сотні корінних місцевих мов та співіснування релігій — кожен із цих чинників сам по собі вже є рецептом потенційної катастрофи. Вісімдесят років тому більшість індонезійців не вважали себе індонезійцями; нині ж вони сприймають свою національну ідентичність як належне.

Однак багато людей, як індонезійців, так і не індонезійців, схильні вважати, що режиму Сухарто належить мало заслуг, а то й взагалі жодних. При цьому вони переконані, що таких самих успіхів Індонезія могла б досягти за будь-якої іншої влади, а не лише за режиму Сухарто. Так постає типове запитання щодо альтернативного ходу історії: «А що було б, якби?», але на такі запитання однозначних відповідей не існує. Можна лише порівняти те, що реально сталося в Індонезії після 1965 року, з тим, що могло би статися за наявності лише двох альтернатив: продовження режиму Сукарно, який був при владі до 1965 року, чи його заміни комуністичним режимом під керівництвом КПП, яка прагнула захопити владу. З одного боку, станом на 1965 рік режим Сукарно довів Індонезію до політичного хаосу та економічної безвиході. Тортури, вбивства, жахлива бідність і бездумна політика, які асоціюються з комуністичними диктатурами в Камбоджі, Північній Кореї та інших країнах, застерігають нас, що комуністична альтернатива Сухарто була б для Індонезії ще гіршою, ніж режим Сукарно. З іншого боку, є люди, які стверджують, що режим Сукарно вів країну до чогось прекрасного, що режим індонезійських комуністів під керівництвом КПП був би не таким, як комуністичні режими деінде у світі. Але ми цього ніколи не дізнаємось.

То чи відповідає індонезійська криза нашій схемі порівняння криз загальнонаціональних із кризами особистісними?

Індонезія є ілюстрацією вибіркової зміни та «спорудження огорожі» (табл. 1.2, чинник 3). В межах цієї «огорожі» опинилися значущі сфери, які

вважалися дозрілими для змін. До них входили заміна цивільного уряду військовою диктатурою Сухарто, заміна цієї диктатури цивільним урядом його наступників, залучення економістів із західною освітою задля зміни економічного спаду на економічне зростання, а також відмова Сухарто від планів Сукарно щодо політичного лідерства у «третьому світі». З іншого боку, за межами «огорожі» залишалися основні риси Індонезії, що збереглися без змін після 1965 року, як-от загальнонаціональна територіальна цілісність, високий рівень релігійної толерантності, не комуністичний уряд. Ці визначальні принципи вважали засадничими цінностями, що не підлягають перегляду, як Сукарно, так і Сухарто, а також наступники Сухарто, за винятком того моменту, коли президент виявив готовність увійти в альянс з комуністами.

Деякі чинники ускладнили для Індонезії процес розв'язання цих проблем. Будучи колишньою колонією, яка тільки недавно отримала незалежність, Індонезія починала з вельми обмеженої національної ідентичності (чинник 6), на відміну від, скажімо, Фінляндії, яка ще за сто років до здобуття незалежності мала вельми широку автономію в складі Російської імперії. Як молода країна, Індонезія не мала змоги спиратися на попередній досвід успішних змін, за винятком боротьби за незалежність у 1945–1949 роках (чинник 8). Президенту Сукарно бракувало чесно́ї й реалістичної самооцінки (чинник 7), бо він вважав себе наділеним унікальною здатністю тлумачити підсвідомі бажання індонезійського народу. Засадничими цінностями багатьох або більшості індонезійських офіцерів були такі, за які вони готові були вбивати, але не вмирати (чинник 11). Свобода дій Індонезії обмежувалася внутрішніми стримувальними чинниками — бідністю та зростанням кількості населення (чинник 12).

З іншого боку, Індонезія отримала певну вигоду в результаті подолання деяких зі своїх проблем. Будучи острівним архіпелагом, ця країна є вільною від зовнішніх обмежень — подібно до Чилі, але на відміну від Фінляндії: після виходу голландських колонізаторів Індонезії не загрожувала жодна країна (чинник 12). «Берклійська мафія» економістів спромоглася скористатися добре перевіреними в інших країнах взірцями для реформування індонезійської економіки та забезпечення економічного зростання (чинник 5). Після того як Сухарто відмовився від прокомуністичної, орієнтова-

ної на Китай політики свого попередника і перейшов до прозахідної політики, Індонезія отримала від західних країн великі інвестиції та допомогу для перебудови своєї економіки (чинник 4).

Сухарто часто демонстрував чесну й реалістичну самооцінку в стилі Макіавеллі (чинник 7). Поступово відсовуючи убік популярного батька-засновника країни та першого президента Сукарно, Сухарто діяв обережно, прораховуючи кожен свій крок — що він міг собі дозволити, а чого не міг, — і йому зрештою вдалося усунути попередника, хоча це й потребувало певного часу. Сухарто проявив також реалізм, відмовившись від амбітної та непосильної для Індонезії зовнішньої політики Сукарно, припинивши партизанську війну проти Малайзії та полишивши спроби очолити всесвітній антиколоніальний рух.

На прикладі Індонезії можна сформулювати судження щодо ролі трьох чинників, які стосуються загальнонаціональної кризи, але не випливають із кризи особистісної. Подібно до Чилі й на відміну від Фінляндії, Індонезія пройшла через руйнацію політичного компромісу, що призвело до політичної безвиході й появи на початку 1950-х років сепаратистських рухів, унаслідок чого Сукарно довелося запровадити так звану керовану демократію, а індонезійська компартія закликала до озброєння робітників і селян, що, у свою чергу, призвело до контрзаходів з боку армії, які вилились у масові вбивства. Окрім того, на прикладі Індонезії показана можлива роль лідерів у подоланні загальнонаціональної кризи. Цими лідерами були Сукарно, який поєднував у собі справжню харизму із надмірною самовпевненістю, та Сухарто, наділений такими позитивними рисами, як терплячість, обережність та політична вправність, і таким негативними, як войовничість та жорстокість, поблажливе ставлення до корупції власної родини, брак віри у своїх земляків. І останнє. В тому, що стосується примирення після вбивств, спровокованих руйнацією політичного компромісу, Індонезія перебуває на протилежному до Фінляндії екстремумі, тоді як Чилі розташована посередині між ними: швидке примирення після громадянської війни у Фінляндії, багато відкритого обговорення і судів над злочинцями, але брак повного примирення в Чилі, і, нарешті, вкрай обмежене обговорення подій та примирення і відсутність судів у Індонезії. До чинників, відповідальних за відсутність судів у Індонезії, належить, зокрема, слабкість

демократичних традицій цієї країни, той факт, що постпіночетівське гасло «Чилі — батьківщина для всіх чилійців» не знайшло значного відгуку в постсухартівській Індонезії, а найбільше те, що після масових вбивств країна ще 33 роки залишалася військовою диктатурою, а збройні сили ще й сьогодні є значно впливовішими, ніж у Чилі.

Можу розповісти про деякі особисті враження від вибіркових змін в Індонезії. Я працював там 17 років упродовж доби Сухарто, з 1979 по 1996 рік. Потім я повернувся до цієї країни у 2102 році (через 14 років після падіння режиму Сухарто) і відтоді буваю там регулярно. По поверненні на мене чекало багато сюрпризів.

Перший сюрприз стосувався повітряних подорожей. У 1980-х і 1990-х роках індонезійські комерційні авіалінії часто працювали несумлінно, не дбаючи про безпеку польотів. Мало того, що з мене вимагали хабарі та вичавлювали додаткову платню за багаж, мені ще й довелося летіти авіарейсом, коли великі незакріплені діжки з пальним були розміщені в пасажирському салоні, під час зльоту стюард залишався стояти, а пристібних ременів безпеки і пакетів для блювання взагалі не було (причому дехто з пасажирів блював). Під час іншого польоту на великому реактивному пасажирському лайнері до Джаяпури, столиці провінції Папуа, обидва пілоти захопилися теревеннями зі стюардесою і не помітили, що наближаються до посадкової смуги на надто великій висоті. Свою недбалість вони спробували компенсувати тим, що ввели літак у круте піке, а після посадки змушені були різко гальмувати; їм вдалося зупинити лайнер за якихось 20 футів від канави, викопаної вздовж периметра злітно-посадкової смуги. Але станом на 2012 рік провідна індонезійська авіалінія «Гаруда» вважалася одним із найкращих регіональних перевізників у світі. Після 2012 року щоразу, коли мені доводилося летіти рейсом цієї авіалінії з багажем надмірної ваги, мене спрямовували до відповідного офісу, де я сплачував належне кредитною картою самій «Гаруді» й отримував квитанцію про сплату. До 1996 року з мене постійно вимагали хабарі; після 2012 року про хабарі мені більше ніхто не натякав.

Якось, пливучи на човні в індонезійських прибережних водах у 2012 році, я, помітивши неподалік судно, схоже на військове, запитав, що то таке, і, на свій превеликий подив, дізнався, що то був патрульний катер державної прикордонної служби, який відстежував нелегальні рибальські човни. До 1996 року фраза «патрульний катер державної прикордонної служби» вида-лася б мені самозаперечним оксюмороном на кшталт «креветка завбільшки з бегемота», бо я звик до того, що раніше радше треба було патрулювати самих індонезійських військових через їхню нелегальну діяльність.

Зійшовши на берег індонезійської Нової Гвінеї в 2014 році, я з подивом помітив великих яскраво забарвлених птахів, які раніше були основною мі-шенню мисливців-браконьєрів, а тепер вільно гніздилися біля прибереж-них сіл і в самих селах; це — плододні голуби, птахи-носороги, чорні какаду та райські пташки. Колись на цих птахів полювали і виловлювали їх біля сіл, тож оселялися вони далеко від людського житла.

Коли я повернувся до індонезійської Нової Гвінеї, мої місцеві друзі роз-повіли мені історію, яка спочатку видавалася схожою на ті, що нерідко траплялися у 1980-х та 1990-х роках. У тому новогвінейському селі один індонезійський полісмен нещодавно застрелив чотирьох новогвінейців, а голова адміністрації того району був нахабним корупціонером. А що ж тоді, в такому разі, помінялось? Цього разу різниця полягала в тому, що і поліцейського, і голову адміністрації віддали під суд і відправили за гра-ти — раніше цього б не сталося.

Так, це ознаки прогресу, але переоцінювати їх не слід. Багато індоне-зійських проблем і досі лишаються актуальними, хоча й різною мірою. Хабарництво все ще залишається вельми поширеним, хоча особисто мені стикатися з цим явищем більше не довелося. Мої індонезійські друзі, як і раніше, не говорять про масові вбивства 1965 року: наймолодших із них тоді ще на світі не було, а найстарші, ті, хто застав події 1965-го, воліють мовчати й нічого мені не розповідають, хоча американські колеги кажуть, що їм таки трапляються індонезійці, яких цікавлять тодішні масові вбив-ства. Населення країни досі побоюється, що індонезійські військові мо-жуть втрутитися і знову згорнути демократію: коли цивільний політик переміг генерала на президентських виборах 2014 року, країна пережила кілька тривожних місяців, допоки остаточно не з'ясувалося, що той гене-

рал не намагатиметься оскаржити результати виборів. У 2013 році куля із гвинтівки пробила лобове скло чартерного гелікоптера, яким я летів над індонезійською Новою Гвінеєю; ми так і не дізналися, хто то стріляв: чи то новогвінейські партизани, які й досі воюють за незалежність, чи індонезійські військові, що імітують партизанську війну, щоб виправдати репресії проти місцевого населення.

Решта моїх особистих вражень потребують більш детального пояснення. Серед країн, розглянутих у цій книзі, Індонезія має найкоротшу загальнонаціональну історію, відзначається найбільшим мовним розмаїттям і є єдиною країною, якій на початку існування довелося пережити серйозну загрозу дезінтеграції. Колишня голландська колонія Ост-Індія могла розпастися на кілька окремих держав, так само, як колишня французька колонія Індокитай розпалася на В'єтнам, Камбоджу та Лаос. Мабуть, такий розпад і мали на меті голландці, коли намагалися започаткувати федеральні штати в межах своєї колонії наприкінці 1940-х років, щоб не дати народитися об'єднаній Республіці Індонезія.

Але Індонезія не розвалилася на частини. Напрочуд швидко і буквально з чистого аркуша їй вдалося виховати у свого населення відчуття національної ідентичності. Це почуття сформувалося частково спонтанно, а частково — завдяки свідомим зусиллям індонезійського уряду. Одним із стовпів цього почуття є гордість за революцію 1945–1949 років і за звільнення від голландського колоніального правління. Уряд посилює це спонтанне почуття гордості, переповідаючи історію подій 1945–1949 років (і маючи на те законне право), як героїчну боротьбу за національну незалежність — так само, як в американських школах учням викладають історію нашої революції. Індонезійці пишаються величезним обширом території своєї країни, і це почуття добре передається в індонезійському національному гімні *Dari Sabang sampai Merauke* («Від Сабанга до Мерауке», тобто від найдавшої західної точки до найбільш східної, відстань між якими становить 3400 миль). Ще одним стовпом національної ідентичності індонезійців є швидке прийняття і засвоєння як загальнонаціональної напрочуд легкої та гнучкої мови бахаса, що мирно співіснує з 700 місцевими мовами.

Індонезійський уряд намагається посилити в населення почуття національної ідентичності, наголошуючи на необхідності шанування не

лише перелічених підвалин, а й п'яти принципів Панкасіли, та проводячи щорічні церемонії вшанування сімох загиблих генералів у Джакарті. Після 2012 року мені доводилося мешкати в багатьох індонезійських готелях, проте в жодному з них я не бачив розписів, що оповідали б про «комуністичний заколот», на кшталт зображених у фойє готелю, в якому я зупинявся 1979 року. Сучасним індонезійцям для підтримання почуття національної ідентичності вже не потрібні неправдиві оповідки про «комуністичний путч». Мені як сторонньому оглядачу цей поглиблений сенс національної ідентичності видається однією з найбільш значущих змін, що впадають в око.

Рис. 6. Мапа Німеччини

РОЗДІЛ 6

ВІДБУДОВА НІМЕЧЧИНИ

Німеччина в 1945 році — 1945–1961 — Німці
висловлюють власну думку — 1968 — Наслідки 1968 —
Брандт і возз'єднання — Географічні обмеження —
Жаль до самих себе? — Лідери й реалізм —
Структура кризи

Капітуляція Німеччини 7–8 травня 1945 року стала кінцем Другої світової війни в Європі. Якою ж була ситуація в Німеччині станом на цей період?

Лідери нацистів — Гітлер, Геббельс, Гімлер та Борман — або збиралися скоїти самогубство, або вже вкоротили собі віку. Німецькі війська, які колись завоювали всю Європу, були відкинуті й ущент розбиті. Близько семи мільйонів німців загинуло: військові — на фронтах, цивільні — від бомбардувань, біженці — під час втечі, в першу чергу від радянських військ, які наступали, палаючи бажанням помститися за те, що було скоєно на окупованих територіях.

Десятки мільйонів німців, яким вдалося вижити, зазнали психологічної травми внаслідок жорстоких бомбардувань та обстрілів (фото 6.1). Практично всі великі німецькі міста перетворилися на руїни в результаті американо-англійських авіаційних нальотів та вуличних боїв (фото 6.2). Від чверті до половини житлового фонду німецьких міст було знищено.

Чверть колишньої території Німеччини було передано Польщі та Радянському Союзу. Те, що від неї залишилось, поділили на чотири окупаційні зони, які згодом стали двома окремими державами.

Близько 10 мільйонів німців перетворилися на біженців без даху над головою. Мільйони людей шукали зниклих членів своїх родин; дехто з них якимось дивом знайшовся живим через багато років. Але більшість зникли безвісти, і місце та обставини їхньої смерті назавжди залишаться невідомими. Мій перший вчитель німецької, колишній вигнанець з німецьких земель, які відійшли до Польщі та Радянського Союзу, в 1954 році якось сказав мені, що в нього був син. Я наївно почав розпитувати про сина, і чоловік із болем в голосі вигукнув: «Його кудись забрали, і відтоді ми більше нічого про нього не чули!» Коли я познайомився зі своїм вчителем, вони з дружиною перебували в стані цієї непевності вже 10 років. Двом іншим моїм німецьким друзям «пощастило»: один дізнався про ймовірну смерть свого батька рік по тому, як отримав від нього останню звістку, а другому повідомили, що його брат помер, через три роки.

У 1945 році німецька економіка лежала в руїнах. Валюта стрімко втрачала вартість через інфляцію. Дванадцять років німецький народ обробляли фашистською пропагандою. Практично всі чиновники були або переконаними нацистами, або їхніми прихильниками, бо для отримання державної посади мусили скласти особисту присягу на вірність Гітлеру. Німецьке суспільство було авторитарним.

Сучасна Німеччина є країною з ліберальною демократією. За економічним розвитком вона посідає четверте місце у світі і є одним із найбільших світових експортерів. Німеччина є найпотужнішою країною Європи. Свого часу вона запровадила власну стабільну валюту (дойчмарку); потім відіграла провідну роль у запровадженні спільної європейської валюти (євро), а також у створенні Європейського Союзу, який у мирний спосіб об'єднав Німеччину з країнами, проти яких вона ще недавно вчиняла акти агресії. Загалом Німеччина пододала своє нацистське минуле. Німецьке суспільство нині значно менш авторитарне, ніж було колись.

Що ж сталося в інтервалі між 1945 роком та сьогоднішнім? Що спричинило такі різкі зміни? Вперше я приїхав до Німеччини в 1959 році, прожив там до 1961 року і відтоді періодично відвідував цю країну. Далі я розгля-

ну ті п'ять змін, свідком яких став особисто. Коли я вперше надовго туди приїхав, дві з цих змін майже завершилися (поділ Німеччини та західнонімецьке економічне відродження); дві інші вже почалися і продовжувалися з прискоренням (подолання спадщини нацистського минулого та соціальні зміни); а п'ята (об'єднання) сталася лише через кілька десятиліть і здавалася мені та моїм німецьким друзям в 1961 році абсолютно немислимою. В плані тематики цієї книги — структури кризи та вибіркових змін — Німеччина в багатьох аспектах є крайнім випадком, включно з геополітичними обмеженнями та роллю видатних лідерів у змінах як на краще, так і на гірше. Насамперед, масштаби кризи, в якій вона опинилася, були екстремальними. Японії Мейдзі напад лише загрожував, Фінляндія та Австралія зазнали нападу, але їхні території залишилися не окупованими; а Німеччина та Японія в 1945 році зазнали нападу, були переможені, окуповані та зруйновані значно більше, ніж будь-яка інша країна, досліджувана в цій книзі.

Переможці у Другій світовій війні розчленували Німеччину на чотири окупційні зони: американську на півдні, французьку на південному заході, британську на північному заході та радянську на сході. Столиця Берлін опинилася на території радянської зони, але й вона була поділена на сектори окупації для кожної з чотирьох сторін і перетворилась на такий собі нерадянський острів у радянській зоні окупації. 1948 року Радянський Союз запровадив блокаду сухопутного доступу американців, британців та французів до їхніх анклавів у Берліні, аби змусити західних союзників від цих анклавів відмовитись. Союзники у відповідь організували повітряний місток і близько року постачали Берліну продовольство за допомогою авіації, аж поки в 1949 році блокаду не було знято.

Того ж самого 1949 року союзники об'єднали свої зони в одну, яка отримала назву Федеративна Республіка Німеччина (відома також як Західна Німеччина). Радянська зона стала Німецькою Демократичною Республікою, відомою також як Східна Німеччина (скорочено німецькою DDR). Нині Східну Німеччину зазвичай згадують зневажливо — як недолугу комуністичну диктатуру, що зрештою припинила своє існування і була поглинута

Західною Німеччиною. Назва «Німецька Демократична Республіка» асоціюється з великою брехнею на кшталт Народно-Демократичної Республіки Корея (офіційна назва Північної Кореї). Чомусь швидко забули, що заснуванню Східної Німеччини сприяла не лише груба сила Радянського Союзу, а й комуністичний ідеалізм певної частини німців, і що багато німецьких інтелектуалів свідомо перебралися до Східної Німеччини з Німеччини Західної або з інших країн, де вони жили у вигнанні.

Але Східна Німеччина дуже відставала від Західної за рівнем життя та свободи. Тоді як до ФРН потоком лилася американська допомога, Радянський Союз наклав на свою зону окупації економічні репарації, демонтував і вивіз до Росії цілі заводи й фабрики, а східнонімецьке сільське господарство організував на основі колгоспів. Станом на 1990 рік, тобто на момент об'єднання, виросло покоління східних німців, які, на відміну від мешканців західних демократичних країн, не мали змоги виховати в собі мотивацію вперто працювати заради покращення власного життя.

З часом східні німці почали тікати на Захід. 1952 року Східна Німеччина перекрила свої кордони з західними країнами, але східні німці все одно мали змогу втекти, перейшовши зі Східного Берліна до Берліна Західного, а потім діставшись літаком до Західної Німеччини. Маршрути довоєнної транспортної системи Берліна (метро та електрички) поєднували західну частину міста зі східною, тому кожен міг проїхати з радянського Берліна до демократичного, просто сівши на потяг. Коли я вперше потрапив до Берліна в 1960 році, то, як і багато інших західних туристів, добрався до Східного Берліна підземкою, а потім тією самою підземкою повертався до західної частини міста.

У 1953 році невдоволення у Східній Німеччині вибухнуло страйком, який переріс у повстання, що його придушили радянські війська. Невдоволені східні німці продовжували тікати на Захід через берлінську систему громадського транспорту. В результаті вночі 13 серпня 1961 року, ще коли я жив у Німеччині, східнонімецький режим несподівано заклав свої берлінські станції метро і спорудив між Східним та Західним Берліном стіну, патрульовану вартовими, які стріляли на ураження, вціляючи в людей, що намагалися через ту стіну перелізти (фото 6.3). Я добре пам'ятаю шок і лють своїх західнонімецьких друзів наступного ранку після спорудження стіни. Керівники Східної Німеччини пояснювали свої дії необхідністю захищати

країну від західнонімецьких агентів та злочинців і не хотіли визнавати, що справжнім призначенням стіни було запобігання втечі невдоволених громадян. Західні союзники не насмілилися ламати стіну, бо знали, що не зможуть надати серйозної допомоги Західному Берліну, оточеному радянськими та східнонімецькими військами.

Відтоді Східна Німеччина стала державою, з якої не можна було втекти до Німеччини Західної, не наражаючись на небезпеку бути вбитим на кордоні. (Під час такої спроби загинуло понад 1000 східних німців.) Реальної надії на об'єднання Німеччини не було з огляду на конфронтацію Радянського Союзу та комуністичного Східного блоку зі Сполученими Штатами та Західною Європою. Це було приблизно так, якби Сполучені Штати розділилися по річці Міссісіпі на комуністичні східні США та демократичні західні США без перспективи об'єднання у найближчому майбутньому.

Одразу після закінчення Другої світової війни переможці-союзники всерйоз розглядали щодо Західної Німеччини такий варіант політики, який позбавив би її можливості відбудовувати свою індустрію, змусивши займатися одним лише сільським господарством, і при цьому стягуючи з неї репарації, як це робив Радянський Союз і як після перемоги у Першій світовій війні робили союзники (так званий План Моргентау). Така стратегія базувалась на поширеній серед союзників думці, що Німеччина має відповідати не лише за війни, розв'язані Гітлером, а й за Першу світову війну, начебто розв'язану кайзером Вільгельмом Другим (до речі, вельми спірне твердження, стосовно якого й досі ламають списи історики); мовляв, якщо дозволити Німеччині відновити свою промисловість, то це призведе до нової світової війни.

Початок холодної війни змусив союзників відкинути План Моргентау, бо їм стало зрозуміло, що реальна загроза нового протистояння йде не від Німеччини, а від Радянського Союзу. Як я вже пояснював у розділі 4, коли йшлося про політику Сполучених Штатів стосовно Чилі, страх перед комуністичною загрозою був лейтмотивом американської зовнішньої політики протягом кількох десятиліть після Другої світової війни. Захоплення комуністами влади в східноєвропейських країнах, *уже* окупованих радянськими військами, створення Радянським Союзом атомної, а потім і водневої

бомб, блокада Західного Берліна з метою задушення цього демократичного анклаву, а також потужність комуністичних партій та їхній вплив у деяких країнах Західної Європи підводили до думки, що саме Західна Європа і є найімовірнішим майбутнім театром бойових дій, якщо холодна війна переросте в гарячу. Уже в 1961 році, коли я збирався надовго оселитися в Німеччині, мій батько з усією серйозністю радив мені тікати до надійного притулку в Швейцарії за перших ознак небезпеки у Європі.

З цієї точки зору розташована в центрі Європи Західна Німеччина, маючи спільні кордони з комуністичними Східною Німеччиною та Чехословаччиною, стала надзвичайно важливою для свободи всієї Західної Європи. Союзникам потрібно було, щоб Німеччина знову стала сильною як оплот проти комунізму. Ще одним мотивом їхнього бажання посилення Німеччини було зменшення ризику, що слабка і пригноблена Німеччина знову зануриться у вир політичного екстремізму (як сталося після Першої світової війни), а також зменшення економічного тягаря, який несли союзники, годуючи й підтримуючи економічно слабку Західну Німеччину.

Після 1945 знадобилося кілька років, щоб серед союзників визріла думка про необхідність такої зміни, і протягом цих років економіка західної Німеччини продовжувала занепадати. Наприкінці 1948 року США почали надавати Західній Німеччині економічну допомогу в рамках Плану Маршалла, який запрацював для інших західноєвропейських країн з 1947 року. Одночасно Західна Німеччина замінила свою слабку і знецінену інфляцією валюту новою валютою — дойчмаркою. Західні союзники, об'єднавши свої окупаційні зони в єдину Західну Німеччину, зберегли за собою право вето стосовно її законодавства. Але перший канцлер Західної Німеччини Конрад Аденауер вправно грав на страху американців перед комуністичною загрозою, аби схилити союзників до делегування дедалі більшої влади Західній Німеччині, залишаючи все менше влади в руках союзників. Людвіг Ерхард, міністр економіки в уряді Аденауера, запровадив передові методи вільного ринку і використав допомогу в рамках плану Маршалла як ресурс для надзвичайно успішного економічного підйому, відомого під назвою *Wirtschaftswunder*, або «економічне диво». Карткову систему було скасовано, обсяги промислового виробництва та рівень життя різко зросли, і мрія західних німців про власний будинок та автомобіль для багатьох стала реальністю.

Коли я переїхав до Західної Німеччини, життя там було заможнішим та стабільнішим, ніж у Великій Британії, звідки я перебрався. Один із моїх британських друзів зазначив з гіркою іронією: «Німеччина програла Другу світову, а Британія виграла, але економічне диво сталося не в Британії, а в Західній Німеччині». В політичному плані станом на 1955 рік ФРН відновила свій суверенітет, а союзницька окупація скінчилась. Після того як союзникам знадобилося дві війни, щоб розбити і роззброїти Німеччину, ФРН почала відновлювати й переозброювати свою армію, до того ж не з власної ініціативи, а (неймовірно!) за наполяганням Заходу і супроти волі самого західнонімецького парламенту, який проголосував проти мілітаризації. Союзники хотіли, щоб Західна Німеччина поділяла тягар захисту Західної Європи. Після 1945 року це стало найбільш разючою зміною політики американців, британців та французів щодо Німеччини.

Економіка Західної Німеччини характеризувалася досить добрими стосунками між найманими працівниками та роботодавцями, нечастими страйками та гнучкими умовами найму на роботу. Між робітниками та роботодавцями існувала мовчазна угода про те, що страйків не буде, аби бізнес мав змогу стабільно розвиватися, і що в такому разі роботодавці ділитимуться плодами цього розвитку зі своїми робітниками. В німецькій промисловості сформувалася система підмайстрів (вона існує й донині), згідно з якою молоді люди наймаються підмайстрами до компаній, а ті починають платити їм у міру оволодіння фахом. Після завершення періоду навчання підмайстри отримують роботу в тій самій компанії. Нині німецька економіка є найпотужнішою в Європі.

Після завершення Другої світової війни союзники під час Нюрнберзького судового процесу притягли до відповідальності 24 найвищих лідерів нацистської Німеччини за воєнні злочини. Десятьох засудили до страти; серед них найвищими за рангом були міністр закордонних справ Йоахім Ріббентроп та шеф люфтваффе Герман Герінг (останньому вдалося скоїти самогубство, отруївшись напередодні запланованої страти). Сімох інших засудили до тривалих або довічних термінів ув'язнення. Нюрнберзький суд також призначив терміни ув'язнення багатьом нацистським лідерам нижчого рангу. Значну кількість німців союзники, дослідивши їхнє нацистське минуле, піддали процедурі «денацифікації» та «перевиховання».

Але Нюрнберзький процес і процедура денацифікації не повністю подолали нацизм. Мільйони дрібних німецьких чиновників — переконаних нацистів або їхніх симпатиків — покарані не були. Через те, що суди здійснювалися союзниками, а не самими німцями, останні в результаті не взяли на себе відповідальності за свої дії в минулому. В Німеччині ці суди зневажливо називали *Siegerjustiz*, тобто «юстицією переможців», і вважали звичайною помстою переможців тим, хто зазнав поразки. Судова система Західної Німеччини проводила власні судові процеси, але їх масштаб був обмеженим від самого початку.

Як для союзників, так і для самих німців проблема створення функціональної системи урядування у повоєнній Німеччині полягала в тім, що кожен уряд потребує чиновників з досвідом. Однак переважна більшість німецьких чиновників набули досвіду в роки правління нацистського режиму, а це означало, що всі потенційні чиновники повоєнної Німеччини (включно з суддями) були або переконаними нацистами або, щонайменше, співпрацювали з ними. Виняток становили лише ті німці, які опинились у вигнанні або в концтаборах, де вони, звісно, жодного досвіду урядування набути не могли. Наприклад, першим повоєнним канцлером Німеччини став Конрад Аденауер, якого нацисти прогнали з посади мера міста Кельн. Політику Аденауера на посаді канцлера характеризували як «амністія та інтеграція», що означало «не питати кожного конкретного німця, чим він займався впродовж правління нацистів». Натомість уряд наголошував на нагальному завданні: нагодувати й забезпечити помешканнями десятки мільйонів голодних і бездомних людей, відбудувати розбомблені міста і зруйновану економіку, а також відновити демократичну систему урядування після 12 років нацистського правління.

В результаті більшість німців призвичаїлися до думки, що злочини нацистів були справою рук жменьки лиховісних керманичів, що переважна більшість їхніх співвітчизників ні в чому не винні, що прості німецькі солдати, які героїчно воювали проти Радянського Союзу, не мали за собою вини і що потреба в подальших розслідуваннях нацистських злочинів всередині 1950-х уже відпала. Фактичній відмові західнонімецького уряду переслідувати в судовому порядку нацистів посприяла широка присутність колишніх нацистів серед самих повоєнних прокурорів: наприклад, виявилось, що 33 із

47 чиновників західнонімецького кримінального бюро (Bundeskriminalamt), а також багато членів західнонімецької розвідувальної служби були керівниками нацистської організації СС. Перебуваючи в Німеччині у 1961 році, я іноді чув апологію нацистської доби з вуст старших німців, яким під час правління Гітлера було по 30–40 років; я їх добре знав, і розмовляли ми приватно. Наприклад, чоловік однієї музикантки, з якою я грав сонати для фортепіано з віолончеллю, якось взявся пояснювати мені, що здогадне знищення мільйонів євреїв було неможливим навіть з суто математичного погляду, що це є найбільшою у світі брехнею. Ще одна моя німецька приятелька старшого віку одного разу поставила мені платівку з промовою Гітлера, яку сама слухала з явним ентузіазмом і задоволенням.

1958 року міністри юстиції всіх земель Західної Німеччини нарешті організували центральний офіс для координації зусиль із розслідування злочинів, скоєних нацистами не лише в Німеччині, а й за межами території тодішньої ФРН. Провідною фігурою в цих розслідуваннях був німецький юрист єврейського походження на ім'я Фріц Бауер, який колись належав до німецької соціал-демократичної партії і якому довелося тікати в 1935 році до Данії. Щойно повернувшись до Німеччини в 1949 році, він почав вести справи нацистських злочинців. З 1956 року і аж до смерті в 1969-му він виступав головним обвинувачем від німецької землі Гессен. Фріц Бауер наголошував на тому, що німці мали судити себе самі. А це означало засудження і простих німців, а не лише лідерів, яким винесли вирок союзники. Спершу Бауер став відомим у Німеччині завдяки так званим освенцімським судам, на яких він виступав обвинувачем німецьких функціонерів низової ланки, що працювали в Аушвіці — найбільшому нацистському концтаборі поблизу Освенціма. Персонал Аушвіцу, якому він висував обвинувачення, складався з дрібних працівників — гардеробників, фармацевтів та лікарів. Потім Бауер зайнявся судовим переслідуванням нацистських поліцейських нижчого рангу; німецьких суддів, які виносили рішення проти євреїв і лідерів німецького руху спротиву (часто смертні вирок); нацистів, які переслідували єврейських бізнесменів; тих, хто мав стосунок до запровадженої нацистами евтаназії; чиновників з нацистського міністерства закордонних справ. Але найбільше непокоїло німців те, що Бауер вів справи німецьких солдатів, винних у військових злочинах, особливо на східному фронті, — не-

покоїло тому, що переважна більшість німців вважали, що ті злочини скоїли фанатики з підрозділів СС, а не прості солдати.

На додаток до цієї діяльності Бауер намагався вислідити найвпливовіших нацистів, які зникли після війни: гітлерівського поплічника Мартіна Бормана, лікаря з Аушвіцу Йозефа Менгеле, який здійснював медичні експерименти над ув'язненими, а також Адольфа Ейхмана, організатора переслідувань євреїв. Бауеру не вдалося вислідити ані Менгеле, який зрештою помер у Бразилії в 1979 році, ані Бормана, що, як з'ясувалося згодом, скоїв самогубство приблизно одночасно з Гітлером.

Але Бауеру вдалося роздобути інформацію про Ейхмана, який втік до Аргентини. Бауер вирішив, що ненадійно передавати цю інформацію німецькій таємній службі, бо боявся, що її агенти можуть попередити Ейхмана і дозволить йому втекти. Натомість він передав ті відомості ізраїльській таємній службі, якій вдалося спіймати Ейхмана в Аргентині й потайки переправити літаком ізраїльської авіакомпанії до Ізраїля, де після публічного суду його повісили. Той суд привернув увагу цілого світу не лише до Ейхмана, а й взагалі до теми особистої відповідальності за злочини нацистів. Діяльність Бауера опинилась у центрі уваги всієї Німеччини. Німці у 1960-х дізналися багато про те, що робили їхні співвітчизники в 1930-х та 1940-х роках під час правління нацистів. Усі обвинувачувані, чії справи вів Бауер, зазвичай наводили один і той самий набір виправдань: я лише виконував накази, я дотримувався законів і правил тодішнього суспільства, я не несу відповідальності за всі ті вбивства, я був простим фармацевтом в Аушвіці, особисто я нікого не вбивав, я став бездумною жертвою нацистської пропаганди, а тому не усвідомлював хибність своїх вчинків. У відповідь на ці виправдання Бауер — і на судах, і у своїх публічних промовах — наводив такі контраргументи: німці, яких він переслідував у судовому порядку, скоїли злочини проти людяності. Закони нацистської держави були нелегітимними. Не можна виправдовувати свої дії необхідністю коритися таким законам. Немає таких законів, якими можна було б виправдати злочини проти людяності. У кожного має бути власне відчуття добра і зла, до якого слід прислухатися. Таким чином, кожен, хто брав участь у функціонуванні «машини вбивства», як назвав її Бауер, є винуватим у скоєнні злочину. До речі, згодом виявилось, що багато обвинувачуваних, справи яких Бауер довів до

суду і які висували на свій захист подібні виправдання, діяли не з примусу, а згідно зі своїми переконаннями.

Насправді ж багато — мабуть, переважна більшість — справ, які вів Бауер, закінчилися невдало: навіть в 1960-х німецькі суди часто виправдовували обвинувачуваних. Сам Бауер часто ставав мішенню для словесних нападів і навіть погроз позбавлення життя. Дуже важливим було те, що Бауер знову й знову, з болісними деталями, демонстрував у німецьких судах широкому загалу, у що вірили й що робили німці протягом нацистської доби. Злочини нацистів не були справою рук лише жменьки лихих керманичів. Накази нацистів виконували широкі маси німецьких солдатів та чиновників, і їх усіх слід вважати винуватими в злочинах проти людяності. Таким чином, завдяки зусиллям Бауера сформувалося тло, на якому спалахнули студентські бунти 1968 року — про них я розповім далі.

Зміна в поглядах німців на події нацистської доби після мого першого перебування в Німеччині чітко і брутално постала переді мною 21 рік потому, в 1982 році. Ми з дружиною Марі тоді приїхали в Німеччину у відпустку. Наближаючись по шосе до Мюнхена, ми помітили дороговказ до передмістя під назвою Дахау, де колись був розташований нацистський концтабір (німецьке скорочення KZ), перетворений тепер на музей. Жоден із нас ніколи раніше не бував у колишньому концтаборі. Але ми навіть гадки не мали, що «звичайний» музей з його експонатами справить на нас таке сильне враження, бо ми вже багато знали про концтабори з розповідей батьків Марі, колишніх в'язнів концтабору, та кінохроніки, яку я дивився в дитинстві.

Відвідування Дахау стало для нас приголомшливою подією, принаймні, такою ж приголомшливою, як і наступне відвідування значно більшого й відомішого Аушвіцу біля міста Освенцім, також перетвореного на музей, але не німецький, а польський, бо розташований на території Польщі. Фотографії та тексти німецькою мовою виразно розповідали про концтабір Дахау і те історичне тло, на якому він з'явився: прихід нацистів до влади в 1933 році, переслідування євреїв та опонентів нацистів у 1930-х, кроки Гітлера до розв'язування війни. Експозиція музею також розповідає про сам концтабір Дахау та решту таборів у створеній нацистами системі. Не знімаючи з німців відповідальності, експозиція наочно демонструє принцип Фріца Бауера «Німці мусять судити себе самі».

Те, що ми з дружиною побачили тоді в Дахау, бачать усі німецькі діти, починаючи з 1970-х років. У школі їм розповідають про злочини нацистів, багатьох із них возять на екскурсії в колишні концтабори на кшталт Дахау, теж перетворені на музеї. Але таке відверте загальнонаціональне ознайомлення з колишніми злочинами нечасто відбувається деінде. Насправді я не знаю жодної іншої країни, яка хоча б віддалено нагадувала Німеччину щодо готовності взяти на себе відповідальність за власні злочини. Індонезійським дітям і досі нічого не розповідають про масові вбивства 1965 року (розділ 5); молоді японці, з якими мені доводилося спілкуватись, кажуть, що їм невідомо про військові злочини, скоєні Японією (розділ 8); американських школярів не ознайомлюють з моторошними деталями американських військових злочинів у В'єтнамі, а також проти індіанців та африканських рабів. У 1961 році я спостерігав серед німців значно менше готовності визнати темне минуле своєї країни. Якщо поставити за мету визначити, коли для Німеччини настав переломний момент щодо цього питання, то це, як ми невдовзі переконаємося, сталося в 1968-му.

Заворушення і протести, особливо серед студентів, у 1960-ті роки набули значного поширення у вільному світі. Вони почались у Сполучених Штатах з руху за Громадянські права, виступів проти В'єтнамської війни, Руху за свободу слова в Каліфорнійському університеті в Берклі, а також руху під назвою «Студенти за демократичне суспільство». Студентські протести ширилися також у Франції, Британії, Японії, Італії та Німеччині. Як і в Сполучених Штатах, виступи в цих країнах були повстаннями молодого покоління проти покоління старшого. Однак найгострішої форми ця конфронтація між поколіннями набула саме в Німеччині, що пояснюється двома причинами. По-перше, причетність старшого покоління німців до нацизму означала, що прірва між молодшим і старшим поколіннями була значно глибшою, ніж у США. По-друге, авторитарні принципи традиційного німецького суспільства посиляли взаємну відразу у стосунках між старшим та молодшим поколіннями. Протести з вимогами лібералізації наростали в Німеччині протягом 1960-х років, але соціальний ви-

бух — войовничі протести — стався саме в 1968 році (фото 6.4). Чому саме в 1968-му?

Не лише в Німеччині, а й у Сполучених Штатах різні покоління мають різний досвід і отримують різні назви. У Сполучених Штатах їх називали, зокрема, «бейбі-бумери», «покоління Х», «покоління нового тисячоліття». Але зміни, що відбувалися з року в рік, у Німеччині були швидшими та глибшими, ніж у США. Коли ви ближче знайомитеся з американським приятелем і розповідаєте один одному історії свого життя, то, непевне, не починаєте з такої фрази: «Я народився у 1945 році, і вже один цей факт розповість вам про моє життя і принципи достатньо багато, щоб мені про це не довелося говорити самому». Але німці дійсно, розповідаючи про себе, часто починають з фрази: «Я народився 1945 року». Мабуть, тому, що всі німці знають, що, відповідно до часу народження і місця, де пройшло дитинство, життєвий досвід і погляди їхніх земляків можуть істотно різнитись.

Візьму, наприклад, життєвий досвід своїх німецьких друзів-однолітків, тобто народжених близько 1937 року. Жоден із них у дитинстві не мав нормального життя у нашому, американському, розумінні. Через війну всім їм довелося пережити те чи інше лихо. Наприклад, з моїх шести найближчих німецьких друзів, народжених 1937 року, один осиротів, коли на фронті загинув його батько-військовий; другому довелося бачити, як на район, де жив його батько, падали бомби, хоча батькові тоді вдалося вижити; моя приятелька розлучилася з батьком в однорічному віці й зустрілася знову, коли їй було 11, бо батько потрапив у полон; четвертий товариш втратив під час війни двох своїх старших братів; п'ятий у дитинстві спав під мостом, бо його місто майже щодня бомбардували і ночувати в будинку було небезпечно, а шостого матір кожного дня посилала на залізничну станцію цупити вугілля, аби вони мали змогу обігрітися. Таким чином, мої німецькі друзі 1937 року народження були достатньо дорослими, щоб воєнні спогади, післявоєнний хаос та злидні, а також закриття школи залишили в їхніх душах психологічні травми. Однак вони були недостатньо дорослими для того, щоб міцно засвоїти нацистські погляди, які виховувала в молоді організація під назвою Гітлер'югенд. Більшість із них були надто молодими, щоб їх призвали до нового західнонімецького війська, створеного в 1955 році, бо покоління 1937 року стало останнім, на яке призов не поширився.

Ці факти з життя німців, народжених у різні роки, допомагають зрозуміти, чому 1968 року в Німеччині вибухнув войовничий студентський бунт. Ті, хто виходив на протести в цьому році, переважно народилися близько 1945-го, якраз наприкінці війни. Вони були надто молодими, і тому з них не виховали нацистів; вони не брали участі у війні, вони не пам'ятали повоєнних років хаосу та злиднів. Зростали вони здебільшого вже після відновлення німецької економіки, в комфортних умовах. Їм не довелося боротися за виживання; вони мали достатньо вільного часу та соціальної захищеності, аби вдатися до протестів. У 1968-у їм було по двадцять з гаком років. В 1950-х і на початку 1960-х, коли Фріц Бауер розповідав про нацистські злочини простих німців, які належали до покоління їхніх батьків, ці молоді люди були підлітками. Самі ж батьки учасників студентських протестів народилися в період між 1905 та 1925 роками. Це означало, що покоління німців 1945 року вбачало у своїх батьках людей, які голосували за Гітлера, підкорялися Гітлеру, воювали за Гітлера або зазнавали нацистської ідеологічної обробки у школі як члени Гітлер'югенду.

Усі підлітки схильні критикувати своїх батьків і перечити їм. Тоді, коли Фріц Бауер публікував свої свідчення, більшість батьків молодих німців, народжених у 1945 році, воліли не згадувати про нацистські часи, занурюючись натомість у світ своєї роботи та післявоєнного економічного дива. А якщо дитина й питала: «Татусю й матусю, а що ви робили в нацистські часи?», то батьки зазвичай відповідали приблизно так, як охочі говорити про минуле німці відповідали мені в 1961 році: «Ти молодий, ти не знаєш, що таке жити під владою тоталітарного режиму; тоді не можна було діяти згідно зі своїми переконаннями». Звісно, така відповідь молодих людей не влаштовувала.

В результаті покоління німців 1945 року народження затаврувало своїх батьків та їхнє покоління як нацистів. Це допомагає зрозуміти, чому студентські протести набули насильницьких форм також в Італії та Японії — ще двох країнах, які були агресорами під час Другої світової. На відміну від цього, у Сполучених Штатах Америки батьки американців, народжених в 1945 році, вважалися не воєнними злочинцями через те, що вони воювали під час Другої світової війни, а навпаки — героями. Це, звісно, не означає, що американські підлітки 1960-х, як і підлітки в інших країнах, не крити-

кували своїх батьків; це лише означає, що вони не могли зневажати їх як воєнних злочинців.

Символічним моментом 1968 року, який набув широкого розголосу в Німеччині, став вчинок німкені неєврейського походження на ім'я Беата Кларсфельд (на кілька років старшої за покоління 1945 року), яка вийшла заміж за єврея, чий батько загинув в освенцімському концтаборі. 7 листопада вона вигукнула: «Нацист!» на адресу західнонімецького канцлера Курта Кізінгера і вдарила його по обличчю, бо він колись був членом націонал-соціалістичної партії. Але хоча причетність батьків до злочинів нацистів і змусила покоління німців 1945 року зневажати їх, не лише нацистське минуле було причиною протестів у Німеччині 1968 року. Ще більше німецькі студенти протестували проти того, проти чого протестували й американські студенти та «хіпі» в 1968 році: проти війни у В'єтнамі, проти влади, проти буржуазного способу життя, капіталізму, імперіалізму та традиційної моралі. Демонстранти в Німеччині 1968 року ставили знак рівняння між сучасним німецьким капіталістичним суспільством і фашизмом, а консервативні німці старшого покоління, своєю чергою, вважали несамовитих молодих лівих бунтівників «гітлерівськими пасинками» і реінкарнованими фанатичними членами СА та СС. Багато протестувальників дійсно були лівими екстремістами; дехто справді перебрався жити до Східної Німеччини, яка надавала гроші та документи своїм прихильникам у Західній Німеччині. Західні німці старшого покоління відказували бунтівникам: «Гаразд, паняйте тоді до Східної Німеччини, якщо вам тут не подобається!»

Німецькі студенти-радикали в 1968 році вдавалися до насильства значно частіше, ніж їхні сучасники, зокрема американські студенти-радикали. Дехто з них подався до Палестини навчатися тероризму. Найвідоміша з тих німецьких терористичних груп називалася Фракцією Червоної армії (німецька аббревіатура RAF). Відома також як банда Баадера—Майнхоф (за прізвищами своїх ватажків Ульріке Майнхоф та Андреаса Баадера), вона зажила особливо лихої слави. Ці терористи почали з підпалів крамниць, далі зайнялися викраденнями людей, підкладенням бомб і вбивствами. Серед жертв, яких вони викрали або вбили протягом кількох років, були такі провідні фігури західнонімецького істеблішменту, як голова Верховного суду Західного Берліна, кандидат у мери Західного Берліна, голова Дойче банку,

голова Західнонімецької асоціації роботодавців. Загроза насильства з боку лівих радикалів нависла навіть над більшістю самих німецьких лівих, і тому вони припинили підтримувати радикалів. Західнонімецький тероризм сягнув піку в період 1971–1977 років, а його апогей припав на 1977 рік, коли Андреас Баадер та двоє інших ватажків RAF вчинили самогубство в тюрмі після невдалої спроби терористів звільнити їх шляхом захоплення літака авіакомпанії «Люфтганза». Після цього прокотилися ще дві хвилі тероризму, а 1998 року RAF оголосила про саморозпуск.

Заколот німецьких студентів 1968 року іноді називають «успішним фіаско». Хоча студентам-екстремістам і не вдалося досягти своєї мети — замінити капіталізм іншою економічною системою та повалити демократичний уряд Західної Німеччини, вони досягли деяких своїх цілей опосередковано, бо частина їхніх планів була взята на озброєння урядом Західної Німеччини, а багато ідей сподобались основній масі німецького суспільства. Своєю чергою, деякі радикали 1968 року стали провідними фігурами західнонімецької партії зелених. Наприклад, Йошка Фішер з радикала, що жбурляв каміння, перетворився на любителя вишуканих костюмів та вин і став міністром закордонних справ Німеччини та віце-канцлером.

Традиційне німецьке суспільство було авторитарним як політично, так і соціально. Ці риси, притаманні йому ще задовго до диктатури Гітлера, проявилися в нацистському суспільстві провідною роллю так званого *Führerprinzip*, тобто принципу вождизму. Самого Гітлера офіційно величали фюрером, тобто вождем, і всі німці присягалися йому у беззастережній політичній вірності; від німецького народу під час правління нацистів вимагали соціального, а також політичного послуху лідерам у всіх сферах і на всіх рівнях життя.

Хоча приголомшлива поразка Німеччини у Другій світовій війні певною мірою дискредитувала авторитарну німецьку державу, стара еліта та її спосіб мислення збереглися і після Другої світової. Ось декілька неполітичних прикладів, на які я натрапив під час свого першого перебування в Німеччині 1961 року. В ті часи лупцювання дітей було поширеним явищем, і не лише

дозволялося, а й часто вважалось обов'язком батьків. Я працював в одному німецькому науково-дослідному інституті, директор якого абсолютно одноосібно вирішував кар'єрну долю 120 наукових співробітників закладу. Наприклад, щоб отримати в Німеччині посаду університетського викладача, потрібно захистити докторську дисертацію, і ця процедура називається габілітацією. Але мій директор дозволяв габілітацію лише одному зі 120 науковців на рік, причому вибирав цю персону особисто. Де б ви не перебували — на вулиці, у школі, у приватних чи громадських будівлях — скрізь можна було побачити таблички, які щось забороняли і вказували, як можна поводитися, а як — ні. Якось уранці один із моїх німецьких колег прибув на роботу розлючений, бо напередодні ввечері приїхав додому й виявив, що трав'яну галявинку біля багатоквартирного будинку, де гралися його діти, обгородили колючим дротом (який в Німеччині незмінно асоціюється з концентраційним табором). Коли чоловік пішов з'ясовувати стосунки з кербудом, той і не подумав вибачитися: «По траві ходити заборонено, але ці невиховані діти все одно по ній ходили, тому я визнав за необхідне позбавити їх цієї можливості, встановивши колючий дріт».

У ретроспективі можна сказати, що авторитарні стилі поведінки та авторитарні принципи в Німеччині почали змінюватися вже на час мого приїзду 1961 року та після нього. Відомим прикладом стала справа «Шпігеля» в 1962 році. Коли щотижневик «Дер Шпігель», який часто критикував національний уряд, опублікував статтю, що ставила під сумнів силу нового німецького війська (Бундесвера), Франц Йозеф Штраус, міністр оборони в уряді канцлера Аденауера, відреагував по-авторитарному нахабно, заарештувавши редакторів «Шпігеля» і захопивши їхні матеріали буцімто через підозру в державній зраді. Ці його дії спричинили величезне обурення в суспільстві, яке змусило уряд припинити переслідування журналістів, а самого Штрауса — піти у відставку. Проте Штраус все одно зберіг свій вплив, пропрацював прем'єром німецької землі Баварія з 1978 по 1988 рік і балотувався на посаду канцлера Німеччини в 1980 році (але зазнав поразки).

Після 1968 року ліберальні тенденції, які вже відчувалися до того, значно посилились. У 1969 році вони спричинили виборчу поразку консервативної партії, яка незмінно керувала Німеччиною протягом 20 років. У со-

ціальному плані Німеччина нині є значно ліберальнішою, ніж у 1961 році. Дітей уже не лупцюють, це навіть заборонено законом! Люди вдягаються більш неформально, роль жінки значно підвищилася (тут доречно згадати про Ангелу Меркель, яка вже тривалий час обіймає посаду канцлера Німеччини), значно частіше використовується неформальний займенник «ти» замість формального «ви».

Але щоразу, коли я буваю в Німеччині, мене вражають оті таблички з написом «заборонено» (verboten). Мої німецькі друзі з досвідом життя у Сполучених Штатах або характеризують Німеччину як країну, значно менш авторитарну порівняно з США, або, навпаки, розповідають жахливі історії про авторитарно-ієрархічні традиції сучасної Німеччини. Так само, коли я запитую американців, знайомих з німецьким життям з власного досвіду, вони дають мені один із цих двох варіантів відповіді — залежно від віку респондента. Молодші американці, народжені після 1970-х, які не знали Німеччини 1950-х років, інстинктивно порівнюючи сучасну Німеччину зі США, кажуть, що німецьке суспільство й досі є авторитарним. Але старші гості Німеччини, такі як я, яким довелося бачити цю країну наприкінці 1950-х, порівнюють сьогодишню Німеччину з Німеччиною 1950-х і стверджують, що вона стала значно менш авторитарною, ніж була. Гадаю, що кожне з цих тверджень правдиве.

Досягнення урядом у мирний спосіб цілей, задекларованих бунтівною молоддю в 1968 році, прискорилося після того, як канцлером Західної Німеччини став Віллі Брандт. Він народився 1913 року, був змушений тікати від нацистів через свої політичні погляди і провів воєнні роки в Норвегії та Швеції. В 1969 році він як голова Соціал-демократичної партії став першим представником лівих на посаді німецького канцлера після безперервного 20-літнього перебування при владі представників консервативних сил від Християнсько-демократичної партії Конрада Аденауера. Під керівництвом Брандта в Німеччині почалися соціальні реформи, за допомогою яких уряд втілював вимоги студентів зробити країну менш авторитарною та забезпечити рівні права жінок і чоловіків.

Однак найважливіші досягнення Брандта стосуються сфери міжнародної політики. Коли Західною Німеччиною керували консервативні лідери, її уряд відмовлявся офіційно визнати існування Східної Німеччини і наполягав на тому, що Західна Німеччина є єдиним легітимним представником німецького народу. ФРН не мала дипломатичних стосунків з жодною комуністичною країною, крім Радянського Союзу. Вона відмовлялася визнати де-факто втрату всіх німецьких територій на схід від річок Одер та Нейссе: Східної Пруссії та інших німецьких земель, які відійшли до СРСР та Польщі.

Брандт взяв на озброєння нову закордонну політику, яка поклала край усім цим відмовам. Він підписав угоду зі Східною Німеччиною і встановив дипломатичні стосунки з Польщею та іншими країнами Східного блоку. Він визнав лінію Одер—Нейссе кордоном між Польщею та Німеччиною, прийнявши таким чином незворотну втрату німецьких територій на схід від цієї лінії, включно з територіями, які довго належали Німеччині і були ключовими для німецької національної ідентичності, а саме Сілезії, Пруссії та Померанії. Це стало важливим кроком і водночас неприйнятно гіркою пігулкою для консервативної партії Християнсько-демократичний союз, яка оголосила, що скасує ці угоди, якщо після виборів 1972 року повернеться до влади. Але німецькі виборці підтримали необхідність такої гіркої пігулки, і партія Брандта перемогла на виборах 1972 року з іще більшим відривом.

Найдраматичнішим моментом кар'єри Брандта став його візит до столиці Польщі Варшави 1970 року. В Польщі протягом Другої світової війни загинула найбільша частка населення. На території країни розташовувалися два найбільших нацистських концтабори. Поляки мали всі підстави ненавидіти німців як нерозкаяних нацистів. Під час свого візиту до Варшави 7 грудня 1970 року Брандт побував у Варшавському гетто, де у квітні-травні 1943 року спалахнуло невдале повстання євреїв проти нацистської окупації. Перед великим натовпом поляків Брандт спонтанно став навколішки на знак покаяння перед мільйонами жертв нацистів і попросив у людей прощення за гітлерівську диктатуру й за Другу світову війну (фото 6.5) Навіть ті поляки, які продовжували недовірко ставитися до німців, змушені були належним чином оцінити цей незапланований

ваний, щирий і по-справжньому зворушливий акт. У сучасному світі ретельно зрежисованих і позбавлених емоцій дипломатичних заяв вчинок Брандта у Варшавському гетто вирізняється як унікальне й глибоко емоційне вибачення лідера однієї країни перед народом іншої країни, який сильно постраждав під час війни. Протилежною була поведінка лідерів інших держав, які й не подумали стати навколішки та попросити пробащення: американські президенти не переписали у в'єтнамців, японські прем'єр-міністри — у корейців і китайців, Сталін — у поляків та українців, де Голль — у алжирців тощо.

Політичні плоди вчинку Брандта у Варшавському гетто визріли для Західної Німеччини лише через 20 років, уже після того, як сам Брандт пішов з посади канцлера в 1974 році. У 1970-х та 1980-х роках канцлер Західної Німеччини не міг напругу зробити майже нічого, щоб наблизити час об'єднання Західної Німеччини зі Східною. Двоє канцлерів-наступників Брандта, Гельмут Шмідт з СДП та Гельмут Коль з ХДС, продовжували політику Брандта, спрямовану на торгівлю зі Східною Німеччиною, примирення зі східноєвропейськими країнами та розвиток добрих особистих стосунків з лідерами великих країн по обидва боки від залізної завіси. Сполучені Штати і Західна Європа дійшли висновку, що тепер Західній Німеччині можна довіряти як країні демократичній та надійному союзнику. Радянський Союз та його партнери зі Східного блоку усвідомили, що Західна Німеччина заслуговує тепер на поважне ставлення як крупний торговий партнер; що її вже не слід боятися як країни, від якої йде військова загроза або загроза територіальних претензій.

Угода Брандта, а також подальші угоди, укладені Шмідтом та Кодем між двома Німеччинами, дали змогу сотням тисяч західних німців побувати у Східній Німеччині, а невеликій кількості східних німців відвідати Німеччину Західну. Обсяги торгівлі між обома країнами зростали. Східні німці отримали можливість дивитися західнонімецьке телебачення. Це дало їм змогу порівнювати високий і ще зростаючий рівень життя у Західній Німеччині з падаючим рівнем життя у своїй країні. Економічні та політичні проблеми наростали також і в Радянському Союзі, якому було дедалі важче нав'язувати власну волю іншим країнам Східного блоку. На цьому тлі початком кінця Східної Німеччини стала подія, на яку ніяк не могли вплинути ані

Західна Німеччина, ані Східна: 2 травня 1989 року Угорщина, країна Східного блоку, відмежована на півночі від Східної Німеччини ще одною країною Східного блоку (Чехословаччиною), вирішила прибрати огорожу, яка відділяла її на заході від Австрії, демократичної країни Заходу, яка межувала із Західною Німеччиною. Коли чотири місяці по тому Угорщина офіційно відкрила ту ділянку свого кордону, тисячі східних німців скористалися цією можливістю втекти на Захід через Чехословаччину та Угорщину. (Дата офіційного відкриття кордону 11 вересня збіглася з датами піночетівського путчу 1973 року в Чилі й атаки на Світовий торговий центр у Сполучених Штатах 2001 року.) Невдовзі сотні тисяч східних німців вийшли на знак протесту проти свого уряду на вулиці Лейпцига та інших східнонімецьких міст. Східнонімецький уряд хотів був відреагувати, оголосивши, що невдовзі видаватиме дозволи на пряму подорож до Західної Німеччини. Але чиновник, який робив цю заяву по телевізору, помилився і сказав, що уряд дозволяє подорожувати до Західної Німеччини «негайно». Того вечора (9 листопада 1989 року) десятки тисяч східних німців скористалися можливістю і швидко перебралися до Західного Берліна, причому прикордонники не чинили їм жодних перепон.

Хоча тодішній західнонімецький канцлер Гельмут Коль і не мав стосунку до відкриття кордону, він знав, що цією можливістю слід користуватись обережно. У травні 1990 року він уклав угоду щодо об'єднання економіки та систем соціального забезпечення двох країн (але про політичне об'єднання ще не йшлося) — Західної та Східної Німеччини. Він доклав багато зусиль, щоб подолати небажання Заходу та Радянського Союзу дозволити об'єднання Німеччини. Наприклад, під час своєї надзвичайно важливої зустрічі з радянським президентом Горбачовим у липні 1990 року він запропонував Радянському Союзу великий пакет фінансової допомоги і переконав Горбачова толерантно поставитися не лише до возз'єднання Німеччини, а й до того, що возз'єднана Німеччина залишиться членом НАТО. Третього жовтня 1990 року Східну Німеччину було розформовано як державу, і територіальні одиниці приєдналася до західнонімецьких на правах нових земель (Bundesländer).

Тепер, коротко розглянувши історію повоєнної Німеччини, чи можемо ми проаналізувати її, застосувавши ту саму структуру, яку використовували для аналізу чотирьох країн у розділах 4 і 5? Бо історія післявоєнної Німеччини начебто сильно відрізняється. Усі чотири країни, розглянуті у розділах 2–5, зазнали лише однієї кризи, що вибухнула фактично в один день: прибуття комодора Перрі у японську гавань 8 липня 1853 року, радянський напад на Фінляндію 30 листопада 1939 року, путч Піночета 11 вересня 1973 року, а також спроба перевороту в Індонезії 1 жовтня 1965 року. На відміну від цих країн, у повоєнній Німеччині не було якогось одного приголомшливого домінантного катаклізму — натомість там поволі виникали проблеми, які накладалися одна на одну, триваючи з 1945 по 1990 рік. У наступному розділі ми побачимо, що в Австралії післявоєнні події також розвивалися за повільним німецьким сценарієм, відрізняючись від вибухового шаблону, який спостерігався у попередніх розділах. Чи правильно буде переносити термін «криза» з вибухових випадків на випадки довготривалі?

Взагалі чіткої межі, яка розділяла б ці два типи випадків, не існує: розбіжності між ними стосуються лише інтенсивності подій та явищ. Фактично Німеччина зазнала трьох різких ударів, а не одного. По-перше, її зруйнований стан на час капітуляції 8 травня 1945 року можна вважати найбільшою кризою з усіх, з якими зіштовхнулися країни, розглянуті у цій книзі. Двома наступними кризами було спорудження Берлінської стіни 13 серпня 1961 року і студентські заворушення, які тривали кілька місяців поспіль в 1968 році. З іншого боку, прибуття Перрі до Японії та путч Піночета в Чилі насправді не були неочікуваними ізолюваними подіями, які трапилися раптово. Натомість вони стали кульмінацією проблем, які тяглися багато попередніх десятиліть, а їх часткове подолання також тривало кілька десятиліть; ці два моменти стосуються і повоєнної історії Німеччини. Згодом ми побачимо, що чинники, характерні для так званої гострої національної кризи, охарактеризованої в розділах 2–5, подібні до чинників, характерних і для так званої повільної національної кризи, про яку йдеться в цьому та наступному розділах.

Тому я визнав за доречне розглянути обидва типи історій в межах однієї і тій самій схемі. Зокрема, історія повоєнної Німеччини є не лише ілюстра-

цією більшості чинників нашої схеми; вона екстремальною мірою описує чотири з них. Тому почнімо з обговорення цих чотирьох особливостей, а потім перейдемо до кількох особливостей менш екстремальних, але все одно значущих.

Перший аспект, в якому Німеччина є екстремальним прикладом, це географічні обмеження (табл. 1.2, чинник 12,) її здатності вдаватися до успішних і самостійних ініціатив; з цього обмеження випливає необхідність чекати на слушні нагоди, які можуть з'явитися в результаті дій інших держав. Із шести країн, розглянутих у розділах 2–7, лише Фінляндія може зрівнятися з Німеччиною щодо обмеження можливості вдаватися до самостійних кроків. Ця думка може спершу видатися абсурдною усім, хто звик уявляти собі Німеччину ХХ століття країною, яка чинить якраз навпаки: вдається до незалежних дій і реалізує сміливі військові ініціативи (в часи правління кайзера Вільгельма II та Гітлера), що зрештою призводять до двох світових воєн. Насправді ж дві світові війни лише підтверджують моє узагальнення: обидві закінчилися для Німеччини катастрофою, бо Вільгельм та Гітлер не чекали слушної нагоди, а натомість діяли імпульсивно, тож наслідки такої поспішності були жахливими.

Аби зрозуміти географічні обмеження німецьких ініціатив, достатньо поглянути на сучасну мапу на с. 204, а також на мапи новітньої історії Європи. Нині Німеччина має спільний кордон із дев'ятьма країнами (Нідерландами, Бельгією, Люксембургом, Францією, Швейцарією, Австрією, Чеською республікою, Польщею та Данією), а її узбережжя на Північному та Балтійському морях є відкритими для восьми інших країн (Великої Британії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Росії, Естонії, Латвії та Литви). Окрім того, після аншлюсу Австрії в 1938 році Німеччина отримала ще трьох сухопутних сусідів (Італію, Югославію та Угорщину), а Литва була її сухопутним сусідом з 1918 по 1939 рік. Загалом виходить, що Німеччина впродовж своєї новітньої історії мала 20 сусідів (якщо враховувати кожну державу в конкретний історичний момент, не додаючи повторно сусідів по той бік моря та колишніх чи сучасних держав-наступниць). З цих 20 країн 19 (крім Швейцарії) або нападали на Німеччину, або мали на своїй території німецькі війська (на постійній основі чи транзитом, як у Швеції), або ж самі ставали об'єктом нападу з боку Німеччини в період між 1866 та 1945 роками. П'ять із цих

20 держав були або залишаються світовими потугами (Франція, Росія, Імперія Габсбургів, Велика Британія та Швеція в минулому).

Німеччина не просто має багатьох сусідів. Більшість інших країн також мають сусідів, але відокремлені від них кордонами, які часто збігаються із захисними географічними бар'єрами. Але північна Німеччина розташована на пласкій Північноєвропейській рівнині (фото 6.6), не перерізаний жодними природними захисними бар'єрами: вона не має гірських хребтів (на кшталт Піренеїв, які відділяють Іспанію від Франції, або Альп, які півкільцем оточують Італію з півночі), а має лише вузькі річечки, що їх легко долали ворожі армії протягом всієї стародавньої та новітньої історії. (Навіть Рейн не був на шляху армій серйозною перешкодою.) Коли ми з дружиною (вона має польське походження) летіли з Берліна до Варшави, Марі з чорним гумором, який допомагав полякам зберегти здоровий глузд упродовж усієї їхньої історії, зазначила, поглянувши вниз на пласку рівнину, де Німеччина та Польща непомітно перетікали одна в одну: «Яка чудова місцевість для танкових боїв!» Вона подумала про танки Гітлера, які вторглися до Польщі в 1939 році. Але німець, міркуючи про історію своєї країни, подумав би натомість про всі ті армії, які вторгалися до північної Німеччини як зі сходу, так і з заходу, включно з військами Радянського Союзу та його союзників під час Другої світової, арміями Наполеона двісті років тому, а також іншими арміями в попередні часи.

Як на мене, географічне положення Німеччини, з усіх боків оточеної сусідами, було найважливішим фактором німецької історії. Звісно, що таке розташування мало і свої переваги: завдяки йому Німеччина стала перехрестям, на якому зосереджувалися торгівля, технології, мистецтво, музика та культура. Цинік зазначив би, що розташування Німеччини також полегшувало їй можливість вторгтися до багатьох країн під час Другої світової війни.

Політичні та військові вади, пов'язані з географічним положенням Німеччини, були величезними. Тридцятирічна війна, яка мала важливе значення для боротьби за релігію та владу між провідними країнами Західної та Центральної Європи в XVII столітті, відбувалася переважно на німецькій території, зменшивши тамтешнє населення на 50 % і завдавши такого економіко-політичного удару, що його наслідки відчувалися впродовж ще

двох століть. Німеччина стала останньою країною в Європі, яка пройшла процес об'єднання (1871), і для цього об'єднання знадобилося керівництво в особі високопрофесійного дипломата (Бісмарка), який мав унікальну здатність прогнозувати потенційну реакцію багатьох європейських держав. Для об'єднаної ж Німеччини військовим кошмаром був ризик війни на два фронти — проти західного сусіда (Франції) та сусіда східного (Росії); цей потенційний кошмар став реальністю і призвів до поразки Німеччини у двох світових війнах. Після Другої світової війни четверо сусідів Німеччини та Сполучені Штати розділили її на зони окупації. Задля возз'єднання уряд Західної Німеччини не міг вдіяти абсолютно нічого напрома: йому лишалося тільки чекати слушної нагоди, що виникла в результаті розгортання подій в інших країнах.

Усілякі географічні обмеження означали, що погане державне керівництво обернеться для Німеччини значно серйознішими й болючішими наслідками порівняно з країнами, менш обмеженими в географічному плані. Наприклад, те, що кайзер Вільгельм II з канцлерами та міністрами зажили недоброї слави своїми помилками та відсутністю реалізму, ще не означало, що Німеччина має монополію на поганих керманців: керівники Сполучених Штатів та Великої Британії також чимало відзначилися в цьому плані. Але океани, які оточують США та Велику Британію, були свого роду гарантією того, що дурне й недалекоглядне керівництво не обернеться для цих країн катастрофою, тоді як недолагість Вільгельма та його міністрів накликала біду на Німеччину під час Першої світової.

Керівну філософію успішних німецьких політиків можна підсумувати метафорою Бісмарка: «Треба завжди придивлятися, куди йде Господь шляхом світової історії, куди Він прямує. А потім слід хутко підскочити до Нього, вчепитися Йому в фалди і спробувати протриматися якомога довше». Саме такою була і стратегія канцлера Гельмута Коля в 1989–1990 роках, коли політичні події у Східній Німеччині та Радянському Союзі, спричинені ініціативами Віллі Брандта в 1969–1974 роках, створили сприятливі умови для возз'єднання Німеччини. Подібна стратегія в американському футболі називається «грати на результат». Така філософія була б немислимою для Британії в апогеї її імперської моці, вона і досі є немислимою для Сполучених Штатів (в іноземній політиці, а не в футболі). Навпаки: колись ініціативу

проявляла Британія, а тепер її проявляють Сполучені Штати, намагаючись нав'язати свою волю іншим країнам.

Ще один аспект, в якому Німеччина є екстремальним «випадком» серед досліджуваних у цій книзі країн, стосується самоспівчуття та схильності бачити себе жертвою чиїхось підступних дій (чинник 2). Ця тема є особливо повчальною, оскільки фактично Німеччина розділилась на дві частини, які по-різному відреагували на результати Першої та Другої світових воєн.

Станом на жовтень 1918 року, незадовго до кінця Першої світової, останній військовий наступ Німеччини на західному фронті провалився; армії союзників, посилені мільйоном новоприбулих американських військових, наступали, і неминуча поразка Німеччини стала лише питанням часу. Але німці відступали впорядковано, з боями, і союзникам ще не вдалося пробитись до кордонів Німеччини. Мирні переговори прискорилися бунтом на кораблях німецького військово-морського флоту та спалахами збройних повстань на німецькому суходолі. Це дозволило післявоєнним німецьким політичним агітаторам, найперше Адольфу Гітлеру, стверджувати, що Німеччина не зазнала військової поразки, що їй було завдано підлого «удару в спину» зрадливими цивільними політиками. Умови Версальського договору, накинуті Німеччині переможцями-союзниками, включно зі статтею про «провину за розв'язування війни», яка затаврувала Німеччину як агресора, відповідального за початок Першої світової, лише посилили невдоволення серед німців. У результаті, попри те що багато повоєнних німецьких істориків самі визнавали довоєнні політичні прорахунки Німеччини, які підвели її до війни на несприятливих умовах, серед повоєнного німецького загалу превалювала думка, що Німеччина стала жертвою, а її лідери не винні у тих лихах, які спіткали їхню країну.

А тепер порівняймо це почуття безневинної жертви після Першої світової з поглядами, які стали переважати в Німеччині після Другої світової війни. У травні 1945 року Німеччина зазнала поразки на всіх фронтах, вся територія була окупована союзницькими військами, і її капітуляція була

беззастережною. Жоден німець не міг заперечити, що Друга світова війна в Європі розпочалася винятково з вини Гітлера. Німці з часом дізнавалися про ту безпрецедентну жорстокість, яку проявляла адміністрація концтаборів та німецькі війська на східному фронті. Німецькі цивільні також постраждали — особливо від бомбардувань Гамбурга, Дрездена та інших великих міст, під час наступу радянських військ та впродовж етнічної чистки, коли їх після закінчення війни виганяли з прадавніх територій поляки, чехи, росіяни. За різними оцінками, радянський наступ призвів до втечі понад 12 мільйонів біженців, з яких загинуло понад 2 мільйони, а близько мільйона німкенів були згвалтовані.

Страждання, пережиті німецькими цивільними, набули в повоєнній Німеччині певного розголосу. Але, на відміну від Першої світової, настрої самоспівчуття та жертвовності не стали домінуючими після Другої світової війни. Частково це пояснювалося тим, що жахи, завдані німецьким цивільним поляками, росіянами та чехами, стали результатом жакіть, завданих німцями цим народам в недалекому минулому. Але нам не слід сприймати як належне те, що Німеччина відкинула роль жертви і взяла на себе відповідальність за Другу світову, бо такий підхід різко контрастує з роллю жертви, яку перебрали на себе німці після Першої світової та японці після Другої світової війни (розділ 8). Результатом такого зведення рахунків Німеччини з минулим стала нинішня вигода — надійніша безпека та кращі стосунки з колишніми ворогами порівняно з ситуацією, в якій опинилася Німеччина після Першої світової війни, а Японія — після Другої світової.

Розглянемо ще два пов'язані між собою приклади, коли Німеччина є екстремальним «випадком»: роль керівництва та здатність (або відсутність такої) до чесної самооцінки (чинник 7). Оскільки розташування Німеччини в центрі Європи хронічно загрожувало їй більшими проблемами та небезпеками у порівнянні з Британією та Сполученими Штатами, захищеними водними бар'єрами, то наслідки доброго чи поганого керівництва виявлялися в Німеччині більш виразно, ніж у зазначених країнах.

Серед лідерів, наслідки правління яких були негативними, Гітлер обіймає «почесне» перше місце у новітній світовій історії. Звісно, можна сперечатися, чи підштовхнула б Німеччину до війни навіть без Гітлера комбінація з надто жорсткого Версальського договору, краху німецької валюти в 1923 році та економічної депресії 1929 року з її масовим безробіттям. Можна також стверджувати, що Друга світова війна, розпочата Німеччиною без Гітлера, могла би протікати зовсім інакше. Його лихий розум, харизма, сміливість у міжнародній політиці та ненависть до євреїв не були притаманні багатьом німецьким лідерам-ревізіоністам тієї епохи. Попри початкові військові успіхи, нереалістична оцінка дійсності раз по раз штовхала Гітлера на конфронтацію зі своїми генералами й нав'язування їм власної волі, що зрештою призвело до поразки Німеччини. Серед його фатально нереалістичних рішень — оголошення війни Сполученим Штатам у грудні 1941 року, коли Німеччина уже перебувала в стані війни з Великою Британією та Радянським Союзом, а також ігнорування прохань його генералів дати наказ відступити німецьким військам, які потрапили в оточення під Сталінградом у 1942–1943 роках.

Друге місце після Гітлера в когорті поганого керівництва в німецькій історії посідає кайзер Вільгельм II, чие 30-річне правління завершилося зреченням та поразкою Німеччини в Першій світовій війні. Знову ж таки можна сперечатися з приводу того, чи розпочалася б Перша світова без Вільгельма. Проте вона цілком імовірно могла б мати інший перебіг, бо Вільгельм, як і Гітлер, був по-своєму неординарним діячем. Хоча Вільгельм і мав значно менше влади, ніж Гітлер, він призначав і знімав німецьких канцлерів, мав довіру більшості німців і командував збройними силами Німеччини. Він не був лихим, але мав нестійку психіку і схильність до нереалістичних хибних рішень, а також часто виявляв нечувану безтактність, яка створювала Німеччині зайві проблеми. Серед його численних політичних кроків, які призвели до втягування Німеччини в Першу світову війну на невигідних умовах і її еventуальної поразки, була відмова від продовження угоди Бісмарка між Німеччиною та Росією, що зробило Німеччину вразливою до описаного вище кошмару, породженого її географічним положенням, а саме до війни на два фронти — проти Франції та проти Росії.

Прикладом вдалого правління і реалістичної оцінки можливостей Німеччини стала політика Віллі Брандта, чие визнання Східної Німеччини та інших країн Східного блоку, угоди з Польщею та Радянським Союзом, а також визнання втрати Німеччиною своїх земель на схід від лінії Одер—Нейссе повернули навспак результати 20-літньої політики попередніх західнонімецьких урядів. Наступні канцлери Західної Німеччини продовжували політику Віллі Брандта, а тому можна дискутувати, чи до радикальних змін спричинилося саме його керівництво. Опозиційна партія ХДС продовжувала опонувати цій політиці кілька наступних років. Визнання Брандтом лінії по Одеру—Нейссе потребувало неабиякого реалізму та політичної мужності, яких бракувало його попередникам; а наступникам Брандта бракувало його харизми, завдяки якій його відвідини Варшавського гетто стали таким переконливим та незабутнім актом покаяння. Серед інших німецьких канцлерів після Другої світової війни своєю неординарністю й талановитістю також виділяються Конрад Аденауер, Гельмут Шмідт та Гельмут Коль. Загалом мене як американця вражає непозбутній здоровий глузд, притаманний усім німецьким канцлерам після Другої світової, тоді як у Сполучених Штатах цей період позначився кількома невдалими або нічим не примітними президентами.

Залишився ще один приклад вдалого німецького лідерства, яке радикально вплинуло на хід історії, — політика Отто фон Бісмарка, прем'єр-міністра Пруссії і тодішнього імперського канцлера Німеччини, який добився возз'єднання німецьких земель у 1871 році. На шляху до цього об'єднання стояли величезні перешкоди, а саме спротив дрібних німецьких князівств, протидія потужної сусідньої Австро-Угорської імперії та Франції, яку можна було усунути лише за допомогою війни; ще була віддалена потенційна загроза з боку Росії та Великої Британії, а також дражливе питання: як інкорпорувати в об'єднану Німеччину населення усіх її земель. Бісмарк був справжнім реалістом і цілком усвідомлював причини невдачі німецьких революцій 1848 року, добре знав про існування як внутрішньої, так і зовнішньої протидії німецькому об'єднанню, мав звичку діяти крок за кроком, починаючи з маленьких заходів і вдаючись до заходів потужніших лише тоді, коли маленькі не давали результату. Він був свідомий того, що здатність Пруссії ініціювати радикальні події

обмежувалася геополітичними рамками, що його політика мала полягати у вичікуванні слушної нагоди, після появи якої слід було діяти швидко й рішуче. Жоден німецький політик його покоління не міг зрівнятися з ним у політичній вправності. Бісмарка часто критикували за те, що не зростив достойного наступника і не зміг усунути німецькі проблеми, які через 24 роки після завершення його перебування на посаді канцлера спричинилися до Першої світової війни. Але мені видається несправедливим критикувати Бісмарка за помилки Вільгельма II і призначуваних ним міністрів та канцлерів. Бісмарка критикують також за начебто його войовничість, але навряд чи можна було б об'єднати Німеччину без тих трьох війн, які провів Бісмарк, причому три з них були вкрай нетривалими. (Для об'єднання Італії знадобилося чотири війни, але італійців чомусь ніхто не звинувачує у войовничості.) Добившись об'єднання Німеччини в 1871 році, після якого за її межами ще залишилися мільйони німецькомовних народів, Бісмарк виявив достатньо реалізму, аби зрозуміти, що він досяг максимуму можливого і що інші держави не терпітимуть подальшої німецької експансії.

Низку інших аспектів, що вписуються у структуру книги, спробую підсумувати більш стисло. Німеччина після Другої світової війни може слугувати прикладом вибіркових змін (чинник 3). З усіх розглянутих країн, Німеччина зазнала найбільших змін, які стосувалися її політичних кордонів. Вона докорінно переоцінила своє нацистське минуле. Вона здійснила кілька значущих соціальних змін, в першу чергу таких, що стосуються авторитаризму та статусу жінок. Однак багато засадничих цінностей традиційного німецького суспільства, таких, зокрема, як державна підтримка мистецтв, державне фінансування загальнонаціональної системи охорони здоров'я, пенсійне забезпечення, перевага спільних інтересів громади над правами індивіда, зазнали лише незначних змін. Кожного разу, коли я, американець, повертаюся до Німеччини, мене дивує, що навіть у невеличких німецьких містах є оперні зали, що мої німецькі друзі старшого віку можуть дозволити собі спокійне та стабільне життя після

виходу на пенсію, що села й досі зберігають свій місцевий колорит (бо згідно з правилами забудови стиль даху кожного будинку має відповідати місцевому стилю).

У новітній німецькій історії підтримка з боку різних країн була вельми різною залежно від місця і часу (чинник 4). Після 1948 року американська допомога в рамках Плану Маршалла та її мудре використання керівництвом Західної Німеччини уможливили в ФРН так зване «економічне диво». З іншого боку, зворотний процес, тобто стягнення економічних репарацій, підірвав економіку Східної Німеччини після Другої світової та німецької Веймарської республіки після Першої світової війни.

Сильна національна ідентичність Німеччини допомогла їй пережити спустошення, окупацію та розчленування (чинник 6). (Поширена думка, що німці мають занадто сильну національну ідентичність.) Ця національна ідентичність та гордість ґрунтуються на всесвітньо відомій німецькій музиці, образотворчому мистецтві, літературі, філософії та точних науках; об'єднавчою ланкою є також німецька мова, впорядкована у здійсненому Мартіном Лютером перекладі Біблії; вона стала свого роду дахом, під яким співіснують місцеві діалекти німецької. У цьому контексті слід також назвати спогади про спільну історію, які і досі дають німцям змогу ідентифікувати себе єдиним народом попри століття політичної роздробленості.

Країна є зразком терплячості, породженої колишніми поразками та початковими невдачами (чинник 9), а також впевненості в собі, породженої колишніми успіхами (чинник 8). Вона оговталась і відбудувалася після поразок у двох світових війнах. Її успіхи, досягнуті завдяки терплячості, — це об'єднання попри вкрай несприятливі умови в 1871 році, возз'єднання (знову ж таки, в несприятливих умовах) 1990 року, а також повоєнне економічне диво.

Розвиток подій у повоєнній Німеччині супроводжувався як внутрішніми спонукальними чинниками, так і зовнішніми. Внутрішні чинники на кшталт студентських заворушень 1968 року підштовхували Німеччину до подолання власного нацистського минулого. А зовнішні чинники, як от відкриття Угорщиною свого кордону з Австрією в 1989 році та занепад Радянського Союзу, уможливили процес возз'єднання.

Щодо проблем, які стосуються загальнонаціональної кризи і не мають прямих паралелей із кризою особистісною, Німеччина є вельми виразним прикладом можливості примирення з колишніми супротивниками. Визнання і засудження Німеччиною свого нацистського минулого, продемонстровані Брандтом у Варшавському гетто, уможливили відносно безконфліктні й чесні стосунки Німеччини з її сусідами Польщею та Францією — на відміну від повоєнних стосунків Японії з Кореєю та Китаєм (розділ 8). Ще одне питання стосується конкретно загальнонаціональної кризи: чим була спричинена радикальна зміна — революцією чи еволюцією? Сучасна Німеччина пережила три революції або ж повстання (два з них, судячи з безпосередніх результатів, закінчилися невдачею): невдала революція 1848 року, яка мала на меті об'єднання й демократизацію, повстання 1918 року, в результаті якого вдалося повалити кайзера, та студентські заворушення 1968 року, метою яких була спроба насильницької зміни німецького суспільства, економічної системи та форми урядування. Пізніше багато цілей, декларованих студентами-революціонерами, були досягнуті еволюційним шляхом. Радикальної зміни — возз'єднання — також було досягнуто в мирний спосіб.

Цікаво, що новітня німецька історія дає чотири приклади інтервалів у 21–23 роки між нищівною поразкою та вибуховою реакцією на цю поразку. Ось ці чотири приклади: 23-річний інтервал між невдалою революційною спробою об'єднання в 1848 році та вдалим об'єднанням 1871 року, 21-річний інтервал між нищівною поразкою в Першій світовій війні та спалахом Другої світової в 1939 році, коли цю поразку невдало спробували повернути навспак, 23-річний інтервал між нищівною поразкою 1945 року в Другій світовій війні та революційними виступами 1968 року студентів, які народилися близько 1945 року, нарешті, 22-річний інтервал між студентськими бунтами 1968 року та возз'єднанням 1990 року. Зрозуміло, що між цими чотирма групами подій існують великі розбіжності і що у визначенні цих інтервалів велику роль відіграли зовнішні чинники, в першу чергу ті, що стосуються інтервалу між 1968 та 1990 роками. Але, як на мене, ці паралелі криють у собі один важливий момент: 21–23 роки — це приблизно одне покоління людей. 1848-й, 1918-й та 1968-й були роками вирішального досвіду для тодішніх молодих, але вже

дорослих людей, які два десятиліття по тому стали керманічами своєї країни і нарешті отримали змогу завершити (1871, 1990) або повернути навспак (1939) отой вирішальний досвід, якого вони набули в молодості. У студентських заворушеннях брали участь не досвідчені політики віком 40–50 років, а недосвідчені радикали, яким було по двадцять з гаком. Як висловився один мій німецький приятель, учасник подій 1968 року, «без 1968-го не було б 1990-го».

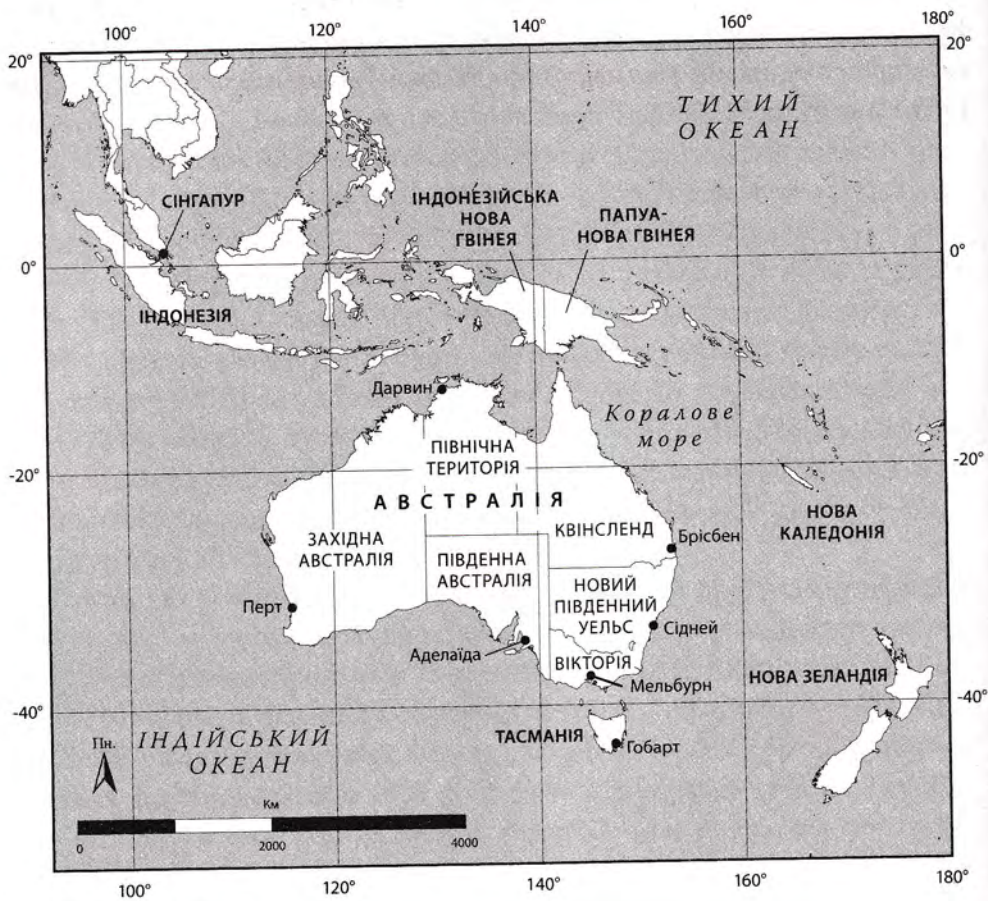

Рис. 7. Мапа Австралії

РОЗДІЛ 7

АВСТРАЛІЯ: ХТО МИ ТАКІ?

Поїздки до Австралії — Перші кораблі й аборигени —
Перші іммігранти — Рух до самоврядування —
Федерація — Протидія імміграції — Перша світова
війна — Друга світова війна — Послаблення зв'язків —
Кінець «Білої Австралії» — Структура кризи

Уперше я відвідав Австралію 1964 року, невдовзі перед тим проживши чотири роки у Великій Британії. Тоді Австралія вразила мене: вона була більш британською, ніж сама Британія, вона була Британією минулого, що застигла у часі. Міський ландшафт Сіднея, найбільшого міста країни, на кожному кроці нагадував мені Лондон: Сідней мав свій Гайд-Парк, свою станцію Кінгз-Кросс і свою Оксфорд-стріт — точнісінько, як у Лондоні. Переважна більшість австралійців були не лише білими, а білими британцями. Австралійські харчі до нудоти нагадували традиційно британські: ритуальне смажене м'ясо в неділю; у величезній кількості крамниць — смажена риба і картопля фрі; незмінна баночка маргарину Vegemite — австралійського аналога британського Marmite. Було повно барів у британському стилі, де одне приміщення призначалося винятково для чоловіків, а друге (так званий дамський зал) — для чоловіків і жінок. Час роботи цих закладів жорстко обмежувався, як і в тодішніх британських барах. Альтернативою

традиційним британським були переважно італійські, грецькі, іноді китайські ресторани.

Відтоді я побував в Австралії з десятків разів, тож мав змогу спостерігати, як вона змінювалася. Символом цих змін для мене стало те, що я побачив там в 2008 році, коли зі своїм сином Джошуа приїхав до Австралії, щоб провести семестр у Квінслендському університеті в Брісбені. Йдучи студмістечком, я відчув, що потрапив не до Австралії, яку знав колись, а до Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, бо багато студентів, яких ми зустрічали, були азіатами. Австралія більше не була переважно білою і британською.

В 1964 році фундаментальна реалія австралійського суспільства полягала у тривалому протиріччі між географічним розташуванням Австралії, з одного боку, та складом її населення і емоційно-культурними зв'язками — з іншого. Населення Австралії та її національна ідентичність були переважно британськими (фото 7.1). Однак Австралія розташована майже за півсвіту від Британії — в південній, а не в північній півкулі, на відстані 8–10 часових зон у східному напрямку. Австралійський ландшафт з його кенгуру, ссавцями, що відкладають яйця, гігантськими зимородками кукабарра, великими ящірками, евкаліптами та пустелями є найдивовижнішим (і найменш британським) ландшафтом серед ландшафтів усіх континентів, заселених людьми (фото 7.2). Географічно Австралія розташована значно ближче до Китаю, Японії та інших східно-азійських країн, ніж до Європи, і в 50 разів ближче до Індонезії, ніж до Великої Британії. Однак, прогулюючись австралійськими вулицями в 1964 році, я не бачив жодних ознак її географічної близькості до Азії.

Але коли я привіз Джошуа до Брісбена 44 роки по тому, сусідство Азії стало очевидним завдяки великій кількості азіатів (фото 7.3), а також японських, тайванських та в'єтнамських ресторанів. Офіційна політика «Білої Австралії», яка забороняла в'їзд азійським іммігрантам, а також неофіційна політика, що віддавала перевагу британцям, а не білим європейцям, канула в Лету. Проте мовою Австралії досі є англійська, королева Великої Британії досі є символічною главою держави, а прапор Австралії досі містить зображення прапора Британії. Австралія — чудовий край, що займає перші місця в рейтингу найбажаніших для проживання країн, де

населення найбільше задоволене своїм життям, а тривалість життя є однією з найбільших у світі. Це одна із тих країн, до яких я серйозно подумував перебратись. Австралія — британська і водночас не британська. Що ж спричинило ці вибіркові зміни за ті десятиріччя, впродовж яких я відвідував Австралію?

Ознайомившись з історією Австралії на наступних сторінках, поміркуйте про те місце, що його вона посідає серед інших п'яти країн, кризи яких ми досліджували. Подібно до Німеччини, розглянутої в попередньому розділі, і на відміну від чотирьох країн, описаних у розділах 2–5, Австралія зазнала кризи, яка не вибухнула протягом одного дня. (Щоправда, важливим чинником були три збройних напади японців протягом 71 дня в 1941–1942 роках.) Але австралійська криза, подібно до німецької, значною мірою була спричинена Другою світовою війною. Як в Німеччині, так і в Австралії війна довела, що традиційні національні сценарії виходу з кризи стали неефективними, але її вплив мав для Німеччини більш катастрофічні (і більш переконливі) наслідки, ніж для Австралії. Основним питанням для австралійців, причому значно більшою мірою, ніж для мешканців будь-якої іншої країни, розглянутої в цій книзі, стало питання національної ідентичності: *хто ми такі?* Друга світова війна підштовхнула австралійців до усвідомлення того, що їхнє глибоко вкорінене уявлення про свою країну як про другу Британію, розташовану на протилежному боці планети, стає старомодним і вже не відповідає тим обставинам, в яких опинилася Австралія. Проте однієї лише війни було недостатньо, щоб змінити уявлення австралійців про себе та свою країну.

Навіть один конкретний індивід не відразу спроможеться дати відповідь на запитання «хто я такий?» А для цілої країни, в якій проживають мільйони людей, розділених на групи з різними поглядами на свою ідентичність, знадобиться значно більше часу, щоб з'ясувати, «хто ми такі». Тому не дивно, що австралійці й досі намагаються розібратися з цим питанням. Це здається парадоксальним, але, хоча подолання кризи в Австралії відбувалося повільно — настільки повільно, що багато австралійців навіть не вважали це кризою, — Австралія є єдиною серед досліджуваних нами шести країн, в якій реалізувався найширший комплекс взаємопов'язаних змін, запроваджених протягом надзвичайно короткого періоду часу (19 днів у грудні

1972 року). Ці та інші події видаються мені значущими для історії Австралії, яку ми стисло розглянемо на наступних сторінках.

Приблизно через 50 тисяч років після того, як Австралію заселили предки австралійських аборигенів, у січні 1788 року на одинадцяти кораблях, які вирушили із Британії, туди прибули перші європейські поселенці. Ту флотилію британський уряд послав не тому, що вважав Австралію чудовим місцем, привабливим для британських поселенців, а тому, що в Британії різко збільшився контингент каторжників, яких хотіли спекатися, відправивши їх якомога далі. Як підходящі віддалені території були названі Австралія та тропічна Західна Африка, але невдовзі з'ясувалося, що остання небезпечна для європейців через тропічні хвороби. Австралія ж начебто пропонувала численні вигоди: вона була розташована значно далше, ніж Західна Африка; відомостей про її небезпечність для європейців не існувало (і вона справді виявилася переважно безпечною); до того ж Австралія могла стати потенційною тихоокеанською базою для британського ВМФ, торгових та китобійних суден, а також для постачальників деревини та льону. Тому вибрали Австралію, саме ту місцевість, де згодом виникло місто Сідней.

Так званий перший флот складався з 730 каторжників, їхніх охоронців, адміністраторів та офіцера британського ВМФ — губернатора. За першим флотом припливли інші, з новими партіями каторжників, яких оселили на території сучасного Сіднея та в інших чотирьох місцях Австралійського континенту. Невдовзі до каторжників та охоронців приєдналися вільні британські поселенці. Проте навіть 32 роки потому, в 1820 році, європейське населення Австралії складалося з 84 % каторжників та колишніх каторжників, і їх відправка з Британії до Австралії тривала аж до 1868 року. Вижити й розбагатіти в далекій Австралії було важко, тому сучасні австралійці, чіми предками були каторжани, вважають це чимось на кшталт почесної відзнаки і не соромляться свого походження — так само, як не соромляться своїх предків нащадки поселенців, що прибули до Америки на кораблі «Мейфлауер» у 1620 році.

Прогнозувалося (причому правильно), що каторжани та поселенці втратять багато часу, перш ніж навчаться вирощувати достатню кількість харчів у нових умовах. Тому перший флот привіз із собою партію продовольства, яке Британія продовжувала завозити до Австралії ще до 1840 року. Минуло кілька десятиліть, перш ніж австралійці змогли відправити до Британії першу значну партію експортного товару. Спочатку це були продукти полювання на китів та тюленів; потім, починаючи з 1830-х років, — овеча вовна; далі — золото, видобуте під час золотої лихоманки, яка розпочалася 1851 року; а коли в 1880-х з'явилися судна-рефрижератори, то стало можливим транспортувати до далекої Британії м'ясо і масло. Нині третину всієї світової вовни отримують з численного овечого поголів'я Австралії, де на кожну людину припадає п'ять овець. А після Другої світової війни в економіці країни почав домінувати видобуток мінералів, якими природа щедро наділила цей континент: Австралія є провідним світовим експортером алюмінію, вугілля, міді, золота, заліза, свинцю, магнію, срібла, вольфраму, титану та урану.

Поза межами цієї стислої розповіді про європейське заселення Австралії, яке розпочалося 1788 року, залишилася доля австралійських аборигенів, які заселили цей континент значно раніше. В інших британських колоніях, таких як США, Канада, Індія, Фіджі та Західна Африка, британські колоністи розв'язували проблеми співіснування з автохтонним населенням або здійснюючи мирні переговори з місцевими вождями та князьками, або застосовуючи збройну силу, посилаючи британські війська проти місцевих озброєних загонів та племінних військових формувань значних розмірів. Однак ці методи були неефективними в країні, де суспільна організація аборигенів являла собою невеликі групи без озброєних загонів, без вождів і князів. Аборигени вели кочовий спосіб життя і не мали постійних поселень. Тож для європейських поселенців це означало, що землею аборигени «не володіли».

Європейські поселенці просто забирали в аборигенів землю, без переговорів і виплати компенсації. Воювати з «військами» аборигенів не довелося; лише іноді відбувалися напади на невеликі групи аборигенів або з боку невеликих груп аборигенів. Подеколи напади на аборигенів були спровоковані тим, що ті вбивали овець, вважаючи їх дикими тваринами на кшталт

кенгуру, на яких звикли полювати. У відповідь на це європейські поселенці вбивали аборигенів; останнє масштабне вбивство (загинули тридцять два аборигени) сталося відносно недавно — в 1928 році. Коли британський губернатор віддав під суд і наказав повісити європейців, які убили аборигенів, австралійська громадськість масово виступила на захист цих осіб, а в лондонському міністерстві колоній збагнули, що не зможуть вдіяти нічого, щоб заборонити своїм підданам у далекій Австралії робити те, що їм заманеться, у тому числі й убивати автохтонне населення.

Через те, що аборигени були мисливцями-збиральниками, а не осілими землеробами, білі австралійці зневажливо ставилися до них як до людей примітивних. Мене й досі дивує, наскільки поширеною є ота зневага до аборигенів навіть серед високоосвічених австралійців. Один австралійський сенатор заявив: «Немає наукових свідчень того, що абориген взагалі є людиною». У міру того, як чисельність аборигенів падала в результаті хвороб, убивств та вигнання з землі, білі австралійці дійшли висновку, що ці люди вимирають. Один австралійський єпископ писав: «Аборигени щезають. Через покоління, а в кращому випадку — через два, остання темношкіра людина [себто абориген] притулиться своїм обличчям до теплої матері-землі... Місіонерам тільки й залишиться, що підкласти подушку, аби цій народності легше було померати...»

Насамкінець аборигенам заборонили одружуватися з немісцевими жителями без урядової згоди. В 1930-х роках було запроваджено вкрай суперечливу політику, згідно з якою змішаних дітей від аборигенів і білих, а також лише аборигенів силоміць забирали з домівок і відправляли на виховання до дитбудинків начебто для їхнього ж блага. У 1990-х роках виник рух, метою якого було спонукати білих австралійців до визнання своєї провини перед аборигенами, проте він наштовхнувся на сильний опір. Прем'єр-міністр Кевін Радд у 2008 році таки висловив офіційне вибачення, проте прем'єр-міністр Джон Говард заперечив: «Австралійців нинішнього покоління не слід змушувати визнавати провину за чийсь дії в минулому і за політику, на яку вони не мали жодного впливу».

Коротше кажучи, політика «Білої Австралії», здійснювана Британською Австралією, була спрямована не лише проти небілих потенційних іммігрантів із заморських країн. Вона була спрямована і проти небілих корінних ав-

стралійців, на землі яких іммігрували британські поселенці, право яких на ці землі заперечувалося і які (як сподівалося багато білих поселенців) невдовзі мали вимерти.

У перші десятиліття існування Австралійської колонії вільні поселенці та каторжани прибували з Британії (а також з Ірландії, яка на той час була частиною Великої Британії). Перша велика група іммігрантів небританського походження прибула до Південної Австралії 1836 року. Ця колонія була заснована не як поселення для каторжан, а як компанія-забудовник, що ретельно відбирала у Європі майбутніх переселенців. Серед них були німці-лютерани, що прагнули релігійної свободи, яка, як мотив до імміграції, була більш притаманною для ранньої історії Сполучених Штатів, а не Австралії. Ті німецькі іммігранти були білими й добре навченими, вони займалися городництвом та виноградарством, швидко адаптувалися до австралійських умов і створювали мінімум проблем. Значно більш суперечливим було прибуття у 1850-х роках десятків тисяч китайців, приваблених (разом із багатьма європейцями та американцями) першою австралійською золотою лихоманкою. Цей наплив спричинив останнє використання британських військ в Австралії — для придушення бунтів, під час яких натоптив та грабував китайців і навіть скальпував їх.

Третю хвилю небританських іммігрантів спричинив розвиток цукрових плантацій у Квінсленді на початку 1860-х років. Робітники, які працювали на плантаціях, були вихідцями з Нової Гвінеї, інших островів Меланезії, а також з Полінезії. Деякі з них погоджувалися на переїзд добровільно, однак багатьох викрадали з їхніх островів під час рейдів, які часто супроводжувалися вбивствами (ця практика називалася «вербунком чорних птахів», через те що острів'яни мали темну шкіру). Коли згодом у німецькій та австралійській Новій Гвінеї також запровадили плантації (переважно кокосових пальм), цю австралійську методу використовували для завезення туди робітників з тихоокеанських островів. Практика вербування робочої сили зберігалася в Новій Гвінеї до другої половини ХХ століття: один австралієць, якого я зустрів 1966 року в австралійській частині Нової Гвінеї,

розповів мені, що займається вербуванням робочої сили, але при цьому довго пояснював, що робить це винятково на добровільній основі і виплачує робітникам-добровольцям готівкові премії. Цей вербувальник гордо зазначав, що він — не якийсь там викрадач «чорних птахів» (цей термін тоді ще використовувався) на відміну від інших вербувальників-конкурентів, які й досі цим займалися. Та незалежно від того, як прибували робітники на австралійські цукрові плантації — добровільно чи примусово, вони не зменшували відсотка білого населення, бо їх залучали на умовах контрактів з фіксованим терміном перебування, а коли термін спливав, видворяли з Австралії.

Ще однією нечисленною групою небританських іммігрантів були вихідці з Індії, тогочасної британської колонії. Незважаючи на ці скромні за масштабами групи прибульців з Німеччини, Китаю, тихоокеанських островів та Індії, Австралія проводила політику, в результаті якої залишалася переважно британською й білою аж до повоєнного періоду після Другої світової війни.

Американці, знайомі з історією Сполучених Штатів, дивуються, наскільки різними способами американські та австралійські колонії Британії відмежувалися від своєї метрополії. Американські колонії вибороли незалежність, об'єдналися в союз і після семи років революційної війни розірвали всі політичні зв'язки з Британією попри сильну протидію британського війська. Щороку 4 липня, в річницю підписання Декларації незалежності США, американці святкують День незалежності, який вважають одним із найбільших щорічних свят. На відміну від США, Австралія не визнає й не святкує дня незалежності, бо такого свята в її календарі немає. Австралійські колонії здобули право на самоврядування без будь-яких заперечень з боку Британії і ніколи повністю не розривали з нею зв'язків. Австралія й досі пов'язана з Великою Британією членством у Співдружності націй, вона й досі визнає британського суверена номінальним головою своєї держави. Чому ж послаблення або розрив зв'язків з Британією відбувався так по-різному в Австралії та Сполучених Штатах?

Причин було кілька. Одна з них полягала в тому, що Британія засвоїла урок своєї вельми затратної поразки під час Американської революції, змінила політику стосовно своїх білих колоній і з готовністю надала право на самоврядування Канаді, Новій Зеландії та Австралійським колоніям. Фактично, Велика Британія надала Австралії право на самоврядування з власної ініціативи, ще до того, як австралійці встигли попросити про це. Другою причиною була значно більша відстань від Британії до Австралії, ніж від Британії до східного узбережжя Сполучених Штатів. Першому флоту знадобилось аж вісім місяців, аби добратися до Австралії, і після того всю першу половину XIX століття час перебування суден у дорозі коливався від півроку до цілого року. Така повільність комунікації не давала можливості лондонському міністерству колоній здійснювати над Австралією жорсткий контроль; право винесення рішень та ухвалення законів делегували спершу губернаторам, а потім самим австралійцям. Саме цим пояснюється, наприклад, той факт, що ціле десятиліття, з 1809 по 1819 рік, британський губернатор австралійської колонії Новий Південний Уельс не завдавав собі клопоту поставити до відома Лондон про нові закони, які сам затверджував.

Третьою причиною різниці між ходом історії в Австралії та Сполучених Штатах стало те, що британському колоніальному уряду доводилося розміщати й оплачувати утримання у своїх американських колоніях велике військо. Це військо служило для захисту колоній від французької армії, яка була розквартирована в Канаді і конкурувала за контроль над Північною Америкою, а також від гірше озброєних, але все одно грізних і численних племен американських індіанців під централізованим провідом вождів. На відміну від Північної Америки, жодна європейська держава не виступала конкурентом Британії в Австралії і не заважала їй колонізувати цей континент, тоді як аборигенів там було мало, вогнепальної зброї та централізованого керівництва вони взагалі не мали. Тому у Британії ніколи не виникала потреба розміщувати в Австралії ціле військо і стягувати з австралійців великі податки задля його утримання, тоді як досить значні податки, що їх стягували з американських колоній, навіть не радячись з ними, стали безпосередньою причиною Американської революції. Останній невеликий контингент британських військ був виведений з Австралії в 1870 році, причому з ініціативи самих британців, а не під тиском австралійців. Іще од-

ним чинником стало те, що австралійські колонії Британії, на відміну від її американських колоній, були для неї надто збитковими і малозначущими, щоб вона приділяла їм багато уваги. Американські ж колонії були багатими і вважалися спроможними платити Британії податки. Значно прибутковішими та важливішими для Британії були такі її колонії, як Канада, Індія, Південна Африка та Сінгапур. І, насамкінець, як я докладніше розповім про це нижче, основні британські поселення в Австралії довгий час залишалися окремими колоніями зі слабкою взаємною координацією.

Події, в результаті яких Австралійські колонії здобули право на самоврядування, розгорталися таким чином. У 1828 році, через 40 років після прибуття першого флоту, Британія започаткувала призначувані (не виборні) законодавчі ради у своїх двох найдавніших Австралійських колоніях — Новому Південному Уельсі й Тасманії. На зміну цим призначуваним радам прийшов перший частково обираний представницький уряд австралійських колоній (у Новому Південному Уельсі). В 1850 році Британія написала для Австралійських колоній конституцію, а послідувачі конституції з поправками залишали за метрополією право рішень у таких сферах життя, як оборона, покарання за державну зраду і натуралізація, а також теоретичне право скасовувати будь-який закон, що його ухвалила колонія. Утім, на практиці Британія рідко користувалася ними. На кінець XIX століття залишилося тільки одне право, перманентно застережене за Британією, — це контроль над австралійською зовнішньою політикою.

На додачу до застережених прав Британія протягом всього XIX століття продовжувала надавати Австралії важливі послуги, які в іншому разі країні¹ довелося б забезпечувати самій. Однією з цих послуг був військовий захист, забезпечуваний британськими військовими кораблями, оскільки деякі європейські держави, а також Японія та Сполучені Штати стали проявляти наприкінці XIX століття дедалі більшу активність в басейні Тихого океану. Ще однією «послугою» були губернатори, яких Британія посилала до своїх австралійських колоній. Ці губернатори не були такими собі ненависними тиранами, силоміць надісланими могутньою Британією своїм австралійським колоніям. За загальним визнанням, вони відігравали ключову роль в австралійському самоврядуванні, де часто траплялися патові ситуації. Призначуваним з Британії губернаторам нерідко доводилося долати роз-

біжності між верхньою та нижньою палатами законодавчого органу колонії, виступати посередниками під час формування парламентських коаліцій і вирішувати, коли слід розпустити парламент і призначити нові вибори.

Донині я розповідав про історично виниклі австралійські колонії так, наче вони були прямими предтечами сьогоденної об'єднаної Австралії. Насправді ж країна утворилася з шести окремих колоній — Нового Південного Уельсу, Тасманії, Вікторії, Південної Австралії, Західної Австралії та Квінсленда, між якими контактів було значно менше, ніж між американськими колоніями, які згодом стали штатами США. Обмеження контактів обумовлювалося географією Австралії, континенту з нечисленними шматками продуктивної території, розділеними великими проміжками пустелі та іншими землями, непридатними для сільського господарства. Лише в 1917 році всі п'ять столиць на австралійському суходолі були сполучені залізницею. (Шоста столиця, Гобарт в Тасманії, так і не була з ними сполучена з тієї простої причини, що Тасманія — це острів на відстані 130 миль від Австралійського материка.) В кожній колонії була своя ширина залізничної колії — від 3 футів 6 дюймів до 5 футів 3 дюймів, і через це потяги не могли потрапити з однієї колонії до іншої. Подібно до незалежних країн, австралійські колонії відгороджувалися одна від одної захисними митними бар'єрами, споруджували митниці, які стягували на кордонах ввізні мита. В 1864 році на кордоні Нового Південного Уельсу і Вікторії мало не спалахнув збройний конфлікт. Шість колоній об'єдналися в одну країну лише в 1901 році, через 113 років після прибуття до Австралії першого флоту.

Спершу колонії виявляли мало зацікавленості в об'єднанні. Поселенці вважали себе спочатку заморськими британцями, а потім — мешканцями Вікторії або Квінсленда, але не австралійцями. Певний інтерес до федеративного об'єднання з'явився лише наприкінці XIX століття, коли Японія зміцнила свою військову потугу, а Сполучені Штати, Франція та Німеччина поширили свою експансію на Тихоокеанський басейн і анексували групи тихоокеанських островів, через що виникла потенційна загроза колоніям Британії в Тихому океані. До першої федеративної ради «Австронезії»,

скликаної 1886 року, увійшли представники британських колоній Нова Зеландія та Фіджі, але з шести колоній, які утворили нинішню Австралію, представлені були лише чотири.

Хоча перший проект федеративної конституції Австралії був готовий ще 1891 року, офіційно про створення об'єднаної Співдружності Австралії було оголошено 1 січня 1901 року. В преамбулі до цієї конституції йшлося про згоду «об'єднатися в одну непорушну федеративну Співдружність під короною Сполученого королівства Великої Британії та Ірландії» з федеративним генерал-губернатором, призначуваним Британією, за умови, що рішення Верховного Суду Австралії можуть бути оскаржені в Таємній Раді Великої Британії (аналог британського Верховного Суду). Уявіть собі подібні статті в Конституції Сполучених Штатів! Конституція Австралії свідчила, що австралійці й досі були вірними британській короні, а це означало «готовність поділяти спільні цінності — верховенство права, свободу преси, захист індивідуальних вольностей, сподівання на захист з боку тодішньої супердержави у вигляді її військово-морського флоту, спільну гордість за приналежність до імперії, над якою ніколи не заходить сонце, і навіть любов до персони королеви Вікторії» (Френк Велш, «Австралія», с. 337). На затвердженому у той час прапорі, який і донині залишається австралійським національним прапором, було зображено британський прапор (Юніон Джек), обрамлений сузір'ям Південний Хрест, яке можна спостерігати у південній півкулі (фото 7.4)

Під час обговорення федеративної конституції австралійці дискутували щодо багатьох аспектів, але в одному залишалися одноставними: у своєму прагненні не впускати до Австралії представників усіх небілих народів. Наведена нижче цитата ілюструє погляди тодішніх австралійців на необхідність збереження «Білої Австралії». У 1896 році в мельнбурнській газеті Age писалося: «Ми прагнемо бачити Австралію домівкою великої й однорідної білої раси, повністю вільної від проблем, які кинули Сполучені Штати у вир громадянської війни... безглуздо буде захищати наших робітників від дешевої праці злидарів з Далекого Сходу, якщо ми самі впускатимемо їх до себе».

Одним із перших законів нової Австралійської Федерації в 1901 році став «Закон про обмеження імміграції», ухвалений за згодою всіх політичних партій, метою яких було зберегти Австралію білою. Цей закон забороняв імміграцію проституток, безумців, хворих на огидні хвороби, а також кримінальників (попри те, що Австралія виникла саме як «звалище» для кримінальників). Закон забороняв також імміграцію чорних та азіатів і проголошував, що австралійці мають стати «єдиним народом і таким залишатися й надалі — без домішок інших рас». Один австралійський профспілковий лідер стверджував: «Наплив чужинців настільки знизить середній рівень нашої спільноти, що невдовзі соціальне законодавство стане неефективним. Але якщо ми збережемо чистоту своєї раси і сформуємо національний характер, то станемо вельми прогресивним народом, яким буде пишатися британський уряд і який, що довше існуватиме, то сильнішим ставатиме».

Наведу ще кілька поглядів, поширених у часи створення федерації: «Темношкірі чужинці — люди лихі і тому небажані в нашій маленькій Австралії»; «Навряд чи китайці зможуть досягти того рівня цивілізації, який Австралія успадкувала від своїх європейських предків»; «Навряд чи красиво вдягненій дамі, яка прийшла до церкви на службу, сподобається думка про те, що, можливо, лаву, на якій вона сидить, нещодавно зігрівала велика жирна дупа з Йокогами, начинена всілякими мікробами-рознощиками хвороб». Навіть перший прем'єр-міністр федеративної Австралії Едмунд Бартон писав таке: «Расової рівності не існує. У порівнянні з білими, кольорові раси є відсталими й недорозвиненими. Доктрина рівності людей ніколи не передбачала рівності англійця з китайцем... Ані виховання, ані освіта, ані щось інше не зможуть урівняти раси». Інший прем'єр-міністр, Альфред Дікін, заявив: «Єдність раси є абсолютно необхідною для єдності Австралії».

Британський міністр колоній виступив проти того, щоб Австралійська співдружність відверто декларувала свою позицію стосовно расового питання — частково тому, що ця обставина створювала труднощі саме тоді, коли Британія вела переговори про військовий союз із Японією. Тому Співдружність досягла своєї мети — расово-контрольованої імміграції — без згадки про раси, а за допомогою диктанту, який мали написати іммігранти, не обов'язково англійською, а будь-якою іншою європейською мовою на розсуд старшого чиновника імміграційної служби. Коли прибувало суд-

но з робітниками із британської колонії Мальта, населення якої було етнічно неоднорідним, і існувала велика ймовірність, що іспит англійською мальтійці складуть, то їм натомість призначали іспит з голландської (якої не знали ані на Мальті, ані в Австралії), щоб мати привід не пустити їх до країни. Що ж стосується тих небілих, яких раніше впустили до Австралії як робітників, то Співдружність депортувала острів'ян з Тихого океану, китайців та індійців, але дозволила залишитися двом маленьким групам фахівців (афганським погоничам верблюдів та японцям-нирцям за перлинами).

Мотивом встановлення усіх цих імміграційних бар'єрів загалом був тодішній традиційний расизм, але частково причина полягала ще і в тому, що Лейбористська партія Австралії прагнула захистити високі заробітки австралійських робітників, установивши бар'єр на шляху імміграції дешевої робочої сили. Проте я не збираюся таврувати австралійців як якихось расистів-радикалів. Річ у тім, що вони просто дотримувалися расистських поглядів, поширених у тодішньому світі, з тією лише різницею, що їм вдалося втілити ці погляди в імміграційну політику, яка ґрунтувалася на расистському недопущенні азіатів при одночасному заохоченні імміграції з Британії з огляду на низьку щільність населення в Австралії. Тодішня Британія та країни континентальної Європи не заохочували імміграції взагалі. Коли ж багато людей африканського походження прибули до Британії з її вест-індських колоній після Другої світової війни, то результатом цього стали расові заворушення в Ноттінгемі та в лондонському районі Ноттінг-Хілл у 1958 році. Японія й досі не приймає іммігрантів у великих кількостях. Сполучені Штати насамкінець відмовилися від вірності британській ідентичності в австралійському стилі і прийняли величезну кількість іммігрантів з континентальної Європи, Мексики та Східної Азії, але для цього уряду довелося подолати значний опір.

До того як після Другої світової ситуація почала змінюватися, почуття національної ідентичності австралійців ґрунтувалося на тім, що вони були британськими підданими. Особливо яскраво це продемонстрував ентузіазм, з яким австралійці воювали пліч-о-пліч з британцями у конфліктах, які не мали до Австралії прямого стосунку. Перший такий випадок стався

1885 року, коли колонія Новий Південний Уельс, іще задовго до створення австралійської федерації, послала свої війська на допомогу британським військам для придушення повстанців у Судані, далекому краї, який жодним чином не зачіпав інтереси Австралії. Більш значуща можливість з'явилася під час Англо-бурської війни в 1899 році в Південній Африці, де британці воювали з нащадками голландських колоністів; і знову ж таки — до інтересів Австралії цей конфлікт не мав жодного стосунку. Австралійські військові добре проявили себе у цій війні, здобувши п'ять Хрестів Вікторії (найвища британська нагорода за хоробрість на полі бою) і таким чином заживши слави й репутації вірних короні британських підданих ціною лише 300 своїх загиблих.

Британія, оголосивши війну Німеччині у серпні 1914 року, на самому початку Першої світової, не завдала собі клопоту проконсультуватися з Австралією та Канадою. Призначуваний з Британії генерал-губернатор Австралії просто передав оголошення про війну всенародно обраному австралійському прем'єр-міністру. Австралійці без вагань підтримали військові зусилля британців у значно більших масштабах, аніж під час війни в Південній Африці та Судані. Один австралійський журналіст писав: «Ми мусимо захищати нашу (sic!) країну. Ми мусимо захистити нашу священну спадщину від бруталних гунів (тобто німців)». Цього разу війна все ж таки мала певний стосунок до австралійських інтересів: вона дала привід Австралії окупувати німецькі колонії в північно-східній Новій Гвінеї, а також Архіпелаг Бісмарк. Але основним внеском Австралії у Першу світову війну став величезний контингент добровольців (400 000 військових), який склав половину австралійських чоловіків призовного віку з тодішнього австралійського населення (близько 5 мільйонів людей), готових захищати британські інтереси на протилежному краю світу — у Франції та на Близькому Сході. Понад 300 000 осіб послали до театру воєнних дій, і з них близько двох третин було поранено або вбито. В центрі майже кожного провінційного містечка в Австралії й досі стоїть пам'ятний знак з іменами місцевих мешканців, загиблих у тій війні.

Найвідомішою операцією Першої світової, в якій взяли участь австралійські війська, став штурм військами АНЗАК (Австралійсько-новозеландський армійський корпус) турецьких позицій на півострові Галліполі

(фото 7.5). Військовий контингент АНЗАК висадився там у квітні 1915 року, зазнав важких втрат через некомпетентне командування британського генерала, який керував усією операцією, і був відведений з півострова в 1916 році, коли британське керівництво дійшло висновку, що операція потерпіла фіаско. Відтоді День АНЗАК (25 квітня), річниця висадки в Галліполі, відзначається як найважливіше й найемоційніше загальнонаціональне свято Австралії.

Громадяни неавстралійського походження не можуть збагнути, чому така увага приділяється Дню АНЗАК. Чому країна має святкувати масове вбивство своїх молодих хлопців, зраджених британськими керівниками на іншому кінці світу, на півострові, який, подібно до Судану, був абсолютно неістотним для інтересів Австралії? Але я і нині волю мовчати, коли мої австралійські друзі проливають сльози, говорячи про висадку на півострові Галліполі, яка відбулася понад сто років тому. Пояснюється це тим, що жодна подія не проілюструвала готовність австралійців померати за свою британську батьківщину яскравіше, ніж масова загибель молодих австралійських хлопців у Галліполі. Бойові дії на цьому півострові почали вважати моментом народження австралійської нації, і це збігається з поширеною думкою, що народження кожної нації потребує жертв і кровопролиття. Кривава бійня в Галліполі стала для австралійців предметом національної гордості, бо вони билися за свою британську батьківщину не як мешканці Вікторії, Тасманії чи Південної Австралії, а саме як австралійці; вона символізує ту емоційну відданість, з якою австралійці публічно ідентифікували себе вірними британськими підданими.

Така самоідентифікація підтвердилася ще раз у 1923 році, коли на конференції країн-членів Британської імперії було ухвалено рішення, що віднині британські домініони самі призначатимуть своїх послів та дипломатичних представників у зарубіжних країнах, яких досі призначала Британія. Канада, Південна Африка та Ірландія швидко призначили своїх дипломатичних представників. Натомість Австралія не зробила цього, бо її широка громадськість не дуже прагнула видимих ознак державної незалежності від Британії.

Проте ставлення Австралії до Британії не обмежувалося лише її поведінкою як сумлінного дитинчати, що прагне похвали від своєї шанованої в усьому світі батьківщини. Стосунки між цими двома країнами крили

в собі й таку складову, як любов навпіл з ненавистю. З цього приводу можу навести приклад одного свого приятеля, який працював на австралійській овечій бойні, частина продукції з якої продавалася внутрішнім споживачам, а частина заморожувалась і відправлялася до Великої Британії. До ящиків з овечою печінкою, призначеною на експорт до Британії, мій приятель та його колеги час від часу кидали жовчний міхур, надзвичайно гіркий на смак. Більш серйозними прикладами недоброзичливості з боку австралійців є погляди, висловлені австралійськими прем'єр-міністрами після Другої світової, які я наведу пізніше.

Досвід Другої світової війни став для Австралії істотно вагомим від досвіду Першої світової, бо збройний напад був вчинений на саму Австралію, і запеклі бої відбувалися на островах, розташованих поблизу неї, а не з протилежного боку земної кулі. Капітуляція великої британської військово-морської бази в Сінгапурі перед японськими військами часто вважається поворотним пунктом в еволюції самосприйняття австралійців.

За два десятки років після Першої світової війни Японія наростила свої сухопутні й військово-морські сили, почала неоголошену війну з Китаєм і постала як сила, ворожа до Австралії. Виконуючи свою роль захисника Австралії, Великобританія у відповідь посилила свою базу в Сінгапурі, розташованому на кінчику Малайського півострова, хоча ця база була за 4000 миль від Австралії. Австралія покладалася на захист цієї далекої бази, а також ще дальшого британського ВМФ, зосередженого в Атлантиці та Середземномор'ї. Але за остаточний провал сінгапурської стратегії одну лише Британію звинувачувати не можна, бо і сама Австралія нехтувала заходами з посилення власної оборони. В 1930 році Австралія скасувала обов'язковий призов до війська і створила лише нечисленні ВПС та ВМФ. Останній не мав у своєму складі ані авіаносців, ані лінкорів — лише легкі крейсери, геть не здатні забезпечити оборону Австралії та її міжнародних океанських маршрутів від потенційного нападника — Японії. Водночас над Британією нависла серйозна й реальна загроза з боку Німеччини, і тому вона барилася з військовими приготуваннями проти Японії.

Як і на початку Першої світової, коли Британія 3 вересня 1939 року оголосила війну Німеччині, австралійський прем'єр-міністр, навіть не порадившись із парламентом, заявив: «Велика Британія оголосила війну, тому Австралія також перебуває у стані війни [з Німеччиною]». Як і під час Першої світової, Австралія спершу не мала прямої зацікавленості в подіях європейського театру Другої світової війни, на протилежному боці земної кулі, де Німеччина, напавши на Польщу, кинула виклик Британії, Франції та іншим західним країнам. Але, знову ж таки, як і під час Першої світової, Австралія послала свої війська, зокрема до Північної Африки та на Крит. У міру того як небезпека нападу з боку Японії зростала, австралійський уряд почав вимагати повернення своїх військ для захисту самої Австралії. Британський прем'єр Черчилль спробував заспокоїти австралійців, пообіцявши, що Британія та її флот скористаються своєю базою в Сінгапурі для захисту Австралії від вторгнення Японії і від її флоту, який міг з'явитися в австралійських територіальних водах. Як засвідчили подальші події, ці обіцянки не мали жодного стосунку до реальності.

Починаючи з 7 грудня 1941 року Японія вчинила напади на США, Британію, Австралію та голландську Ост-Індію. 10 грудня, лише на третій день після оголошення війни, японські бомбардувальники потопили два великих військових кораблі — єдині, які Британія мала на Далекому сході для захисту Австралії: лінкор «Принц Вельський» (фото 7.6) та ударний крейсер «Ріпалс». 15 лютого 1942 року британський генерал, командувач сінгапурського гарнізону, капітулював перед японськими військами, в результаті чого 100 000 британських імперських вояків опинилися в концтаборах — то була найбільша воєнна поразка Британії за всю її історію (фото 7.7). На жаль, до складу військовополонених належали 2000 австралійських солдатів, які прибули до Сінгапуру лише за три тижні до капітуляції, 24 січня, щоб узяти участь у безнадійній обороні цієї бази. За відсутності британських кораблів для захисту Австралії ті ж самі японські авіаносці, які щойно розбомбили базу американського ВМФ у Перл-Гарборі, 19 лютого 1942 року завдали сильних бомбових ударів по австралійському місту Дарвін (фото 7.8). Це був перший із понад 60 авіаційних нальотів японців на Австралію; крім того, японська субмарина спробувала прорватися до гавані Сіднея.

Для австралійців падіння Сінгапуру стало не лише шоком та страшною воєнною поразкою: його сприйняли як зраду Австралії з боку британської батьківщини. Коли наступ японців на Сінгапур почав розгортатися, австралійський прем'єр-міністр Джон Кертін надіслав Черчиллю телеграму, в якій зазначав: якщо Британія вирішить евакуювати свою сінгапурську базу після всіх запевнень в її невразливості, то це стане актом «непростимої зради». Однак Сінгапур впав, бо Британських військ бракувало на Далекому Сході, на великій відстані від європейського театру бойових дій, до того ж японські війська мали тактичну перевагу над численнішим сінгапурським гарнізоном.

Австралія була сама винна, що нехтувала власною обороною. Однак злоба, яку австралійці зачали на Британію, тривала довго. Аж у 1992 році, через 50 років після капітуляції Сінгапуру, австралійський прем'єр Пол Кітінг піддав Британію гострій критиці і дав волю своєму невдоволенню в промові перед австралійським парламентом: «У школі мене навчили самоповазі та повазі до Австралії, а не плазуванню перед країною, яка вирішила не захищати Малайський півострів, начхати на Сінгапур і не відпускати додому наші війська, щоб ми самі могли захиститися від японської навали. Це була країна, перед якою ви [представники двох консервативних партій в австралійському парламенті] плазували попри те, що вона на вас наплювала».

Уроки Другої світової війни були для Австралії двоякими. Першим і найголовнішим стало те, що Британія виявилася безсилою й не змогла захистити Австралію. Натомість гарантом оборони Австралії стали американські війська, масово розташовані на її території, американські кораблі та літаки під командуванням американського генерала Макартура, який розквартирував в Австралії свій штаб. Макартур керував воєнними операціями, включно з тими, в яких брали участь австралійські війська, і робив він це переважно одноосібно, тому про якесь рівноправне співробітництво між США та Австралією не йшлося. Побоювання можливої висадки японців у Австралії не оправдалися. Але було ясно, що захищатимуть Австралію від можливого нападу саме Сполучені Штати, а не Британія. В ході війни з японцями, яка повільно набувала обертів і тривала понад чотири роки, австралійські війська воювали з японцями на островах Нової Гвінеї, Нової Британії, на Соломонових островах і, насамкінець, у Борнео. Ці австралій-

ські війська відіграли важливу роль на передовій у розгромі японського наступу в 1942 році, що відбувався вздовж шляху Кокода з метою захопити колонізовану столицю Нової Гвінеї — порт Морсбі. Втім, після тієї битви Макартур дедалі частіше скеровував австралійські війська на другорядні операції далеко від лінії фронту. В підсумку, хоч Австралія й зазнала прямого нападу під час Другої світової, її втрати були, як це не парадоксально, меншими порівняно з Першою світовою.

По-друге, в результаті Другої світової війни австралійці усвідомили, що вони брали участь у бойових діях на віддаленому європейському театрі бойових дій, хоча серйозна безпосередня загроза Австралії виходила зі значно ближчого регіону — з Азії. Відтепер Австралія почала вважати саме Японію своїм ворогом номер один, і небезпідставно. Близько 22 000 австралійських військових, захоплених у полон японцями, потрапили в неймовірно жорстокі умови в японських таборах для військовополонених, де померло 36 % австралійців — відсоток значно вищий за той 1 % американців та британців, які загинули в німецьких таборах для військовополонених, а також за відсоток німецьких вояків, загинувших в американських та британських концтаборах. Особливо шокував австралійців Сандаканський марш смерті, коли 2700 австралійських і британських військових, взятих японцями в полон і утримуваних в Сандакані на острові Борнео, погнали маршем через увесь острів, не годуючи і піддаючи знущанням. Зрештою майже всі полонені загинули, а жменьку тих, кому вдалося вижити, стратили.

Після Другої світової зв'язки Австралії з Британією почали поступово послаблюватися, сталися зміни і в самоусвідомленні австралійців, які відійшли від парадигми «вірний британець в Австралії», результатом чого стала відмова від політики «Білої Австралії». Навіть для істориків, які не мають особливого інтересу до Австралії, ці зміни є еталонним випадком того, як мінялася відповідь на запитання «хто ми такі?» У країнах, населення яких поділено на групи, що мають різні інтереси, такі зміни відбуваються значно повільніше, ніж у якогось окремо взятого індивіда. В Австралії ці зміни розтягнулися на десятиліття і тривають донині.

Друга світова війна безпосередньо вплинула на імміграційну політику Австралії. Ще в 1943 році її прем'єр-міністр дійшов висновку, що крихітне населення країни — менше 8 мільйонів осіб станом на 1945 рік — не зможе захистити величезний континент від загрози Японії, населення якої перевищувало 100 мільйонів осіб, розташованої за якихось 200 миль Індонезії з населенням близько 200 мільйонів та Китаю, населення якого тоді наближалося до мільярда. У порівнянні з високою щільністю населення в Японії, на Яві та в Китаї, Австралія здавалася порожньою і привабливою для вторгнення азіатів — так вважав тодішній прем'єр-міністр, але самі азіати так не вважали. Ще одним аргументом на користь збільшення імміграції було хибне переконання, що без великого населення не можна створити сильної економіки західного типу.

Жоден із цих аргументів сенсу не мав. Завжди існували (і досі існують) поважні причини, чому Австралія має значно меншу щільність населення, ніж, скажімо, Японія чи Ява. Двом останнім властиві вологий клімат і родючі ґрунти, тому значна частина їхніх земель придатна для високопродуктивного сільського господарства. Натомість австралійська територія здебільшого пустельна і безплідна, а продуктивні сільгоспугіддя займають лише крихітну її частку. Щодо необхідності мати численне населення, аби створити сильну економіку західноєвропейського та американського типу, то економічний успіх Данії, Фінляндії, Ізраїлю та Сінгапуру, де кількість мешканців становить чверть від населення Австралії, демонструє, що для економічного успіху важлива не кількість, а якість. Дійсно, Австралія була б заможнішою з меншим населенням, ніж вона має зараз, бо це зменшило б негативний вплив людини на крихке австралійське довкілля і збільшило б кількість природних ресурсів на душу населення.

Але австралійські прем'єр-міністри 1940-х років не були ні екологами, ні економістами, тому повоєнна Австралія почала активно втілювати програму заохочення імміграції. На жаль, бажаючих перебратися до Австралії з тих країн, яким надавався пріоритет, було значно менше бажаного, а політика «Білої Австралії» обмежувала інші варіанти, вигідні для цієї країни. Американські військові, які служили в Австралії, залишитися відмовилися, бо більшість із них були афроамериканцями. Тому «другим найкращим» джерелом післявоєнної імміграції (після Британії та Ірландії) стали краї-

ни північної Європи. Третє джерело — це південна Європа, якщо виходити з кількості італійських та грецьких ресторанів, до яких я полюбляв заходити під час свого перебування в Австралії в 1964 році. Прихильники імміграції заявили про своє дивовижне відкриття: «За умови правильного відбору з італійців можуть вийти взірцеві громадяни!» Першим кроком у цьому напрямку був дозвіл залишитися італійським та німецьким військовополоненим, привезеним до Австралії.

Австралійський міністр імміграції у період з 1945-го по 1949 рік Артур Колвел був відвертим расистом. Він навіть заборонив австралійським військовим, які були настільки непатріотичними, що одружилися на японках, китайках та індонезійках, привезти до Австралії своїх «бойових подруг» та нажитих з ними дітей. Колвел писав: «Жодна японка чи метиска дозволу на в'їзд до Австралії не отримає; вони тут просто не потрібні і є перманентно небажаними... не можна перетворювати Австралію на країну метисів та байстрюків». Як додаткове джерело імміграції, крім Британії, Колвел розглядав три балтійські республіки (Естонію, Латвію та Литву), анексія яких Радянським Союзом призвела до мотивованої еміграції тисяч добре освічених білих людей з очима та волоссям такими, як у британців. У 1947 році Колвел об'їхав табори біженців у повоєнній Європі, виявив там «чудовий людський матеріал» і схвально висловився про прибалтів: «Багато з них мають світле волосся та блакитні очі. Я бачив значну кількість натуральних блондинів обох статей». Результатом такого вибіркового заохочення імміграції стало те, що з 1945 по 1950 рік Австралія прийняла близько 700 тисяч іммігрантів (це дорівнювало майже 10 % населення країни в 1945 році), причому половина з них були, згідно зі сподіваннями міністра, британцями, а решта — людьми з інших країн Європи. В 1949 році австралійська влада навіть трохи пом'якшила своє ставлення і дозволила залишитися японським «бойовим подругам».

Відхід від політики «Білої Австралії», результатом якого стала поява азійських іммігрантів та азійських ресторанів, що зустріли мене 2008 року в Брісбені, був обумовлений п'ятьма причинами: військовою безпекою, політичними подіями в Азії, зміною у структурі австралійської торгівлі, самими іммігрантами та політикою Британії. Щодо причин воєнних, то Друга світова війна чітко і ясно продемонструвала, що Британія втратила

свій статус потужної військової сили в Тихому океані; натомість Австралія мала розвивати військові стосунки зі Сполученими Штатами. Це було офіційно підтверджено Тихоокеанським пактом безпеки АНЗЮС, укладеним між США, Австралією та Новою Зеландією без участі Британії. Корейська війна, зростання комуністичної небезпеки в Малайї та В'єтнамі, військове втручання Індонезії в голландській Новій Гвінеї, малайзійському Борнео та португальському Тімори дали привід Австралії занепокоїтися загрозами власній безпеці, які зростали в її безпосередньому географічному оточенні. Суецька криза 1956 року, під час якої Британія не змогла повалити президента Єгипту Насера і була змушена піддатися економічному тиску з боку США, оголила британську військову та економічну слабкість. Величезним шоком для австралійців стало те, що 1967 року Британія оголосила про намір вивести всі свої війська, розташовані на схід від Суецького каналу. Це означало офіційну відмову від тривалого статусу Британії як захисника Австралії.

Що ж до розвитку політичної ситуації в Азії, то колишні азійські колонії, протекторати та підмандатні території ставали незалежними державами, включно з Індонезією, Східним Тимором, Папуа-Новою Гвінеєю, Філіппінами, Малайзією, В'єтнамом, Лаосом, Камбоджею і Таїландом. Ці країни розташовані біля Австралії: Папуа-Нова Гвінея лише за кілька миль, а Індонезія та Східний Тимор — за 200 миль. Ці новопосталі країни починали проводити власну закордонну політику, більше не орієнтуючись на закордонну політику своїх колишніх колоніальних господарів. Також вони розвивалися економічно.

Що стосується торгівлі, то колись Британія була найбільшим торговим партнером Австралії — ще на початку 1950-х років її частка в австралійському імпорті становила 45 %, а в експорті — 30 %. Швидко зростання обсягів торгівлі з Японією почалося з відмови Австралії від своєї расистської політики щодо цієї країни, обумовленої ворожістю часів війни, і підписання торгової угоди з Японією в 1957 році, а потім — із зняття заборони на експорт до Японії залізної руди. У 1980-х роках провідним торговим партнером Австралії стала Японія, друге місце обіймали Сполучені Штати, а Британія пленталася далеко позаду. В 1982 році Японія отримала 28 % австралійського експорту, США — 11 %, а Британія — лише 4 %. Але при цьому

явним протиріччям було те, що Австралія, заявляючи про своє прагнення розвивати торгівлю з Японією та іншими азійськими країнами, одночасно проголошувала, що вважає японців та інших азіатів небажаними на своїй території і такими, що не мають права оселятися в Австралії.

Фактором, який підривав імміграційну політику «Білої Австралії», була також зміна в середовищі самих іммігрантів. Усі ці італійці, греки, естонці, литовці та латвійці, які іммігрували до Австралії після Другої світової війни, були, зрозуміло, білими, але не британцями. Вони, на відміну від австралійців британського походження, не вважали себе вірними підданими Британії, а також не поділяли притаманної решті австралійців упередженості проти азіатів, яка ще в 1950-х домінувала в настроях широкого загалу як Великої Британії, так і Австралії.

І, насамкінець, не лише Австралія віддалялася від Британії — Британія теж віддалялася від Австралії. Інтереси як Британії, так і Австралії змінювалися, а їхнє самоусвідомлення застарівало і не відповідало часу. Британський уряд усвідомив цю жорстоку реальність раніше за уряд Австралії, але її визнання було однаково болісним для обох. Зміни в Британії сягнули піку саме під час мого перебування там у 1958–1962 роках. Раніше австралійці традиційно вважали себе британськими громадянами в межах Британської імперії, і така національна ідентичність засновувалася на двох факторах: британському походженні населення та торгівлі з Британією, яка забезпечувала Австралії військовий захист. Водночас самі британці традиційно вважали себе нацією, ідентичність якої ґрунтувалася на праві володіння найбільшою імперією у світовій історії («імперією, над якою ніколи не заходить сонце»), а також на провідній ролі в Британській Співдружності. Члени імперії, а потім і Співдружності були провідними торговими партнерами Британії і великим джерелом такого військового ресурсу, як жива сила: згадаймо лише всіх тих австралійців, новозеландців, індійців та канадців, які воювали пліч-о-пліч з британськими військовими під час обох світових воєн. Але обсяги торгівлі з країнами Співдружності поволі зменшувалася, зміщаючись у бік Європи, так само, як зменшувалися обсяги торгівлі Австралії з Британією, зміщуючись у бік Азії та США. Африканські та азійські колонії Британії ставали незалежними, формували власну національну ідентичність, власну закордонну політику навіть в рамках Співдружності і (по-

при заперечення Британії) виключили Південну Африку зі Співдружності через її расистську політику апартеїду. Як Австралія змушена була обирати між Британією та Азією і Сполученими Штатами, так і Британія змушена була обирати між Співдружністю та Європою.

У 1955 році Британія вирішила вийти з переговорів між шістьма західноєвропейськими країнами (Францією, Німеччиною, Італією, Бельгією, Нідерландами та Люксембургом), метою яких було заснування Європейського Економічного Союзу (ЄЕС, який окреслив умови для подальшої економічної інтеграції, включаючи створення спільного ринку). Всупереч сподіванням Британії, цим шістьом західноєвропейським країнам таки вдалося сформувавши ЄЕС у 1957 році без її участі. У 1961 році британському прем'єру Гарольду Макмілану довелося визнати зміну інтересів Британії. Європа ставала для Сполученого Королівства важливішою, ніж Співдружність, як в економічному плані, так і в політичному. Тому Британія подала заявку на вступ до ЄЕС. Ця заявка та її наслідки стали для стосунків між Австралією та Британією потрясінням навіть більшим, аніж падіння Сінгапуру, хоча останнє було драматичнішим та символічнішим, і досі сприймається австралійцями, як пекуча образа.

Заявка Британії на вступ до ЄЕС породила неминучий конфлікт між інтересами Австралії та Британії. «Шістка» почала споруджувати митні бар'єри проти імпорту з-за меж ЄЕС, і Британія мала до цих бар'єрів долучитися. Ці бар'єри мали вдарити по австралійському експорту продуктів харчування та очищених металів, для яких Британія й досі була великим ринком. Австралійський харчовий експорт до Британії мав тепер поступитися харчам із Франції, Голландії, Італії та Данії. Прем'єр-міністр Макмілан усвідомлював цю жорстоку реальність не гірше за австралійського прем'єра Роберта Мензіса. Макмілан пообіцяв Австралії та іншим країнам Співдружності, що Британія відстоюватиме інтереси Співдружності у своїх переговорах з ЄЕС. Але щодо спроможності Макмілана відстояти цю точку зору відразу ж виникли сумніви — і дійсно: «Шістка» відмовилася піти на істотні поступки інтересам Австралії.

Реакція Австралії на заявку Британії вступити в ЄЕС нагадувала її реакцію на падіння Сінгапуру. Цю заявку засудили як аморальну та нечесну, як підґрунтя для розбрату, як зраду пам'яті про Галліполі та жертв, які Австра-

лія протягом століття приносила заради своєї британської батьківщини; як зраду британської спадщини, на якій базувалась традиційна національна ідентичність австралійців. Отже, шок був не лише глибоко символічним, а й суто матеріальним. Але попереду чекали ще гірші символічні потрясіння. Британський «Закон про імміграцію з країн Співдружності» від 1962 року, фактично спрямований на припинення імміграції з Вест-Індії та Пакистану, вдалося вивести з-під критики у расизмі завдяки тому, що цим же законом скасовувалося автоматичне право *всіх* громадян Співдружності (включно з австралійцями) в'їжджати до Британії і постійно там проживати. Британський «Закон про імміграцію» автоматично унеможливив право в'їзду до Британії для *всіх іноземців* (тепер австралійців оголосили ще й іноземцями!), у яких хоча б один із батьків не був народженим у Британії, таким чином позбавивши права в'їзду значну частку тодішніх австралійців. У 1972 році Британія оголосила австралійців **ЧУЖИНЦЯМИ!** Оце так приниження!

Коротше кажучи, річ була не в тім, що австралійські сини та доньки британської батьківщини оголосили свою незалежність. Це сама батьківщина оголосила свою власну незалежність, послабивши зв'язки зі Співдружністю і відмовившись від своїх дітей.

Британсько-європейські переговори проходили болісно й повільно, то зупиняючись, то продовжуючись знову. Президент Франції де Голль наклав вето на першу британську заявку від 1963 року на вступ до ЄЕС, а також і на другу заявку від 1967 року. Після відставки та смерті де Голля «європейська шістка» нарешті задовольнила третю британську заявку від 1971 року, схвалену громадянами Британії під час загальнонаціонального референдуму. Вже тоді експорт у Британію становив лише 8 % всього австралійського експорту. Австралійські політики з часом усвідомили, що приєднання до Європи відповідало життєвим інтересам Великої Британії, що Австралія не може і не мусить протидіяти британським інтересам, що колишні стосунки Австралії з Британією перетворилися на міф.

З австралійської точки зору може здатися, що ідентичність австралійців змінилася раптово і всебічно 1972 року, коли вперше за 23 роки до влади

в країні прийшла Лейбористська партія під проводом прем'єр-міністра Гофа Вітлема. Протягом своїх перших 19 днів перебування при владі, навіть іще не сформувавши кабінету міністрів, Вітлем та його заступник терміново заходилися втілювати в Австралії радикальну програму вибіркових змін, яка майже не має аналогів у сучасному світі за швидкістю та всеосяжністю. Зміни, запроваджені протягом тих 19 днів, передбачали скасування обов'язкового призову до армії (в загальнонаціональному масштабі); виведення всіх австралійських військ із В'єтнаму; визнання Китайської Народної Республіки; надання незалежності Папуа-Новій Гвінеї, якою Австралія керувала понад 50 років у відповідності до мандату Ліги Націй, а потім ООН; заборону в'їзду для спортивних команд, сформованих за расистським принципом (пункт, спрямований безпосередньо проти винятково білих команд з Південної Африки); скасування можливості висунення австралійців кандидатами на отримання британських почесних титулів та нагород (звання лицаря, кавалера ордена Британської імперії, кавалера ордена Підв'язки тощо) і запровадження суто австралійської системи нагород; а також офіційну відмову від політики «Білої Австралії». Кабінет міністрів після свого затвердження здійснив подальші кроки в рамках цієї радикальної програми: зниження віку, який дає право голосування на виборах, до 18 років; підвищення мінімальної заробітної плати; забезпечення представництва в Сенаті федерації для Північної території та Території австралійської столиці; надання цим двом територіям права формувати власні законодавчі ради; запровадження для новостворюваних промислових підприємств обов'язкових екологічних прогнозів щодо їхньої майбутньої діяльності; збільшення витрат на аборигенне населення; рівну оплату праці для жінок; добровільне розлучення; всеосяжну програму медичного страхування; масштабні зміни в системі освіти, серед яких було скасування плати за університетське навчання, значне збільшення шкільного фінансування, а також передача відповідальності за фінансування вищої освіти зі штатів до Австралійської Співдружності.

Вітлем правильно охарактеризував свої реформи як «визнання того, що вже сталося», а не як революцію, що трапилася на порожньому місці. Британська ідентичність Австралії дійсно потроху розмивалась. Падіння Сінгапуру стало першим великим потрясінням, пакт АНЗЮС — першим

відгомоном небезпеки, а комуністичні загрози в Європі та В'єтнамі — попереджувальними знаками. Але Австралія все одно покладалася на Британію і солідаризувалася з нею ще довго після падіння Сінгапуру. Австралійські військові воювали пліч-о-пліч з британськими в Малайї проти комуністичних повстанців наприкінці 1940-х, а також в Малайзійському Борнео проти індонезійських партизан на початку 1960-х років. Наприкінці 1950-х Австралія дозволила Британії випробувати атомні бомби у віддалених австралійських пустелях, намагаючись допомогти їй зберегти статус світової держави, незалежної від Сполучених Штатів. Австралія була серед жменьки країн, які підтримали (на тлі широкого міжнародного засудження) напад Британії на Єгипет під час Суецької кризи. В 1954 році перший візит до Австралії чинного британського монарха, королеви Єлизавети, був зустрінутий величезним виливом пробританських настроїв: понад 74 % австралійців висипали на вулиці, щоб її привітати (фото 7.9). Але коли королева Єлизавета вдруге відвідала Австралію в 1963 році, через два роки після подання британської заявки на вступ до ЄЕС, австралійці виявили до неї та до Британії значно менший інтерес.

Відмова від політики «Білої Австралії» так само відбувалася крок за кроком (ще до того, як Вітлем оголосив про неї офіційно), починаючи з дозволу в 1949 році залишатися в Австралії «бойовим подругам» з Японії. Відповідно до «Плану Коломбо з азійського розвитку» Австралія прийняла в 1950-х на навчання 10 000 азійських студентів. «Закон про міграцію» від того ж року дозволив в'їзд до країни «талановитим та висококваліфікованим азіатам». Тому, коли Вітлем в 1972 році оголосив кінець політики «Білої Австралії» і засудив усі офіційні форми расової дискримінації, його дії викликали значно менший протест, ніж можна було очікувати у зв'язку з відмовою від політики, якій Австралія так вперто слідувала понад століття. Протягом 1978–1982 років країна впустила до себе більше індокитайських біженців на душу населення, ніж будь-яка інша держава у світі. На кінець 1980-х майже половина всіх австралійців були народжені за кордоном або мали хоча б одного з батьків, народженого за кордоном. Станом на 1991 рік азіати становили понад 50 % усіх іммігрантів в Австралії. Станом на 2010 рік відсоток австралійців, фактично народжених за кордоном (понад 25 %), був другим у світі і поступався лише Ізраїлю. Вплив цих азійських іммігрантів

значно перевищив їхню фактичну кількість: азіати становлять 70 % учнів найпрестижніших шкіл Сіднея і чималу частку студентів в університетах (це я бачив на власні очі, коли йшов студентським містечком Квінслендського університету в 2008 році), а неєвропейці та азіати становлять нині більше половини усіх студентів-медиків.

Інші зміни в Австралії стосувалися сфери політики та культури. В 1986 році було скасовано право кінцевої апеляції до Британської Таємної Ради, таким чином поклавши край останньому реальному залишку британської суверенності і нарешті зробивши Австралію повністю незалежною країною. В 1999 році Верховний суд Австралії оголосив Британію «іноземною державою». На культурному фронті домінування у 1960-х британської кухні, символом якої були піріжки з м'ясом та пиво, змінилося розмаїттям численних страв міжнародної кухні, представленої не лише грецькими, італійськими та подекуди китайськими ресторанами, як це було наприкінці 1960-х. Тепер серед австралійських вин зустрічаються і найкращі у світі. (Особливо рекомендую чудове, але цілком доступне за ціною десертне вино Noble One від виробника De Bortoli; так само чудове, але дорожче червоне вино Penfolds Grange, а також доступне за ціною кріплене вино Morris of Rutherglen's Muscat.) Сіднейський оперний театр (фото 7.10), відкритий у 1973 році, нині визнаний символом Австралії і одним із найбільших у світі досягнень сучасної архітектури, був спроектований данським архітектором Йорном Утзоном.

Дебати щодо питання «хто ми є?» стосувалися не лише реалій австралійської ідентичності, а і, схоже, кожного мислимого символу ідентичності. Чи слід і досі називати австралійську валюту недесятковим фунтом стерлінгів, як у Британії, чи їй слід надати якусь виразну австралійську назву, скажімо, «ру» (скорочено від «кенгуру»)? (Врешті-решт було вирішено відмовитися від фунта на користь десятикової валюти з американською назвою «долар».) Чи мусить національним гімном Австралії і надалі залишатися британський гімн «Боже, борони королеву»? (1984 року британський гімн був нарешті замінений на «Вперед, Австраліє прекрасна!») Чи повинен прапор Австралії й надалі мати за основу британський Юніон Джек? (Має й досі.) Чи потрібно й надалі відзначати героїчну поразку корпусу АНЗАК в Галліполі, де австралійські воїни захищали британські інтереси у боротьбі

з турками? А можливо, натомість святкувати геройську перемогу австралійських військ, які захищали Кокодський шлях у Новій Гвінеї від японців? (День АНЗАК в Австралії святкують і досі.) І останнє: чи має Австралія визнавати королеву Британії взагалі? А може, країні треба стати республікою? (Австралія і досі визнає королеву.)

Тож як Австралія вміщається у схематику кризи та вибіркового змін?

Для Австралії — більше, ніж для будь-якої іншої країни, досліджуваної в цій книзі, — основною проблемою була тривала дискусія щодо національної ідентичності та засадничих цінностей (табл. 1.2, чинники 6 та 11). «Хто ми є?» Чи є Австралія білим аванпостом Британії, якому випало розташуватися поблизу Азії, але який мало зважає на своїх азійських сусідів? Хто такі австралійці? Вірні піддані Британії, чия гідність і впевненість у собі залежать від схвального ставлення Британії, які покладаються на британський захист, не вважають за потрібне мати власних послів у закордонних країнах і, аби продемонструвати свою вірність британській батьківщині, ладні масово помирати за неї в далеких куточках світу, стратегічно важливих для Британії, але абсолютно неістотних для Австралії? А можливо, Австралія — це незалежна країна, розташована безпосередньо на кордоні з Азією, країна зі своїми національними інтересами та власною політикою і закордонними послами, більше дотична до Азії, ніж до Європи; країна, британська культурна спадщина якої з плином часу поступово сходить нанівець? Ці дебати почалися всерйоз лише після Другої світової війни і тривають донині. Коли Австралія почала ставити під сумнів свою ідентичність як гордого аванпосту Британської імперії, сама Британія починала сумніватися у своїй ідентичності як гордого центру тієї імперії (яка занепадала), намагаючись набути нової ідентичності неімперської держави, міцно пов'язаної з континентальною Європою.

Тема чесної самооцінки (чинник 7) звучала в Австралії дедалі гучніше після Другої світової, коли австралійці усвідомили, що становище країни в сучасному світі змінилося. Австралійці неохоче визнали, що Британія, колишній найбільший торговий партнер, перетворилася на невеличкого

торгового партнера; що колишній запеклий ворог Японія став тепер їхнім найважливішим торговим партнером; що подальше існування в режимі британського аванпосту на кордоні з Азією перестало бути для Австралії реалістичною й продуктивною стратегією.

Імпульсу до запровадження змін Австралії надали як зовнішні, так і внутрішні події. Частково вони були спричинені спадом британської моці, припиненням існування британської заморської імперії, а також зростанням могутності Японії, Китаю та інших азійських країн. Водночас у результаті імміграції населення Австралії ставало дедалі менш британським і дедалі більш азійським і небританським європейським, і ця зміна у його структурі спричинила зміну політики.

Австралія може слугувати вражаючою ілюстрацією вибіркового змін та «спорудження огорожі» (чинник 3). До великих змін належать зміна в погляді австралійців на самих себе; формування незалежної закордонної політики замість делегування Британії права робити це; зростаюче національне розмаїття населення та культури (здебільшого в містах, а не в селах); а також політико-економічна орієнтація на Азію та США. Водночас багато важливих сфер залишилися незмінними. Австралійською системою урядування і досі є парламентська демократія. Країна і досі зберігає важливі символічні зв'язки з Британією, наприклад, королева Британії донині вважається головою австралійської держави, портрет королеви й досі відображується на австралійській п'ятидоларовій купюрі та монетах, а прапор і досі містить у собі британський прапор. Австралія й досі дотримується надзвичайно егалітарних соціальних цінностей та принципу сильного індивідуалізму. Суспільство й досі зберігає австралійське «забарвлення», зокрема пристрась до спорту, особливо до суто австралійського футболу зі специфічними правилами, в який не грають у жодній іншій країні, а також до плавання і типово британських видів спорту на кшталт крикету та регбі. Австралійські лідери теж мають схильність до всіляких видів національного дозвілля, навіть пов'язаних із небезпекою: прем'єр-міністр Гарольд Голт під час перебування на посаді потонув у 1967 року, плаваючи на ділянці океану з сильними прибережними течіями.

У більшості країн, які вдаються до вибіркового змін, ці зміни часто здійснюються незалежно одна від одної протягом багатьох років. Але 19-ден-

на «аварійна» програма, запроваджена австралійським прем'єр-міністром Гофом Вітлемом 1–19 грудня 1972 року, є одним із небагатьох прикладів всеосяжного заходу, що передбачав численні зміни в багатьох сферах австралійського життя.

Важливим для Австралії було питання свободи від обмежень (чинник 12), і ступінь цієї свободи (або її браку) мінявся з плином часу. До Другої світової війни океани захищали Австралію від будь-якої реальної загрози нападу так само, як материкову частину Сполучених Штатів до нападу на Всесвітній торговий центр 11 вересня 2001 року. Після того як японці 19 лютого 1942 року завдали авіаудару по місту Дарвін, австралійці усвідомили, що їхня країна перестала бути вільною від зовнішніх обмежень.

Навіть до 1942 року австралійське суспільство, в якому домінували європейці, залежало від допомоги з боку дружніх країн (чинник 4): спершу це була Велика Британія, яка багато років після прибуття першого флоту забезпечувала Австралію продовольством, а потім — військовим захистом; а після Другої світової цю роль перебрали на себе Сполучені Штати. Хоча до нальоту на місто Дарвін Австралія не знала небезпеки безпосереднього нападу, австралійці таки побоювалися військової та колоніальної експансії Франції, Сполучених Штатів та Японії в Тихоокеанському басейні, що почалась у другій половині XIX століття. Австралія сподівалася, що британський ВМФ захистить її від цієї загрози, причому сподівалася настільки, що не взяла на себе відповідальність (чинник 2) за власну безпеку в 1930-х і допустила «атрофію» власних збройних сил.

Зміни, що відбувалися в Австралії протягом останніх 70 років, були не реакцією на ту чи іншу гостру кризу, а повільним процесом, розтягненим у часі, який прискорився після Другої світової, коли британська ідентичність Австралії з реальності поступово перетворилася на міф. Хоча самі австралійці воліють не застосовувати слово «криза» до подій у своїй країні, мені видається корисним і доречним характеризувати Австралію як країну, яка зазнала млявопливної кризи, бо австралійські проблеми вибіркових змін мали аналогію з подібними проблемами в інших країнах, яким доводилося реагувати на раптово виниклі кризи. У цьому відношенні нещодавні зміни в Австралії нагадують ті, які приблизно одночасно і так само повільно відбувались у Німеччині (розділ 6). Звісно, в процесі повільного розгортання

австралійських змін були і драматичні моменти: зокрема, потоплення лінкора «Принц Вельський» та ударного крейсера «Ріпалс», капітуляція Сінгапуру і наліт на Дарвін — усе це відбувалося протягом якихось 70 днів. Але криза та зміни в Австралії навіть віддалено не нагадували те потрясіння, яке справило на Японію прибуття ескадри комодора Перрі до токійської гавані 8 липня 1853 року, напад СРСР на Фінляндію 30 листопада 1939 року, путч Піночета і загибель Альєнде 11 вересня 1973 року в Чилі, невдалий путч 1 жовтня 1965 року та наступний геноцид в Індонезії.

Зрозуміло, що переоцінка Австралією своїх засадничих цінностей і процес вибіркових змін ще не завершені. У 1999 році в країні був проведений референдум з питання, чи слід Австралії перетворити країну з королівства Співдружності на республіку. І хоча ініціатори референдуму зазнали поразки, отримавши 45 % голосів проти 55 %, кількома десятиліттями раніше подібний референдум був би абсолютно немислимим, вже не кажучи про ті 45 % відсотків, які підтримали перетворення Австралії на республіку. Оскільки відсоток австралійців, народжених у Британії, стрімко скорочується, другий референдум щодо цього, схоже, є лише питанням часу, і шанси, що прихильники республіки дадуть вищий відсоток голосів, є абсолютно реальними. Цілком можливо, що через років десять-двадцять азіати становитимуть 15 % населення Австралії та її законодавців і 50 % студентів у провідних австралійських університетах. Рано чи пізно прем'єр-міністром Австралії буде обрано азіата. (Зараз, коли я пишу ці рядки, губернатором Південної Австралії є в'єтнамец.) У міру того як відбуватимуться ці зміни, чи не буде дедалі більш недоречним збереження Австралією королеви Британії як глави держави, її портрета на банкнотах, а також зображення британського прапора на тлі прапора Австралії?

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

**КРАЇНИ І СВІТ:
КРИЗИ, ЩО ТРИВАЮТЬ**

РОЗДІЛ 8

ЩО ЧЕКАЄ ЯПОНІЮ В МАЙБУТНЬОМУ?

Японія сьогодні — Економіка — Переваги —
Державний борг — Жінки — Немовлята — Старі
й дедалі слабші — Імміграція — Китай і Корея —
Управління природними ресурсами —
Структура кризи

Ми розглянули кризи, що сталися в шести країнах у минулому. У перших чотирьох країнах вони вибухнули раптово і охопили період, який розпочався 166 років тому в Японії доби Мейдзі й закінчився 46 років тому в Чилі. В наступних двох країнах кризи формувалися повільніше й сягнули свого піку приблизно півстоліття тому. І хоча не можна з усією впевненістю стверджувати, що ці кризи були подолані (або, принаймні, повністю заблоковані), пройшло достатньо часу для того, щоб у кожному конкретному випадку ми могли докладно проаналізувати їх наслідки.

В останніх чотирьох розділах ми обговоримо кризи, які, судячи з усього, тривають і розгортаються; їхні наслідки залишаються наразі невизначеними, і лише майбутнє покаже, чи є ці кризи дійсно серйозними. У наступних розділах йтиметься про сучасну Японію, Сполучені Штати і світ у цілому.

Ми вже розглянули, зокрема, кризу в Японії доби Мейдзі, а тепер почнемо аналіз із ймовірної кризи в сучасній Японії. (У цьому розділі я розгляну лише специфічні японські проблеми, але країна є також вразливою й до проблем, притаманних усьому світу загалом, і про ці світові проблеми йтиметься в розділі 11.) Мої японські друзі та родичі, а також японський народ у цілому визнають існування кількох загальнонаціональних проблем, які викликають у них неабияке занепокоєння. Окрім того, є також проблеми, які хвилюють мене особисто, а самі японці їх ігнорують або вважають неістотними. Однак надто багато дискусій про Японію відзначаються двома протилежними крайностями — цю країну або гудять, або вихваляють, підносячи до небес. Тож перш ніж розпочати огляд сучасної Японії, пропоную проаналізувати її сильні сторони. І ми побачимо, що у цій державі, як і в інших країнах, деякі з сильних сторін пов'язані з її проблемами. Сильні сторони, про які я поведу мову, — це економіка, людський капітал, культура та довкілля.

Нинішня Японія є третьою найбільшою у світі економічно розвиненою країною, яку лише нещодавно обігнав Китай. Її частка в загальносвітовому виробництві становить 8 %, тобто майже половину найбільшої економіки у світі (США), і майже удвічі перевищує частку Сполученого Королівства, відомого на весь світ своєю продуктивністю. Загалом національний продукт є добутком двох цифр: кількості людей в країні, помноженої на середній обсяг випуску продукції на одну людину. Національний продукт Японії має високий показник завдяки як великій кількості населення (серед заможних демократичних країн вона поступається в цьому відношенні лише США), так і високій середній продуктивності з розрахунку на одну людину.

Попри те що великий внутрішній борг Японії є істотною проблемою (про це йтиметься нижче), країна є найбільшим у світі кредитором. Вона має другі у світі резерви іноземної валюти і наступає на п'яти Китаю як найбільшому власнику боргових зобов'язань Сполучених Штатів.

Одним із важливих чинників, які обумовлюють потужність японської економіки, є її великі витрати на дослідження й розробки з метою запровад-

ження інновацій. За обсягами інвестицій у дослідження та розробки Японія займає третє місце у світі, поступаючись лише Китаю та Сполученим Штатам з їхнім значно більшим населенням. У відносних показниках частка ВВП, яку Японія спрямовує на дослідження та розробки (3,5 %), майже вдвічі перевищує аналогічний показник у США (лише 1,8 %) і є значно вищою, ніж у Німеччині (2,9 %) та Китаї (2 %).

Кожного року Світовий економічний форум визначає показник, який називається «індекс глобальної конкурентоздатності»: він включає в себе дванадцять груп цифрових чинників, що впливають на продуктивність тієї чи іншої країни. За цим індексом Японія вже багато років тримається в першій десятці країн, залишаючись водночас однією із трьох економік поза межами Західної Європи та США (разом із Сінгапуром та Гонконгом), які входять до цієї групи. Серед причин, які забезпечують Японії такий високий показник індексу глобальної конкурентоздатності, дві абсолютно очевидні навіть для невтаємниченого загалу: чудова інфраструктурно-транспортна мережа країни з її найкращими у світі залізницями та фізично здорова й освічена робоча сила, що має гарні знання з математики та інших точних наук (більше про це буде сказано на наступних сторінках). Інші причини (а їх багато, цілий список) не настільки очевидні, але теж відомі іноземцям, які мають бізнес у Японії. Назву навмання лише деякі з них, не розташовуючи за ступенем важливості: контроль над інфляцією; позитивні коопераційні стосунки між працівниками та роботодавцями; висококонкурентні місцеві ринки; першокласні дослідницькі інститути, які готують велику кількість науковців та інженерів; великий внутрішній ринок; низький рівень безробіття; більше патентних заявок з розрахунку на одну людину, ніж будь-де у світі; захист прав приватної та інтелектуальної власності; швидке запровадження нових технологій; високий рівень споживачів і бізнесменів; добре навчений бізнесовий персонал. Не будемо розбиратися, які з названих причин найважливіші, бо висновок і без того очевидний: існує низка умов, за яких японські підприємства демонструють високу конкурентоспроможність на світових ринках.

І насамкінець: не забуваймо про одну особливість японської економіки, яка забезпечує величезні фінансові вигоди сьогодні, але може породити проблеми в майбутньому. Єдиними двома країнами, економіки яких пере-

важають японську, є США та Китай, але значну частку своїх бюджетів вони витрачають на військові цілі. Японія наразі на таких витратах економить завдяки нав'язаній Сполученими Штатами статті конституції 1947 року (і нині підтримуваній переважною більшістю самих японців), згідно з якою японські збройні сили зведено до абсолютного мінімуму.

Другою сильною стороною Японії, окрім економіки, є її «людський капітал», тобто потенціал населення. Нині населення Японії становить понад 120 мільйонів фізично здорових і високоосвічених людей. Тривалість життя в Японії є однією з найвищих у світі: чоловіки живуть в середньому 80 років, жінки — 86. Соціально-економічна нерівність, яка істотно обмежує життєві можливості значної частини американців, у Японії значно менша: за рівномірністю розподілу національного доходу ця країна займає третє місце у світі, поступаючись лише Данії та Швеції. Частково це є результатом політики японського уряду у сфері шкільної освіти: школи у районах із нижчим соціально-економічним рівнем мають менші класи (що забезпечує більш оптимальне співвідношення учитель/кількість учнів), і це сприяє кращому засвоєнню навчального матеріалу дітьми бідніших батьків. (Американська шкільна система, навпаки, «заточена» та те, щоб постійно породжувати нерівність: у бідних районах у класи намагаються «увіпхнути» якомога більше учнів.) Соціальний статус в Японії більше залежить від освіти, ніж від генеалогічного дерева та родинних зв'язків — знову ж таки, на відміну від Сполучених Штатів. Коротше кажучи, замість того щоб інвестувати непропорційно багато лише в невеличку частку своїх громадян, Японія інвестує в них усіх, принаймні, у чоловіків (про японських жінок ми поговоримо нижче).

Грамотність і рівень освіти в Японії фактично найвищі у світі. Практично всі японські діти проходять через дитсадки та середні школи, хоча ані перші, ані другі не є обов'язковими. Тестування учнів у всіх країнах показало, що японські школярі посідають четверте місце у світі з математики та функціональної наукової грамотності, випереджаючи європейські країни та США. Японія поступається лише Канаді часткою своїх людей дорослого віку (майже 50 %), які після школи продовжують навчання у вищих навчаль-

них закладах. Водночас японська освіта як сильна сторона країни має й негатив, про який часто говорять самі японці: мовляв, їхня освітня система чинить надто сильний тиск на студентів та учнів, змушуючи їх зосереджуватися на тестових показниках і не заохочуючи самотивацію та незалежне мислення. Відтак у японських учнів, що вистрибують зі шкільної «скороварки» і потрапляють до університету, мотивація до навчання знижується.

Хоча простих методів вимірювання таких понять, як культурний потенціал, національна ідентичність та якість життя не існує, про їх рівень в Японії можна зробити висновок на основі окремих даних. Зарубіжні візитери, прибувши до цієї країни, швидко помічають, що її столиця Токіо конкурує з Сінгапуром за право називатися найчистішим містом Азії і є одним із найчистіших міст у світі. Це пояснюється тим, що японських дітей вчать бути охайними і прибирати довкола, таким чином беручи на себе відповідальність за збереження країни для наступних поколінь. (Пояснювальні тексти на японських археологічних об'єктах часто з гордістю вказують на те, що той чи інший археологічний об'єкт відзначався чистотою ще в давні часи.) Зарубіжні гості звертають також увагу на безпеку та низький рівень злочинності в японських містах. Кількість в'язнів у тюрмах тут значно нижча, ніж у США: близько 80 тисяч проти, відповідно, 2,5 мільйона. Бунти й пограбування є в Японії великою рідкістю. Етнічні напруження спостерігаються значно рідше порівняно зі США та Європою, адже японське суспільство є етнічно однорідним, а національні меншини — дуже нечисленними. (Як ви побачите нижче, це ще один приклад того, як перевага водночас приховує в собі недолік.)

І насамкінець: до сильних сторін Японії належить довкілля. Продуктивність японського сільського господарства висока завдяки поєднанню помірного клімату, відсутності тропічних сільськогосподарських шкідників, високому рівню опадів, які припадають на літній сезон вирощування культур, і родючих ґрунтів вулканічного походження. Це сприяє здатності Японії прогодувати населення з найвищою в індустріальному світі щільністю проживання по відношенню до тієї невеликої частки японського суходолу (12 %), на якій зосереджено й населення, і сільське господарство. Стікання поживних речовин із тих родючих ґрунтів робить японські річки та прибережні води багатими на рибу, молюски, водорості та інші водні їстівні про-

дукти. Японія займає шосте місце у світі з виробництва морепродуктів, які раніше добували лише в місцевих прибережних водах, а тепер їх виловлює по всьому світу японський риболовецький флот. Завдяки всім цим обумовленим довіллям перевагам Японія вирізнялася у древньому світі тим, що ще приблизно за 10 тисяч років до появи сільського господарства японські мисливці-збиральники осіли поселеннями і почали виробляти череп'яний посуд, облишивши кочовий спосіб життя, що характеризувався бідним матеріальним забезпеченням. Допоки близько 150 років тому в Японії не почалося стрімке зростання населення, ця країна повністю забезпечувала себе всіма необхідними харчами.

А тепер перейдімо від сильних сторін Японії до її проблем. Коли економістів просять назвати найбільш серйозну проблему цієї країни, вони зазвичай відповідають: «Найбільш серйозна проблема Японії — це величезний державний борг». Цей борг наразі є в 2,5 раза більшим за річний ВВП країни, тобто дорівнює ціні всього того, що виробляється в Японії впродовж року. Це означає, що навіть якщо японці скерують увесь свій дохід на виплату державного боргу, при цьому нічого не залишаючи собі, то покриття боргу займе у них два з половиною роки. Ситуація погіршується ще й тим, що державний борг зростає ось уже кільканадцять років поспіль. Для порівняння зазначимо, що хоча американські консервативні фінансисти й висловлюють велику стурбованість державним боргом Сполучених Штатів, він дорівнює «всього лише» одному нашому річному ВВП. Серед європейських країн Іспанія та Греція сумнозвісні своїми економічними проблемами, але відношення японського державного боргу до ВВП удвічі перевищує грецьке і в чотири рази — іспанське (на момент написання цієї книги). Державний борг Японії сумірний із державним боргом 17 країн Євросони, разом узятих, чие сукупне населення втричі перевищує населення однієї цієї країни.

Чому ж японський уряд не пішов у відставку під тиском цього фінансового яра або не оголосив дефолт? По-перше, більша частина боргу належить не іноземним кредиторам: власниками облігацій є окремі японські громадяни, японські підприємства та пенсійні фонди (якими володіє уряд),

а також Банк Японії, і всі ці власники не висувають до японського уряду суворих вимог. Якщо ж говорити про грецький борг, то більша його частина належить іноземним кредиторам, які *висувають* Греції суворі умови і змушують її змінити свою фіскальну політику. Незважаючи на всі ті кошти, які уряд Японії заборгував своїм громадянам, країна є чистим кредитором^{*} інших країн, які мають перед нею борг. По-друге, уряд навмисне тримає відсоткові ставки в Японії на низькому рівні (менш ніж 1 %), щоб стримувати обсяг урядових виплат за відсотками. І нарешті, японські та іноземні кредитори настільки впевнені у платоспроможності уряду, що продовжують купувати державні облигації. Фактично ці облигації є для японських громадян і підприємств основним способом вкладення своїх заощаджень. Але ніхто не знає, скільки ще зростатиме державний борг, поки кредитори Японії не втратять свою впевненість і уряд буде змушений оголосити дефолт.

Попри низькі відсоткові ставки, розміри боргу та кількість пенсіонерів свідчать, що боргові відсоткові ставки та видатки на соціальну сферу й охорону здоров'я «з'їдають» значну частину податкових доходів уряду. Це призводить до зменшення урядових фондів, які в іншому разі можна було б спрямувати на освіту, наукові дослідження й розвиток, інфраструктуру, а також на інші чинники економічного зростання, здатні стимулювати податкові доходи. Проблема поглиблюється тим, що встановлені урядом податкові ставки, а отже, й державні податкові доходи є відносно низькими за світовими стандартами. Зрештою, власники боргу — це переважно японці старшого віку, які вклали свої гроші або прямо (придбавши державні облигації), або опосередковано (отримуючи пенсії з пенсійних фондів, значною мірою інвестованих у державні облигації), тоді як кінцевими платниками боргових процентів є здебільшого японці молодшого віку, які працюють і сплачують податки. Звідси випливає, що фактично японський борг становить виплати молодших японців японцям старшого віку; він приховує в собі конфлікт між поколіннями і є формою боргової застави майбутнього Японії.

Пропоновані варіанти зменшення державного боргу включають у себе збільшення податкової ставки, зниження державних витрат, а також скорочення пенсій японцям похилого віку. Ці та інші пропоновані варіанти за-

^{*} Тобто кредитором, чії активи переважають пасиви. — Прим. пер.

грожують різними ускладненнями. Тому державний борг Японії є великою проблемою, яка існує вже тривалий час, посилюючись із року в рік. Однак для її подолання наразі не ухвалено жодного узгодженого рішення.

Іншими фундаментальними проблемами, про які найчастіше згадують самі ж японці, є чотири взаємопов'язані проблеми: роль жінки в японському суспільстві, низька народжуваність японців, яка продовжує знижуватися, зменшення кількості населення та його старіння. Почнімо з ролі жінок.

Теоретично, японські жінки та чоловіки мають однаковий статус. Японська конституція 1947 року, написана американською окупаційною адміністрацією і чинна до сьогодні, містить статтю (написану американкою), що проголошує рівність чоловіків і жінок. Цю статтю було прийнято всупереч несамовитій протидії японського уряду, а деякі японські юристи й досі висловлюють бажання скасувати її або змінити.

Насправді ж на шляху японських жінок до рівності постають численні суспільні бар'єри. Звісно, що перешкоди на кшталт тих, про які йтиметься нижче, існують і в інших країнах. Але в Японії вони суворіші, ніж в будь-якій іншій заможній індустріальній країні (окрім Південної Кореї); більшим, ніж деінде (знову ж таки, окрім Південної Кореї), є в Японії й розрив між чоловіками та жінками в аспектах охорони здоров'я, освіти, а також участі в економічному житті та політиці. Цей розрив, на мою думку, пояснюється тим, що, попри розвиненість і заможність індустріалізованої Японії, жінки в ній іще зовсім недавно відігравали підлеглу роль, розписану відповідно до суворих стереотипів. Наприклад, згідно із традицією, йдучи на людях зі своїм чоловіком, японка мала триматися на три кроки позаду нього. В цій книжці я схарактеризую соціальні бар'єри на шляху жінок в узагальненому вигляді, але вони, звісно, різняться залежно від місця та віку, тобто сильніше проявляються у провінції, ніж у Токіо, і більше серед японців старшого віку, ніж серед японської молоді.

Гендерні розбіжності в японських сім'ях часто називають «шлюбним пакетом». У них досі превалює неефективний розподіл праці, коли глава сім'ї працює за двох поза межами домівки, таким чином жертвуючи часом, який

він міг би провести разом зі своїми дітьми, тоді як дружина сидить удома з дітьми, приносячи в жертву свою можливість кар'єрного росту на роботі. Роботодавці розраховують, що працівники (здебільшого чоловіки) залишатимуться в офісі допізна, а після роботи підуть із колегами до бару чи кав'ярні. Це позбавляє японських чоловіків можливості виконувати домашні обов'язки на пару зі своїми дружинами, навіть якби вони цього хотіли. Вони також виконують менше хатньої роботи, ніж чоловіки в інших заможних індустріалізованих країнах, бо проводять удома на третину менше часу порівняно з американськими главами сімей. Японські чоловіки, дружини яких також ходять на роботу, виконують не більше домашніх справ, ніж ті, чії дружини є домогосподарками. Отже, в Японії саме жінки доглядають дітей, піклуються про своїх чоловіків, своїх старих батьків, старих батьків свого чоловіка та ще й примудряються займатися фінансовими справами родини у той вільний час, який у них залишається. Багато заміжніх жінок нині переконані, що стануть останнім поколінням японок, ладних тягнути на собі всю цю купу домашніх обов'язків.

Роль японських жінок на роботі залишається обмеженою, а заробітна платня — низькою. Чим вищий рівень відповідальності, тим більше обмежена їхня роль. Хоча жінки становлять 49 % студентів у японських університетах та 45 % стажерів, університетських викладачів з них лише 14 % (порівняно з 33–44 % в США, Сполученому Королівстві, Німеччині та Франції). Жінками є лише 11 % керівників середньої та старшої ланки, 2 % членів рад директорів, 1 % членів бізнесових виконавчих комітетів і менш ніж 1 % керівників підприємств. За відсотком жінок на всіх цих високих щаблях Японія відстає від основних розвинених країн (за винятком Південної Кореї). В японській політиці також мало жінок, а посаду прем'єр-міністра жінка не обіймала ще жодного разу. Розбіжність в оплаті однакової роботи між жінками та чоловіками є однією з найбільших (поступається лише Південній Кореї та Естонії) серед 35 багатих індустріальних країн. Японській робітниці платять в середньому лише 73 % того, що отримує працівник-чоловік за ту саму роботу порівняно з 85 % в середньому для багатой індустріальної країни (найвищий цей показник у Новій Зеландії — 94 %). Перепонами для жінки, яка працює, є довгий робочий день, спілкування з колегами після роботи, а також проблема догляду за дітьми в тому разі, коли матір спіл-

кується з колегами після роботи, а батька в цей час немає вдома або він не бажає займатися дітьми.

Виховання дітей становить велику проблему для працюючих японських матерів. На папері японське законодавство гарантує жінкам чотиритижневу відпустку до народження дитини та восьмитижневу — після народження; деякі японські чоловіки також мають право на батьківську відпустку за типом материнської; а закон від 1992 року дає обом батькам право на річну неоплачувану відпустку з догляду дітей, якщо вони висловлять таке бажання. На практиці ж фактично всі японські батьки та більшість японських матерів не беруть тих відпусток, на які мають право. Натомість 70 % японок кидають роботу після народження свого первістка, і більшість упродовж багатьох років не виходить на роботу, якщо взагалі виходить. Хоча номінально закон забороняє японському роботодавцю змушувати матір кидати роботу, фактично відбувається саме це — на матерів чиниться тиск. Японки, що працюють, мають мало можливостей організувати догляд за своєю дитиною через брак іммігранток, яким би можна було це доручити у приватному порядку (про це читайте нижче), а також через вкрай малу кількість приватних та державних дитсадків, на відміну, скажімо, від США та країн Скандинавії. Натомість у Японії поширена думка, що матір мусить сидіти дома й доглядати дітей сама, а не ходити на роботу.

Таким чином, перед японськими жінками постає дилема. З одного боку, багато, а, може, і більшість японок воліли б працювати, а також мати дітей і проводити з ними час. З іншого ж боку, компанії витрачають величезні кошти на підготовку працівника, щоб забезпечити його роботою на все життя, і натомість сподіваються, що він працюватиме понаднормові години і не покине своєї роботи аж до виходу на пенсію. Відповідно підприємства неохоче наймають і навчають жінок, бо у жінки може виникнути бажання народити дитину, зникнути бажання працювати понаднормові години, а після народження дитини вона може не повернутися на роботу. Тому зазвичай японські компанії не пропонують жінкам повноцінної роботи на високих посадах, а самі жінки від таких пропозицій (якщо вони надходять) здебільшого відмовляються.

Нинішній японський прем'єр-міністр Сіндзо Абе є консерватором, який раніше не проявляв зацікавленості до жіночих проблем. Однак недавно він

змінив свій курс і оголосив, що хоче знайти способи допомоги жінкам, які раніше працювали, повернутися на роботу. Щоправда, багато хто вважає причиною його раптового занепокоєння долею жінок той факт, що населення Японії скорочується, а отже, зменшується й кількість робочої сили (про це піде мова нижче). Половину японського населення загалом і половину університетських випускників зокрема становлять жінки. Тому недостатня зайнятість японок призводить до того, що країна втрачає близько половини свого людського капіталу. Абе запропонував надати жінкам, які працюють, можливість узяти трирічну відпустку з догляду за дитиною з гарантією повернення на колишнє робоче місце, розширити мережу державних дитсадків, а підприємствам виплачувати премії за те, що вони приймають на роботу жінок. Але багато японок, включно з моїми знайомими, які мають університетську освіту і досвід проживання за кордоном, виступають проти пропозиції Сіндзо Абе. Вони підозрюють, що це — ще один хитрий план, розрахований на те, щоб змусити японок сидіти вдома!

Наступною групою пов'язаних із населенням проблем Японії є її низька народжуваність, яка продовжує падати. Японці усвідомлюють серйозність цієї проблеми, але не знають, як її вирішити.

В усіх індустріально розвинених країнах превалює низька народжуваність, демонструючи тенденцію до ще більшого зниження. Однак в Японії вона чи не найнижча у світі: на 1000 осіб щороку народжується 7 немовлят порівняно з 13 у Сполучених Штатах, 19 в середньому по світу та 40 немовлятами в деяких африканських країнах. Ба більше: цей і без того низький рівень народжуваності японців і далі падає. Якщо зробити лінійну екстраполяцію зниження народжуваності протягом останніх років, то можна було б спрогнозувати, що в 2017 році рівень народжуваності впаде до нуля, і з того часу не народиться жодного японця! Зрозуміло, що до такого не дійде, але це ще раз свідчить, що й без того низька японська народжуваність продовжує знижуватися.

Альтернативним способом визначення народжуваності є так званий сумарний коефіцієнт народжуваності, тобто загальна кількість дітей, народ-

жених середньою жінкою впродовж життя. Для світу в цілому цей показник у середньому становить 2,5 дитини; у країнах «першого світу» з найбільш розвиненими економіками він варіюється від 1,3 до 2,0 (наприклад, 1,9 у США). В Японії цей коефіцієнт становить лише 1,27 дитини й перебуває в нижній частині спектру; Південна Корея та Польща входять до тієї жменьки країн, де цей показник є навіть нижчим. Але середня кількість дітей, яку має народити жінка, щоб кількість населення залишалася стабільною (так званий коефіцієнт відтворення населення), становить трохи більше 2. У Японії, як і в низці країн «першого світу», загальний коефіцієнт народжуваності є нижчим за цей коефіцієнт відтворення. Для інших країн «першого світу» це не є проблемою, бо імміграція підтримує кількість населення на стабільному рівні (й навіть збільшує його), попри низьку фертильність. Однак майже повна відсутність імміграції до Японії означає, що фактично її населення зменшується, про що ми поговоримо нижче.

Частково причина падіння народжуваності в Японії полягає в тому, що останнім часом середній вік одруження в цій країні постійно зростає і нині становить 30 років як для чоловіків, так і для жінок. Це означає скорочення доклімаксного періоду, впродовж якого жінка має здатність вагітніти й народжувати дітей. Ще важливішою причиною є те, що коефіцієнт шлюбності (тобто кількість шлюбів на 1000 осіб щороку) в Японії теж стрімко падає. Можна зауважити, що це відбувається і в більшості інших розвинених країн, не призводячи при цьому до катастрофічного падіння народжуваності на кшталт японського, адже багато дітей народжуються поза шлюбом матерями-одиначками: 40 % всіх новонароджених у США, 50 % у Франції, 66 % в Ісландії. Але ця пом'якшуюча обставина не стосується Японії, де матері-одиначки народжують вкрай малу частку дітей — лише 2 %.

Чому ж японці дедалі частіше не бажають одружуватися й мати дітей? Проведене в Японії опитування виявило кілька причин. Одна з них економічна: значно дешевше та комфортніше залишатися одинаком чи одиначкою і жити вдома з батьками, ніж одружуватися, платити за власне житло і витратитися на дітей. Заміжжя та материнство може обернутися для японських жінок економічною катастрофою, бо фактично унеможливить або суттєво ускладнить отримання роботи і збереження її за собою. Ще одна причина — свобода, яку дає самотність, і це міркування є особливо

важливим для жінок, яким не хочеться брати на свої плечі відповідальність за домівку, виховання дітей, турботу не лише про власних старих батьків, а й про батьків свого чоловіка. Ще одна причина полягає в тому, що багато сучасних японців, як чоловіків, так і жінок у рівній пропорції, вважають одруження «непотрібним» і навіть «шкідливим» для повноцінного життя.

Попри всі ці контраргументи, 70 % японців і японок все ж заявляють про своє бажання одружитися. Чому ж тоді їм не вдається знайти собі пару? Раніше це не потребувало від них великих зусиль, бо традиційно японські шлюби влаштовувалися за допомогою посередників (їх називали «накоудо»), що домовлялися про формальні зустрічі, за допомогою яких неодружена молодь могла знайти собі потенційного шлюбного партнера. Ще в 1960-х роках ця форма одруження переважала в Японії. Відтоді зменшення кількості накоудо й поширення західного стилю романтичного шлюбу призвели до того, що кількість таких договірних шлюбів упала до 5 % від загальної кількості одружень. Але багато сучасних молодих японців надто зайняті на роботі, надто недосвідчені у справі залицяння і надто скуті, щоб заводити романтичні стосунки.

Відмирання традиції договірних шлюбів у Японії протягом останніх десятиліть збіглося з поширенням електронного дистанційного спілкування за допомогою електронної пошти, смс-повідомлень і мобільних телефонів, що спричинило занепад уміння спілкуватися безпосередньо, тет-а-тет. Про один характерний випадок розповів мені японський приятель. Обідаючи в ресторані, він був вражений, побачивши двійко молодих добре вдягнених людей, які ніяково сиділи мовчки один проти одного за сусіднім столиком, нахиливши голови та втупившись у свої смартфони, майже не дивлячись одне на одного. Нарешті мій друг зрозумів: хлопець і дівчина почувалися надто зніченими, щоб розмовляти один з одним безпосередньо, і тому обмінювалися через стіл смс-повідомленнями. От тобі й романтичні стосунки! Звісно, молоді американці також є «наркоманами» електронного спілкування, але вони (на відміну від своїх японських однолітків) принаймні успадкували американську культурну традицію особистих побачень.

Японська низька народжуваність і невисокий коефіцієнт одружень є безпосередніми причинами двох останніх великих проблем, які чітко усвідомлюються в японському суспільстві: зменшення чисельності населення та його старіння.

Оскільки рівень народжуваності в Японії довгі роки був нижчим за рівень відтворення, стало очевидним, що насамкінець населення Японії перестане зростати і почне зменшуватися. Але, тим не менше, результати останнього перепису викликали шок, адже його дані підтвердили, що момент, якого так боялися, зрештою настав. Якщо перепис 2010 року зафіксував 128 057 352 жителів Японії, то перепис 2015 року встановив, що чисельність населення становить 127 110 000 осіб, тобто з'ясувалося, що японців стало на 1 мільйон менше. З огляду на сучасні тенденції та вікову структуру японського населення науковці прогнозують, що станом на 2060 рік населення Японії зменшиться на 40 мільйонів і становитиме 80 мільйонів людей. Наслідки зменшення населення Японії та його перетік із села до міста досить очевидні. Школи в Японії закриваються зі швидкістю 500 за рік. Депопуляція сільської місцевості призводить до запустіння сіл і маленьких містечок. Існують побоювання, що без збільшення кількості населення як рушія економічного зростання менш населена Японія стане біднішою і слабшою на світовій арені. У 1948 році ця країна посідала п'яте місце у світі за кількістю населення; станом на 2007 рік вона опустилася на десяте місце, відставши від Нігерії та Бангладеш; а згідно з останніми прогнозами, через кілька десятиліть людей в Японії стане менше, ніж у таких не надто розвинених країнах, як Конго та Ефіопія. Такий прогноз багато японців вважають принизливим, бо він начебто автоматично припускає, що країна з населенням меншим, ніж у Конго, буде слабшою та менш впливовою, ніж Конго.

Тому прем'єр Сіндзо Абе заявив у 2015 році, що метою його адміністрації стане збереження японського населення хоча би на рівні 100 мільйонів за рахунок підвищення загального коефіцієнта народжуваності від 1,4 до 1,8 дитини на жінку. Але підвищення «виробництва» дітей залежить від бажання молодих японців, а не планів прем'єра Абе. Я вже пояснював причини, з яких молоді японці, переконані, що Японія буде заможнішою, якщо в ній народжуватиметься більше дітей, тим не менш, самі сприяти народженню дітей не бажають.

А чи дійсно зменшення кількості населення стало для Японії проблемою? У світі є багато країн із населенням значно меншим за японське, проте вони вважаються багатими і впливовими гравцями на світовій сцені. Це Австралія, Фінляндія, Ізраїль, Нідерланди, Сінгапур, Швеція, Швейцарія і Тайвань. Зрозуміло, що ці країни не є світовими військовими лідерами, але нинішня Японія також не входить до числа останніх завдяки своїй конституції та поширеним у країні пацифістським поглядам. Мені здається, що Японії буде не гірше, а краще з населенням, меншим за нинішнє, бо це означатиме меншу потребу в місцевих та імпортованих ресурсах. Нижче ми переконаємося, що брак місцевих ресурсів завжди висів і висить прокляттям над Японією впродовж усієї її новітньої історії, а самі японці вважають, що їхня країна постійно відчуває ресурсний голод. Тому зменшення населення Японії видається мені не проблемою, а одним із її великих благ.

Навіть ті японці, яких непокоїть зменшення населення їхньої країни, погоджуються, що значно більшою проблемою є його старіння. Нині Японія має найвищу в світі тривалість життя (84 роки порівняно з 77 у Сполучених Штатах та 40–45 роками в багатьох африканських країнах) і найбільший відсоток людей похилого віку. Уже зараз 23 % японського населення становлять люди віком понад 65 років і 6 % — більш як 80 років. Згідно з прогнозами, на 2050 рік ці цифри зростуть відповідно до 40 та 16 %. (Аналогічні показники в африканській країні Малі становлять лише 3 та 0,1 %.) До 2050 року японці віком від 80 років переважають кількісно дітлахів до 14 років, а люди від 65 років перевищать число цих дітей у пропорції більш як 3 до 1.

Майте на увазі, що особисто я не маю нічого проти людей старших за 80 років. (Це було б неповагою до самого себе, оскільки мені вже 82.) Але, як то кажуть, що занадто, то не здорово, і цей вислів прямо стосується осіб похилого віку. Велика кількість таких людей лягає важким тягарем на загальнонаціональну систему охорони здоров'я, бо вони значно вразливіші до хвороб порівняно з молоддю, особливо до хвороб хронічних, невиліковних, важковиліковних та «дорого» виліковних, таких як серцеві хвороби та деменція. У міру того, як відсоток населення, старшого за 65 років, зростає, збільшується і загальний відсоток пенсіонерів, тоді як кількість людей, що працюють, зменшується. Це означає зменшення кількості молодих працівників, які слугують єдиним ресурсом утримання дедалі більшої кількості

пенсіонерів: вони утримують їх або безпосередньо шляхом фінансової допомоги та особистого догляду в сім'ї, або опосередковано через державні пенсії та систему охорони здоров'я літніх людей, що фінансується за рахунок податків, сплачуваних молодшими людьми. Японське співвідношення «працівники/пенсіонери» останнім часом катастрофічно знизилося: з 9 людей, що працюють, на одного пенсіонера в 1965 році до 2,4 на сьогодні, а на 2050 рік це співвідношення може становити 1,3 до 1.

Звісно, можна зауважити, що Японія — не єдина країна з народжуваністю, що стає дедалі нижчою, старіючим населенням та важким суспільним тягарем у вигляді пенсій і систем соціального страхування. Такі самі проблеми притаманні усім країнам розвинутого світу — просто в Японії вони загострилися до краю. Ми, американці, також переймаємося майбутнім недофінансуванням нашої системи соціального забезпечення. В усіх західноєвропейських країнах рівень народжуваності нижчий від рівня відтворення, а в двох із цих країн він навіть менший, ніж в Японії. Але у США та Європі цими проблемами переймаються менше, ніж у Японії, бо ці країни не потрапили в лабету між населенням, що зменшується, і населенням, яке стрімко старіє. Чому? Як їм вдалося уникнути такої халепи?

Відповідь на це запитання стосується проблеми, яку я вважаю найголовнішою з решти трьох великих проблем Японії і яку самі японці часто не вважають проблемою взагалі. Це — відсутність імміграції до Японії.

В етнічному відношенні Японія є найбільш однорідною серед країн заможних та густонаселених і дуже цим пишається. Країна не запрошує до себе іммігрантів, всіляко ускладнює процес імміграції для тих, хто хоче до неї перебратися, а ще більше — процес отримання японського громадянства тими людьми, кому все ж таки вдалося іммігрувати. Як частка загального населення країни, іммігранти та їхні діти становлять 28 % населення Австралії, 21 % населення Канади, 16 % — Швеції, 14 % — США, але тільки 1,9 % населення Японії. Із біженців, що шукають притулку, Швеція приймає 92 %, Німеччина — 70 %, Канада — 48 %, а Японія лише 0,2 %. (Наприклад, у 2013 та 2014 роках Японія прийняла відповідно лише 6 та 11 втікачів.) Іноземні

працівники становлять 15 % робочої сили у Сполучених Штатах, 9 % в Німеччині, але всього лише 1,3 % в Японії. Так, Японія тимчасово впускає до себе іноземних робітників (так званих гастарбайтерів), яким видають візи на 1–3 роки з огляду на їхні високі професійні навички (наприклад, кораблебудівників або будівельників для спорудження об'єктів токійських Олімпійських ігор 2020 року). Але таким іноземцям вкрай важко отримати в Японії громадянство або право на постійне проживання.

Єдиним великим контингентом іммігрантів до Японії в період сучасної історії стали кілька мільйонів корейців до та під час Другої світової війни, коли Корея була японською колонією. Однак більшість тих корейців було силоміць завезено як підневільну робочу силу. Скажімо, мало хто знає, що 10 % людей, які загинули в результаті атомного бомбардування Хіросіми, були корейцями, які там працювали.

Недавно двоє японських міністрів з нинішнього уряду закликали розширити імміграцію. Зокрема, Сігеру Ісіба, міністр регіонального розвитку, заявив: «Колись японці іммігрували до Південної й Північної Америки і змогли ужитися з місцевими жителями, залишаючись при цьому гордими японцями... Немає сенсу відмовляти іноземцям, які приїзять до Японії, якщо наші люди робили те ж саме за кордоном». Наприклад, у Перу був свого часу президент-японець, у США — сенатори-японці та японці-конгресмени, а також ректори університетів.

Негативне ставлення уряду до імміграції віддзеркалює аналогічне ставлення до неї японських громадян, засвідчене багатьма опитуваннями громадської думки. Воно радикально відрізняється від ставлення до іммігрантів у решті багатих країн. Частка японців, які виступають проти збільшення числа прибульців і надання їм права на постійне проживання, становить 63 %; 72 % японців вважають, що іммігранти спричиняють зростання злочинності; 80 % не погоджуються з тією думкою, що іноземці сприяють розвитку суспільства, пропонуючи нові ідеї, на відміну від 57–75 % американців, канадців та австралійців, які мають протилежну точку зору. І навпаки: мікроскопічно мала частка японців (лише 0,5%) вважають імміграцію найважливішою проблемою, яка стоїть перед їхньою країною, тоді як протилежної думки дотримуються до 15 % американців, французів, шведів і британців.

Скажу прямо: я не вважаю, що негативне ставлення японців до імміграції є хибним і що його слід змінити. В кожній країні імміграція як створює проблеми, так і приносить певну вигоду. Нехай кожна країна самостійно зважає співвідношення вигоди та проблем і на основі цього визначає власну імміграційну політику. Не дивно, що Японія, етнічно однорідна країна із тривалою історією ізоляції та відсутності імміграції, високо цінує свою етнічну однорідність, тоді як Сполучені Штати, країна етнічно розмаїта, майже всі громадяни якої є нащадками сучасних іммігрантів, не вважає етнічну однорідність великою цінністю. Дилема Японії полягає в тому, що вона потерпає від загальноновизнаних проблем, які інші країни пом'якшують за допомогою імміграції, але сама ще не визначилася, яким чином буде ці проблеми вирішувати, не вдаючись при цьому до імміграції.

Найбільшими з них є згадана вище взаємопов'язана група проблем: падіння народжуваності, старіння населення і результуючий економічний тягар, який полягає в тому, що дедалі меншій кількості молодих і здорових платників податків доводиться оплачувати пенсії та охорону здоров'я дедалі більшого числа непрацюючих пенсіонерів, чие здоров'я невпинно погіршується. Незважаючи на те, що США, Канада, Австралія та Західна Європа також стикаються з падінням народжуваності та старінням свого *корінного* населення, ці країни мінімізують негативні наслідки таких явищ, запрошуючи до себе велику кількість молодих робітників-іммігрантів. Японія не в змозі компенсувати зменшення робочої сили, залучаючи до роботи більшу кількість своїх освічених непрацюючих матерів, бо, на відміну від США, в Японії практично не існує великої кількості жінок, яких можна було б приватно найняти для догляду за дітьми. На відміну від США, немає в Японії й великого контингенту чоловіків та жінок, яких можна було б наймати для догляду за старими людьми як удома, так і в лікарнях. (Ці рядки я пишу, і досі не оговтавшись від потрясіння, пережитого в результаті смерті своєї хворої японської родички, чия родина мала годувати й доглядати її у шпиталі.)

Якщо судити з великої кількості патентів, виданих японським винахідникам, процес інновацій розвивається в цій країні жвавими темпами, однак японці занепокоєні тим, що кількість радикальних інновацій менша, ніж можна було б очікувати з огляду на великі інвестиції в дослідження

й розробки. Про це свідчить і відносно скромна кількість Нобелівських премій, присуджених японським науковцям. Більшість американських нобелівських лауреатів є або іммігрантами першого покоління, або їхніми нащадками. Але іммігранти та їхні нащадки трапляються серед японських науковців так само рідко, як і іммігранти серед японського населення взагалі. Це співвідношення між іммігрантами та нобелівськими лауреатами не дивує, якщо згадати, що готовність іти на ризик і намагатися зробити щось радикально нове є передумовою як для еміграції, так і для інновації найвищого рівня.

В короткочасній перспективі Японія навряд чи виявить готовність вирішувати названі вище проблеми за допомогою імміграції. В довгостроковій же перспективі невідомо, чи будуть ці проблеми й далі докучати японцям. Можливо, вони вирішать долати їх, змінивши свою імміграційну політику, або знайдуть якийсь інший спосіб їх усунення, не пов'язаний з імміграцією. Якщо Японія все ж таки вирішить переглянути свою імміграційну політику, то як зразок їй може підійти політика Канади, яка оцінює заявників, що прагнуть потрапити до країни, з точки зору тієї потенційної користі, яку вони можуть їй принести.

Наступною після імміграції великою проблемою, якій приділяють мало уваги, є вплив поведінки Японії під час війни по відношенню до Китаю й Кореї на її нинішні стосунки з цими країнами. Під час Другої світової війни та до неї Японія завдала багато зла народам інших азійських країн, особливо Китаю та Кореї. Задовго до «офіційного» оголошення війни 7 грудня 1941 року Японія вже вела активні бойові дії проти Китаю (починаючи з 1937 року). Під час тієї війни японські військові вбили мільйони китайців, часто — по-варварському, використовуючи зв'язаних китайських полонених для відпрацювання практики штикового бою і загартування психіки японських солдатів. Вони вбили кількості тисяч цивільних у Нанкіні протягом грудня 1937 — січня 1938 року, а також багатьох інших китайців, щоб помститися за наліт американських літаків під командуванням підполковника Дулітла на Токіо в 1942 році. Хоча в нинішній Японії ці злочини

загалом заперечуються, вони під час скоєння були чітко задокументовані не лише китайськими та іноземними оглядачами, а й самими японськими військовими. (Понад 400 відповідних фотографій можна побачити у книзі Сі Янга та Джеймса Їня *The Rape of Nanking: an Undeniable History in Photographs*, 1999.) Японія анексувала Корею в 1910 році, нав'язала вивчення у школах японської мови замість корейської, яке тривало всі 35 років японської окупації, силоміць змусила багатьох корейок та жінок інших національностей до сексуального рабства в японських військових борделях, а багатьох чоловіків-корейців фактично перетворила на рабів, які працювали на японську армію.

Ненависть до японців і досі є поширеним явищем у Китаї та Кореї. На думку китайців і корейців, Японія належним чином не визнала свої звірства під час війни, не перепросила за них і не розкаялася. Населення Китаю в 11 разів перевищує кількість жителів Японії, а населення Південної та Північної Кореї разом узятє становить більш як половину японського. Китай і Північна Корея володіють ядерною зброєю. Китай, Північна Корея та Південна Корея мають великі й добре оснащені армії, тоді як японське військо залишається мікроскопічним через нав'язану Сполученими Штатами конституцію та пацифізм, поширений у сучасному японському суспільстві. Час від часу Північна Корея здійснює запуски своїх балістичних ракет над Японією, демонструючи свою здатність вразити її. Однак Японія втягнута в територіальний спір як з Китаєм, так і з Південною Кореєю через крихітні безлюдні острови, які самі по собі не мають великої цінності, але важливі з огляду на те, що води біля кожного з них багаті на рибні та мінеральні ресурси, а також родовища газу. Отаке поєднання фактів, як на мене, загрожуює Японії великими небезпеками в довгостроковій перспективі.

Для характеристики ставлення азіатів до японського бачення Другої світової війни можна навести висловлювання Лі Куан Ю, проникливого знавця різних народів, який, будучи прем'єр-міністром Сінгапуру впродовж кількох десятиліть, мав змогу добре вивчити Японію, Китай, Корею та їхніх лідерів: «На відміну від німців, японці не пережили катарсису і не знищили ту отруту, яку містить їхня суспільна система. Вони не розповіли своїй молоді про те зло, яке вони заподіяли іншим народам. Хасімото (японський прем'єр) висловив свій «глибокий жаль» під час відзначення 52-х роковин

закінчення Другої світової війни (1997), а також «глибоке каяття» під час свого візиту до Пекіна в серпні 1997 року. Але він не попросив вибачення, як того очікували від нього китайці та корейці. З якоїсь причини японці не бажають цього робити. Попросити вибачення означає визнати, що ти скоїв зло. А висловлені «глибокий жаль та каяття» просто виражають їхні нинішні суб'єктивні відчуття. Вони заперечують, що в Нанкіні сталася різанина; що корейських, філіппінських, голландських та інших жінок вони змусили до ролі «жіночої обслуги» (евфемізм, який означає «сексуальні рабині») японських солдатів у прифронтових зонах; що вони здійснювали жорстокі біологічні експерименти на живих китайцях, корейцях, монголах, росіянах, а також інших полонених у Маньчжурії. В кожному з випадків вони неохоче визнавали свої злочини лише тоді, коли їм наводили неспростовні докази, взяті з їхніх же документів. Це породжувало підозру щодо майбутніх намірів Японії. Сьогоднішня поведінка японців є маркером їхньої поведінки в майбутньому. Якщо вони соромитимуться свого минулого, то будуть менше схильними повторити його».

Щороку серед моїх старшокурсників у Каліфорнійському університеті Лос-Анджелеса трапляються студенти з Японії, які розмовляють зі мною про своє тамтешнє навчання і про враження від переїзду до Каліфорнії. Вони розповідають мені, що на уроках історії в японських школах темі Другої світової війни приділяється мало часу («бо та війна тривала лише кілька років на тлі тисячоліть японської історії»), нічого або майже нічого не говориться про роль Японії як агресора, наголошується на тому, що японці — це жертви (двох атомних бомб, які вбили близько 120 тисяч осіб), а не винуватці, що несуть відповідальність за смерть мільйонів представників інших народів та кількох мільйонів японських військових і цивільних людей, причому провина покладається на Сполучені Штати, які начебто хитрістю втягнули Японію у війну. (Заради справедливості слід сказати, що корейські, китайські та американські шкільні підручники подають власну, перекручену версію подій Другої світової війни.) Мої японські студенти отримують шок, вступаючи до асоціацій азійських студентів у Лос-Анджелесі, де спілкуються з однолітками з Кореї та Китаю і вперше чують про японські військові злочини, які й досі породжують ненависть до Японії у студентів із цих країн.

Водночас деякі з моїх японських студентів, а також багато інших японців, говорячи про численні вибачення, висловлені японськими політиками, запитують: «Скільки ще Японії треба просити вибачення? Хіба ми вже недостатньо перепросили?» Стисла відповідь звучатиме так: ні, недостатньо, бо ті вибачення звучали нещиро й непереконливо, до того ж лунали вони на тлі заяв, спрямованих на мінімізацію або заперечення японської відповідальності. Відповідь більш розгорнута має містити порівняння протилежних позицій Японії та Німеччини у справі подолання спадщини своєї недавньої історії, а також запитання: чому позиція Німеччини виявилася загалом переконливою для її колишніх ворогів, тоді як позиція Японії не переконала її основних жертв — Китай і Корею? В розділі 6 ми говорили про ті численні способи, якими німецькі лідери висловили каяття й визнали свою відповідальність і якими німецьких школярів навчають правильно ставитися до того, що колись скоїла їхня країна. Китайців і корейців змогла б переконати щира реакція Японії, аналогічна реакції Німеччини: наприклад, якби прем'єр-міністр Японії прибув з візитом до Нанкіна, став навколішки перед присутніми китайцями і попросив пробачення за різанину, яку влаштували в цьому місті японські мілітаристи під час війни; якби по всій Японії було відкрито музеї та пам'ятники і збережено концтабори для військовополонених із фотографіями та детальною розповіддю про японські звірства під час війни; якби японських школярів регулярно возили на екскурсії до таких місць у Японії, а також за її межами — до Нанкіна, Сандакана, Батаана та Сайпана; якби Японія більше уваги приділяла зображенню не японських жертв японських же звірств, а не японських жертв війни. Втім, подібні заходи немислимі в сучасній Японії, хоча широко практикуються в Німеччині. Та допоки вони не будуть практикуватися в Японії, Китай та Корея й далі з недовірою ставитимуться до нещирих японських вибачень, далі ненавидітимуть цю країну. І допоки Китай та Корея озброюватимуться до зубів, а Японія залишатиметься без засобів захисту, над нею й далі нависатиме велика загроза.

Існування кожного народу залежить від поновлюваних природних ресурсів, включно з лісами, рибними запасами, верхнім шаром ґрунту, чистою

водою та чистим повітрям. Усі ці ресурси пов'язані з проблемами їх раціонального використання, і в цьому відношенні науковці вже мають неабиякий досвід. Якби світові ліси та рибні промисли використовували відповідно до рекомендованих найкращих практик, то можна було б користуватися лісогосподарчими та водними продуктами необмежено довгий період часу, до того ж у кількостях, достатніх для задоволення поточних потреб нинішнього світового населення. Але, на жаль, використання природних ресурсів є здебільшого руйнівним і несталим. Площа більшості світових лісів скорочується, а більшість рибних промислів перебуває у процесі руйнації або вже зникла. У жодній країні немає достатньої кількості всіх необхідних природних ресурсів; кожній доводиться імпортувати щонайменше деякі з них. Тому в більшості країн створено державні агенції, філії міжнародних природоохоронних організацій (на кшталт Світового фонду дикої природи та Міжнародної організації зі збереження природи) і місцевих природоохоронних організацій, які напружено працюють над вирішенням означених проблем.

Особливо гостро ці проблеми постали в Японії. До 1853 року, коли країна ще була закритою для зовнішнього світу і ввозила вкрай мало імпортованих товарів, вона була самодостатньою у плані природних ресурсів. Змушена покладатися лише на власні ліси і занепокоєна їх знищенням у 1600-х роках, Японія однією з перших, незалежно від Німеччини та Швейцарії, розробила наукові методи ведення лісового господарства з метою раціонального управління лісовими ресурсами. Проте нині, через вибухове зростання населення після 1853 року, підвищення рівня життя та норми споживання, велику щільність населення, яке компактно проживає на маленькій території, а також через потребу в сировині для сучасної індустриальної економіки Японія перетворилася на одного з найбільших у світі імпортерів природних ресурсів. Майже всі потреби Японії в поновлюваних ресурсах, зокрема у нафті, природному газі, нікелі, алюмінії, нітратах, карбонаті калію та фосфатах, а також більшість потреб у залізі, вугіллі та міді задовольняються за рахунок імпорту. Що ж до поновлюваних природних ресурсів, то Японія постійно займає перше-третє місце у світі як великий імпортер морепродуктів, дерев'яних колод, фанери, тропічної деревини твердих порід, а також паперу та целюлози для його виробництва.

Отаким є довгий список основних ресурсів, які доводиться завозити Японії. Оскільки кожного з цих ресурсів стає у світі дедалі менше, вона буде першою або однією з перших країн, які гостро відчують на собі негативні наслідки такої ситуації. Японія є також однією з розвинених країн, що суттєво залежить від імпорту продовольства для потреб своїх громадян. Нині вона має найвище відношення (20) сільськогосподарського імпорту до сільськогосподарського експорту серед розвинених країн. Потім іде Південна Корея з коефіцієнтом 6, тоді як США, Бразилія, Індія, Австралія та багато інших розвинених країн є чистими експортерами продовольства.

Отже, японці мають усі підстави вважати свою країну бідною на ресурси. Тому можна було б очікувати, що Японія як розвинена країна, що дуже залежить від імпорту ресурсів, матиме велику мотивацію стати провідним світовим рушієм у справі їх раціональної експлуатації. Зокрема, їй могла б належати провідна роль у раціональній експлуатації світових запасів риби та лісових ресурсів, від яких Японія залежить особливо сильно.

Та хоч як парадоксально, все склалося якраз навпаки. Як директор Світового фонду дикої природи та Міжнародної організації зі збереження природи, я отримую багато інформації про національну політику управління природними ресурсами, з якою мають справу ці дві організації. Я також отримую чимало відомостей конкретно про японську політику в цій сфері від своїх японських друзів та колег. Схоже, що Японія є розвиненою країною, яка демонструє найменшу підтримку і найбільший спротив політиці раціонального використання ресурсів за кордоном. Японія завозить значно більше нелегальної деревини, ніж Сполучені Штати і країни Євросоюзу, — як у перерахунку на одну людину, так і в процентному відношенні до загального обсягу імпортованої лісової продукції. Японія є лідером у протидії ухваленню міжнародних законів, які сприяли б ощадливому використанню океанських запасів риби та китів. Наведу два приклади.

Перший із них стосується атлантичного та середземноморського тунця блакитного, який особливо цінується і споживається в Японії у вигляді сашімі та суші. Недавно в Японії продали одного великого імпортованого тунця за приголомшливою ціною: понад 1 мільйон доларів. Через надмірний вилов запаси тунця різко зменшуються, і це стимулює контрзаходи,

спрямовані на збереження цього цінного ресурсу шляхом погодження раціональних обсягів вилову та запровадження квот на вилов. Але, яким би неймовірним це не здавалося, коли в 2010 році надійшла пропозиція взяти запаси тунця блакитного під міжнародний захист, серед ініціаторів звернення Японії не виявилось. Навпаки — вона заблокувала таку пропозицію і визнала це своїм дипломатичним тріумфом.

Ще один приклад. Сучасна Японія є провідною китобійною країною і активно займається цим промислом. Міжнародна китобійна комісія визначає квоти полювання на китів. Кожного року Японія в цілком законний спосіб обходить ці квоти, убиваючи велику кількість китів начебто для дослідницької діяльності, але потім не публікує майже жодної інформації про ймовірні дослідження, а натомість продає забитих китів на м'ясо. Однак споживчий попит на китове м'ясо, і так невисокий, постійно падає, тому воно марнується як собачий корм або добриво, а не використовується для харчування людей. Підтримка китобійного промислу обертається для Японії економічними втратами, бо її китобійна промисловість отримує масштабну урядову підтримку кількома способами: прямими субсидіями самим китобійним суднам; додатковими субсидіями кораблям, які супроводжують і захищають китобійні судна, та прихованими видатками на так звану міжнародну допомогу, що виплачується малим країнам — членам Міжнародної китобійної комісії, які не займаються китобійним промислом, як хабар за те, що вони голосуватимуть проти обмежень на заготівлю китів.

Чому ж Японія поводитьсь саме так, а не інакше? Мої японські друзі пропонують три пояснення. По-перше, японці плекають власний уявний образ як народу, що живе в гармонії з природою. І вони дійсно, згідно з традиціями, використовували свої лісові ресурси раціонально, але не за морські ліси та рибні промисли, якими користуються зараз. По-друге, японська національна гордість не дозволяє їм піддаватися міжнародному тиску. Найбільше японцям не хочеться, щоб світова спільнота вважала, ніби вони піддалися тиску з боку кампанії проти китобійного промислу, яку проводила організація «Грінпіс», а також міжнародному тиску з метою врегулювання вилову блакитного тунця. Японію можна охарактеризувати радше як країну, що виступає не *за* китобійний промисел, а *проти* тих, хто виступає проти нього. І, насамкінець, усвідомлення обмеженості власних

ресурсів стало причиною того, що впродовж останніх 140 років Японія наполегливо проголошувала — як основу національної безпеки та наріжний камінь зовнішньої політики — своє право на необмежений доступ до світових природних ресурсів. Втім, якщо така наполегливість і була основою реалістичної політики в минулому, коли запасів світових ресурсів було вдовисталь і пропозиція переважала попит, то нині, в умовах збідніння ресурсів, схожа політика вже не може бути реалістичною і спроможною забезпечити стабільні позитивні результати.

Мені, людині сторонній, яка захоплюється Японією, така протидія раціональному використанню заморських ресурсів видається сумною й саморуйнівною. Свого часу спроби заграбастати іноземні ресурси вже призвели Японію до саморуйнівної поведінки, коли вона одночасно почала війну проти Китаю, США, Британії, Австралії, Нової Зеландії та Нідерландів. Тоді поразка Японії була неминучою. Поразка є неминучою й сьогодні, але в результаті не воєнного фіаско, а виснаження як поновлюваних, так і неоновлюваних заморських природних ресурсів. Якби я був злостивим диктатором країни, яка ненавидить Японію і прагне зруйнувати її, не вдаючись до війни, я зробив би саме те, що робить ця країна зараз по відношенню до самої себе: я знищив би ті заморські ресурси, від яких Японія залежить.

А насамкінець давайте розглянемо, що очікує Японію в майбутньому в світлі наших 12 прогностичних чинників. Ми могли б виконати суто наукову вправу і просто визначити, з огляду на ці чинники, зможе чи не зможе Японія успішно подолати свої поточні проблеми. Але буде корисніше, якщо ми вкажемо, яким чином розуміння цих прогностичних чинників зможе допомогти Японії розробити варіанти розв'язання названих проблем і подолання тих перешкод, які вона нині сама собі створює.

Однією з причин для оптимізму є японський історичний досвід успішного подолання криз (табл. 1.2, чинник 8). Двічі впродовж сучасної доби Японія стала вражаючим прикладом загальнонаціонального успіху в справі переоцінки цінностей та вибіркових змін. Найбільш радикальні зміни відбулися після початку Реставрації Мейдзі 1868 року. Насильницьке припинен-

ня самоізоляції Японії внаслідок прибуття ескадри під проводом комодора Перрі у 1853 році спричинило побоювання, що Японія, подібно до інших неєвропейських країн, може стати жертвою загарбання західними державами. Та країна врятувалася за допомогою «аварійної» програми вибіркових змін. Вона відмовилася від своєї міжнародної ізоляції, сьогунату як способу врядування, самураїв як класу та своєї феодальної системи. Японія запровадила конституцію, кабінет міністрів як спосіб урядування, загальнонаціональну армію, індустріалізацію, банківську систему європейського зразка, нову систему шкільної освіти, європейський одяг (значною мірою), європейські страви та європейську музику. Водночас Японія зберегла імператора, ієрогліфічне письмо, мову та значну частину своєї культури. Таким чином вона не лише захистила свою незалежність, а й стала першою незахідною країною, що зрівнялася із Заходом у заможності та могутності. А після Другої світової війни Японія здійснила нові радикальні вибіркові зміни, відмовившись від своєї мілітаристської традиції та віри в божественність імператора, запровадивши демократію, нову конституцію і взявши курс на поживлення та розвиток експортної економіки.

Ще однією вагомою підставою для оптимізму є японський історичний досвід терплячості та здатності відновлюватися після невдач і поразок (чинник 9), на чому наголошував сингапурський прем'єр-міністр Лі Куан Ю, чие критичне висловлювання про Японію я вже наводив вище: «Попри мій досвід японської окупації та ті національні риси японців, яких я навчився боятися, тепер я поважаю їх і захоплююся ними. Їхня колективна солідарність, дисципліна, розум, підприємливість і готовність до жертв заради нації роблять японців потужною продуктивною силою. Усвідомлюючи обмеженість власних ресурсів, вони постійно докладають надзусиль задля досягнення недосяжного. Завдяки своїм культурним цінностям вони будуть одними з небагатьох, хто виживатиме після будь-якої катастрофи. Час від часу на них обрушуються непередбачувані удари з боку сил природи — землетруси, тайфуни, цунамі. Вони ховають своїх загиблих, оговтуються і відбудовуються... Я був вражений тим, як швидко життя поверталося до норми, коли побував у Кобе в листопаді 1996-го, лише через півроку після потужного землетрусу. Японці сприйняли цю катастрофу абсолютно по-діловому і знову зайнялися своїми щоденними справами».

Іншими позитивними чинниками з мого списку, які грають на руку Японії, є свобода вибору, яку має ця країна завдяки своєму острівному розташуванню й відсутності спільних сухопутних кордонів із сусідами (чинник 12), хоча ця свобода певним чином обмежується близькістю Китаю та Кореї по той бік неширокої смуги води; виражена національна ідентичність, гордість і згуртованість нації (чинник 6); дружня підтримка або принаймні приязна нейтральність з боку багатьох торгових партнерів, окрім Китаю та Кореї (чинник 4); наявність візирців, які можуть запропонувати Японії інші країни в плані улагодження проблем, якщо вона вирішить ними скористатися (чинник 5, див. нижче). Додатковими великими перевагами Японії є її економічна потужність, людський капітал, культура та довілля, про яке йшлося на початку цього розділу.

Зазначені переваги частково нейтралізуються трьома чинниками. Я згадую про них не для того, щоб посилити песимізм, а щоб зосередити увагу на тих принципах, які Японії доведеться змінити, якщо вона хоче успішно подолати свої нинішні проблеми. Однією з перешкод є традиційна засаднича цінність, яка вже стала недоречною з огляду на зміну обставин (чинник 11), а саме спроби Японії забезпечити собі необмежений доступ до світових природних ресурсів, так наче вони й досі безкінечні й невичерпні, замість того, щоб очолити міжнародні зусилля щодо переходу до раціонального використання дедалі бідніших ресурсів. Другою перешкодою є погляд Японії на події Другої світової війни, який фокусується на жалю до самих себе та баченні своєї країни як жертви, відмова визнати свою відповідальність за війну та за військові злочини (чинник 2). В національній політиці, як і в особистому житті, досягти прогресу у вирішенні проблеми не вдасться, заперечуючи власну провину. Японія має взяти приклад з Німеччини і визнати свою відповідальність, якщо вона бажає поліпшити свої стосунки з Китаєм та Кореєю.

Останньою перешкодою є, на мою думку, брак чесної та реалістичної самооцінки в кількох ключових сферах (чинник 7). У цьому плані можна навести два приклади: щойно згадані проблеми імпортованих ресурсів та некритичне ставлення до власної ролі в Другій світовій війні. Ще одним прикладом є хибна впевненість японців у тому, що запобігання зменшенню кількості населення є вкрай важливою проблемою. Так, падіння кількості

населення з нинішніх 127 мільйонів до, скажімо, 20 дійсно спричинить багато проблем, але я не бачу жодного негативу в тому, якщо населення зменшиться до 80 мільйонів, навпаки — це буде великим благом, бо зменшиться нагальна потреба в імпортованих ресурсах, яка була прокляттям Японії протягом усієї сучасної історії цієї країни. Японія міцна завдяки своїм численним позитивним сторонам, про які йшлося на початку цього розділу, а не тому, що її нинішнє населення становить 127 мільйонів, як у Мексиці, а не 81 мільйон, як сьогодні в Німеччині.

Сферою, що потребує самооцінки, є також імміграція. Саме її як метод використовують багато країн для подолання проблем, які Японія також вважає серйозними, а саме погіршення відношення кількості молодих працівників до старих пенсіонерів, обмаль наявних варіантів догляду за дітьми, недостатня кількість доглядачів за людьми похилого віку. Одним із варіантів, які могла б використати Японія, є запровадження імміграційної програми на кшталт високоефективної канадської або використання досвіду японських іммігрантів у США та Південній Америці. Протилежний варіант для Японії — продовження суворої антиміграційної політики і застоювання деяких очевидних альтернатив, наприклад, нарощування обсягу місцевих трудових ресурсів шляхом усунення добре відомих перешкод, які заважають жінкам працювати, або збільшення кількості тимчасових віз для гастарбайтерів, які доглядатимуть дітей і людей літнього віку. Ці потенційні варіанти подолання проблем є очевидними, і кожен із них має свої переваги й недоліки. Потрібно лише одне: стиснути зуби, досягти консенсусу щодо якогось одного варіанта вирішення проблеми і таким чином вийти з нинішнього глухого кута.

Чи збережуть усі ці питання свою актуальність для Японії через десять років? З реалістичної точки зору проблеми, що стоять нині перед Японією, є менш загрозливими, ніж ті, які вона відчувала, коли довготривала політика японської ізоляції була брутально перервана в 1853 році або коли країна лежала в руїнах у серпні 1945 року. Успішне одужання Японії від тих травм вселяє в мене надію, що сьогодні ця країна знову виявить здатність до вибіркової переоцінки своїх засадничих цінностей, відмовиться від тих, які втратили сенс, збереже ті, які й досі його мають, і змішає їх із якимись новими цінностями, доречними для змінених сучасних умов.

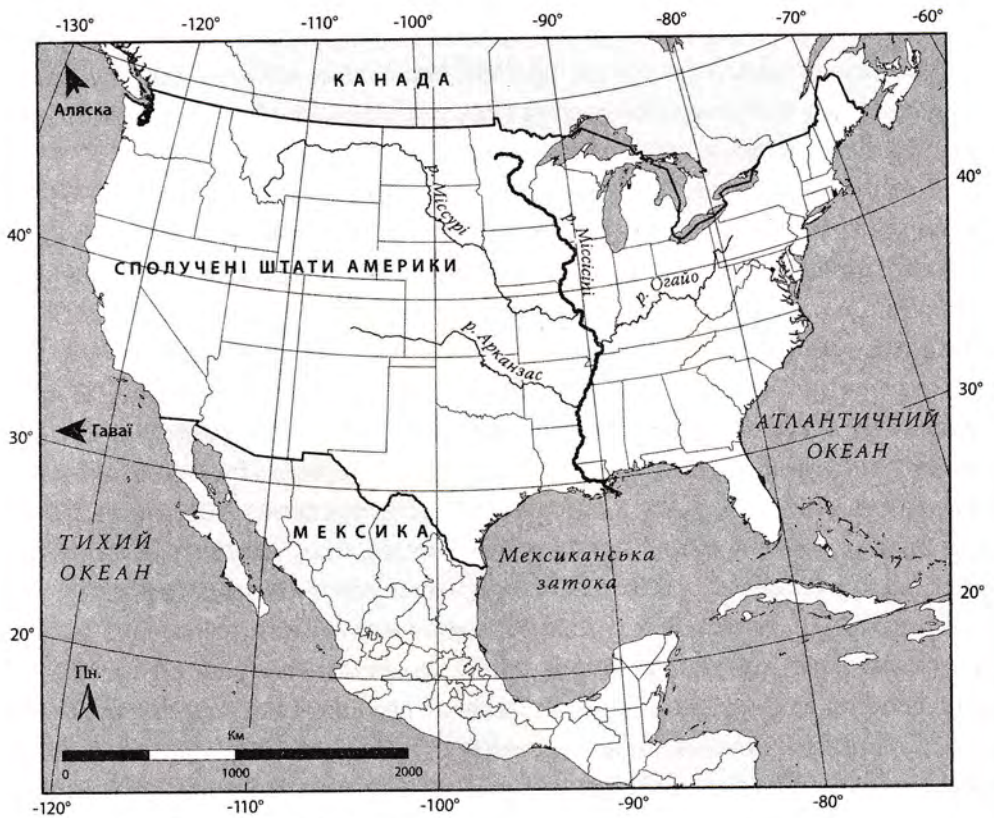

Рис. 8. Мапа Сполучених Штатів Америки

РОЗДІЛ 9

ЩО ЧЕКАЄ СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ В МАЙБУТНЬОМУ? СИЛЬНІ СТОРОНИ І НАЙБІЛЬША ПРОБЛЕМА

США сьогодні — Багатство — Географія — Переваги демократії — Інші переваги — Політична поляризація — Чому? — Ще одна поляризація

На час написання цієї книги Сполучені Штати не перебувають у стані гострої кризи на кшталт тієї, яка спіткала Японію після непроханого візиту комодора Перрі 8 липня 1853 року. Однак більшість американців погодиться з твердженням, що перед США стоять серйозні проблеми. Багато хто пристане також на ту думку, що нашу нинішню ситуацію можна схарактеризувати як млявоплинну кризу — кризу, схожу на повоєнну німецьку або австралійську. Наші проблеми — це внутрішні проблеми американського суспільства та політики, а також зовнішні проблеми, пов'язані з міжнародними відносинами.

Наприклад, серед останніх із названих проблем багатьох американців непокоїть довготривала загроза Сполученим Штатам з боку Китаю, який

уже має другу після США найбільшу в світі економіку. Населення Китаю майже вчетверо перевищує американське. Його темпи економічного зростання кілька років поспіль перевищували й перевищують не лише американські, а й будь-якої індустріально розвиненої країни. Китай має найбільше у світі військо та другий за величиною (після США) військовий бюджет. Уже півстоліття ця країна володіє атомною зброєю. В деяких сферах передових технологій вона випереджає Сполучені Штати (наприклад, якщо говорити про альтернативні джерела енергії та високошвидкісний залізничний транспорт). Диктаторський уряд Китаю має змогу вирішувати питання швидше, ніж наша демократія, знерухожена двома партіями та системою стримувань і противаг. Багато американців вважають, що Китай неодмінно пережене Сполучені Штати як в економічній, так і у військовій сфері, мовляв, це — лише питання часу. Ми дедалі частіше чуємо заяви, що ХХІ століття буде азійським, а точніше, китайським.

Я згоден із тим, що від цих тривог відмахнутися не так просто. З одного боку, впродовж усього мого життя в кожному десятилітті існували підстави вважати, що саме воно, це десятиліття, ставить перед нами, американцями, найбільші виклики, з якими нам іще ніколи не доводилося стикатися, — це були чи то Друга світова війна в 1940-х роках проти Японії та нацистської Німеччини, чи то холодна війна 1950-х років, чи Кубинська ракетна криза початку 1960-х і В'єтнамська війна, що розкраяла американське суспільство навпіл, і так далі. Але навіть попри це я мушу погодитися: нинішнє десятиліття дійсно дає нам підстави непокоїтися як ніколи раніше.

Тому видається доречним після обговорення у розділі 8 імовірного майбутнього Японії розглянути в цьому та наступному розділах, що чекає в подальшому Сполучені Штати. Як і в попередньому розділі про Японію, я буду зосереджуватися лише на американських проблемах. Спершу я опишу довгострокові фундаментальні переваги, які мають США. Говорячи про кожну з переваг, дам стислу характеристику Китаю в цій самій сфері, щоб оцінити реалістичність нашого побоювання того, що час нібито грає на Китай і проти нас. Звісно, крім Китаю є й інші країни, що створюють проблеми для Сполучених Штатів: це, зокрема, Північна Корея, Росія та Афганістан. Але з огляду на тематику цієї книги буде корисніше порівняти США саме з Китаєм, а не з рештою названих країн, які створюють для Сполучених Шта-

тів менш гострі й більш вузькоспрямовані проблеми. Потім я перейду до розгляду тих поточних проблем Сполучених Штатів, які вважаю фундаментальними, — не нагальних проблем, які стосуються виборів 2020 року, а тих, що залишатимуться на першому плані впродовж наступного десятиліття. Як і в попередньому розділі про Японію, я буду говорити лише про конкретні проблеми Сполучених Штатів, а розділ 11 присвячу ширшим світовим проблемам, які зачіпають в тому числі й США. А насамкінець я спробую визначити, чи зможуть перелічені вище дванадцять прогностичних чинників визначити, що допоможе, а що зашкодить нам у подоланні цих фундаментальних проблем.

Оцінювати сильні сторони Сполучених Штатів я почну з того факту нашої дійсності, що ми є і багато десятиліть були найпотужнішою країною у світі, країною з найбільшою економікою. (Китайська економіка вже наблизилася за розміром до нашої, а за деякими показниками навіть вийшла вперед.) Щоб зрозуміти базис нашої великої економіки, пригадаймо факт, наведений у попередньому розділі для кращого розуміння економіки Японії. Валовий національний продукт або дохід є добутком двох чинників: населення країни, помноженого на середню кількість продукції (або доходу) на одну людину. США є провідною країною за обома цими чинниками, тоді як решта країн, займаючи високі місця за одним із них, відстають за іншим.

Населення США, яке на сьогодні становить близько 330 млн осіб, є третім за величиною у світі, поступаючись лише Китаю та Індії. Але ці дві країни та ще 16 країн із 20 з найбільшим населенням мають низький дохід на одну людину (у трьох із них він становить 40 % він американського). У трьох інших багатих країн із цієї першої двадцятки — Японії, Німеччини та Франції населення становить лише від 21 до 39 % американського. Високий показник кількості населення США пояснюється тим, що у цій країні велика територія зайнята родючими землями. Єдині дві більші за площею країни, Канада і Росія, мають значно менше заселення, ніж США, бо значна частина їхньої території розташована в Арктиці, яка непридатна для розвитку сільського господарства, а отже, людей там живе мало.

Може видатися, що мої слова про велике населення США як частково причину їхньої могутньої економіки суперечать моїм же словам у попередньому розділі про те, що велике населення Японії не є її сильною стороною, а, швидше, навпаки — недоліком. Однак Сполучені Штати багаті на ресурси, самодостатні з точки зору виробництва продовольства та наявності сировинних матеріалів, мають велику територію, а щільність їхнього населення становить лише 1/10 відповідного показника Японії. Натомість Японія не має стільки ресурсів, суттєво залежить від імпорту харчів та сировини, її територія становить приблизно 1/20 території США, тоді як щільність населення більш ніж у десять разів перевищує американську. Тобто Сполученим Штатам значно легше утримувати власне населення, ніж Японії.

Іншим чинником, який сприяє тому, що США займають провідне місце у світі з валового національного продукту, є випуск продукції з розрахунку на одну людину; на цей показник суттєво впливають географічні, політичні та соціальні переваги, про які йтиметься нижче. До альтернативних методів вимірювання випуску продукції на одну людину є ВВП (внутрішній валовий продукт) або ж дохід на одну людину з поправкою (чи без поправки) на розбіжності в паритеті купівельної спроможності (тобто розбіжності між країнами щодо кількості товарів, які можна купити на долар у тій чи іншій країні). За всіма цими показниками США значно випереджають решту країн із великою кількістю населення та потужною економікою. Обігнати США за ВВП з розрахунку на одну людину можуть країни або маленькі (з населенням від 2 до 9 мільйонів осіб — Катар, Норвегія, Кувейт, Сінгапур, Швейцарія та Об'єднані Арабські Емірати), або зовсім крихітні (з населенням від 30 до 500 тисяч осіб — Бруней, Ліхтенштейн, Люксембург і Сан-Маріно). Джерелом багатства цих країн є здебільшого нафта або фінансовий сектор, доходи від яких розподіляються між незначною кількістю людей, що забезпечує високий ВВП або дохід на одну людину, але низький показник валового національного продукту (який є добутком обсягу виробництва продукції на одну людину та кількості населення).

Той факт, що Сполучені Штати мають найпотужнішу в світі економіку, дає їм можливість утримувати наймогутніші у світі збройні сили. Хоча Китай і має більше військових, однак постійні й довготривалі інвестиції США у військові технології та океанські військові кораблі (фото 9.1) з лихвою

компенсують перевагу Китаю в кількості військовослужбовців. Наприклад, США мають 10 авіаносців з ядерною силовою установкою, здатних діяти самостійно в різних куточках світу; у Франції є один авіаносець, а решта країн не мають жодного — ані звичайного, ані з ядерною силовою установкою. Отже, США нині є єдиною у світі військовою потугою, яка може втручатися (і втручається) у перебіг світових подій, і це залишається фактом, незалежно від того, подобається комусь таке втручання чи ні.

Сполучені Штати досягли економічного багатства та військової потужності не випадково. Це обумовлюється, окрім уже згаданих переваг великої території та великого населення, перевагами географічними, політичними, економічними та суспільними. Якщо під час прочитання цих рядків у вас виникло відчуття, що я перебільшую, шовіністично вихваляючи сильні сторони Сполучених Штатів, то мушу сказати, забігаючи наперед, що за цими «вихваляннями» підуть сторінки, де я розповідатиму про ті великі проблеми, які стоять перед нами.

У сенсі географії американцям дуже пощастило мати чудову «нерухомість». Всі 48 нижніх штатів США розташовані в зоні помірною клімату, яка є найпродуктивнішою в світі для ведення сільського господарства і найбезпечнішою з точки зору громадського здоров'я. Китай також розташований переважно в помірній зоні, однак більша частина південного Китаю лежить у субтропіках, а інша його частина поширюється й на тропічну зону. А ще в Китаї розташовані найбільше й найвище у світі плато, яке не становить великої цінності для сільського господарства, а також велика територія, зайнята високими горами (включно з шістьма найвищими у світі вершинами), яка в економічному плані не може запропонувати людям нічого корисного, крім альпінізму та прісної води, що стікає у річки з льодовиків.

Ґрунти помірних кліматичних зон є зазвичай більш родючими за тропічні, частково завдяки спадку арктичних льодовиків, які протягом Льодовикового періоду то наступали, то відступали, перетираючи скельні породи і таким чином утворюючи або відгортаючи від нашарувань свіжі ґрунти. Цей

процес тривав не лише в Північній Америці, а й у північній Євразії, збагачуючи родючість євразійських ґрунтів. Але особливо ефективним вплив льодовиків був саме в Північній Америці завдяки унікальній особливості її географії, яка не зустрічається більше на жодному з континентів. Щоб побачити цю особливість, досить просто поглянути на мапу світу і швидко описати самому собі форму кожного континенту одним реченням. Ви помітите, що Південна Америка та Африка найширші посередині й звужуються у напрямку Південного полюса, тоді як Євразія та Австралія широкі як у високих, так і в низьких широтах. Однак Північна Америка має унікальну клиноподібну форму, найширшу в напрямку північного полюса і звужену в низьких широтах.

Така форма вплинула на ґрунти Південної Америки. Кільканадцять разів під час Льодовикового періоду та доби плейстоцену льодовики утворювалися в Арктиці й рушали на південь — як до Північної Америки, так і до Євразії. Завдяки конічній формі Північної Америки великі маси льоду, сформовані на просторах високих широт, сповзали, наче у вирву, до вужчої території і набували більшої ваги, наближаючись до нижніх широт. В Євразії ж, яка не має форми клину, льодовики, утворені у високих широтах, пересувалися на південь до таких само широких територій. Континенти Південна Америка, Африка та Австралія — всі вони закінчуються далеко від Антарктичного кола і тому не могли утворювати крижаного покрову, який рухався б на північ. Тому процес утворення молодих родючих ґрунтів внаслідок наступу й відступу льодовиків був найбільш ефективним у Північній Америці, менш ефективним у Євразії і слабким або взагалі відсутнім на трьох південних континентах. Результатом став глибокий шар родючого ґрунту у преріях, який так здивував і приємно вразив фермерів-іммігрантів з Європи і який зараз утворює найбільший у світі й найпродуктивніший суцільний масив сільськогосподарських угідь (фото 9.2). Таким чином, клиноподібна форма Північної Америки та тривала льодовикова діяльність на її території у прадавні часи в поєднанні з помірною кількістю опадів у наш час на переважній частині континенту є основними причинами високої продуктивності сільського господарства Сполучених Штатів, які є найбільшим у світі експортером продовольства. На відміну від США, Китай має менш родючі ґрунти, суттєво ушкоджені ерозією, а середня густота населення,

що в чотири рази перевищує аналогічний показник у США, призводить до того, що ця країна є чистим імпортером харчів.

Іншою великою географічною перевагою Сполучених Штатів вважаються їхні водні шляхи — прибережні та внутрішні. Вони забезпечують економію коштів, бо транспортування морем у 10–30 разів дешевше за перевезення суходолом як автомобілями, так і залізницею. Східний (атлантичний), західний (тихоокеанський) та південно-східний (Мексиканська затока) кордони США становлять собою довгі морські узбережжя, захищені в Атлантиці та Мексиканській затоці численними бар'єрними островами. Всі три узбережжя Сполучених Штатів мають великі вигини, всередині яких розташовані захищені глибоководні порти (фото 9.3), такі як Лонг-Айленд Саунд, гавань Чезапек, гавань Галвестон, гавань Сан-Франциско та Паджет-Саунд. Загалом США поталанило мати багато чудових захищених природних гаваней — на східному узбережжі їх більше, ніж у всій Америці на південь від мексиканського кордону. Окрім того, США є єдиною з великих і потужних країн із виходом і до Атлантики, і до Тихого океану.

Що ж до внутрішніх водних шляхів, то на своєму східному узбережжі Сполучені Штати мають багато коротких судноплавних річок. Але нашим найважливішим внутрішнім водним шляхом є величезна ріка Міссісіпі з її притоками (Міссурі та інші), чий водозбір становить понад половину американської території, включно із преріями, нашою основною житницею (мапа на с. 304). Коли перешкоди судноплавству було усунуто завдяки будівництву каналів і шлюзів, судна з узбережжя Мексиканської затоки отримали змогу запливати вглиб суходолу Сполучених Штатів аж на 1200 миль (фото 9.4). За верхів'ями Міссісіпі розташовані Великі озера — найчисленніша у світі група озер, в яких зосереджено більше засобів судноплавства, ніж в будь-якій іншій озерній групі. Міссісіпі та Великі озера утворюють найбільшу в світі мережу внутрішніх водних шляхів. Якщо додати водний шлях від узбережжя до системи Міссісіпі — Великі озера, то США матимуть більше судноплавних внутрішніх водних шляхів, аніж решта країн світу разом узятих. На відміну від США, Мексика не має жодної великої судноплавної ріки взагалі, а на всьому Африканському континенті є лише одна судноплавна ріка з виходом до океану (Ніл). У Китаю значна коротша берегова лінія (лише зі східного боку), гірші порти, країна не має великої системи

озер на кшталт Великих озер у США, і значно менша частка території є доступною через судноплавні ріки. Згадані вище водні шляхи сполучають між собою значну частину Сполучених Штатів, а самі США — з рештою світу за допомогою недорогого водного транспорту.

Ще однією перевагою наших морських кордонів є те, що вони слугують захистом від вторгнення. Може видатися суперечливим те, що я, тільки-но віддавши належне морським узбережжям як ідеальному засобу постачання вантажів, не вказую на них як на майже ідеальний засіб доставки війська. Причина полягає в тому, що, дійсно, дешевше й безпечніше постачати товари кораблем, аніж автотранспортом по суходолу, але тільки тоді, коли люди на суходолі чекають на постачальника і радо зустрічають задалегідь заплановану поставку. Але доставка морем є витратною та небезпечною, якщо люди, що на вас чекали, починають по вас стріляти. Морські десантні операції завжди вважалися одним із найнебезпечніших видів бойових дій: згадаймо лише 58 % втрат, яких зазнали канадські війська, що висадилися в місті Дьєпп на французькому узбережжі в 1942 році, або 30 % втрат американських морських піхотинців під час захоплення атолу Тарава в листопаді 1943 року. Додатковим захистом для США стали анексовані Сполученими Штатами Гаваї та Аляска, які контролюють підходи до нашого тихоокеанського узбережжя. Решту кордонів країни становлять сухопутні кордони з Мексикою та Канадою, населення та збройні сили яких надто малі, а тому не становлять для нас загрози (хоча на початку XIX століття США довелося повоювати як з Мексикою, так і з Канадою).

Отже, США фактично невразливі для вторгнення. Упродовж існування Америки як незалежної держави жодної спроби навали не було; після американо-мексиканської війни 1846–1848 років США не воювали із власної ініціативи з жодною іншою державою на своєму суходолі. Напади супротивників на материкову частину США були незначними; в цьому плані можна назвати британський рейд на Вашингтон під час війни 1812 року, напад Панчо Вілли на місто Колумбус у Нью-Мексико в 1916 році, один снаряд, випущений японською субмариною по прибережному місту Санта-Барбара під час Другої світової війни, а також шістьох американців, що загинули від начиненого вибухівкою аеростата, запущеного японцями також під час Другої світової. На відміну від США, решта великих країн

в останньому столітті або зазнали вторгнення (Японія, Китай, Франція, Німеччина, Індія), або були окуповані (Японія, Італія, Корея, Німеччина), або постали перед загрозою неминучого нападу. В першу чергу це стосується Китаю, який зазнав не лише масштабного вторгнення та окупації з боку Японії впродовж 1937–1945 років, а й був атакований з моря Сполученим Королівством, Францією та Японією в XIX столітті, недавно воював із Радянським Союзом, Індією та В'єтнамом на своїх сухопутних кордонах; а в минулому зазнавав нападів військ із Центральної Азії, причому двом нападникам (монголам і маньчжурам) вдалося повністю захопити весь Китай.

Такими є географічні переваги Сполучених Штатів. А тепер розгляньмо політичні переваги, починаючи з того факту, що американська система урядування була демократичною 230 років поспіль — упродовж усього існування США як держави. Китай мав недемократичну диктаторську форму правління всі 2240 років свого існування як держави.

Якими ж є переваги демократії або, принаймні, її потенційні переваги? (Я роблю наголос на слові «потенційні», бо, як ми переконаємося нижче, наша здогадно демократична урядова система втрачає деякі з потенційних переваг, оскільки відхиляється від справжньої демократії.) У наші дні в демократії можна легко розчаруватися, і американці часто заздять китайській диктатурі з огляду на її здатність швидко розробляти та впроваджувати корисні політичні рішення. Безсумнівно, ухвалення рішень і їх запровадження займають більше часу при демократії, ніж у разі диктатури, бо сутністю демократії є стримування, противаги та ухвалення рішень, що спираються на широкий базис (а отже є часозатратним). Наприклад, для переходу на неетильований бензин Китаю знадобився лише рік, тоді як у Сполучених Штатах на це пішло десять років дебатів і судових позовів. Ми заздимо Китаю, бо він переганяє нас у побудові мережі високошвидкісного рейкового транспорту, систем міського метро та засобів передачі енергії на великі відстані. Скептично налаштовані до демократії індивіди можуть також навести приклади того, як через механізм демократичних виборів до влади приходили катастрофічно лихі лідери.

Ці недоліки демократії цілком реальні. Але диктатурам притаманні значно гірші, а часто — і фатальні вади. За всі 5400 років існування централізованого уряду жодна людина не спромоглася придумати, яким чином гарантувати, щоб політичні рішення, втілювані диктатурою з гідною задрості швидкістю, були спрямовані переважно на добро. Згадаймо лише ті жахливі саморуйнівні рішення, які швидко втілювалися в Китаї і наслідки яких могли стати безпрецедентними для будь-якої великої демократичної країни західного світу. Серед саморуйнівних рішень китайської влади були такі, що спричинили масштабний голод у 1958–1962 роках, який забрав життя десятків мільйонів людей, призвели до знищення системи освіти, коли викладачів послали в поля працювати разом із селянами, а згодом — до найгіршого у світі забруднення довкілля. Якби забрудненість повітря у Сполучених Штатах стала хоча б наполовину такою, як у багатьох великих китайських містах, то американські виборці, розлютившись, під час наступних виборів проголосували б проти того уряду, який допустив таке лихо. Згадаймо також ті ще більш саморуйнівні політичні рішення, які були втілені в 1930-х роках без широкого консенсусу диктаторськими урядами Німеччини та Японії; вони втягнули ці країни у війну, внаслідок чого загинули мільйони їхніх громадян (не кажучи вже про 20 мільйонів громадян інших країн). Тому Вінстон Черчилль і зауважив, відповідаючи якомусь критику демократії, що демократія дійсно є найгіршою формою правління, але ті альтернативні форми урядування, які випробовувалися в той чи інший час, виявилися ще гіршими.

Демократія як форма врядування має багато переваг. В умовах демократії громадяни можуть пропонувати й обговорювати практично будь-яку ідею, навіть якщо ця ідея спершу була абсолютно неприйнятною для уряду при владі. Згодом у результаті дебатів і протестів ця ідея може виявитися найкращим політичним рішенням, у разі ж диктатури її ніколи не стали б обговорювати і про її сильні сторони так ніхто б і не дізнався. Яскравим прикладом цього у новітній американській історії є ухвалене під тиском громадськості рішення уряду припинити війну у В'єтнамі, хоча до протестів уряд США вперто продовжував політику агресії, незважаючи на очевидне фіаско (фото 9.5). На відміну від цього, німці в 1941 році не мали змоги вільно обговорювати недалекоглядне рішення Гітлера вторгнутися до Радян-

ського Союзу, а опісля оголосити війну Сполученим Штатам, уже перебуваючи у стані війни з Великою Британією.

Зasadничою перевагою демократії є і те, що громадяни знають: їхні ідеї чують і обговорюють. Навіть якщо ці ідеї не схвалюються відразу, вони можуть мати вирішальне значення на наступних виборах. Без демократії громадяни часто почуваються пригніченими і доходять неминучого висновку, що єдина можливість, яка для них залишилася, — це вдатися до насильства і навіть спробувати повалити уряд. Усвідомлення того, що задля висловлення незгоди існують мирні шляхи, зменшує небезпеку суспільного насильства. Один мій цинічний, але політично дуже підкований приятель якось зазначив: «Найголовніше в демократії — це видимість демократії». Під цими словами він мав на увазі, що видимості демократії буває достатньо для того, щоб відвернути громадян від насильства, навіть якщо демократія насправді зводиться нанівець усілякими невидимими способами (як тепер часто буває у Сполучених Штатах).

Ще однією засадничою перевагою демократії є ключова роль компромісу в її функціонуванні. Компроміс зменшує тиранічні наміри тих, хто обіймає владні посади і хто інакше міг проігнорувати опозиційні точки зору. З іншого боку, компроміс також означає, що пригнічена меншість погоджується не паралізувати роботу уряду.

Наступною базовою перевагою демократії є те, що в сучасних демократичних країнах із загальним виборчим правом участь у виборах можуть брати всі громадяни. Тому суспільна група або партія, що обіймає владні посади, має стимул піклуватися про всіх громадян (які таким чином отримують можливості розвиватися, аби стати продуктивною силою суспільства), а не обмежувати ці можливості вузьким колом диктаторської еліти.

Окрім зазначених переваг, притаманних демократіям у цілому, США отримують додаткові переваги завдяки своїй конкретній формі демократії, а саме: федеральній формі правління. За такого правління важливі урядові функції передаються регіональним демократичним інститутам і не є прерогативою єдиного централізованого уряду. Американська версія федеральної системи складається з 50 штатів, що на практиці часто означає 50 конкуруючих експериментів задля випробовування різних варіантів вирішення якоїсь однієї спільної проблеми, і результатом цього експерименту може

стати рішення, яке працюватиме краще за решту. Наприклад, американські штати або дозволяють (Орегон), або забороняють (Алабама) евтаназію, піднімають (Каліфорнія) або знижують (Монтана) внутрішні податки. Наведу ще один приклад. Коли я був юнаком і жив у північно-східному штаті Массачусетс, то перший каліфорнієць, з яким я познайомився, пояснив мені, що Каліфорнія стала єдиним штатом у США, де ухвалили закон, який дозволяє здійснювати правий поворот на червоне світло після повної зупинки. У США правила дорожнього руху є прерогативою окремих штатів, а не національного уряду. На початку 1960-х моїм землякам із Массачусетсу та й громадянам решти штатів поворот на червоне світло видався божевільною небезпечною ідеєю, на втілення якої могли зважитися лише пришелепуваті й відчайдушні каліфорнійці. Але коли Каліфорнія здійснила цей експеримент, то виявилось, що такий маневр є безпечним, і решта штатів за прикладом першопрохідців ввели таке саме правило (фото 9.6).

Можна заперечити, що дозвіл або заборона руху на червоне світло після повної зупинки є надто незначним питанням, щоб на його прикладі можна було переконатися в перевагах нашої федеральної системи. Нещодавно було здійснено більш значущий експеримент: Браунбек, губернатор американського штату, заявив, що зниження внутрішніх податків є важливішим для добробуту громадян цього штату за добре фінансовану систему державної освіти. І він, починаючи з 2012 року, знижував внутрішні податки штату настільки, що в Канзасі довелося різко скорочувати видатки на державну освіту. Решта штатів Америки з цікавістю очікувала результатів цього експерименту. На 2017 рік результати з Канзасу переконали навіть законодавців із тієї самої політичної партії, до якої належав Браунбек, що урізання видатків на державну освіту — хибна ідея, і тому вони проголосували за те, щоб знову підняти внутрішні податки штату. Отже, наша федеральна система дала змогу одному штату самотужки перевірити певну ідею на практиці, а решті 49 — навчитися з отриманого досвіду.

Отакими є великі переваги демократії, якими користуються Сполучені Штати, але не користується Китай. На мою думку, брак цих переваг є найбільшим недоліком, який заважатиме Китаю наздогнати Америку за середнім доходом на одну людину, допоки США залишатимуться демократичними, а Китай — недемократичним. Тому мушу повторити ще раз: но-

мінально демократична країна втрачає ці переваги, якщо демократія в ній серйозно порушується; про це я ще не раз говоритиму далі. Мушу також визнати, що демократія не завжди є найкращим вибором для всіх країн; їй важко укорінитися в тих державах, де бракує таких передумов, як грамотний електорат і національна ідентичність, спільна для переважної більшості населення.

Коротко зупинюся на двох інших політичних перевагах Сполучених Штатів, окрім демократичної системи правління. Протягом усієї історії США в них існував постійний контроль цивільної адміністрації над військовими. В Китаї та більшості латиноамериканських країн було інакше, а в Японії відсутність контролю цивільного уряду над військовими, яка тривала з 1930-х по 1945 рік, призвела до національної катастрофи. США мають відносно низький, як за світовими мірками, рівень відкритої корупції, хоча в цьому відношенні вони відстають від Данії, Сінгапуру та ще двох десятків країн. Але в США існує багато *прихованої* корупції, бо Волл-стріт і низка заможних організацій та індивідів впливають на політику й дії американського уряду шляхом лобіювання та пожертв на виборчу кампанію. Хоча ці витрати є у Сполучених Штатах цілком легальними, вони досягають результатів, аналогічних тим, які отримують за допомогою корупції. Тобто законодавці та чиновники ухвалюють закони і проводять політику, шкідливу для суспільства, але корисну для донора грошей, а інколи й для конкретного законодавця чи чиновника.

Переваги, які я хочу далі згадати, є загальновідомими, і більшість американців відразу ж назве їх, хоча для визначення тих фундаментальних географічних та політичних переваг, про які я щойно розповів, їм треба буде подумати. Для Сполучених Штатів була характерною (принаймні донедавна, докладніше про це йтиметься в розділі 10) висока соціально-економічна мобільність. Наш ідеал і дійсність, в якій втілювався принцип «із грязі у князі», означають (або означали донедавна), що здібні роботящі люди, які народилися бідними або стали такими, можуть розбагатіти. Це вагомий стимул, який спонукає людей працювати тяжко й наполегливо, і це означає,

що США знаходили і знаходять добре застосування для більшої частини свого людського капіталу.

Сполучені Штати вирізняються тим, що навіть молоді люди можуть з легкістю заснувати тут успішні підприємства. (Згадаймо лише «Амазон», «Еплл», «Фейсбук», «Гугл», «Майкрософт» та багато інших менш знаменитих, але не менш прибуткових нових компаній.)

Ми маємо довгу історію федеральних і місцевих державних, а також приватних інвестицій в освіту, інфраструктуру, людський капітал, дослідницьку діяльність та розробки. (Китай лише останнім часом почав наздоганяти США за інвестиціями в названі сфери.) В результаті США випереджають весь світ у кожній важливій науковій сфері, якщо судити з опублікованих наукових праць і отриманих Нобелівських премій. Половина з 10 дослідницьких університетів та інститутів, які зазвичай вважаються найкращими у світі, є американськими. Впродовж майже півтора століть ми мали велику конкурентну перевагу у відкриттях, техніці та новаторських виробничих технологіях — згадаймо для прикладу організоване винахідництво Елі Вітні виробництва взаємозамінних деталей для мушкетів; збиральні конвеєри на заводах Генрі Форда; оснащені двигунами аероплани братів Райт; лужні акумулятори, електричну лампочку розжарення, кіноапаратуру та фонограф Томаса Едісона (фото 9.7); телефон Александра Грема Белла; а останнім часом — транзистори, розроблені компанією «Белл телефон лабораторіз»; висадку людини на Місяць; стільникові телефони, інтернет і електронну пошту.

І ще одна перевага наостанок. Це імміграція, явище, яке багато американців зовсім не вважають перевагою (фото 9.8). Звісно, імміграція створює проблеми, які наразі не дають нам спокою. Але реальність полягає в тому, що нині кожен американець є або іммігрантом, або нащадком іммігрантів. Значна частина іммігрувала сюди протягом останніх чотирьох століть (мої предки приїхали до Сполучених Штатів у 1890 та 1904 роках). Навіть індіанці є нащадками іммігрантів, що прибули до Північної Америки щонайменше 13 тисяч років тому.

Щоб зрозуміти фундаментальні вигоди від імміграції, уявіть собі, що ви можете розділити населення будь-якої країни на дві групи: одна складатиметься загалом із наймолодших, найздоровіших, найсміливіших, найви-

триваліших, найбільш роботящих, найбільш амбітних та найбільш новаторських людей, а другу групу становитиме решта громадян. Перенесіть в уяві першу групу до якоїсь іншої країни, а другу залиште там, де вони народилися. Така вибіркова «трансплантація» є ілюстрацією бажання емігрувати і його успішного втілення. Тож не дивно, що понад третину американських нобелівських лауреатів становлять люди, народжені поза межами США, а більш як половина є або іммігрантами, або дітьми іммігрантів. Це пояснюється тим, що дослідження на рівні Нобелівської премії потребують саме таких рис, як сміливість, витривалість, амбітність і новаторство. Іммігранти та їхні нащадки роблять також непропорційно великий внесок в американське мистецтво, кулінарну майстерність та спорт.

Усе, що я зараз розповів про Сполучені Штати, можна звести до такої фрази: США мають у своєму розпорядженні величезні переваги. Але країни можуть змарнувати свої переваги, як, скажімо, Аргентина. З'явилися застережливі ознаки того, що нині США також нехтують своїми перевагами. Серед цих ознак перші місця посідають чотири взаємопов'язаних показники, які сприяють руйнації американської демократії, що завжди була однією з наших історичних переваг. Решту цього розділу я присвячу першій і найбільш серйозній із цих чотирьох груп проблем. У наступному розділі йтиметься про решту: три групи проблем, які також є вельми серйозними і належать до «решти» лише тому, що їх затьмарює наша найбільша проблема.

Першою і, на мою думку, найбільш зловісною з тих фундаментальних проблем, які загрожують нині американській демократії, є дедалі більша руйнація здатності до політичного компромісу. Як я вже пояснював вище, політичний компроміс — це одна із засадничих переваг демократії над диктатурою, бо він зменшує або усуває як тиранію більшості, так і її протилежність, а саме параліч влади, здійснюваний пригніченою і невдоволеною меншістю. В конституції США закладено стимули до компромісу у вигляді системи стримувань та противаг. Наприклад, наш президент здійснює урядову політику, але Конгрес контролює державний бюджет, а спікер Палати представників (нижньої палати Конгресу) складає план її діяльності в руслі

президентських пропозицій. Якщо народні представники в Конгресі не доходять згоди між собою (а це трапляється вельми часто), якщо прихильники якоїсь точки зору не в змозі організувати підтримку, достатню для того, щоб нав'язати свою волю, то виникає потреба компромісу, бо інакше діяльність уряду буде паралізовано.

Певна річ, в американській історії гострі політичні баталії розгорталися досить часто, інколи траплялися випадки як тиранії, так і паралічу, влаштованого меншістю. Але, за винятком загальновідомої руйнації компромісу, яка призвела до Громадянської війни 1861–1865 років, компромісу все ж таки вдавалося досягти. Сучасним прикладом є стосунки між республіканським президентом Рональдом Рейганом та спікером Палати представників, демократом Томасом О'Нілом в період 1981–1986 років (фото 9.9). Ці двоє чоловіків були досвідченими і вправними політиками, сильними особистостями і водночас антиподами у своїх політичних поглядах і переважній більшості політичних питань. Вони часто не погоджувалися один з одним і вели політичні баталії з кардинальних проблем. Проте Рейган та О'Ніл ставилися один до одного з повагою, визнавали конституційні повноваження один одного і грали за правилами. Хоча О'Нілу не подобалася економічна програма Рейгана, він визнавав конституційне право президента пропонувати таку програму, підготував розклад голосувань щодо цієї програми в Палаті представників і дотримувався цього розкладу. За Рейгана та О'Ніла федеральний уряд функціонував безперебійно: він дотримувався визначених термінів, бюджети схвалювалися, робота уряду не припинялася жодного разу, а погрози «забалакати» прийняття того чи іншого закону були рідкісними. Кардинально важливими законами, щодо яких Рейган з О'Нілом та їхні прихильники не знаходили спільної думки, але щодо яких було досягнуто компромісу, стали закони про зниження податків, реформування федерального податкового кодексу, імміграційну політику, реформування системи соціального забезпечення, зменшення невійськових витрат, а також збільшення витрат на оборону. Хоча кандидатури, висунуті Рейганом на посади федеральних суддів, зазвичай не подобалися демократам і вони блокували затвердження деяких із них, президенту все ж таки вдалося призначити більш як половину федеральних суддів, включно із трьома з дев'яти суддів Верховного Суду.

Але з середини 1990-х років здатність до політичного компромісу почала зменшуватися, і особливо помітно це стало близько 2005 року. Компромісу не вдавалося досягти не лише між двома основними політичними партіями, а й між радикалами та поміркованими фракціями всередині кожної партії. В першу чергу це стосувалося Республіканської партії, радикальне крило якої під назвою «Чайна партія» під час праймеріз протидіяло поміркованим республіканцям, виставляючи проти них власних кандидатів, бо цим республіканцям вдавалося досягати компромісу з демократами. У підсумку Конгрес складу 2014–2016 років ухвалив меншу кількість законів, ніж будь-який інший Конгрес у новітній американській історії, із запізненням затверджував бюджет і спричиняв (або посилював) загрозу припинення роботи уряду.

Як приклад руйнування здатності до компромісу варто згадати обструкціонізм, а також блокування призначення висунутих президентом кандидатур. Обструкціонізм є тактикою, дозволеною в Сенаті згідно з його регламентом (не прописаним у конституції), коли меншість сенаторів (або якийсь один із них), не погоджуючись з тим чи іншим законопроектом, виступають годинами поспіль або погрожують це зробити з метою нав'язати компроміс або взагалі зняти законопроект з обговорення. (Рекорд було встановлено в 1967 році, коли промова тривала безперервно понад добу (фото 9.10).) Регламент Сенату дозволяє перервати обструкціоніста, але не простою більшістю, а кваліфікованою, тобто голосами 60 сенаторів зі 100. Фактично, обструкціонізм дає змогу впертій і рішучій більшості, яка не має можливості перемогти голосуванням, нав'язати компромісне рішення, тоді як завдяки голосуванню кваліфікованою більшістю можна перервати балакунів і уникнути необхідного їм компромісу.

Попри очевидний потенціал для зловживання владою (коли обструкціоністи підштовхують до паралічу урядової діяльності, а голосування кваліфікованою більшістю — до тиранії), ця система працювала більш-менш ефективно впродовж майже всієї американської історії. Меншість і кваліфікована більшість усвідомлювали потенціал для зловживань і рідко вдавалися до обструкції, а ще рідше — до примусового припинення виступу балакуна голосуванням 60 до 100. За роки правління наших перших 43 президентів і протягом перших 220 років функціонування конституційного уряду Сенат Сполучених Штатів не затвердив загалом лише 68 президентських кандида-

тур на урядові посади через діяльність обструкціонерів. Та коли 2008 року президентом обрали демократа Обаму, республіканські лідери заявили про свій намір блокувати всі його пропозиції. Це призвело до блокування 79 кандидатур Обами шляхом обструкції протягом лише чотирьох років — це більше, ніж за всі попередні 220 років. Демократи відреагували тим, що скасували вимогу про кваліфіковану більшість для схвалення президентських кандидатур (окрім висуванців на посади суддів Верховного суду), таким чином забезпечивши заповнення державних посад, але водночас послабивши дію запобіжника, передбаченого для незадоволеної меншості.

Обструкціонізм є просто найбільш радикальним і найменш вживаним способом заблокувати затвердження президентських висуванців. Під час другого президентського терміну Барака Обами із 2012 по 2016 рік контрольований республіканцями Сенат затвердив найменшу кількість президентських кандидатів на посади суддів з початку 1950-х і найменшу, починаючи з ХІХ століття, кількість кандидатів на посади суддів Апеляційного суду (суд, вищим за який є лише Верховний суд). Найбільш поширеною тактикою блокування призначень була відмова включити розгляд кандидатури до графіка роботи сенатських комітетів; друге місце посідає відмова внести до графіка роботи Сенату голосування його повним складом за кандидатуру, яка вже була погоджена відповідним сенатським комітетом. Наприклад, один претендент на посаду посла так і не зміг приступити до виконання своїх обов'язків, бо помер, прочекавши два роки голосування щодо свого призначення, яке постійно відкладалось. Блокувалося навіть заповнення посад значно менш впливових і суперечливих, аніж посада судді чи посла. Один мій приятель, висунутий на другорядну посаду в Національному управлінні досліджень світового океану та атмосфери, зняв свою кандидатуру, коли її так і не затвердили впродовж року.

Чому ж руйнація здатності до політичного компромісу пришвидшилася впродовж останніх двох десятиліть? Окрім іншого негативу, який спричиняє ця тенденція, вона ще й живиться сама від себе, сама себе посилює, бо змушує людей поміркованих і неконфліктних відмовлятися від державної

служби та обрання до Конгресу, таким чином ширше відкриваючи шлях нездатним до компромісу ідеологічним демагогам. Двоє моїх друзів, респектабельних сенаторів, які не раз переобиралися до Сенату США і які, здавалося, мали гарні шанси на чергове переобрання, вирішили натомість вийти на пенсію, бо їх дедалі більше пригнічувала політична атмосфера в Конгресі. Я запитав у членів Конгресу та людей, добре обізнаних з механізмом його функціонування, про причини такої тенденції, й отримані від них пояснення дали змогу виокремити три чинники.

Одне пояснення полягає в тому, що ціна виборчої кампанії збільшилася в астрономічних пропорціях, і в підсумку роль фінансових спонсорів дуже сильно зросла. Деяким кандидатам на високі посади вдається фінансувати свою кампанію за рахунок великої кількості крихітних пожертвувань, тоді як іншим доводиться покладатися на невелику кількість значних пожертвувань. Зрозуміло, що великі спонсори виділяють кошти політикам заради досягнення своїх конкретних цілей і тому підшукують саме таких кандидатів, які будуть такі цілі проштовхувати. Вони не надаватимуть фінансової допомоги поміркованим, схильним до компромісу кандидатам. Один мій розчарований усім цим приятель написав мені: «З усіх проблем, які перед нами стоять, найбільш шкідливим був згубний вплив грошей на нашу політичну систему і наше особисте життя. Політики та результати їхньої діяльності скуповуються у значно ширших масштабах, аніж будь-коли раніше... Боротьба за політичні заробітки висмоктує час, ресурси та ентузіазм... Діяльність політиків підпорядковується грошам, стосунки між політиками погіршуються, тож вони навіть не бажають впізнавати один одного, зустрічаючись в аеропортах, коли літають на зустрічі зі своїми виборцями».

Оцеї останній момент, на який вказав мій приятель, є другим потенційним поясненням: збільшення кількості внутрішніх авіаперельотів, які забезпечують швидкий зв'язок між Вашингтоном та усіма американськими штатами. Раніше народні представники працювали протягом тижня в Конгресі у Вашингтоні; на вихідні їм теж доводилося залишатися у столиці, бо вони не встигали за ці дні з'їздити додому й повернутися назад. Їхні сім'ї жили у Вашингтоні, а діти ходили тут до школи. На вихідні народні обранці, їхні дружини та діти спілкувалися між собою, конгресмени знайомилися із дружинами своїх колег та з їхніми дітьми і проводили спільно час як друзі,

а не лише як політичні супротивники чи союзники. Нині ж висока вартість виборчої кампанії чинить тиск на обранців, змушуючи їх їздити до свого штату з метою залучення коштів, а розвиток внутрішніх авіаліній уможливає ці поїздки. Багато конгресменів залишають власні сім'ї у своїх штатах, де їхні діти ходять до школи. Зрозуміло, що діти одних конгресменів не граються з дітьми інших, а їхні батьки не спілкуються із подружжям своїх колег і вбачають один в одному лише політичних суперників. Нині близько 80 із 535 членів Конгресу навіть не мають і не знімають помешкання у Вашингтоні, а натомість сплять у своїх офісах упродовж тижня, а на вихідні летять додому, у свій штат.

Третьою причиною руйнації здатності до компромісу є практика, яка називається «зміна виборчої географії». Вона означає перекроювання виборчих округів на користь якоїсь одної партії, забезпечуючи цій партії вищий відсоток обраних представників, аніж їх могла б забезпечити за нормальних умов частка виборців штату, які зазвичай голосують за цю партію. Подібна практика не нова в американській політиці. Своєю назвою вона завдячує губернатору Елбріджу Джеррі з Массачусетсу, адміністрація якого в 1812 році перекроїла виборчі округи штату з єдиною метою: збільшити кількість обранців від партії, до якої належав Джеррі. В підсумку вийшли округи, які мали химерну географічну форму; один із них був схожий на саламандру, що зумовило появу терміна *gerrymander* — «джерімандер» (фото 9.11).

Нині після кожного загальнонаціонального перепису, який проводиться раз на десять років і стає основою для перерозподілу між штатами кількості місць до Палати представників, законодавчий орган кожного штату отримує змогу перекроїти межі своїх виборчих округів. Дедалі частіше законодавчі органи штату, особливо ті, що перебувають під контролем республіканців, «перемальовують» межі округів таким чином, щоб сконцентрувати якомога більше потенційних виборців демократичної партії в якомога меншій кількості переважно демократичних виборчих округів (здебільшого в містах), а решту виборців демократичної партії розпорозити серед якнайбільшої кількості надійних «республіканських» округів, де республіканці зазвичай мають невелику, але стабільну перевагу (здебільшого в селах). Не так давно Верховний суд Сполучених Штатів скасував план перекроювання меж виборчих округів, представлений контрольованим республіканцями законо-

давчим органом штату Північна Кароліна, зазначивши при цьому, що межі округу не мають жодного стосунку до місцевих географічних особливостей, а явно були окреслені «з хірургічною точністю» таким чином, щоб збільшити кількість республіканських обранців за рахунок обранців від демократичної партії.

Перекроювання виборчих округів вплинуло на політичний компроміс таким чином, що вже наперед відомо, до якої партії та до якої політики виявить схильність більшість виборців кожного конкретного округу. Тому кандидати з невиразною позицією, які апелюють до виборців обох партій, із самого початку приречені на поразку. Досвідчені ж кандидати знають, що вони мають представити однобоку програму, розраховану лише на виборців тієї партії, яка має значно більші шанси перемогти у «підрихтованому» окрузі. Втім, хоча маніпулювання межами округів і сприяє певною мірою нинішній політичній поляризації, воно не надає вичерпного пояснення цьому явищу з кількох причин: перекроювання не пояснює поляризації в Сенаті (бо, на відміну від виборів до Палати представників, для виборів до Сенату штати не розділяються на виборчі округи, проте нинішні сенатори є так само безкомпромісними, як і члени Палати представників); перекроювання не пояснює поляризації в округах, які не зазнали перекроювання; у багатьох «перемальованих» округах поляризація виникла раніше, ніж змінилися їхні межі.

Однак усі ці три гіпотези щодо поляризації американської політики — збирання коштів на виборчу кампанію, внутрішні авіаперевезення та перекроювання округів — пояснюють лише поляризацію отої крихітної групки американців, які є нашими політиками. Але насправді проблема значно ширша: поляризуються і стають політично безкомпромісними американці в цілому. Погляньмо лише на мапу результатів президентських виборів 2016 року, де червоним кольором позначені штати, які голосували за республіканського кандидата, а синім — ті, що віддали голоси за кандидата від демократів. Це ще раз нагадає нам, що узбережжя та великі міста нашої країни переважно демократичні, а внутрішні регіони та село — республіканські. Кожна політична партія стає дедалі одноріднішою та радикальнішою в своїй ідеології: республіканці стають більш консервативними, демократи — ліберальнішими, а кількість поміркованих

політиків зменшується в обох партіях. Опитування свідчать, що багато американців у кожній партії з дедалі більшою нетерпимістю ставляться до представників іншої партії, вважаючи її реальною загрозою для добробуту Сполучених Штатів, не бажають, щоб їхній близький родич одружився з прихильницею іншої партії, і не хочуть поселятися в районі, жителі якого дотримуються інших політичних поглядів. Якщо ви, читачу цієї книги, є американцем, то можете переконались у цьому розколі Америки на власному прикладі: чи багато у вас близьких знайомих і друзів, які сказали вам, що на виборах 2016 року проголосували за кандидата у президенти від іншої партії, ніж та, яку підтримали ви?

Тому нам треба не лише відповісти на запитання: «Чому наші політики стають дедалі менш схильними до компромісу незалежно від своїх виборців?» Нам слід також розібратися, чому самі американські виборці стали більш нетерпимими та політично безкомпромисними. Бо наші політики просто виконують побажання своїх виборців.

Що ж до політичної поляризації американського суспільства в цілому, то одним із часто пропонованих пояснень є «цільова інформація». Коли я був підлітком, то кабельного телебачення іще не існувало, а першу телепрограму жителі мого рідного Бостона побачили лише в 1948 році; відтоді впродовж багатьох років ми, американці, дізнавалися новини лише з трьох великих телемереж, трьох великих інформаційних тижневиків та з газет. Більшість американців користувалися одними й тими ж джерелами інформації, жодне з яких не позиціонувало себе як консервативне чи ліберальне і жодне з яких не надто сильно спотворювало інформацію. А нині, з появою кабельного телебачення, інформаційних веб-сайтів та Фейсбуку, із занепадом традиційної друкованої преси, американці все одно обирають джерела інформації відповідно до своїх поглядів, що існували раніше, до появи соціальних мереж. Дивлячись на місячний рахунок за кабельне телебачення, я бачу, що маю вибір із 477 каналів — не лише з Fox News чи MSNBC, якщо я бажаю канал із відповідно консервативним чи ліберальним ухилом, а й тих, що присвячені Африці, молодіжному спорту на атлантичному узбережжі, куховарству, злочинності, Франції, хокею, коштовностям, єврейському способу життя, Росії, тенісу, погоді та ще безлічі вузькоспеціальних тем і точок зору. Я маю можливість вибирати у строгій відповідності зі своїми

поточними інтересами і поглядами, не відволікаючись на інші теми й небажані погляди та переконання. Результат: я зачинаюся у своїй політичній ніші, прив'язую себе до своєї групи «фактів», я продовжую голосувати за партію, якій завжди віддавав перевагу, мені невідома мотивація прихильників іншої партії і, звісно, хочеться, щоб обраний мною представник до законодавчого органу відкидав будь-які компроміси з тими обранцями, які моїх поглядів не поділяють.

Більшість американців зараз користуються соціальними мережами, такими як Фейсбук та Твітер. Двоє моїх друзів, не знайомих один з одним, республіканець і демократ, пояснили мені (кожен окремо), яким чином їхній обліковий запис у Фейсбуці виконує роль основного інформаційного фільтра. Демократ (людина молода) постить новини та коментарі, пересилає їх фейсбучним друзям, які, у свою чергу, пересилають йому свої новини та коментарі; цих людей він обрав друзями частково тому, що вони поділяють його погляди. Коли хто-небудь поширює інформацію, викладену з республіканської точки зору, то він видаляє цю людину зі списку своїх друзів. Серед людей, із якими цей мій приятель «припинив дружбу», — його тітка та дядько, з якими він також перестав спілкуватися особисто через їхні республіканські погляди. Протягом дня він часто переглядає свою фейсбучну сторінку на айфоні й користується ним для пошуку та прочитання статей в онлайн-газеті, які збігаються з його поглядами, але друкованих газет він не передплачує і телевізор не дивиться. Інший мій друг, республіканець, розповів мені приблизно те саме, з тією лише різницею, що зі списку друзів він видаляє тих, хто постить матеріали, викладені з демократичної точки зору. Результат: кожен із моїх друзів черпає інформацію лише із визначеної наперед вузькоспеціальної ніші.

Але навіть таке розширення нашого питання про сьогодишню політичну поляризацію в Сполучених Штатах — від поляризованих поглядів наших політиків до поляризованих поглядів усього нашого електорату — все одно є завузьким. Воно визначає поляризацію як явище, притаманне начебто лише політичній сфері. Однак насправді воно значно ширше: поляризація,

нетерпимість та жорстокість посилюються і в інших сферах американського життя, а не лише в царині політики. Ті з американських читачів, кому уже за 40, задумайтесь, будь ласка, про зміни, які ви спостерігали останнім часом у поведінці американців у ліфті (ті, хто чекає на ліфт, швидше за все, не давши людям вийти, починають проштовхуватися повз них); про нестачу ввічливості в учасників дорожнього руху (хамство по відношенню до інших водіїв); зменшення доброзичливості на пішохідних переходах і вулицях (американці віком до 40 років менш схильні вітатися з незнайомими людьми, ніж люди, яким за 40); і, що особливо важливо, про всіляку образливу лексику, в першу чергу під час електронного спілкування.

Ці тенденції я помітив навіть у середовищі американських науковців-дослідників, до якого потрапив іще 1955 року. Нинішні американські наукові дебати стали більш запеклими та злостивими, ніж 60 років тому. Ще на початку своєї наукової кар'єри я став учасником наукових суперечок і беру в них участь і донині. Але раніше я вважав науковців, з якими розходився у поглядах на наукові проблеми, своїми друзями, а не особистими ворогами. Пригадую свою відпустку в Британії після конференції з фізіології, коли я здійснював екскурсії до зруйнованих цистеріанських монастирів разом із приємним і чемним американським фізіологом, з яким під час конференції мав великі розбіжності щодо механізму епітеліального переміщення води. Нині це було б неможливо. Натомість тепер науковці, які зі мною не погоджуються, регулярно подають проти мене судові позови, погрожують судовими переслідуваннями і ображають словесно. Людям, які запрошують мене виступити з лекцією, доводиться наймати охоронців, щоб захистити мене від розлючених критиків. Один науковець завершив свій огляд однієї з моїх книжок такою фразою: «Стули пельку!» (цей огляд згодом був опублікований). Життя науковців віддзеркалює американське життя в цілому, його відображають також наші політики, наші виборці, наші користувачі ліфтом, наші водії автомобілів і наші пішоходи.

Усі ці сфери американського життя є гранями одного широко обговорюваного явища, а саме занепаду так званого «соціального капіталу». Як наголосив політолог Роберт Патнем у своїй книзі «Боулінг на самоті», «соціальний капітал стосується зв'язків між індивідами — громадських мереж і норм взаємності та довірливості, які з них виникають». У цьому сенсі со-

ціальний капітал є близькоспорідненим із так званими «громадянськими чеснотами». Йдеться про довіру, товариську, групову приналежність, допомогу, очікування допомоги зі сторони, які зростають завдяки активній участі та членстві у всіляких колективах — від книжкових клубів, боулінг-клубів, бридж-клубів, релігійних громад, товариств, асоціацій «батьки-вчителі» й до політичних організацій, професійних товариств, клубів ділових людей, зборів міської громади, ветеранських асоціацій тощо. Участь у таких колективах сприяє розвитку загальної взаємності, тобто вмінню робити щось для інших людей і разом із цими людьми, довіряти їм і водночас знати, що ці люди та інші члени колективу колись зроблять щось і для вас. Проте американці дедалі рідше долучаються до таких груп безпосереднього спілкування, натомість дедалі частіше віддаючи перевагу інтернет-групам, у яких ви ніколи безпосередньо не зустрічаєте, не бачите й не чуєте вашого візаві.

Одним із пояснень, яке дають Патнем і багато інших політологів причинам занепаду соціального капіталу в Сполучених Штатах, є поширення непрямого спілкування на шкоду спілкуванню тет-а-тет. Телефони з'явилися у США ще в 1890 році, але насичення ними ринку припадає лише на 1957 рік. Радіоприймачами ринок наситився у період із 1923-го по 1937 рік, телевізорами — із 1948-го по 1955-й. Але найбільшою зміною стало недавнє поширення інтернету, стільникових телефонів і текстових повідомлень. Радіо та телевізор ми використовуємо для отримання інформації та для розваг, а телефон і електронні медійні засоби, які з'явилися зовсім недавно, — для тих самих цілей і, звісно, для спілкування. Але до винайдення письма все спілкування та передача інформації здійснювалися особисто, тет-а-тет, коли люди або розмовляли один з одним, або слухали ораторів, акторів і музикантів. Хоча кінематограф, який з'явився на початку ХХ століття, й не забезпечував безпосереднього живого спілкування, він, принаймні, витягував людей з домівок до кінотеатрів, і вони утворювали соціальні групи, часто отримуючи від контактів із друзями таке саме задоволення, як і від спілкування з «живими» промовцями та артистами.

Нині ж більшість засобів наших розваг — смартфони, айподи, відеоігри — призначено для розваг однаків, а не колективів. Вони є індивідуаль-

но підібраними цільовими засобами, так само, як і підібрана саме для певної ніші цільова політична інформація. Телебачення, що й досі є найбільш поширеною формою розваг для американців, тримає їх удома, номінально — разом з іншими членами родини. Американці проводять більше часу за колективним переглядом телепрограм, аніж спілкуючись один з одним, а щонайменше третину всього часу, проведеного перед екраном, вони залишаються наодинці (часто в інтернеті, а не перед телевізором).

Наслідком цього є той факт, що телевізійні «наркомани» схильні менше довіряти людям, рідше вступають до волонтерських організацій порівняно з тими, хто нечасто дивиться телебачення. Однак перш ніж винуватити в цьому пристрасть до телевізії, варто уточнити: що є причиною, а що є наслідком? Можливо, між цими явищами існує лише корелятивний, а не причинно-наслідковий зв'язок? Світло на це питання проливає «природна» подія, що сталася в Канаді. В одному канадському регіоні є три загалом однакових міста, одне з яких перебувало поза зоною досяжності телевізійного ретранслятора, що обслуговував той регіон. Коли ж те місто потрапило нарешті до зони покриття, відвідування клубів та інших громадських закладів впало порівняно з відвідуванням цих закладів у тому ж самому місті тоді, коли до нього іще не доходив телевізійний сигнал, причому впало до рівня, приблизно однакового з рівнем решти двох міст, де телебачення з'явилося раніше. Це є свідченням того, що падіння відвідуваності спричинив перегляд телепрограм, а не схильність певного типу людей до самотності, яка спонукала їх дивитися телевізор, а не спілкуватися наживо з іншими людьми.

До віддалених районів Нової Гвінеї, де я проводжу польові дослідження, нові комунікаційні технології ще не добралися: все спілкування тут і досі відбувається особисто й при цілковитій увазі до співрозмовника, як було колись і у Сполучених Штатах. Зазвичай новогвінейці проводять більшу частину дня у розмовах один з одним. На відміну від млявих і нечастих розмов американців, спілкування між новогвінейцями не переривається поглядами на мобільний телефон, що лежить на колінах, та розсиланням повідомлень під час розмови з фізично присутньою людиною, якій приділяється значно менше уваги, ніж телефону. Син одного американського місіонера, який провів дитинство в Новій Гвінеї, а до США перебрався лише в підлітково-

му віці, описав своє потрясіння від різниці між тим, як розважаються діти в Новій Гвінеї та Сполучених Штатах. У новогвінейському селі діти ходять одне до одного цілий день, тоді як у США вони «йдуть додому, зачиняють двері й дивляться на самоті телевизор».

Американський користувач мобільного телефону в середньому переглядає його кожні чотири хвилини і проводить щонайменше шість годин щодня, вдивляючись в екран свого телефону чи комп'ютера. В підсумку американці здебільшого вже не сприймають один одного як живих людей, чії обличчя та рухи ми бачимо, чії голоси чуємо і яких ми здатні розуміти. Натомість ми сприймаємо один одного головним чином як текстові повідомлення, які бачимо на екрані, інколи — як голоси, що їх чуємо по мобільному телефону. Зазвичай нам буває важко виявити грубість по відношенню до живої людини, яка стоїть поряд з нами, яку ми бачимо та чуємо. Але цей механізм стримування перестає працювати, коли люди сприймаються як слова на екрані. Значно легше виявляти брутальність та зневагу по відношенню до текстового повідомлення, ніж до живої людини, яка дивиться вам у вічі. А коли ви призвичаїтеся бути лайливим і грубим на відстані, то це стане першим кроком до того, щоб почати ображати людину, з якою спілкуєтесь наживо.

Однак таке пояснення руйнації здатності американців до політичного компромісу та чемного поведіння взагалі впирається в очевидне заперечення. Непрямі методи спілкування вибухово поширилися не лише у Сполучених Штатах, а й у всьому світі, особливо в заможних країнах. Італійці та японці теж користуються смартфонами, причому не менше за американців. Чому ж політичний компроміс не руйнується, а хамство не поширюється і в решті заможних країн?

Мені на думку спадають два можливих пояснення. Перше полягає в тому, що в ХХ столітті електронні засоби спілкування та багато інших технічних новинок укорінилися спершу в США, а вже потім (разом зі своїми негативними наслідками) поширилися на інші багаті країни. Звідси випливає, що Сполучені Штати стали просто першою, але не єдиною країною, де поширення телебачення та телефонів потягло за собою занепад здатності до політичного компромісу. Дійсно, мої британські друзі розповідають, що побутового хамства в їхній країні стало значно більше, ніж

60 років тому, коли я там жив, а приятелі з Австралії зазначають, що безкомпромісність у політичному житті їхньої країни також зростає. Якщо це пояснення правильне, то досягнення іншими заможними країнами того рівня політичного протистояння, якого вже досягли Сполучені Штати, є лише питанням часу.

Іншим потенційним поясненням є те, що ще в минулому США з кількох причин мали (і мають сьогодні) менше соціального капіталу, здатного протистояти нашестю бездушної сили сучасних технологій. Територія Америки у 25 разів більша за територію будь-якої іншої заможної країни, крім Канади. З іншого ж боку, густина населення США (тобто кількість людей на одиницю території) у десять разів менша, ніж у більшості інших заможних країн; лише в Канаді, Австралії та Ісландії цей показник нижчий. У США акцент завжди робився на індивіді, а не на громаді, як у Європі та Японії; за показниками індивідуалізму серед багатих країн Сполучені Штати випереджає лише Австралія. Американці часто змінюють місце проживання — в середньому раз на п'ять років. Американські відстані, значно більші за японські та європейські, означають, що коли хтось перебирається на нове місце, то його друзі, швидше за все, залишаться значно далі від нього, ніж друзі тих японців чи європейців, які також переїжджають. Відтак соціальні зв'язки американців більш ефемерні, для них характерна часта зміна приятелів, а не велика кількість вірних друзів, які живуть неподалік.

Але територія США та відстані всередині цієї країни є величинами сталими, зменшуватися вони не будуть. Навряд чи американці відмовляться від стільникових телефонів або ж стануть менше переїжджати. Тому якщо це пояснення, яке пов'язує занепад американського політичного компромісу з тими чинниками, які спричиняють наш незначний соціальний капітал, є правильним, то політичний компроміс і далі перебуватиме у США під більшою загрозою, ніж в інших заможних країнах. Це не означає, що ми приречені на дедалі сильніше політичне протистояння. Просто американським політичним лідерам і американським виборцям знадобиться більше свідомих зусиль, аніж в інших країнах, для зниження його рівня.

У цій книзі вже говорилося про дві країни — Чилі та Індонезію, де руйнація політичного компромісу призвела до того, що одна сторона запровадила військову диктатуру, недвозначною метою якої було знищення другої сторони. Для більшості американців така перспектива видається абсурдною. Абсурдною вона була і для моїх чилійських друзів, коли я 1967 року побував у цій країні. Однак саме це і сталося в Чилі у 1973 році.

Американці можуть заперечити: «Але ж Сполучені Штати — це не Чилі!» Так, Америка дійсно відрізняється від Чилі. Та якщо одні відмінності ускладнюють потенційне сповзання США до жорстокої військової диктатури, то інші, навпаки, здатні пришвидшити цей процес. Чинники, які роблять такий сумний результат менш імовірним, — це наші сильні демократичні традиції, наш історичний ідеал егалітаризму, відсутність спадкових олігархів-латифундистів на кшталт чилійських, а також повна відсутність прикладів за всю нашу історію, коли американські військові вдавалися б до самостійних політичних кроків. (Чилійські ж збройні сили кілька разів втручалися в політику ще до 1973 року.) З іншого боку, чинники, які уможливають сумний результат, роблячи його більш імовірним у США, а не в Чилі, — це велика кількість зброї на руках у населення, значно вищий рівень індивідуального насильства нині та в минулому, більше історичних прикладів насильства, спрямованого проти певних соціальних груп (афроамериканців, індіанців, деяких груп іммігрантів). Я погоджуюся з тим, що кроки до військової диктатури в США відрізнятимуться від кроків до диктатури, які були зроблені в Чилі 1973 року. Дуже мало ймовірно, що владу в США зможуть захопити військові, діючи самостійно. Натомість я не відкидаю сценарій, за яким певна політична партія, перебуваючи при владі в Сполучених Штатах або якомусь окремому штаті, дедалі більше маніпулюватиме реєстрацією виборців, заповнюватиме суди прихильними до себе суддями, використовуватиме ці суди для впливу на результати виборів, а потім звернеться до правоохоронців і використає поліцію, національну гвардію та армійських резервістів для придушення політичної опозиції.

Саме тому я вважаю нашу політичну поляризацію найбільш небезпечною проблемою, яка нині постала перед американцями, значно небезпечнішою за конкуренцію з боку Китаю чи Мексики, якою аж надто переймають-

ся наші нинішні політичні лідери. Китай і Мексика ніяк не зможуть знищити Сполучені Штати. Лише ми, американці, спроможні знищити самих себе. До цієї проблеми ми повернемося в наступному розділі — після того, як розглянемо інші фундаментальні виклики, що постали перед США, а також чинники, які допомагають або заважають нам здійснювати вибіркові зміни заради відвернення такого похмурого сценарію розвитку подій.

ЩО ЧЕКАЄ СПОЛУЧЕНІ ШТАТИ В МАЙБУТНЬОМУ? ТРИ «ІНШІ» ПРОБЛЕМИ

«Інші» проблеми — Нерівність і брак
соціальної мобільності — І що з того? — Інвестиції
в майбутнє — Структура кризи

Попередній розділ починався з позитивних відомостей про сучасні Сполучені Штати Америки. Найпотужнішою та найбагатшою у світі країна стала не випадково, а завдяки поєднанню багатьох переваг: демографічних, географічних, політичних, історичних, економічних і соціальних. Далі в розділі 9 йшлося про негативний чинник: нинішню руйнацію здатності до політичного компромісу, що я вважаю найбільш серйозною проблемою Сполучених Штатів, що стоїть осібно від тих загальносвітових проблем, які їм також загрожують.

У цьому розділі мова піде про три «інші» великі проблеми, і почнемо ми з тієї, що пов'язана з голосуванням. Начебто зневажливий вираз «інші проблеми» я вжив лише тому, що вони, ці проблеми, не містять у собі по-

тенціалу для швидкої руйнації американської системи демократичного урядування — на відміну від руйнування здатності до політичного компромісу. Але вони теж досить серйозні. Читачам, що хотіли б дізнатися більше, сподобається книга Говарда Фрідмана «Як виміряти націю» (The Measure of a Nation), що містить десятки графіків, де Сполучені Штати порівнюються з іншими великими демократичними країнами за багатьма перемінними чинниками, про які ми поговоримо нижче. Звісно, мій перелік проблем, що стоять перед США, не можна вважати вичерпним. Зокрема, я не обговорюю ті з них, що стосуються міжнародних відносин та ролі жінок. Ці дві проблеми впродовж останніх 50 років дещо ослабли, але однаково докучають американському суспільству. Ті ж чотири, які я обрав для обговорення, — одну в попередньому розділі, а три в цьому — поза сумнівом, в останні десятиліття актуалізувалися і, на мою думку, становлять нині найбільшу загрозу американській демократії та економічній потузі.

Вибори є основою демократії. Якщо в конституції тієї чи іншої країни спосіб урядування визначено як демократичний, проте її громадяни не хочуть чи не можуть голосувати, то таку країну не можна називати демократичною. Сполучені Штати за будь-якими мірками заслуговують на право називатися демократичною країною заледве наполовину. Майже 50 % американських громадян, які мають право голосу, не беруть участі навіть у наших найважливіших виборах — президентських. Під час кожних із чотирьох останніх президентських виборів кількість американців із правом голосу, які не проголосували, сягала близько 100 мільйонів. А відсоток громадян, що не ходять на вибори посадовців нижчого рангу на кшталт мера міста, ще вищий. Наприклад, моє місто Лос-Анджелес є одним із найбільших міст у Сполучених Штатах, і найвищим за посадою виборним чиновником у ньому є мер. Однак 80 % потенційних виборців в останніх виборах мера Лос-Анджелеса участі не брали.

Існують кілька альтернативних шляхів визначення явки виборців. Один із них — встановлення відсотка *постійних жителів*, які за віком мали право проголосувати і дійсно проголосували. Ще один спосіб, що зазвичай дає

трохи вищий результат, — це встановлення відсотка виборців із правом голосу, які дійсно проголосували. (У США лише 92 % постійних жителів, які за віком вправі голосувати, мають це право *реально*; ті 8 %, які його не мають, — це в основному особи без громадянства, які мають право на постійне проживання, в'язні тюрем, а також правопорушники, що відбули термін покарання.) Третій спосіб, який зазвичай дає ще точнішу цифру, — це визначення відсотка *zareєстрованих* виборців, які проголосували; досить багато виборців із правом голосу не є зареєстрованими виборцями з причин, про які йтиметься нижче.

Усі три способи визначення дають один і той самий результат: серед можливих демократичних країн (так звані країни ОЕСР) США щодо явки на вибори займають місце наприкінці списку. Щоб читач отримав уявлення про загальне тло, зазначу, що середня явка зареєстрованих виборців у інших демократичних країнах становить: 93 % в Австралії, де явка на вибори є обов'язковою; 89 % у Бельгії та 58–80 % у більшості решти демократичних країн Європи та Східної Азії. Відтоді як в Індонезії після 1999 року відновилося проведення вільних демократичних виборів, явка на них коливалася між 86 та 90 %, тоді як в Італії після 1948 року вона інколи сягала 93 %.

Для порівняння: явка виборців у США під час загальнонаціональних виборів становить у середньому лише 60 % на президентських виборах та 40 % на проміжних виборах до Конгресу. Найвища явка в новітній історії Сполучених Штатів (62 %) була зареєстрована під час президентських виборів 2008 року, але вона виявилася меншою навіть за найнижчі недавні показники в Італії та Індонезії. Коли зареєстрованих американських виборців питають, чому вони не завдають собі клопоту голосувати, ті найчастіше відповідають, що не довіряють уряду, не вірять у саму процедуру голосування взагалі або не цікавляться політикою.

Проте існує ще одна причина, з якої американці з правом голосу не беруть участі у виборах: вони не можуть цього зробити, бо не зареєстровані. Це одна з характерних рис американської демократії, яка потребує пояснення. У багатьох демократичних країнах громадяни з правом голосу не повинні робити нічого, щоб зареєструватися на вибори: це за них робить уряд, який складає список автоматично зареєстрованих осіб, користуючись при цьому списками власників водійських прав, платників по-

датків, постійних жителів та іншими подібними базами даних. Наприклад, у Німеччині всі німці віком від 18 років автоматично отримують від уряду картку, де повідомляється про наступні вибори, в яких вони мають право взяти участь.

У США процедура складніша: у нас недостатньо бути американським громадянином із правом голосу вже тому, що вам виповнилося 18 років і ви не є ув'язненим і чи судимим, — треба ще й зареєструватися як виборцю. США мають тривалу історію перешкоджання голосуванню шляхом відмови в реєстрації цілим суспільним групам громадян із правом голосу за віком. Найбільшою з таких груп були американські жінки, які не мали права голосу аж до 1919 року. Іншим групам — афроамериканцям, а також окремим національним меншинам та іммігрантам не давали змоги зареєструватися за допомогою таких перепон, як виборчий податок, тест на грамотність, а також «дідівські пункти» (людина не могла зареєструватися як виборець, якщо її дід не мав права або змоги голосувати). Звісно, в законі не було прямо сказано, що всі ці заходи спрямовані на позбавлення афроамериканців можливості проголосувати. Проте кожен розумів, що такі перепони, як «дідівські пункти», були навмисне встановлені для того, щоб не дати афроамериканцям змоги брати участь у виборах.

Якщо ви схильні відкинути такі перешкоди як факт далекого минулого, що канув у Лету, то нагадаю, що в штаті Флорида у 2000 році близько 100 тисяч потенційних виборців, переважно демократів, були вилучені зі списку зареєстрованих виборців. Така «чистка» мала величезний вплив на вибори у Флориді, схиливши терези результатів президентських виборів на користь Джорджа Буша, чийм суперником був демократ Альберт Гор, причому цей вплив був значно більшим, аніж ті «браковані» бюлетені, про які широко повідомлялося в мас-медіа і які зазвичай помилково називають причиною спотворення результатів виборів. Основною вадою американської системи реєстрації виборців є те, що та багатьох штатах, як і у Флориді, списки зареєстрованих виборців і сама процедура голосування контролюються тією чи іншою партією на рівні штату й на місцевих рівнях, а не позапартійними органами на рівні загальнонаціональному. Партійно заангажовані електоральні чиновники часто прагнуть ускладнити голосування тим громадянам, які, швидше за все, проголосують за

«конкуруючу» політичну партію. Найбільшим розширенням масштабів реєстрації виборців у Сполучених Штатах став Закон про виборчі права від 1965 року, який скасував «тести на грамотність» під час реєстрації й наділив федеральний уряд повноваженням контролю над тими виборчими округами, де в минулому неодноразово спостерігалися випадки перешкоджання реєстрації. В підсумку кількість зареєстрованих афроамериканських виборців у південних штатах США підскочила з 31 до 73 %, а афроамериканських чиновників, обраних по всій країні, — з менше ніж 500 осіб до понад 10 тисяч. У 2006 році Конгрес майже одногосно продовжив дію цього закону. Проте у 2013 році Верховний суд США п'ятьма голосами проти чотирьох скасував пункт закону від 1965 року, який встановлював критерії для визначення виборчих округів, де мав би здійснюватися контроль, на тій підставі, що потреба в контролі начебто відпала завдяки прогресу в справі реєстрації афроамериканських виборців. Відтак законодавчі органи штатів масово кинулися встановлювати нові перешкоди на шляху реєстрації виборців, і ці перешкоди суттєво різнилися залежно від штату. До 2004 року в жодному з 50 штатів США від потенційного виборця не вимагали пред'явити видане державним органом посвідчення особи з фотографією. Станом на 2008 році така вимога існувала тільки у двох штатах. Однак відразу ж після рішення Верховного суду 14 штатів запровадили цю або подібні вимоги (зазвичай це мали бути паспорт або водійське посвідчення), а решта штатів ввели їх пізніше або планують зробити це найближчим часом.

Як і «дідівські пункти», що не скеровувалися конкретно проти афроамериканців, але фактично позбавляли їх права голосу, сучасні обмеження щодо голосування є так само не конкретизованими, хоча й ефективними. Відсоток потенційних виборців, які мають посвідчення з фотографією, значно вищий серед білих американців, аніж серед афроамериканців чи латиноамериканців, а також серед заможних громадян, аніж серед незаможних. Причини здебільшого банальні й прямого стосунку до права голосування не мають: наприклад, люди бідні, зокрема афроамериканці, не мають водійських посвідчень, бо свого часу не сплатили штраф за порушення правил дорожнього руху. Влада у штаті Алабама позакривала відділки свого Департаменту реєстрації транспортних засобів (де видають

водійські посвідчення) в округах з великим відсотком афроамерикансько-го населення. У відповідь на обурення громадськості роботу цих відділків у Алабамі було поновлено, але всього на один день щомісяця. Влада штату Техас забезпечила діючими відділками Департаменту реєстрації транспортних засобів лише третину своїх округів, змушуючи потенційних виборців долати до 250 миль, якщо ті хотіли виконати вимогу і отримати посвідчення особи з фотографією.

Інші перепони реєстрації та голосуванню різняться також залежно від штату. Деякі штати «зручні для голосування», бо дозволяють виборцям реєструватися безпосередньо в день голосування, голосувати електронною поштою замість того, щоб приходити на виборчу дільницю особисто, або відкривають виборчі дільниці ввечері та у вихідні. Інші ж штати, навпаки, «незручні для голосування», оскільки вимагають від виборця зареєструватися протягом короткого інтервалу часу перед днем голосування або ж тримають виборчі дільниці відкритими лише в робочий час або лише в робочі дні тижня. Але бідніше населення (включно з найбільшими меншинами) не може дозволити собі прогуляти роботу задля того, щоб вистояти в довгій черзі й зареєструватися або проголосувати.

Усі ці вибіркові перепони сприяють тому, що серед американців із річним доходом понад 150 тисяч доларів на рік явка перевищує 80 %, а серед американців з річним доходом до 20 тисяч доларів — становить менш ніж 50 %. Тому названі перешкоди впливають на результат не лише президентських виборів, а й багатьох виборів до Конгресу та місцевих органів влади, які характеризуються високою конкуренцією, тож перемога на них здобувається завдяки перевазі у незначну кількість голосів.

Ці обмеження — добровільні чи нав'язані виборцю проти його волі — становлять негативний бік тих фундаментальних переваг американської демократії, про які йшлося в попередньому розділі. Серед цих переваг я називав можливість для громадян обговорювати, оцінювати та вибирати або висувати ту чи іншу пропозицію; громадяни знають, що їх чують і що вони мають у своєму розпорядженні мирні способи висловлення власної думки; зменшення ризику цивільного насильства; мотивація до компромісу; спонуки для уряду інвестувати в усіх громадян (насамперед тому, що всі вони ходять на вибори), а не в якийсь вузький прошарок еліти. Якщо ж

американці не бажають ходити на вибори, голосують, будучи погано поінформованими, або не мають змоги голосувати взагалі, то всі ці переваги ми, звісно, втрачаємо.

Будь-яке обговорення сучасної американської демократії буде неповним без згадування про ту її рису, що найчастіше зазнає критики: вибухоподібне зростання вартості виборчих кампаній, яке сталося, зокрема, через перехід від недорогих друкованих засобів масової інформації до дорогої телевізійної реклами. Виборчі кампанії наразі фінансують здебільшого заможні групи лобістів. Дуже зросла і тривалість виборчих кампаній, які проходять фактично від одних виборів до наступних. Через це американські політики мусять переважну частину свого часу (один колишній сенатор підрахував, що це становить 80 %) присвячувати збору коштів на кампанію та на проведення кампанії, а не на виконання своїх прямих обов'язків законодавця; фахові й добре підготовлені громадяни втрачають мотивацію до висунення своїх кандидатур на державні посади; сама ж інформаційна програма того чи іншого кандидата спершу зводиться до півхвилинних аудіо- та відеороликів, а потім — до коротких твітер-повідомлень. На відміну від цього, знамениті дебати між Авраамом Лінкольном та Стівеном Дугласом під час виборів у 1858 році сенатора від штату Іллінойс тривали близько 6 годин із кожного боку. Звісно, можливість бути фізично присутніми на цих дебатах мала лише невеличка частка виборців штату Іллінойс, але вони широко висвітлювалися у пресі. Жодна країна не може зрівнятися зі Сполученими Штатами за масштабами та безперебійним функціонуванням наших політичних агітаційних кампаній. Наприклад, у Сполученому Королівстві передвиборча кампанія законодавчо обмежена в часі кількома тижнями перед виборами; закон визначає і максимальну суму грошей, яку можна витратити на агітацію.

Нашою наступною фундаментальною проблемою є нерівність. Давайте подивимося, що американці думають про рівність і нерівність, яким чином їх

можна виміряти й на якому місці перебувають Сполучені Штати за показниками нерівності та соціально-економічної мобільності порівняно з рештою великих демократичних країн. А коли нерівність висока — то що це означає? Тобто якщо виявиться, що багато американців дійсно є бідняками і приречені ними залишатися, то це, звісно, сумно для них самих як індивідів, але чи є це водночас сумним фактом і для багатих американців та країни загалом?

Коли американців запитують про рівність і нерівність в США, то вони звичайно відповідають, що рівність є засадничою американською цінністю, що постулюється уже в другому реченні нашої Декларації незалежності 1776 року: «Ми вважаємо очевидною істиною те, що всі люди народжуються рівними...» Однак зверніть увагу: в цій Декларації не стверджується, що всі люди *дійсно* є рівними або заслуговують на однакові доходи. Натомість у тексті документа просто зазначається, що всі люди наділені певними невід'ємними правами. Але за світовими мірками 1776 року навіть така скромна заява була величезним кроком вперед у ті часи, коли дворяни, селяни та духовенство в європейських країнах мали різні визначені законодавством права, і якщо хтось із них поставав перед судом, то це були різні суди для кожної суспільної верстви. Отже, в Декларації про незалежність дійсно закарбовувалася правова рівність як засаднича американська цінність, принаймні теоретично. Яка ж реальність криється за *економічною* нерівністю в Сполучених Штатах?

Економічну нерівність у тій чи іншій країні можна визначати кількома різними способами. Питання полягає в тому, який кількісний показник слід вимірювати: валовий дохід людей без відрахувань? Чи дохід із відрахуваннями, зокрема, на податки? Чи дохід із нарахуваннями на кшталт соціальних виплат і харчових талонів? Чи, можливо, їхні загальні статки або загальні активи? У свою чергу, індивідуальні варіації між кожним із цих кількісних показників теж можна вимірювати різними способами, наприклад, за допомогою так званого «коефіцієнта Джині»; шляхом порівняння доходу 1 % найбагатших громадян із доходом 1 % найбідніших громадян; методом обчислення відсотка сукупного національного доходу, який належить 1 % найбагатших людей, а також відсотка мільярдерів серед населення країни.

Ми обмежимо наші порівняння великими демократичними країнами, щоб не порівнювати яблука з апельсинами, тобто демократії з диктатура-

ми на кшталт Екваторіальної Гвінеї, де одному індивіду (президенту) належить більша частина загальнонаціонального доходу та багатства. Серед великих демократичних країн існують певні відмінності, які залежать від того, в який спосіб визначати країну з найбільшою *рівністю*. Водночас усі виміряні й порівняні між собою кількісні показники дають один і той самий результат: великою демократичною країною з найбільшою нерівністю є Сполучені Штати. Така ситуація склалася вже давно, і ця наша нерівність продовжує поглиблюватися.

Деякі з показників економічної нерівності в США, яка зростає дедалі більше, відомі широкому загалу, оскільки вони часто наводяться в засобах масової інформації. Наприклад, частка чистого національного доходу, зароблена 1 % найбагатших американців, зросла від менше як 10 % у 1970-х роках до понад 25 % нині. Нерівність зростає навіть і серед заможних громадян: 1 % найбагатших американців примножили свої доходи у значно більшій пропорції, аніж 5 % інших багатіїв; 0,1 % найбагатших людей збільшили свої доходи значно швидше, ніж 1% представників цього прошарку; а трое найбагатших американців (Джефф Безос, Білл Гейтс і Воррен Баффет), разом узяті, мають нині чисті активи, що дорівнюють спільним чистим активам 130 мільйонів найбідніших американців. Відсоток мільярдерів серед нашого населення удвічі більший за аналогічний показник у двох великих демократичних країнах з найбільшою після США кількістю мільярдерів (маються на увазі Канада і Німеччина) і в сім разів перевищує його в інших великих демократичних країнах. Середній дохід американського директора компанії, який вже в 1980 році перевищував середній дохід робітника тієї ж компанії в 40 разів, наразі в кількості разів більший від середнього доходу працівника підприємства. З іншого боку, в той час як економічний статус багатих американців перевищує аналогічний показник в інших великих демократичних країнах, економічний статус бідних американців є нижчим за економічний статус бідняків у цих країнах.

Таке зростання розриву між багатими й бідними американцями пояснюється поєднанням американської урядової політики із суспільними установками. Що стосується урядової політики, то «перерозподіл» у Сполучених Штатах, тобто урядова політика, спрямована на передачу коштів від багатих до бідних, не настільки сувора, як в інших великих демократичних

країнах. Наприклад, ставки оподаткування доходу, соціальні трансферти та видатки на кшталт ваучерів і субсидій для незаможних людей у США відносно низькі порівняно з більшістю великих демократичних країн. Частково це пояснюється поширеним у США переконанням (на відміну від інших країн), що бідні самі винні у своїй бідності, що вони розбагатіють лише за умови, що більше працюватимуть, і що державна підтримка людей з низькими доходами (наприклад, харчові талони) створює широкі можливості для зловживань і робить бідняків незаслужено заможними (так звані «королі соціальки»). Іншим частковим поясненням є обмеження на реєстрацію виборців та на саме голосування, а також висока вартість виборчої кампанії, про що я говорив вище. Ці чинники забезпечують багатіям непропорційно велику політичну владу, полегшуючи їм можливість (порівняно з бідняками) реєструватися, голосувати й чинити вплив на політиків.

Із проблемою нерівності тісно пов'язана проблема соціально-економічної *мобільності*, тобто ймовірності того, що будь-який американець зможе подолати економічну нерівність і розбагатіти. Жителі Америки більше за громадян інших країн вірять у те, що їхня країна є *меритократією*, де люди отримують винагороду відповідно до своїх здібностей. Цей принцип символізується фразою «із грязі в князі», тобто ми переконані, що бідний іммігрант, який прибуває до нашої країни в лахмітті й живе у злиднях, зможе розбагатіти завдяки своїм здібностям і наполегливій праці. Та чи відповідає дійсності цей засадничий принцип, у який ми так віримо?

Один зі способів, за допомогою якого соціологи випробовували цей «символ віри», полягає у порівнянні в різних країнах коефіцієнтів кореляції між доходами дорослих людей та доходами їхніх батьків (або оцінками доходів людей їхнього покоління). Коефіцієнт кореляції 1,0 означатиме, що відносні доходи батьків і їхніх дорослих дітей ідеально корелюються: всі люди з високими доходами є дітьми заможних батьків, всі люди з низькими доходами — дітьми незаможних батьків, діти з незаможних родин не мають жодного шансу отримувати високі доходи, тобто соціально-економічна мобільність дорівнює нулю. І навпаки, якщо коефіцієнт кореляції дорівнюватиме нулю, то це означатиме, що діти незаможних батьків мають такий само високий шанс отримувати високі доходи, як і діти заможних батьків, отже, соціально-економічна мобільність у країні висока.

Визначення цього коефіцієнта дало змогу дійти висновку, що у Сполучених Штатах соціально-економічна мобільність нижча, а кореляція доходів між поколіннями всередині родини вища, ніж в інших великих демократичних країнах. Наприклад, 42 % американців, чії батьки належать до найбідніших 20 % свого покоління, також опиняються серед найбідніших 20 % представників їхнього покоління, тоді як лише 8 % дітей цих найбідніших батьків втілюють принцип «із грязі в князі» й потрапляють до 20 % найбагатших людей. Відповідні дані скандинавських країн такі: 26 % (порівняно з американськими 42 %) і 13 % (що відповідає американським 8 %).

На жаль, ця проблема з часом загострюється: впродовж останніх десятиліть економічна нерівність у Сполучених Штатах зростала, а соціально-економічна мобільність падала. Американські уряди всіх рівнів зазнають дедалі більшого впливу з боку людей заможних і тому приймають законодавство (на кшталт правил реєстрації виборців та закону про оподаткування), яке сприяє багатіям і полегшує перемогу їхніх представників на виборах, а в підсумку американські уряди всіх рівнів зазнають іще більшого впливу з боку багатіїв, а це призводить... і так далі й тому подібне по спіралі. Може, хтось сприйме мої слова як невдалий жарт, але це — реальність сьогоденної Америки.

Словом, наша американська віра у можливість потрапити з нижчих прошарків до найвищих — це міф. Цей шлях у Сполучених Штатах важчий, аніж у решті великих демократичних країн. Достовірне пояснення полягає в тому, що багатші американські батьки зазвичай мають кращу освіту, вкладають більше грошей в освіту власних дітей і забезпечують їх більш корисними кар'єрними зв'язками, ніж незаможні. Скажімо, діти заможних батьків мають у десять разів більше шансів отримати вищу освіту, ніж діти бідняків. Як писали Річард Рівз та Ізабель Сохілл: «Будьте уважними, вибираючи собі батьків!»

А тепер повернімося до запитання, яке я поставив на початку обговорення теми нерівності: що означає висока нерівність? Так, це важка моральна проблема, так, доля тих, хто став чи народився бідним, досить сумна, — то й що

з того? Чи є нерівність взагалі економічною та безпековою проблемою для Сполучених Штатів? Чи є якась шкода заможним американцям від того, що вони живуть в оточенні незаможних співвітчизників?

Коли я ставлю оце егоїстичне запитання про шкоду, мене гризе сумління. Хіба ж однієї моральної проблеми не достатньо для того, щоб занепокоїтися таким явищем, як нерівність? Але жорстока реальність полягає в тому, що люди керуються не лише моральними міркуваннями, а й егоїстичними інтересами. Багато заможних американців приділяли більше б уваги нерівності, якби усвідомлювали, що вона стосується їх безпосередньо.

Ми з дружиною отримали персональну відповідь на запитання «То й що з того?» 29 квітня 1992 року в чиказькому готелі, де ми зупинилися, коли прибули на конференцію літаком із Лос-Анджелеса, залишивши дітей на цей час удома з нянею. Друзі, яких ми зустріли в фойє, сказали нам: «Поверніться до свого номера й увімкніть телевізор. Вам навряд чи сподобається те, що ви побачите». Ми так і зробили: увімкнули телевізор і побачили безладний бунт, пограбування, пожежі та вбивства (то був так званий бунт Родні Кінга), який спалахнув у районах проживання бідних національних меншин у Лос-Анджелесі і тепер котився вулицями, поширюючись на інші райони міста (фото 10.1). За нашими підрахунками, в цей час діти мали бути в авто разом із нянею, яка забрала їх зі школи. Ми провели тривожні дві години, допоки вона не зателефонувала нам і не повідомила, що благополучно добралася з дітьми додому. Все, що змогла зробити поліція Лос-Анджелеса, яка значно поступалася за кількістю бунтівникам, захищаючи від них заможні райони, — це перекрити жовтими поліцейськими стрічками основні вулиці міста.

Під час цього конкретного заворушення його учасники не вчиняли нападів на багатші райони, як не робили цього і в 1965 році під час так званого бунту Вотса. (Як бунт Родні Кінга, так і бунт Вотса були заворушеннями, спричиненими расовою дискримінацією, що призводила до економічної нерівності та почуття безвиході.) Але можна не сумніватися, що в майбутньому ми ще станемо свідками подібних бунтів у Лос-Анджелесі та інших великих містах Сполучених Штатів. Зростання нерівності, подальша расова дискримінація та зменшення соціальної мобільності підштовхнуть незаможних американців до висновку, що переважна більшість їхніх дітей

має обмаль шансів отримувати високі доходи в майбутньому або хоч трохи покращити свій економічний статус. В осяжному майбутньому США доведеться пережити ще не один міський бунт, у якому жовтих стрічок поліції буде вже недостатньо, щоб завадити заколотникам вимістити свій гнів на багатих американцях. І тоді багато заможних американців отримають персональну відповідь на запитання: «А чи є якась шкода заможним американцям від того, що вони живуть в оточенні незаможних співвітчизників?» Відповідь ця буде такою: так, є, бо це змушує їх почуватися вразливими й незахищеними в особистому плані.

Навіть ті багаті, які живуть на безпечній відстані від бунтівників, також отримають іще одну відповідь на запитання «І що з того?» — вона менше стосуватиметься насилля, але однаково матиме потужний вплив на їхні гаманці та стиль життя. Ця відповідь стосується останньої з тих чотирьох проблем, які, на мій погляд, стоять перед Сполученими Штатами, а саме економічних наслідків від зменшення інвестицій Америки в наш людський капітал та інші громадські ресурси. І ці наслідки відчують усі американці — як бідні, так і багаті.

Необхідність інвестування у чиесь майбутнє — чи то окремого індивіда, чи всієї країни — не викликає сумнівів. Якщо нинішній багатій просто сидить на своїх грошах і нікуди їх не вкладає або вкладає нерозважливо, то бути багатим йому лишилося недовго. Чи дійсно у Сполучених Штатах існує проблема, пов'язана із браком інвестицій у майбутнє?

Хтось поквапиться відповісти: звісно, ні! Багато людей вважають, що *приватні* інвестиції в США є великими, сміливими, креативними та надзвичайно прибутковими. Що в Сполучених Штатах, на відміну від інших країн, отримати фінансування на започаткування нового бізнесу та випробування комерційного потенціалу тієї чи іншої ідеї — справа відносно легка. І в підсумку з'являються такі компанії, як «Майкрософт», «Фейсбук», «ПейПел», «Гугл», «Юбер» та багато інших, що були започатковані лише недавно, але вже встигли перетворитися на міжнародних гігантів. Завдяки своїм друзям із бізнесових структур, пов'язаних з венчурним капіталом,

я мав можливість дізнатися, завдяки чому приватні інвестиції в Америці є такими успішними. Фонди венчурного капіталу збирають мільйони (чи навіть сотні мільйонів) доларів, які потім інвестують у численні нові підприємства. Більшість таких нових підприємств прогорять, але одному чи жменьці з них вдасться досягти справжнього успіху, що принесе великі прибутки початковим інвесторам. Ідеї, в які мої друзі — венчурні капіталісти роблять сміливі й ризиковані інвестиції, включають не лише різновиди вже відомих фінансових технологій, а й задуми далекосяжні та дуже ризиковані. Легкість отримання приватних інвестицій на відкриття підприємства є основною причиною світового панування Сполучених Штатів у сфері новостворюваних підприємств.

Щоб проілюструвати цю легкість, наведу зараз вісім ідей, які особисто мені видалися б безумними і занадто ризикованими ще з десяток років тому. Дві з цих восьми ідей (які я відношу до категорії А) вже були успішно втілені: вони спричинили появу підприємств вартістю в десятки мільярдів доларів; інші дві (категорія В) привабили багатих спонсорів, але ще не спрацювали; наступні дві (категорія С) спрацювали і привабили фінанси з венчурних фондів, але (наразі) не перетворилися на великі підприємства; і останні дві (категорія D) виявилися, наскільки мені відомо, шахрайськими схемами, яким не вдалося залучити ніякого фінансування взагалі. Ось вони, ці ідеї: 1. Електромагнітний шокер проти акул для плавців; 2. Собачий ошейник, який електронним способом передає інформацію про активність і стан здоров'я вашого пса, а також його місцеперебування, визначене за допомогою системи GPS; 3. Внутрішньоматочна ДНК-технологія, завдяки якій ваша собака може народжувати цуценят із хутром, схожим на хутро лисиці-чорнобурки; 4. Медіазасіб, що розміщує в інтернеті ваші фото та дописи, але автоматично стирає їх через добу або раніше; 5. Платформа, яка транспортує людей зі швидкістю літака у вакуумній трубі; 6. Технологія, за допомогою якої ви можете здати в оренду кімнату у своєму будинку абсолютно незнайомій людині, якої ви навіть не бачили, щойно у вас виникне таке бажання; 7. Технологія швидкого замороження людини відразу після смерті, щоб її можна було оживити в майбутньому, коли лікарі навчаться лікувати хворобу, від якої та людина померла; 8. Хімікат, який після нанесення на шкіру дасть людині змогу дихати під водою впродовж 15 хвилин.

Чи зможете ви правильно розташувати ці ідеї за категоріями А, В, С і D? Відповіді наведено нижче. Впевнений, що мало хто з читачів зміг вірно розташувати всі вісім ідей за чотирма категоріями. Це є ілюстрацією того, що навіть ті ідеї, які спершу видаються божевільними, можуть привабити у Сполучених Штатах початковий капітал, отримати шанс на перевірку і (в разі успіху) поширитися на весь світ у вигляді підприємств із багатомільярдным оборотом.

Ще однією причиною початкового заперечення існування у США проблеми з інвестуванням у майбутнє є всесвітнє панування американської науки й техніки, які становлять до 40 % американського економічного продукту, і це найвищий відсоток серед усіх розвинених демократичних країн. США відіграють провідну роль у світі з продукування ґрунтовних наукових праць у кожній важливій галузі науки: хімії, фізиці, біології, а також у науках про землю та довкілля. Половина всіх найбільш авторитетних науково-технічних дослідницьких інститутів у світі — американські. США є світовим лідером за *абсолютною* сумою видатків на досліді й розробки (але не за *відносною*, бо Ізраїль, Південна Корея та Японія інвестують у науку і техніку більший відсоток свого ВВП, аніж Сполучені Штати).

Відповіді на запитання: 1 — С, 2 — С, 3 — D, 4 — А, 5 — В, 6 — А, 7 — В, 8 — D.

На противагу цим причинам для оптимізму щодо інвестицій Сполучених Штатів у наше майбутнє існують також обставини, що вселяють песимізм: зменшення *урядових* американських інвестицій у громадські ресурси, зокрема в освіту, інфраструктуру та невійськові дослідження й розробки; великі видатки нашого уряду на економічно неприбуткові цілі. Дедалі ширші кола американського загалу висміюють державні інвестиції як «соціалізм». Проте інвестиції є однією з найдавніших і найбільш поширених функцій уряду. Відтоді, як 5400 років тому виникли перші уряди, вони виконували дві основні функції: 1) підтримання внутрішнього миру шляхом монополії на застосування сили, вирішення спорів і заборони громадянам вдаватися до насильства задля самостійного улагодження суперечок; 2) перерозподіл індивідуальних статків з метою інвестицій у якусь вищу громадську мету, в найгіршому випадку — для збагачення еліти, в найкращому — за-

для суспільного блага. Звісно, що лєвова частка інвестицій є приватними, їх здійснюють заможні люди та компанії, розраховуючи на отримання з цього прибутків. Але багато потенційних можливостей прибутку не приваблюють приватних інвесторів або через те, що прибуток очікується у віддаленому майбутньому (наприклад, вигода від навчання в початковій школі), або через розпорошеність прибутку по всьому суспільству, замість його концентрації у сферах, привабливих для приватних інвесторів (наприклад, розпорошене благо від муніципальних пожежних команд, доріг і різносторонньої освіти). Навіть найзапекліші американські прихильники «компактного» уряду не засуджують витрати на пожежні команди, міжрегіональні шосейні дороги та громадські школи як прояв соціалізму.

Таким чином, США втрачають свою колишню конкурентну перевагу, ґрунтовану на освіченій робочій силі, а також на науці й техніці. Такому занепаду сприяють щонайменше три тенденції: зменшення обсягів фінансів, що виділяються на освіту; погіршення результатів, що їх дають кошти, витрачені на освіту; значна неоднорідність якості тієї освіти, яку отримують американці.

Якщо говорити про державне фінансування освіти (особливо вищої), то воно зменшувалося щонайпізніше з початку нового тисячоліття. Незважаючи на збільшення кількості нашого населення, державне фінансування вищої освіти зростало зі швидкістю, яка становила лише 1/25 швидкості зростання державного фінансування в'язниць, причому такою мірою, що з десяток американських штатів тепер виділяють на свою пенітенціарну систему більше грошей, ніж на систему вищої освіти.

Друга тенденція стосується погіршення академічної успішності американських студентів, якщо судити за світовими стандартами. В математиці, природничих науках та тестах на здатність наукового мислення американські студенти займають тепер останні місця серед представників розвинених демократичних країн. Це для нас небезпечно, бо американська економіка неабияк залежить від науки й техніки, а також тому, що математика, точні науки та тривалість навчання є найкращими прогностичними показниками зростання національної економіки. Втім, хоча видатки в США на одного учня та студента й падають, за світовими стандартами вони й досі залишаються високими. Це означає, що наші прибутки від інвестицій в освіту невеликі. Чому ж так?

Спробуємо знайти відповідь на це запитання. У Південній Кореї, Фінляндії, Німеччині та інших демократичних країнах професія викладача приваблює найкращих студентів, бо викладачам там платять багато і вони мають високий соціальний статус, завдяки чому плінність кадрів серед педагогів низька. Південнокорейські претенденти на здобуття фаху вчителів початкових шкіл мають потрапити до перших 5 % тих, хто здав державні вступні екзамени до вишів, а конкурс на посаду вчителя середньої школи в Південній Кореї становить 12 кандидатур на місце. Американські ж учителі, навпаки, мають найнижчу відносну зарплатню (порівняно з середньою загальнонаціональною зарплатнею на всіх робочих місцях у демократичних країнах). В американському штаті Монтана, де ми з дружиною щороку проводили літні відпустки, зарплатня вчителів майже досягає межі бідності, тож вони змушені підробляти після школи на інших роботах (наприклад, пакувальниками коробок у супермаркетах), аби звести кінці з кінцями. Абсолютно всі шкільні вчителі в Південній Кореї, Сінгапурі та Фінляндії є вихідцями із верхньої (за заможністю) третини своїх шкільних класів, тоді як майже половина американських вчителів походять із нижньої третини. За всі 53 роки своєї викладацької діяльності в Каліфорнійському університеті Лос-Анджелеса, який приваблює хороших студентів, я зустрів серед них лише одного, що висловив бажання стати шкільним учителем.

Останньою тенденцією, яка зумовлює погіршення освіченості нашої робочої сили, є великі розбіжності в якості американської освіти — як між штатами, так і всередині штатів. На відміну від більшості розвинених демократичних країн, де загальнонаціональний уряд фінансує освіту та встановлює стандарти, в Сполучених Штатах відповідальність за це лягає на окремі штати й місцеву владу. Державні видатки на одного студента вишу американських штатів різняться до 11 разів залежно від заможності штату, податкових доходів та місцевої панівної політичної філософії. В межах одного штату видатки різняться залежно від округу: в бідніших округах та бідніших штатах школи фінансуються гірше. Цей факт має у США тенденцію до самозакріплення географічних розбіжностей у заможності та бідності, й тому освіта є надзвичайно важливою для економічних показників. Окрім того, спостерігається різниця між якістю освіти у приватних та державних школах у межах одного району, бо приватні школи, які беруть платню за нав-

чання, залучають дітей заможних батьків, краще платять вчителям, мають менші класи і забезпечують значно кращу освіту. А, наприклад, у Фінляндії таке неможливо, бо тамтешній уряд сам платить однакову зарплатню вчителям як приватних, так і державних шкіл, щоб фінські батьки, на відміну від батьків американських, не прагнули купити своїм дітям кращу освіту, віддавши їх до приватної школи.

Що ж означають зменшення американських державних інвестицій у муниципальні школи та великі розбіжності в освітніх можливостях американських дітей? Вони означають, що США обмежують свої інвестиції в майбутнє більшості американців. Хоча ми й маємо найбільше населення серед заможних демократичних країн, більшість цього населення не отримує навичок, які є рушієм нашого загальнонаціонального економічного зростання. Але ж нам доводиться конкурувати з такими країнами, як Південна Корея, Німеччина, Японія та Фінляндія, що інвестують в освіту *всіх* своїх дітей. Якщо вас заспокоює той факт, що ці країни мають менше населення, ніж Сполучені Штати, тобто те, що 20 % американських школярів і досі трохи переважають чисельно 100 % школярів південнокорейських, то не слід забувати, що Китай із населенням, яке у п'ять разів перевищує населення США, нещодавно розпочав термінову програму із покращення освітніх можливостей для дітей. Це не обіцяє нічого доброго для майбутнього тієї конкурентної переваги, плодами якої наразі користуються Сполучені Штати.

Усі ці факти наштовхують на невеселі розмірковування. Сполучені Штати є найбагатшою в світі країною. Куди ж діваються наші гроші, якщо уряд не вкладає їх у наше ж майбутнє?

Частково відповідь полягає в тому, що більшість наших грошей осідають у кишнях платників податків; наш податковий тягар незначний порівняно з більшістю інших заможних демократичних країн. Решта відповіді буде такою: значну частину наших податкових надходжень держава витрачає на в'язниці, збройні сили та охорону здоров'я. За всіма цими трьома категоріями видатки США значно перевищують відповідні кошти інших розвинених демократичних країн. Ніхто не може стверджувати, що наші тюрми з акцентом на покаранні та запобіганні злочинам, а не на перевихованні та перенавчанні, якраз і становлять інвестицію в наше майбутнє. Поза сумнівом, наші військові витрати дійсно є інвестицією в наше майбутнє, але чому ми

витрачаємо значно більше на військових, ніж Європейський Союз, кількість населення якого майже вдвічі перевищує американське, і чому його військовий захист та вартість цієї статті (і, відповідно, інвестиції в майбутнє) непропорційно лягають на наші плечі? Що ж до витрат США на охорону здоров'я, то видається начебто цілком природним, що вони є інвестиціями в наше майбутнє, — допоки ми не придивимося більш пильно, як вони використовуються і які результати дають. За результатами в сфері охорони здоров'я, а саме за такими показниками, як тривалість життя, дитяча смертність та материнська смертність, Сполучені Штати плентаються у хвості решти розвинених демократичних країн. Причина полягає в тому, що в медичній сфері США багато грошей витрачається на цілі, не пов'язані з забезпеченням результатів у вигляді покращення показників здоров'я, а саме на охочі до прибутків медичні страхові компанії, на високі адміністративні витрати, дорогі рецептурні ліки, на великі страхові виплати, пов'язані з лікарськими помилками та перестраховальною медициною, а також на відділення екстреної допомоги, де лікують наш великий контингент незастрахованого населення, неспроможного платити за лікування, що не потребує термінового втручання.

Обидва розділи про Сполучені Штати я розпочинав із розповіді про сильні сторони моєї країни. Потім перейшов до тих нинішніх проблем, які вважаю найбільш серйозними. А тепер давайте завершимо ці розділи, розглянувши згадані вище проблеми в контексті нашої книги, тобто з точки зору структури кризи та необхідних змін.

Які з дванадцяти прогностичних чинників, перелічених у табл. 1.2, покращують, а які — погіршують спроможність США подолати власні проблеми за допомогою вибіркового змін? Коли я застосовую свою концептуальну схему до Сполучених Штатів, то мною рухає не лише суто науковий інтерес, а й бажання запропонувати американцям певні дороговкази для пошуку рішень. Якщо ми зможемо чітко і ясно зрозуміти, які чинники такому пошуку заважають, то це розуміння допоможе нам зосередитись на віднайденні способів подолання перешкод.

До чинників, які сприяють позитивному результату, належать матеріальні, або частково матеріальні переваги, а також переваги культурні. До однієї групи частково матеріальних переваг входить така наша демографічна перевага, як велике населення; переваги географічні у вигляді великої території, розташування у зоні помірного клімату, родючі ґрунти, розгалужені прибережні та внутрішні водні шляхи; наші політичні переваги, такі як федеральна демократична система, цивільний контроль над збройними силами і відносно низька корупція; а також історичні переваги, як-от широкі можливості для розвитку індивіда, державні інвестиції та залучення іммігрантів. Це головні причини того, що Сполучені Штати довго були і залишаються донині найпотужнішою країною світу з найбільшою в світі економікою. Інша група суто матеріальних переваг — географічні, які забезпечували нам найбільшу свободу дій (чинник 12) порівняно з рештою країн світу: широкі океани, які захищають нас з обох боків, а також сухопутні кордони з мирно налаштованими та значно менш населеними сусідами із двох інших сторін. Над Сполученими Штатами не нависає загроза вторгнення в осяжному майбутньому, тоді як дві з шести країн, досліджених у цій книзі (Німеччина та Японія), були завойовані й окуповані, а на дві інші було вчинено напади. Але міжконтинентальні балістичні ракети, економічна глобалізація, а також легкість, з якою нелегальні іммігранти проникають на нашу територію завдяки сучасним транспортним засобам, вже суттєво урізали нашу свободу від геополітичних обмежень.

Що ж стосується наших культурних переваг, то найвагомішою з них є наше сильне почуття національної ідентичності (чинник 6). Упродовж всієї своєї історії американці вважали США унікальною й чудовою країною і пишалися нею. Інші народи часто характеризують наш оптимізм і практичність таким чином: американці вважають, що проблеми для того й існують, щоб їх вирішувати.

Ще однією культурною перевагою Америки є її гнучкість (чинник 10), яка проявляється різними способами. Американці змінюють своє місце проживання в середньому кожних п'ять років, значно частіше, ніж громадяни решти країн, про які йшлося в цій книзі. В загальнонаціональному масштабі влада переходила від республіканців до демократів і навпаки досить часто, на президентському рівні — дев'ять разів за останніх 70 років. Наша

тривала історія існування одних і тих самих основних політичних партій — демократичної з 1820 року та республіканської з 1854-го — насправді є радше ознакою гнучкості, ніж непоступливості. Чому? Тому що кожного разу, коли якась третя партія набувала ваги (наприклад, «Лосина» партія Теодора Рузвельта, Прогресивна партія Генрі Воллеса чи Американська незалежна партія Джорджа Воллеса), вона невдовзі занепадала, бо її програму частково переймали дві основні партії. Гнучкість щодо засадничих цінностей також була характерною для Сполучених Штатів. З одного боку, наші принципи засадничі цінності (чинник 1) — свобода, рівність і демократія офіційно не підлягають перегляду (хоча все ж таки існують деякі «мертві зони», яких вони не стосуються). З іншого боку, за останніх 70 років США втратили інтерес до деяких усталених цінностей, визнавши їх застарілими: після Другої світової війни ми відмовилися від своєї колишньої політики ізоляціонізму, а дискримінація жінок і расова дискримінація поволі зменшувалися починаючи з 1950-х.

А тепер про наші вади. Першими кроками кожної країни до вирішення будь-якої національної кризи є досягнення загальнонаціонального консенсусу щодо фактичного існування цієї кризи (чинник 1); взяття на себе відповідальності за виникнення тих чи інших проблем (чинник 2) замість того, щоб перекладати провину на когось іншого (інші країни або інші групи всередині країни); здійснення чесної самооцінки: що працює добре, а що — погано (чинник 7). Сполученим Штатам іще далеко до згуртування довкола цих перших кроків. Так, американці дедалі більше непокояться станом нашої країни, але загальнонаціонального консенсусу щодо причин його погіршення ще не досягнуто. Чесна самооцінка також у дефіциті. Не існує широкого консенсусу стосовно того, що нашими фундаментальними проблемами є поляризація суспільства, низька явка виборців і перешкоди їх реєстрації, нерівність і дедалі гірша соціально-економічна мобільність, а також зменшення державних інвестицій в освіту та громадські ресурси. Велика кількість американських політиків і виборців вперто працюють над тим, щоб поглибити ці проблеми, а не розв'язати їх. Надто багато американців прагнуть перекласти відповідальність за ці проблеми на когось іншого, і улюбленими мішенями в цьому відношенні є Китай, Мексика, нелегальні іммігранти.

Серед заможних і впливових американців із непропорційно великим політичним впливом уже простежується тенденція до усвідомлення того факту, що в країні відбувається щось не те, але замість того, щоб використати своє багатство і вплив на пошук шляхів подолання проблем, вони шукають можливості для самих себе та своїх родин для втечі від проблем американського суспільства. Одні з останніх модних стратегій такої втечі — придбання власності у Новій Зеландії (найвіддаленішій країні «першого світу») або перебудова за величезні кошти недіючих американських шахт для запуску міжконтинентальних балістичних ракет на люксові захищені бункери (фото 10.2). Але чи довго протримається мікроцивілізація в бункерах або ізольована громада в Новій Зеландії, якщо впадуть самі Сполучені Штати? Кілька днів? Кілька тижнів? Кілька місяців? Цю тему добре розкрито в наведеному далі короткому «діалозі».

Запитання: Коли США почнуть серйозно ставитися до своїх проблем?

Відповідь: Коли багаті та впливові американці на власній шкірі відчують небезпеку.

До цієї відповіді я додам таке: коли багаті та впливові американці усвідомлять: все, що вони роблять, не захистить їх від небезпеки, якщо більшість решти американців залишатимуться розлюченими, пригніченими і не матимуть реалістичної надії на майбутнє.

Наша наступна велика вада: із дванадцяти моїх прогностичних чинників успішного подолання проблем є один *абсолютно не характерний* для Сполучених Штатів. Це бажання навчатися на альтернативних прикладах розв'язання проблем, які використовувалися іншими країнами (чинник 5). Наше небажання навчатися пов'язане з нашою вірою у «винятковість» Америки, мовляв, США настільки унікальні, що все зроблене іншими країнами нам не підходить. Звісно, що це повна нісенітниця: хоча Сполучені Штати й відрізняються від решти країн у багатьох аспектах, але всі люди, суспільства, уряди й демократичні системи мають спільні риси, які дають нам можливість навчатися один у одного.

Зокрема, наша сусідка Канада є, подібно до Сполучених Штатів, багатою демократичною країною з великою територією, незначною густотою населення, англійською мовою як панівною, зі свободою вибору, що є результатом захисних географічних бар'єрів, та значними мінеральними ресурсами, а її населення складається переважно з іммігрантів, які прибули до Північної Америки після XVI століття нашої ери. Хоча світова роль Канади й відрізняється від ролі Сполучених Штатів, обидві ці країни мають спільні універсальні людські проблеми. Багато канадських соціально-економічних та політичних традицій різко відрізняються від американських, зокрема, щодо системи охорони здоров'я, імміграції, освіти, пенітенціарної системи, а також балансу між інтересами індивіда та громади. Деякі традиційні проблеми, які американці вважають непереборними, вирішуються в Канаді способами, що отримують широку громадську підтримку. Наприклад, канадські критерії прийому іммігрантів є більш детальними та раціональними, аніж американські. В підсумку 80 % канадців вважають іммігрантів корисними для канадської економіки — і таке ставлення радикально відрізняється від болісного розколу американського суспільства в питанні імміграції. Невігластво американців щодо сусідньої Канади приголомшує. З огляду на те, що канадці говорять англійською, живуть буквально на одному сходовому майданчику зі США і мають спільні з ними телефонні системи та територіальні коди, багато американців навіть не думають про цю країну, як про щось доволі відмінне. Вони не усвідомлюють, наскільки не схожа Канада на Сполучені Штати, і не задумуються над тим, що ця сусідня країна може надати чимало прикладів того, як можна долати проблеми в Америці.

Спершу може здатися, що американці сприймають Західну Європу дещо інакше, ніж Канаду. Нам очевидно, що Західна Європа відрізняється від США так само, як США відрізняються від Канади, але останній факт чомусь не є для нас очевидним. На відміну від канадців, західні європейці досить віддалені територіально від Сполучених Штатів, до них треба добиратися літаком щонайменше п'ять годин, а не автомобілем за кілька десятків хвилин, їхня рідна мова здебільшого не англійська, а переважна частина їхньої історії не була пов'язана з імміграцією, як нині. Проте західноєвропейські країни є багатими демократичними державами, перед якими стоять такі

знайомі американцям проблеми, як охорона здоров'я, освіта, тюрми та інші, але ці проблеми вони вирішують в інший спосіб. Зокрема, європейські уряди підтримують систему охорони здоров'я, громадський транспорт, освіту, громадян похилого віку, мистецтва та інші сфери суспільного життя за допомогою державного фінансування в рамках політики, яку американці зазвичай зневажливо відкидають, вважаючи «соціалістичною». Хоча у США дохід на одну людину дещо більший, аніж у більшості європейських країн, середня тривалість життя та показники особистого задоволення постійно вищі у Західній Європі.

Це означає, що ми можемо багато чого запозичити у західноєвропейських країн. Але новітня історія Сполучених Штатів містить обмаль прикладів того, як американський уряд посилав до Західної Європи та Канади місії, щоб повчитися там, як це робив колись японський уряд доби Мейдзі, посылаючи свої місії до Західної Європи та Сполучених Штатів. Пояснюється це тим, що ми переконані: американські методи апіорі є кращими за канадські та західноєвропейські, а Сполучені Штати настільки унікальні, що європейці та канадці не можуть запропонувати нам нічого цінного. Такий негативний підхід позбавляє нас варіанта вибору, який часто виявлявся вельми корисним як для окремих індивідів, так і для цілих країн: навчатися на прикладах, які вже були успішно застосовані для подолання кризи.

Два останніх чинники містять одну незначну ваду й водночас суперечливу тезу. Незначна вада полягає в тому, що американці не мали змоги загартувати свій національний характер і навчитися терпляче зносити смутні часи та поразку (чинник 9), до того ж це різко суперечить нашому оптимістичному підходу до вирішення проблем і загальній налаштованості на успіх. На відміну від британців, які змогли впоратися з пов'язаним із Суецькою кризою 1956 року приниженням, та японців з німцями, що досить швидко оговталися від приголомшливої поразки у Другій світовій війні (а німці — ще й у Першій світовій), в Америці невдача у В'єтнамі посіяла розбрат у суспільстві, й пережити її американцям було дуже важко. Сполучені Штати заслуговують на оцінку «посередньо» за свій попередній досвід подолання криз (чинник 8). Ми не зазнали поразки у війні й окупації, як Німеччина та Японія; на нашу територію ніхто не вторгався, як це сталося з Фінляндією;

на відміну від Британії та Австралії, над нами не висіла загроза вторгнення. Ми не зазнали масштабної трансформації, як Японія в 1868–1912 роках або як Британія у 1946–1946 роках та наступних десятиліттях. Але США пережили тривалу й жорстоку Громадянську війну, одужали від Великої депресії 1930-х років і успішно переключилися з мирної самоізоляції на повну мобілізацію національних ресурсів під час Другої світової війни.

На попередніх сторінках я підбив підсумки застосування своїх дванадцяти прогностичних чинників до Сполучених Штатів. Географічні особливості, які забезпечують нам свободу вибору, наше сильне почуття національної ідентичності, а також наш досвід гнучкості є чинниками, що зумовлюють сприятливий прогноз. Чинниками, які постають перепонами на шляху до позитивного результату, є наш нинішній брак консенсусу щодо наявності чи відсутності кризи, наша схильність перекидати провину за свої проблеми на когось іншого замість того, щоб визнавати власну відповідальність, намагання багатьох впливових американців захистити самих себе, а не працювати задля блага країни, а також наше небажання навчатися на успішному досвіді інших країн. Але ці чинники не означають, що ми неодмінно вирішимо взятися за подолання існуючих проблем; вони просто вказують, наскільки ймовірним є наше рішення приступити до їх подолання.

Що очікує Сполучені Штати в майбутньому? Це залежить від того, який варіант дій ми оберемо. Ті величезні фундаментальні переваги, які ми маємо, означають, що наше майбутнє може залишатися так само блискучим, як і наше минуле, якщо ми успішно усуватимемо перепони, які ж самі собі й створюємо. Але сьогодні ми займаємося тим, що марнуємо свої переваги. Історія знає приклади інших країн, які мали колись неабиякі переваги, але також не скористалися ними. Історія знає приклади інших країн, перед якими колись поставали гострі або повзучі загальнонаціональні кризи, не менш серйозні, ніж наша нинішня. Деякі з цих країн, зокрема Японія доби Мейдзі та повоєнні Фінляндія й Німеччина, спромоглися успішно, хоча й болісно, здійснити великі зміни, що в кінцевому підсумку допомогло їм по-

долати кризи. Наразі важко сказати, як Америка вирішить «будувати ого-
рожу» (чинник 3) — вздовж мексиканського кордону чи між тими рисами
американського суспільства, які функціонують добре, і тими, що залишають
бажати кращого. І чи зможемо ми змінити ті риси всередині «загрожі», які
й зумовлюють нашу прогресуючу кризу.

ЩО ЧЕКАЄ СВІТ У МАЙБУТНЬОМУ?

Світ сьогодні — Ядерна зброя — Зміна клімату —
Викопне паливо — Альтернативні джерела енергії —
Інші природні ресурси — Нерівність —
Структура кризи

У попередніх розділах ми проаналізували кризи в окремих шести країнах. Тепер читачі з усіх куточків світу матимуть можливість поміркувати над потенційними кризами у тих країнах, де вони живуть. Далі мова піде про світову кризу, про наближення якої стільки говорять: які чинники загрожують людству та рівню його життя в усьому світі? І в найгіршому випадку — що загрожуватиме самому існуванню глобальної цивілізації?

Я визначив чотири групи проблем, що можуть завдати людству шкоди світового масштабу. У спадному порядку їхньої драматичної очевидності (але не реальної важливості) їх можна розташувати таким чином: ядерна зброя (фото 11.1), глобальна зміна клімату, глобальне вичерпання ресурсів, а також глобальні розбіжності у рівнях життя. Звісно, дехто захотів би розширити цей список, включивши до нього й інші проблеми, такі як ісламський фундаменталізм, поява й поширення нових інфекційних хвороб, зіткнення з астероїдом та масова загибель людей внаслідок застосування біологічної зброї.

Атомна бомба, скинута на Хіросіму 6 серпня 1945 року, в одну мить знищила близько 100 тисяч людей, а ще тисячі померли пізніше від ран, опіків і радіаційного ураження. Війна, в якій Пакистан та Індія або США, Росія чи Китай використають один проти одного свої ядерні арсенали, відразу ж забере життя сотень мільйонів. Проте подальші наслідки у всесвітньому масштабі будуть ще гіршими. Навіть якщо ядерні вибухи обмежаться, скажімо, територіями Індії та Пакистану, атмосферний вплив вибуху сотень ядерних зарядів відчують в усьому світі, бо дим, кіптява і пил від вогняних куль затулятимуть значну частину сонячного світла упродовж тижнів, що спричинить різке падіння температури у глобальних масштабах, припинення фотосинтезу, загибель величезної кількості рослин і тварин, різке зменшення врожаїв у всьому світі та, як наслідок, глобальний голод. Найгірший сценарій називають «ядерною зимою» — смерть більшості людства може настати в результаті не лише голоду, хвороб і радіації, а й холоду.

Донині ядерна зброя була застосована лише двічі: в Хіросімі та Нагасакі. Відтоді все моє життя проходило на тлі страху перед широкомасштабною ядерною війною. Завершення холодної війни в 1990 році спершу зменшило цей страх, але подальші події знову посилили його. Які ж варіанти розвитку подій можуть призвести до використання ядерної зброї?

Моя подальша розповідь ґрунтується на інформації, отриманій від Вільяма Перрі під час особистих розмов із ним та з його книги «Моя подорож до краю ядерної прірви» (*My Journey at the Nuclear Brink*), 2015. Кар'єра Перрі, що зумовила його фахові знання про ядерні проблеми, включає, серед іншого, його роботу як аналітика, який щодня подавав президенту Кеннеді звіти про радянські ядерні сили, розміщені на Кубі під час Кубинської ракетної кризи 1962 року, виконання обов'язків міністра оборони США з 1994 по 1997 рік, участь у переговорах про ядерну зброю з Північною Кореєю, Радянським Союзом (Росією), Китаєм, Індією, Пакистаном, Іраном та Іраком, участь у переговорах про демонтаж колишніх радянських ядерних об'єктів в Україні та Казахстані після розпаду Радянського Союзу та багато іншого.

Вимальовуються чотири групи сценаріїв, кульмінацією яких може стати застосування ядерної зброї або урядами країн (перших три сценарії), або неурядовими терористичними групами (четвертий сценарій). Найбільш

обговорюваний сценарій — заздалегідь запланований несподіваний напад однієї країни з ядерним потенціалом на іншу країну, що також володіє ядерною зброєю. Такий напад має передбачати миттєве повне знищення ядерного арсеналу супротивника, бо лише в такому разі йому не вдасться завдати удару у відповідь. Саме цей сценарій наганяв найбільше страху впродовж десятиліть «холодної війни». Оскільки США і Радянський Союз володіли смертоносною ядерною зброєю, то єдиним «раціонально запланованим» нападом міг би стати раптовий ядерний удар, що не дасть змоги супротивнику нанести удар у відповідь. Тому як Сполучені Штати, так і СРСР відповіли на загрозу раптового нападу розробкою численних систем доставки ядерних зарядів, покликаних зменшити небезпеку того, що їхній власний потенціал аналогічних дій у відповідь буде знищено в одну мить. Наприклад, США мають три такі системи: захищені підземні пускові шахти, субмарини та авіапарк ядерних бомбардувальників. Тож навіть якби в результаті раптового нападу Радянського Союзу було знищено всі до єдиної балістичні ракети в підземних шахтах (малоймовірний сценарій, бо США мають величезну кількість пускових шахт, у тому числі бутафорських, добре захищених від нападу й невеликих за розмірами, відтак для їх тотального знищення радянські ракети мусили б мати надзвичайну точність ураження), Сполучені Штати все одно змогли б завдати удару у відповідь зі своїх бомбардувальників та субмарин і знищити СРСР.

Оскільки ядерні арсенали як Сполучених Штатів, так і Радянського Союзу могли забезпечити «взаємно гарантоване знищення», жодна з цих країн не зважилася на раптовий напад. Бо хоч яким би спокусливим видавався несподіваний удар з метою знищення ядерного арсеналу супротивника, американські та радянські фахівці усвідомлювали, що він не матиме сенсу, адже практично неможливо знищити абсолютно всі засоби запуску ядерних боеголовок, щоб унеможливити напад у відповідь. Але ці раціональні міркування давали мало втіхи на майбутнє, бо в сучасному світі існували ще й лідери, які мислили ірраціонально: скажімо, Саддам Хусейн в Іраку та Кім Чен Ин у Північній Кореї і, можливо, деякі керманичі в Німеччині, Японії, Сполучених Штатах та Росії. Окрім того, нинішні Індія та Пакистан мають лише системи доставки сухопутного базування, субмарин з ядерними боеголовками в них на озброєнні немає. Тому той чи інший лідер у Пакистані

чи Індії може вирішити, що раптовий ядерний удар є цілком реальним шансом для усунення здатності супротивника до аналогічного удару у відповідь.

Другий сценарій стосується низки хибних розрахунків щодо відповідних дій супротивника та тиску генералітету кожної країни на президента з вимогою здійснити удар у відповідь, який завершиться взаємними нераптовими ядерними ударами, яких жодна зі сторін спершу не бажала. Яскравим прикладом такого розвитку подій є Кубинська ракетна криза 1962 року, коли невисока думка Хрущова про Кеннеді, що сформувалася в нього під час Віденського саміту 1961 року, підштовхнула лідера СРСР до хибного висновку, що розміщення радянських ракет на Кубі зійде йому з рук. Коли ж Сполучені Штати виявили радянські ракети, американський генералітет почав тиснути на Кеннеді, щоб той віддав наказ знищити їх (і таким чином наразив США на небезпеку радянського удару у відповідь), та ще й пригрозили йому імпічментом, якщо він цього не зробить. На щастя, Кеннеді обрав менш драматичний спосіб реагування, Хрущов також відреагував не так різко, як міг би, і ядерного Армагеддону вдалося уникнути. Але, як з'ясувалося згодом, коли обидві сторони розсекретили свої документи, небезпека тоді була навіть більшою, ніж вважалося. Наприклад, у перший же день Кубинської кризи, яка тривала тиждень, Кеннеді публічно заявив, що «у відповідь на запуск хоча б однієї ракети з боку Куби Сполучені Штати будуть змушені завдати по Радянському Союзу повномасштабного удару у відповідь». Але командири радянських субмарин вже отримали наказ завдати ударів торпедами з ядерними боеголовками без попереднього узгодження своїх дій із вищим керівництвом у Москві. Один із командирів реально збирався вистрелити торпедою з ядерною боеголовкою по американському есмінцю, що наблизився до підводного човна на небезпечну відстань, і не зробив цього лише завдяки втручанням інших офіцерів, яким вдалося переконати його і втримати від необдуманого вчинку. Якби радянський капітан виконав свій намір, то Хрущову просто не залишалося б інших варіантів, окрім як піти на подальшу ескалацію...

Схожі обставини можуть призвести до ядерної війни і сьогодні. Наприклад, зараз Північна Корея має на озброєнні ракети середньої дальності, здатні долетіти до Японії та Південної Кореї, й уже здійснила кілька запусків міжконтинентальних балістичних ракет (МБР), що можуть здолати

відстань до Сполучених Штатів. Коли Північна Корея завершить розробку своєї МБР, то зможе продемонструвати її, здійснивши запуск у бік США. З американського боку це буде сприйнято, як неприпустиму провокацію, особливо якщо через помилку ця МБР підлетить до Сполучених Штатів ближче, ніж планувалось. У такому разі американський президент може зазнати величезного тиску з вимогою вжити заходів у відповідь, що, у свою чергу, призведе до не меншого тиску на китайських лідерів з вимогою вжити заходів у відповідь на захист свого північнокорейського союзника.

Цілком імовірна можливість ненавмисного удару у відповідь через хибний розрахунок простежується у відносинах між Пакистаном та Індією. Пакистанські терористи вже здійснили (правда, не ядерний) напад, що забрав життя багатьох людей, на індійське місто Мумбай у 2008 році. В осяжному майбутньому пакистанські терористи можуть влаштувати ще більш провокаційний напад (наприклад, на індійську столицю Нью-Делі), причому індійському керівництву буде незрозуміло, чи не стоїть, бува, за цим сам уряд Пакистану; на індійських лідерів буде вчинено тиск, щоб вони віддали наказ окупувати ту чи іншу частину території сусіднього Пакистану з метою знищення тамтешніх терористів, а від пакистанських очільників, у свою чергу, почнуть вимагати застосування невеликих тактичних ядерних зарядів «лише» проти індійської армії вторгнення, виходячи з того хибного розрахунку, що Індія визнає таке обмежене використання ядерної зброї цілком прийнятним і таким, що не потребує повномасштабного удару у відповідь; але ж на індійських керівників також чинитиметься тиск з метою застосування власної ядерної зброї.

Ці обидві ситуації, що здатні призвести до ядерного конфлікту в результаті хибного розрахунку, можуть, на мою думку, виникнути впродовж наступного десятиліття. Основне питання полягає лише в тому, чи зможуть у такому разі лідери двох країн відступити від небезпечної межі, чи не підуть вони до кінця, вибравши шлях подальшої ескалації напруженості.

Третім типом сценарію, який може завершитися ядерною війною, є випадкове хибне тлумачення технічних сигналів перестороги. США та Росія мають системи раннього сповіщення для виявлення запуску ракет з боку супротивника. Коли ці ракети вже будуть запущені й летітимуть, після їх виявлення американський чи російський президент матиме близько 10 хвилин

для рішення щодо необхідності нападу у відповідь, перш ніж ракети супротивника встигнуть знищити наземний арсенал ракет у його країні. Запущені ракети повернути назад уже неможливо. Відтак, залишається мінімум часу для з'ясування того, було це ранне оповіщення справжнім чи стало фальшивою тривоگوю в результаті технічної помилки, тобто мінімум часу для того, щоб вирішити, натискати чи не натискати кнопку, що може спричинити загибель сотень мільйонів людей.

Однак у системах виявлення ракет, як і у всіх складних технічних системах, можуть трапитися збої в роботі, що спричинить двозначність при тлумаченні даних. Відомо щонайменше про три випадки фальшивої тривоги, сигнал якої видала американська система оповіщення. Наприклад, 9 листопада 1979 року офіцер збройних сил США, черговий по системі оповіщення, зателефонував серед ночі заступнику міністра оборони Вільяму Перрі і доповів: «Мій комп'ютер системи оповіщення показує, що з боку СРСР до Сполучених Штатів летять 200 МБР». Але генерал вирішив, що сигнал, швидше за все, був фальшивою тривоگوю, тож не став будити президента Картера, відповідно той не натиснув на кнопку й не вчинив випадкового вбивства мільйонів радянських людей. Згодом з'ясувалося, що отриманий сигнал дійсно був фальшивою тривоگوю, спричиненою людським чинником: оператор помилково вставив у комп'ютер американської системи оповіщення тренувальну плівку, яка імітувала запуск 200 радянських МБР. Нам відомо також щонайменше про одну фальшиву тривогу російської системи оповіщення: одну-єдину ракету невійськового призначення, запущену в 1995 році з острова біля берегів Норвегії в напрямку Північного полюса, алгоритм стеження російського радару помилково ідентифікував як ракету, випущену з американської субмарини.

Ці інциденти ілюструють один важливий момент: попереджувальний сигнал не є однозначним. Фальшиві тривоги можливі й час від часу трапляються, але можливо також, що запуски та сигнали тривоги виявляться реальними. Тому в разі отримання попереджувального сигналу черговий американський офіцер та президент (і, потенційно, російські черговий офіцер та президент) мусять тлумачити цю тривогу в контексті поточних умов: чи є нинішня ситуація у світі такою, що росіяни (чи американці) зважаться на страшний ризик і вчинять напад, який гарантовано викличе не-

гайний удар у відповідь зброєю масового знищення? 9 листопада 1979 року події, що відбувалися у світі, не спонукали до запуску ракет, радянсько-американські стосунки не були напруженими, і тому американський черговий офіцер та Вільям Перрі впевнено витлумачили попереджувальний сигнал як фальшиву тривогу.

На жаль, такого заспокійливого контексту більше не існує. Можна було б наївно очікувати, що із завершенням «холодної війни» ризик ядерного конфлікту між Росією та Сполученими Штатами знизився, але, як це не дивно, сталося якраз навпаки: сьогодні цей ризик вищий, аніж будь-коли від часів Кубинської ракетної кризи. Це можна пояснити погіршенням стосунків і комунікації між Росією та США, що частково зумовлено політикою, яку останнім часом проводить російський президент Путін, а частково — непоступливою й нерозважливою політикою Сполучених Штатів. Наприкінці 1990-х років уряд США припустився помилки, «списавши» пострадянську Росію як слабку країну, що більше не заслуговує на повагу. Відповідно до цього нового підходу Америка необачно й поспішно розширила НАТО, прийнявши до нього балтійські республіки, які колись входили до складу СРСР, підтримала військову інтервенцію НАТО в Сербії, що суперечило позиції росіян, і розмістила у Східній Європі балістичні ракети начебто як потенційний захист від іранських ракет. Зрозуміло, що російські лідери розцінили ці та інші дії США як загрозу інтересам їхньої країни.

Нинішня американська політика стосовно Росії ігнорує урок, який фінські лідери винесли з радянської загрози після 1945 року: єдиний шлях гарантування безпеки Фінляндії полягав у проведенні постійного та щирого діалогу з СРСР, покликаною переконати радянських очільників, що Фінляндії можна довіряти і що вона не становить загрози (розділ 2). Нині ж Росія та США становлять велику загрозу один одному через можливе хибне тлумачення попереджувального сигналу, здатного призвести до не запланованого заздалегідь нападу, бо щирий діалог між цими країнами відсутній, і їм не вдається переконати одна одну, що раптового ядерного удару ніхто з них наперед не планує.

Останній сценарій, здатний призвести до застосування ядерної зброї, стосується можливого заволодіння терористами ураном чи плутонієм або готовою ядерною бомбою, в тому числі як «подарунком» з боку яко-

їсь ядерної держави — найімовірніше, Пакистану, Північної Кореї чи Ірану. Після того бомбу можуть потайки провезти до США або іншої країни-мішені й підірвати. Готуючись до нападу на Всесвітній торговий центр, «Аль-Каїда» дійсно намагалася роздобути ядерну зброю, щоб застосувати її проти Сполучених Штатів. Можливо, терористам вдасться розжитися ураном або бомбою й без допомоги країни-виробника ядерної зброї, якщо заходи безпеки на об'єкті зберігання виявляться недостатніми. Наприклад, після розпаду Радянського Союзу 600 кілограмів урану, готового для виробництва ядерної бомби, залишилися на території новоствореної держави Казахстан, колишньої радянської республіки. Цей уран зберігався на складі, захищеному лише огорожею із колючого дроту, звідки його легко можна було поцупити. Але більш імовірним видається сценарій, коли терористи роздобудуть ядерний матеріал в результаті «внутрішньої роботи», тобто за допомогою персоналу складу або лідерів Пакистану, Північної Кореї чи Ірану.

Супутнім ризиком є ситуація, коли терористи розживуться так званою брудною бомбою — звичайним не ядерним вибуховим пристроєм, начиненим не вибуховим радіоактивним матеріалом із тривалим періодом розпаду, наприклад, ізотопом цезію-137 з періодом напіврозпаду 30 років. Результатом підриву такої бомби в американському чи якомусь іншому місті стане поширення цезію на великій території, що зробить багато кварталів перманентно непридатними для проживання і, окрім того, матиме великий психологічний ефект. (Лишень пригадайте перманентний вплив, спричинений нападом на Світовий торговий центр, на настрої американців і політику США, хоча тоді не були використані ані вибухівка, ані тривкі радіоактивні ізотопи.) Терористи вже продемонстрували свою здатність підривати бомби в містах багатьох країн, а цезій-137 можна легко роздобути в лікарнях, де він використовується в медичних цілях. Дивно, що терористи й досі не домішали цезій-137 до своїх неядерних вибухових пристроїв.

З усіх чотирьох розглянутих сценаріїв найімовірнішим видається той, коли терористам вдасться або змайструвати «брудну бомбу» (бо її неважко виготовити), або роздобути вже готову ядерну бомбу. Перша знищить невелику кількість людей, а друга буде смертоносною на кшталт тієї, яку скинули на Хіросіму, — вона вб'є «якихось там» сотню тисяч людей, але обидві

матимуть наслідки, що затьмарять цифру вбитих. Менш імовірними, але теж можливими є перших три сценарії, фіналом яких стане загибель сотень мільйонів людей, а потенційно — більшості населення Землі.

Наступною з чотирьох найбільших проблем, які визначатимуть наше життя упродовж найближчих десятиліть, є глобальна зміна клімату. Майже всі ми чули про неї. Але проблема ця настільки заплутана, складна та сповнена парадоксів, що мало хто, окрім самих фахівців-кліматологів, дійсно розуміється в ній, а багато впливових людей (серед них і чимало американських політиків) відкидають її як шахрайство. Я спробую пояснити цю проблему максимально чітко, проілюструвавши розповідь діаграмою із причинно-наслідковим ланцюгом (рис. 9).

Відправною точкою є населення планети та середній вплив на неї кожної окремої людини. (Остання частина фрази означає середню кількість спожитих ресурсів (скажімо, нафти), а також середню кількість вироблених відходів (наприклад, каналізаційних стоків) із розрахунку на одну людину щороку.) Всі ці три числа — кількість людей, обсяги споживання ресурсів та виробництва відходів — постійно зростають. У підсумку зростає і сукупний людський вплив на планету, оскільки він є добутком середнього впливу кожного індивіда та їх кількості, що постійно зростає.

Важливим видом відходів є газ, двоокис вуглецю (CO_2), який постійно продукується тваринами (а також людьми) і потрапляє в атмосферу. Однак внаслідок початку Індустріальної революції та вибухового зростання населення кількість природного CO_2 була перевершена гігантськими обсягами цього газу, які продукуються здебільшого в результаті спалювання людьми викопних видів палива. Друге місце за своїм впливом на клімат посідає газ метан, який існує у значно менших кількостях і наразі чинить вплив, значно менший за CO_2 , однак його роль може зрости завдяки так званому позитивному зворотному зв'язку: глобальне потепління призводить до танення вічної мерзлоти в Арктиці, в результаті чого вивільняється метан, що спричиняє сильніше потепління, яке викликає сильніше танення вічної мерзлоти, в результаті чого вивільняється ще більше метану, й так далі.

ПЕРЕВОРОТ

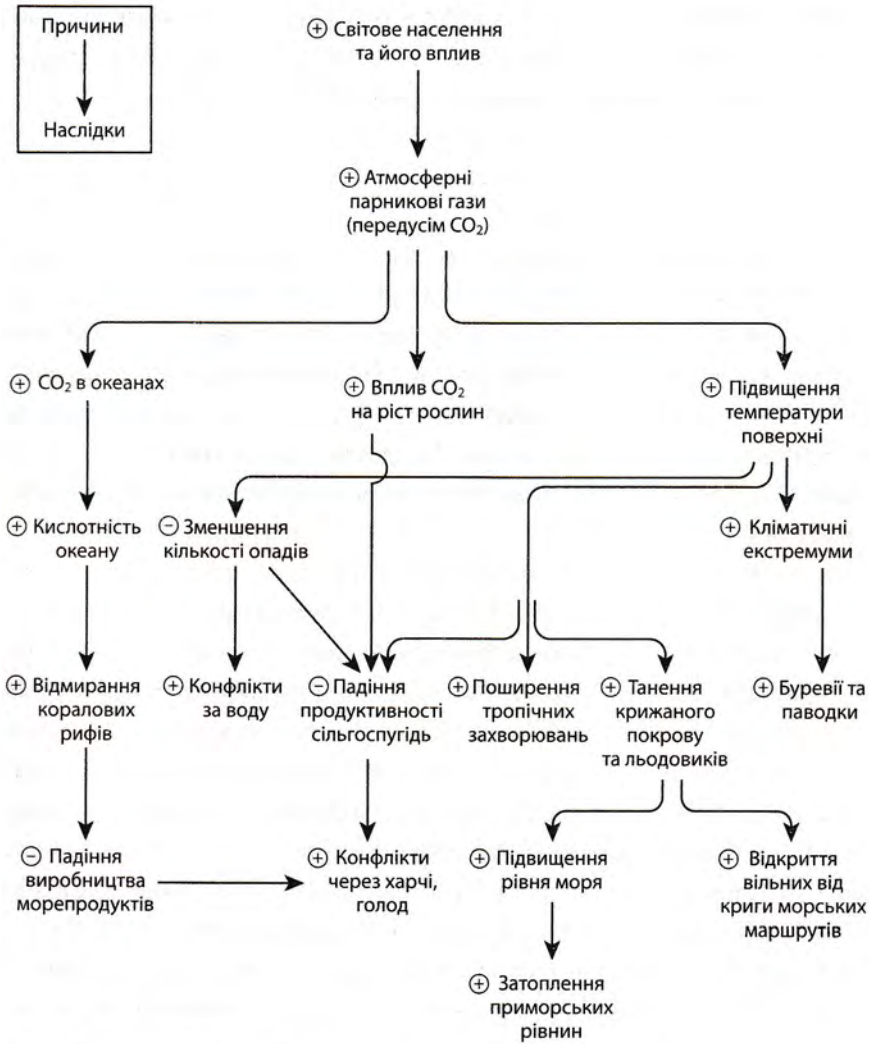

Рис. 9. Причинно-наслідковий ланцюг глобальної зміни клімату

Найбільш обговорюваним первинним ефектом від CO_2 є роль парникового газу, яку він відіграє в атмосфері. Це відбувається тому, що атмосферний CO_2 прозорий для сонячного короткохвильового випромінювання і дає змогу сонячному світлу проникати крізь атмосферу й нагрівати поверхню землі. Земля віддзеркалює ту енергію назад у простір, але вже

з більшою довжиною термальної інфрачервоної хвилі, для якої CO_2 є непроникним. У підсумку CO_2 всотує оцю віддзеркалену енергію і скеровує її в усіх напрямках, у тому числі й назад, до земної поверхні. Таким чином поверхня нагрівається, як у скляній теплиці, хоча фізичний механізм нагрівання є іншим.

Але існують також два інших важливих ефекти від наявності CO_2 в атмосфері. Перший — це те, що CO_2 , який ми продукуємо, накопичується в океанах у вигляді вуглекислоти. Кислотність океану вже стала вищою, ніж будь-коли раніше за останніх 15 мільйонів років. Це призводить до розчинення коралових скелетів і знищення коралових рифів, які є основним розплідником океанічних риб і захистом для тропічного та субтропічного узбережжя від штормових хвиль і цунамі. Наразі коралових рифів в усьому світі щороку стає на 1–2 % менше, тож вони можуть повністю зникнути вже до кінця нинішнього століття, а це означає значне погіршення захищеності узбережжя тропіків і субтропіків, а також зменшення запасів білка у вигляді морепродуктів. Важливим ефектом від потрапляння CO_2 в атмосферу є те, що цей газ впливає на ріст рослин, стимулюючи або, навпаки, пригнічуючи його.

Але, як я вже сказав, найбільш обговорюваним ефектом від CO_2 є нагрівання поверхні землі та нижніх шарів атмосфери. Саме це ми й називаємо глобальним потеплінням. Щоправда, цей ефект настільки складний, що вираз «глобальне потепління» краще було б замінити на «глобальна зміна клімату». По-перше, причинно-наслідкові ланцюги свідчать, що нагрівання атмосфери парадоксальним чином викликає в кінцевому підсумку тимчасове *охолодження* деяких територій (включно з південним сходом Сполучених Штатів), тоді як більшість території (включно з рештою США) нагрівається. Наприклад, потепління атмосфери спричиняє інтенсивніше танення криги в Арктиці, внаслідок чого вода з Північного Льодовитого океану тече на південь і охолоджує деякі ділянки суходолу, розташовані вздовж цих течій.

По-друге, своєю значущістю для людства *загальній* тенденції до потепління майже не поступається тенденція до наростання кліматичних *екстремумів*: штормів і повеней побільшало, пікові значення плюсових температур підвищуються, а екстремальні значення мінусових — знижуються,

спричиняючи такі явища, як сніг в Єгипті та хвилі холоду на північному сході Сполучених Штатів. Саме це і є причиною скептицизму певних політиків, які, не розуміючи механізму зміни клімату, заперечують існування такої тенденції.

Третє ускладнення полягає в тому, що при зміні клімату спостерігається великий часовий розрив між причинами та наслідками. Наприклад, океани накопичують і вивільняють CO_2 настільки повільно, що якби всі люди на землі вимерли за один день, або припинили дихати чи використовувати викопне паливо, то атмосфера все одно продовжувала б нагріватися ще впродовж кількох десятиліть. І навпаки: потенційно існують потужні нелінійні чинники впливу, здатні нагріти планету швидше, ніж це має статися згідно з консервативними прогнозами, що передбачають існування лінійної залежності між причинами та наслідками. До цих посилювачів належать танення вічної мерзлоти та морської криги, а також можливе руйнування крижаного покриву в Антарктиці та Гренландії.

Наразі я можу назвати чотири наслідки загальносвітової тенденції до потепління. (І в цей момент мого «чіткого і зрозумілого пояснення» ви, можливо, вже готові погодитися з тим, що глобальна зміна клімату дійсно є складним процесом!) Найочевиднішим наслідком для людства в багатьох куточках світу буде засуха. Наприклад, у моїй рідній Південній Каліфорнії клімат стає дедалі сухішим, а 2015 рік взагалі видався найсухішим за всю історію Лос-Анджелеса відтоді, як у першій половині XIX століття там почали реєструвати погодні дані. Засухи, спричинені глобальною зміною клімату, розподіляються у світовому масштабі нерівномірно: найбільших збитків зазнали Північна Америка, регіони Середземного моря та Близького Сходу, Африка, сільськогосподарські угіддя в Австралії та Гімалаї. Наприклад, Китай, В'єтнам, Індія, Пакистан і Бангладеш використовують переважно воду, яку їм дає снігова шапка Гімалаїв, однак ця шапка та, відповідно, запаси води для названих країн зменшуються, а ці країни, як свідчить історія, не схильні вирішувати конфлікти між собою у мирний спосіб.

Другим наслідком загальної тенденції до глобального потепління є зменшення виробництва харчів на суходолі внаслідок щойно згаданих засух і, як це не парадоксально, підвищення температури ґрунтів (бо таке підвищення більше сприяє росту бур'янів, ніж сільськогосподарських культур). Змен-

шення виробництва продовольства — це велика проблема, бо загальносвітове населення зростає, а відповідно підвищується рівень його життя та споживання харчових продуктів: за наступних кілька десятиліть він збільшиться, за прогнозами, на 50 %. Водночас у світі кілька мільярдів людей постійно недоїдають. Скажімо, США є провідним світовим експортером продовольства, але американські сільгоспугіддя зосереджені в західній та центральній частинах Сполучених Штатів, де погода повсюди стає більш спекотною та посушливою, а ґрунти — менш продуктивними.

Третім наслідком загальної тенденції до глобального потепління є те, що тропічні комахи-переносники хвороб переміщуються до зон помірного клімату. Про це свідчить, зокрема, недавнє перенесення лихоманки денге та хвороб, спричинених кліщами, недавня поява тропічної лихоманки чікунгунья в Європі, а також поширення малярії та вірусного енцефаліту.

І останнім наслідком тенденції до потепління є підняття рівня моря. За консервативними оцінками, середнє підвищення рівня моря, очікуване в цьому столітті, становитиме 3 фути, хоча в минулому траплялися підйоми води й до 70 футів; найбільш непрогнозованим чинником наразі є можлива руйнація й танення крижаного покрову в Антарктиці та Гренландії, внаслідок чого у світовий океан додатково потрапить величезна кількість води. Навіть середнього підвищення рівня води на 3 фути, посиленого штормами та припливами, буде достатньо, щоб зробити практично непридатною для життя Флориду та деякі території східного узбережжя Сполучених Штатів, Нідерландів, низинної частини Бангладеш і багатьох інших густонаселених регіонів, а також завдати серйозної шкоди гирлам рік, які є розплідниками океанських видів риби.

Іноколи друзі запитують мене, чи не спричиняє глобальне потепління хоч якогось позитивного впливу на людство. Так, спричиняє; зокрема, з'являється перспектива звільнення від криги судноплавних маршрутів на далекій Півночі завдяки таненню арктичного крижаного покрову, а також збільшення виробництва зернових культур у канадському пшеничному поясі та деяких інших регіонах. Але здебільшого вплив глобального потепління на людство дуже негативний.

Чи існують технологічні засоби швидкого вирішення цих проблем? Можливо, ви чули про різні запропоновані методи геоінженерії, такі як

розпилення дрібних часточок в атмосфері або вилучання з неї CO_2 з метою охолодження земної поверхні. Але сьогодні перевірених у роботі геоінженерних методів не існує; ті, що пропонуються, надзвичайно дорогі, а випробовування кожного з таких методів неминуче забере багато часу та виявить непередбачувані негативні побічні ефекти. Наприклад, коли отруйні гази, використовувані раніше в холодильниках, замінили після 1940-х на неотруйні фреони, то здавалося, що нарешті знайдено чудесне й безпечне технічне рішення для проблеми охолоджувальних газів, особливо після того, як лабораторні дослідження продемонстрували повну відсутність у фреонів будь-яких негативних побічних ефектів. На жаль, лабораторні дослідження не змогли виявити, що ці гази, потрапляючи в атмосферу, руйнують озоновий шар, який захищає нас від ультрафіолетового випромінювання. Зрештою фреони заборонили в більшості країн світу, але це сталося лише через кілька десятків років. Цей факт ілюструє потребу початкового «атмосферного випробовування» того чи іншого методу геоінженерії, що видається неможливим, адже впродовж 10 випробувань можна зруйнувати Землю, а потрібне рішення знайти лише після одинадцятої спроби. Тому більшість науковців та економістів вважають геоінженерні експерименти вкрай нерозумними і навіть смертельно небезпечними, а відтак такими, що підлягають забороні.

Чи означає усе це, що зміна клімату є невідворотною і що наші діти неминуче житимуть у світі, в якому фактично жити буде неможливо? Звісно, що ні. Кліматичні зміни спричиняються здебільшого людською діяльністю, тому все, про що нам слід подбати, — це зробити цю діяльність більш безпечною для довкілля. Насамперед необхідно спалювати менше викопного палива і отримувати енергію з поновлюваних джерел, таких як вітер, сонце та ядерні ресурси.

Третьою великою групою проблем майбутніх поколінь, окрім ядерної зброї та глобальної зміни клімату, є глобальне вичерпання основних природних ресурсів. Це — формула біди, бо в минулому брак певних ресурсів призвів до краху низки цивілізацій, а за інші (особливо викопне паливо, мінерали

та продуктивні землі) нерідко точилися війни. Дефіцит ресурсів уже підриває стабільність деяких країн і загрожує воєнними конфліктами у багатьох регіонах сучасного світу. Почнімо з ретельного розгляду одного конкретного прикладу — викопного палива, яке ми використовуємо насамперед як джерело енергії, а також як сировину для хімічного синтезу численних виробів. (Термін «викопне паливо» означає ресурси вуглеводневого палива, що утворилися дуже давно в мантії Землі: нафту, вугілля, горючі сланці та природний газ.)

Нам, людям, енергія потрібна для всіх видів діяльності, а особливо багато її ми потребуємо для транспортування та піднімання вантажів. Упродовж мільйонів років людської еволюції мускульна сила людини була єдиним джерелом енергії для транспортування та піднімання. Близько 10 тисяч років тому ми почали одомашнювати великих тварин і впрягати їх у вози, використовувати як в'ючний транспорт, а також як силу для піднімання вантажів за допомогою систем зі шківів і шестерень. Потім ми навчилися використовувати енергію вітру, щоб рухати вітрильники та вітряки, енергію води — для приведення в дію водяних коліс, за допомогою яких піднімали вантажі, мололи зерно і виготовляли тканини. Сьогодні найбільш поширеним джерелом енергії є, поза сумнівом, викопні види палива завдяки їхній начебто низькій вартості (про це ми поговоримо пізніше), високій питомій енергоемності (тобто великій кількості енергії, яка міститься у невеликій кількості палива), а також придатності до транспортування будь-куди для подальшого використання (на відміну від тваринної, вітрової та водної енергії, яку можна використовувати лише в місці її наявності). Саме тому викопні види палива були в новітній історії основними причинами війн та рушіями міжнародної політики, як це можна простежити на прикладі політики США та Великої Британії на Близькому Сході, а також Японії під час Другої світової війни.

У стародавні часи люди використовували невеликі обсяги нафти та вугілля, які виходили на поверхню Землі. Масштабне добування викопного палива розпочалося лише у XVIII столітті й було пов'язане з промисловою революцією. Тенденції до використання тих чи інших видів викопного палива з певних джерел із плином часу поступово змінювалося. Першими почали застосовувати найбільш доступні види, бо вони виходили на поверх-

ню або залягали близько до неї, тому їх видобуток обходився порівняно дешево й завдавав незначної шкоди довкіллю. Коли ці перші запаси виснажилися, люди перейшли до джерел менш доступних, які залягали глибше під землею: їх видобуток обходився дорожче або ж завдавав більшої шкоди. Отже, першим викопним паливом, яке почали використовувати у промислових масштабах, стало вугілля з неглибоких шахт; його застосовували в парових двигунах для перекачування води, потім — для приведення у рух обертальних коліс і (насамкінець, у ХІХ столітті) пароплавів та паровозів. На зміну вугіллю в промисловості прийшли нафта, горючі сланці та природний газ. Так, вперше нафту почали видобувати з-під землі за допомогою неглибокої свердловини, яку пробурили в Пенсильванії 1859 року; надалі почали з'являтися значно глибші свердловини.

Нині точаться дебати: чи не досягли ми, бува, «нафтового піку», тобто чи не спожили так багато наявних у Землі доступних запасів нафти, що її видобуток невдовзі почне падати? Але чомусь не чути обговорення того факту, що найдешевші, найдоступніші та пов'язані з найменшою шкодою джерела нафти вже вичерпані. Сполучені Штати більше не зможуть споживати нафту, яка залягає близько до поверхні, використовуючи для цього неглибокі свердловини в Пенсильванії. Натомість тепер доводиться бурити значно глибші свердловини (милю або більше завглибшки), до того ж не лише на суходолі, а й у дні океану, і не тільки на міліні, а й у глибоких водах, і не в самій лише Пенсильванії, цьому промислому серці Сполучених Штатів, а й у далеких краях — у тропічних лісах Нової Гвінеї та в Арктиці. Видобуток нафти з глибоких резервуарів обходиться значно дорожче, ніж із неглибоких покладів у Пенсильванії. При цьому зростає ймовірність розливу нафти, усунення наслідків якого обходиться дуже дорого. В міру того, як вартість видобування нафти зростає, стають дедалі вигіднішими альтернативні, але більш шкідливі джерела викопного палива, як-от горючі сланці та вугілля, а також невикопні джерела енергії, такі як вітер і сонце. Однак нинішні ціни на нафту і досі дають змогу великим нафтовидобувним компаніям зберігати свою високу прибутковість.

Я вище писав про «начебто» низьку собівартість нафти. А тепер зупинімося й поміркуймо про *фактичну* вартість нафти (або вугілля). Припустімо, що нафта продається по 60 доларів за барель. Якщо видобуток і тран-

спортування нафти обходиться компанії у 20 доларів за барель і якщо їй більше ні за що не треба платити, то продаж нафти по 60 доларів за барель означає, що ця компанія отримує великі прибутки.

Але викопне паливо завдає багато шкоди. Якщо вартість цієї шкоди також перекласти на нафтовидобувну компанію, то собівартість нафти зросте. Шкода від спалювання викопних видів палива включає в себе забруднення повітря, яке нині є серйозною проблемою у Сполучених Штатах, Європі й надзвичайно серйозною — в Індії та Китаї. Забруднення повітря призводить до мільйонів смертей і великих щорічних витрат на медицину. Інші види шкоди, завданої викопним паливом, сприяють зміні клімату, яка обертається для нас зменшенням сільськогосподарського виробництва, збільшенням кількості повеней і посух, підняттям рівня моря і змушує витратити гроші на греблі для захисту від високої морської води.

Наведу приклад, що допоможе зрозуміти ті непрямі складові собівартості викопного палива, які його виробники наразі не беруть до уваги. Уявімо, що ви маєте фабрику, яка випускає іграшки під назвою «Щаслива лялька». Припустімо, що виробництво тонни таких ляльок обходиться вам у 20 доларів, тоді як ляльки інших виробників мають собівартість 30 доларів за тонну, і ви продаєте їх за ціною 60 доларів за тонну. Ця маржа прибутку (60 доларів – 20 доларів) робить ваше виробництво дуже рентабельним і дає змогу успішно протистояти конкурентам — іншим виробникам ляльок.

На жаль, ваша технологія виробництва «Щасливої ляльки» генерує як побічний продукт велику кількість чорного мулу, тоді як вашим конкурентам вдалося цього уникнути. Чорний мул ви скидаєте на пшеничні поля своїх сусідів, знижуючи таким чином показники виробництва зерна. Через ваш мул кожна тонна вироблених вами іграшок обходиться вашим сусідам втратами прибутку в 70 доларів.

Зрештою ваші сусіди подають на вас до суду і вимагають, щоб ви компенсували їм оці 70 доларів втраченого прибутку, спричиненого кожною тонною ваших ляльок. Ви відкидаєте претензії своїх сусідів і наводите всілякі відмовки: заперечуєте, що у процесі виробництва «Щасливих ляльок» продукується чорний мул, хоча науковці з вашої ж компанії попереджали про цей побічний продукт ще кілька десятиліть тому; ви стверджуєте, що доказів шкідливості чорного мулу немає, що він утворювався природним

шляхом впродовж мільйонів років і треба провести додаткові дослідження, аби мати змогу встановити, скільки конкретно мулу потрапляє на поля сусідів із вашої фабрики; ви наполягаєте, що ваші «Щасливі ляльки» є важливим елементом сучасної цивілізації й нашого високого рівня життя, тому людям, які постраждали від чорного мулу, краще взагалі стулити пельку і припинити скаржитися.

Та коли позов потрапляє до суду, суддя і присяжні кажуть, що ця справа простіша простого: вам безумовно доведеться сплатити 70 доларів із кожної тонни своїх ляльок, щоб компенсувати сусідам падіння виробництва зерна. Тож виходить, що насправді собівартість «Щасливих ляльок» становить не 20 доларів, а $20 + 70 = 90$ доларів за тонну. І вироблені вами іграшки перестають бути механізмом отримання великих прибутків: ви не можете працювати собі у збиток, виробляючи ляльки по 90 доларів за тонну і продаючи їх по 60 доларів. Відтак переможцями в ринковій боротьбі виходять ляльки ваших конкурентів, собівартість яких становить 30 доларів за тонну, тобто ситуація змінюється на 180 градусів.

Викопне паливо, як і ляльки з нашого гіпотетичного прикладу, приносить прибуток, але водночас завдає і шкоди. Різниця лише в тому, що CO_2 , який вивільняється під час спалювання викопного палива, є, на відміну від чорного мулу, практично невидимим, і що виробникам та користувачам цього палива ще не доводилося сплачувати компенсацію за ту шкоду, якої воно завдає іншим людям, як це змушені були зробити гіпотетичні виробники «Щасливих ляльок». Але дедалі гучніше лунають вимоги змусити виробників викопних видів палива таку компенсацію сплачувати — або у вигляді податку на викиди CO_2 в атмосферу, або якимось іншим способом. Ці вимоги є одним із чинників, які спонукають до пошуку джерел енергії, альтернативних викопному паливу.

Деякі альтернативні джерела енергії видаються практично невичерпними, наприклад, вітер, сонце, а також гідроелектрична та геотермальна енергія. Всі ці джерела, крім енергії припливів, вже пройшли перевірку, тобто вони використовуються вже давно і в широкому масштабі. Наприклад,

Данія значну частку своєї електроенергії отримує з вітряків у Північному морі, а Рейк'явік, столиця Ісландії, обігривається завдяки геотермальній енергії, тоді як гідроелектростанції на греблях доволі поширені ось уже понад століття.

Звісно, кожному з цих видів альтернативної енергії притаманні свої недоліки. Масштабне виробництво сонячної енергії в моєму штаті Каліфорнія часто призводить до того, що великі ділянки пустельних ареалів закриваються сонячними панелями, які шкодять уже й без того невеликій популяції пустельних черепах. Вітряки убивають птахів і кажанів, а землевласники скаржаться, що ці конструкції псують краєвид. Річкові гідроелектростанції стають перешкодою на шляху міграції риб. Якби ми мали інші методи отримання дешевої та не пов'язаної зі шкодою енергії, ми, звісно, не знищували б черепах, птахів і кажанів, не псували б краєвиди і не споруджували перепон на шляху мігруючих риб. Але, як уже було сказано, джерела енергії, «альтернативні до альтернативних», зумовляють виникнення таких проблем, як глобальна зміна клімату, захворювання органів дихання, та іншої шкоди, спричиненої видобуванням вугілля та нафти. Тому нам не доводиться обирати між хорошим і поганим, радше питання стоїть так: який із усіх цих альтернативних варіантів найменш шкідливий?

Візьмімо для прикладу вітряки. За деякими оцінками, у Сполучених Штатах вони щороку вбивають щонайменше 45 тисяч птахів і кажанів. Начебто чимало. Щоб поглянути на цю цифру в перспективі, візьмемо до уваги той факт, що домашні коти, яких власники час від часу випускають погуляти на вулицю, щороку знищують понад 300 птахів із розрахунку на одного kota. (Так, понад 300, я не помилився.) Якщо популяція вуличних котів у США становить, за оцінками, близько 100 мільйонів, то в такому разі вони знищують щонайменше 30 мільярдів птахів упродовж року порівняно із всього-на-всього 45 тисячами птахів і кажанів, яких щороку вбивають вітряки. Тобто лише 150 котів знищують за рік стільки птахів, скільки всі вітряки разом узяті. Тому якщо нас справді тривожить доля американських птахів і кажанів, то нам слід було б звернути увагу спершу на котів, а не на вітряки. Наведу ще один аргумент на користь вітряків порівняно з котами: подумайте, будь ласка, про те, що коти не компенсують нам убитих пташок, виробляючи для нас енергію, зберігаючи чистоту

повітря та рятуючи від глобального потепління, тоді як вітряки нам усе це забезпечують.

Цей приклад показує, як можна вибудувати аргументацію на користь вітряків, сонячних батарей у пустелі та гідроелектростанцій попри всю ту шкоду, якої вони завдають. А шкоди вони завдають значно менше за викопні види палива. Тому можна вважати, що це компромісний варіант заміни викопного палива як джерела енергії. Часто й досі можна чути заперечення: мовляв, вітряки та сонячні панелі ще не стали повноцінним заміником викопному паливу, вони не можуть із ним конкурувати. Але в деяких ситуаціях це вже можливо, причому ймовірна економічна перевага викопного палива не завжди беззаперечна; знову ж таки, альтернативні джерела будуть значно дешевшими, якщо ми врахуємо великі непрямі витрати, пов'язані з використанням викопного палива (згадайте про справжню собівартість «Щасливих ляльок»).

Вам уже, напевне, спала на думку й така очевидна (і лячна) альтернатива, як ядерна енергетика. Це та тема, про яку більшість американців і багато громадян інших країн навіть чути не хочуть. Таке ставлення пояснюється трьома причинами, окрім суто економічних: страхом перед можливими аваріями; страхом, що паливо для ядерного реактора можна використати для виробництва ядерних бомб; досі не вирішеною проблемою зберігання ядерних відходів.

Пам'ять про атомні бомби, скинуті на Хіросіму та Нагасакі, змушують багатьох людей інстинктивно асоціювати ядерні реактори зі смертю, а не з енергією. Але насправді після 1945 року на ядерних електростанціях трапилося лише два відомих інциденти, в результаті яких дійсно загинули люди: 32 людини загинули відразу й велика, але невідома кількість померла пізніше від радіації в результаті Чорнобильської катастрофи в колишньому Радянському Союзі; не обійшлося без жертв і під час аварії на ядерній станції «Фукусіма» в Японії. Технічна поломка та помилка персоналу призвели до пошкодження ядерного реактора на станції «Трімайл-Айленд» у Сполучених Штатах, але там ніхто не загинув і не отримав травм, а викид радіоактивного матеріалу був мінімальним. Однак психологічний ефект від інциденту на «Трімайл-Айленд» був величезним: він призвів до того, що впродовж багатьох років у США не надійшло заявок на будівництво жодного нового ядерного реактора.

Важлива проблема, пов'язана зі страхом перед ядерною енергетикою, — це проблема утилізації використаного реакторного палива. В ідеалі його мали б зберігати необмежено довго в якомусь віддаленому та геологічно стабільному регіоні, глибоко під землею, щоб уникнути ризику витоку ядерних відходів в результаті землетрусів чи проникнення води. Найкращим кандидатом на таку роль є об'єкт у штаті Невада, який начебто відповідає фізичним вимогам. Та оскільки бути абсолютно впевненим у його безпечності неможливо, громадянам зазначеного штату, що виступили проти цієї пропозиції, вдалося її заблокувати. Відтак США й досі не мають об'єкта для зберігання ядерних відходів.

Таким чином, ядерне паливо, подібно до вітряків, які вбивають птахів і кажанів, не позбавлене недоліків. Та навіть без цих недоліків воно не змогло б задовольнити всі наші енергетичні потреби, скажімо, ядерний реактор не можна використати в ролі рушія автомобілів і літаків. Наші спогади про Хіросіму та Нагасакі, підкріплені знаннями про аварії на «Трімайл-Айленді», в Чорнобилі та на «Фукусімі», паралізували мислення більшості американців та інших народів в напрямку виробництва ядерної енергії. І перед нами знову постає запитання: які небезпеки приховує в собі ядерна енергія і з якими небезпеками пов'язані альтернативні види палива? Франція багато десятиліть задовольняла майже всі свої енергетичні потреби за допомогою ядерної енергетики без жодної аварії. Навряд чи такі аварії були, але Франція просто замовчувала їх: як показує досвід Чорнобиля, викид в атмосферу радіації з пошкодженого реактора легко виявляється сусідніми країнами. Південна Корея, Тайвань, Фінляндія та багато інших країн також виробляють значну частину електроенергії за допомогою ядерних реакторів, але донині в них не трапилося жодного істотного інциденту. Тож давайте зіставимо свій страх перед *можливістю* аварії на ядерному реакторі з реальною кількістю мільйонів смертей, які спричиняються щороку забрудненням повітря в результаті спалення викопних видів палива, та величезною шкодою цього забруднення для глобального клімату.

Для Сполучених Штатів розв'язання цих дилем потребуватиме реалізації двох заходів. Перший — це зниження енергоспоживання з розрахунку на одну людину в США: наш показник удвічі вищий, ніж у Європі, хоча європейці мають вищий рівень життя, ніж американці. Один із чинників,

які цьому сприяють, — це відмінність між урядовою політикою в Європі та США щодо купівлі автомобілів. Європейців усіляко відохочують від придбання багатолітражних автівок із великими витратами пального, наприклад, у деяких європейських країнах податок на купівлю такої машини дорівнює її вартості. До того ж уряди європейських країн встановлюють високі податки на бензин: на сьогодні його вартість сягнула 9 доларів за галон, що стимулює придбання економічних автомобілів. Податкову політику США теж варто змінити на таку, яка відохочувала б американців від придбання автомобілів — пожирачів пального.

Окрім загального зниження споживання енергії, другим компонентом розв'язання енергетичної дилеми у США має стати отримання енергії із джерел, альтернативних викопному паливу, тобто від вітру, сонця, припливів та відпливів, геотермальних джерел і, можливо, ядерного палива. Після нафтової кризи 1973 року уряд Сполучених Штатів запропонував субсидії розробникам альтернативних методів виробництва енергії, й американські компанії використали ці субсидії на створення ефективних вітряків-генераторів. На жаль, на початку 1980-х уряд США припинив виплату субсидій на альтернативну енергетику, і американський ринок вітрових генераторів вітчизняного виробництва стрімко занепав. Натомість Данія, Німеччина, Іспанія та інші європейські країни удосконалили конструкцію наших вітряків і тепер використовують їх для задоволення власних потреб в електроенергії. Не відставав у цьому відношенні й Китай: там побудували довгі мережі для передачі електроенергії з вітряків-електрогенераторів у західному Китаї до густонаселених районів східного Китаю; в Сполучених Штатах таких мереж для передачі електроенергії на великі відстані не існує.

Ось такими є проблеми, пов'язані з вичерпанням запасів одного з наших природних ресурсів — викопного палива, в ширшому контексті наших енергетичних проблем. А тепер коротко розглянемо інші основні види природних ресурсів, а також ті можливі труднощі, які вони можуть створити нам у майбутньому. Два із цих видів ми вже обговорювали в розділі 8

у зв'язку з тими проблемами, які вони створюють конкретно для Японії: це ліси, які дають нам деревину, папір і важливі біологічні агенти на кшталт запилювачів, а також рибні промисли (головним чином океанська та прісноводна риба й молюски), що забезпечують значну частину потреби людства у харчових білках. Іншими видами ресурсів є такі: численні різноманітні елементи та мінерали, використовувані в промисловості (залізо, алюміній, мідь, нікель, свинець та інші); родючі ґрунти, необхідні для сільськогосподарського виробництва та лісового господарства; а також атмосфера, в якій усі ми живемо. Ці різноманітні ресурси різняться в чотирьох основних аспектах, важливих для розуміння тих потенційних проблем, які вони можуть нам створити: це здатність до відновлення та наслідні проблеми управління цими ресурсами; їхня потенційна здатність породжувати обмеження для людських спільнот; їхні міжнародні масштаби; міжнародна конкуренція, яку вони здатні спровокувати, включно з війнами.

По-перше, ресурси різняться за своєю здатністю до оновлення. Як і викопні види палива, мінерали є неорганічними (не біологічними і не відновлюваними). Тобто мінерали не генерують самі себе й не породжують «молоді» мінерали; із практичної точки зору їхні запаси на Землі — це все, що ми маємо у своєму розпорядженні. На відміну від цього, ліси та рибні промисли є відновлюваними біологічними ресурсами: риба та ліси породжують рибний і лісовий молодняк. Звідси випливає, що теоретично ліси та рибні промисли можна експлуатувати на постійній стабільній основі, однак швидкість споживання їхніх запасів має бути меншою, ніж швидкість їх відновлення, щоб обсяг залишався без змін чи навіть збільшувався. Родючі ґрунти, попри те, що вони є здебільшого неорганічними і лише частково біологічними за своїм походженням, також можна вважати відновлюваним ресурсом, бо хоча вони й руйнуються спричиненою людьми ерозією, але також відновлюються завдяки діяльності земляних хробаків і мікроорганізмів. Прісна вода є частково непоновлюваною (наприклад, коли виснажується підземний водний горизонт), а частково — поновлюваною завдяки тому, що вода, яка випаровується з поверхні океану, випадає потім дощем на поверхню й поновлює запаси прісної води.

Ми не можемо вдіяти нічого, щоб поновити світові запаси непоновлюваних ресурсів (мінералів і викопного палива), хоч як би ефективно ними не

розпоряджалися. Але методи управління ресурсами мають великий вплив на запаси поновлюваних біологічних ресурсів. Як уже згадувалося в розділі 8, на сьогодні людство знає багато про раціональні методи ведення лісового господарства та рибних промислів. Деякі світові ресурси лісів і рибні угіддя, наприклад, ліси в Німеччині та промисел лосося на Алясці, уже експлуатуються досить раціонально. На жаль, більшості ресурсів це не стосується; їх експлуатують надмірно, і в підсумку запаси лісів та риби скорочуються або й взагалі зникають. Швидко дайте відповідь на таке запитання: коли ви востаннє їли атлантичну меч-рибу? Відповідь буде такою: багато років тому, бо цю рибу виловлювали хижацьким способом і знищили її промислові запаси. Ми знаємо також раціональні методи обробки ґрунту, але, на жаль, цих методів, в основному, не дотримуються, і тому верхній родючий шар ґрунту внаслідок ерозії змивається в океани та ріки, відповідно родючість земель падає, а структура ґрунтів погіршується. Коротше кажучи, наразі світ здебільшого нераціонально користується багатьма своїми відновлюваними біологічними ресурсами.

По-друге, які природні ресурси здатні накласти обмеження на людські спільноти? Відповідь: мабуть, усі вони, за винятком атмосферного кисню, який не демонструє жодної ознаки того, що ми коли-небудь вичерпаємо його запаси. Певні мінерали, передусім залізо та алюміній, присутні в таких великих кількостях, що також навряд чи колись призведуть до обмежень. Але ті поклади, які ми донині експлуатували, були неглибокими, доступними й дешевими для видобутку. З часом ми неминуче дійдемо до залежності від глибших покладів, які буде дорожче видобувати, — як це вже сталося з покладами викопних видів палива. Деякі інші важливі для промисловості мінерали присутні у значно менших кількостях, причому настільки, що вже лунають побоювання в обмеженості їхніх запасів — наприклад, розвідані ресурси так званих рідкісноземельних металів зосереджені головним чином у Китаї. Мабуть, ви схильні вважати запаси прісної води невичерпними, бо в світовому океані стільки солоної води, що ми, за допомогою опріснювачів, можемо видобувати з неї скільки завгодно води прісної. Але для цього потрібна енергія, а енергії у нас уже й без того дефіцит, вона, через нераціональне використання, обходиться нам дорого, тому насправді прісна вода також наявна лише в обмежених кількостях.

Наступним моментом є міжнародний вимір світової проблеми ресурсів. Деякі ресурси, наприклад ліси, нікуди не рухаються; кожне дерево залишається в тій країні, в якій росте, тому догляд за ним і його використання можуть регламентуватися лише тією конкретною країною (хоча на практиці тут існує міжнародний вимір завдяки тому, що купувати або орендувати лісовий ресурс може якась інша країна). Але якщо ресурси розташовані в зоні, що належить певній громаді, або є «мобільними», тобто перетікають через національні кордони, то міжнародні ускладнення будуть неминучими.

Відкритий океан — це «спільний ресурс»: у той час як морська територія в межах 200 миль від берегової лінії вважається територіальними водами тієї країни, якій належить прилеглий суходіл, океанська територія поза цими межами не належить нікому. (Терміном «громадський» у середні віки позначалася значна кількість пасовиськ спільного користування: вони не належали нікому конкретно і вважалися власністю громади, доступною для спільного користування.) Країни мають правову базу для регуляції риболовля в межах своєї 200-мильної зони, але у відкритому морі може рибалити будь-яке судно з будь-якої країни. В результаті не існує правового механізму, який запобігав би надмірній експлуатації рибних ресурсів у відкритому морі, тому запаси багатьох видів океанічних риб постійно зменшуються. Три інших потенційно корисних ресурси також лежать у «громадських» територіях поза національними межами: це — мінерали, розчинені в океані, прісна вода з антарктичної крижаної шапки, а також мінерали, що залягають на океанічному дні. Спроби експлуатації усіх трьох уже були: після Першої світової війни німецький хімік Фріц Габер працював над розробкою технології добування золота з морської води; було здійснено щонайменше одну спробу притягнути на буксирі айсберг із Антарктиди до однієї бідної на прісну воду країни на Близькому Сході; повним ходом ідуть роботи з добування деяких мінералів із океанічного дна. Однак жодна зі спроб експлуатації названих трьох ресурсів не дала практичної вигоди, тому нашою реальною проблемою «громадських» ресурсів сьогодні є «лише» рибні промисли у відкритому морі.

Іншими ресурсами, потенційно здатними спричинити міжнародні ускладнення, є «мобільні ресурси», тобто такі, що перетікають із однієї країни до іншої. Багато тварин мігрують і переміщаються через національні кордони:

найбільш важливими в економічному плані вважаються комерційно цінні види океанічних риб, таких як тунець, а також деякі річкові риби і мігруючі сухопутні ссавці та птахи (річковий лосось, полярний олень, а також антилопи в африканських саванах). Тому коли, наприклад, рибальський сейнер з однієї країни виловлює мігруючу рибу, то він таким чином збіднює запаси риби, якими могла б скористатися інша країна. Прісна вода також є «мобільним» ресурсом: багато річок протікають через дві й більше країн, береги багатьох озер належать двом і більше країнам, тому одна країна може споживати або забруднювати воду, якою могла б скористатися інша країна. Окрім цих мобільних корисних природних ресурсів, присутніх у воді чи повітрі, є багато мобільних шкідливих речовин, які потрапляють у воду чи повітря в результаті людської діяльності й можуть переноситися водою та вітрами з однієї країни до іншої. Наприклад, дим від індонезійських лісових пожеж значно погіршує якість повітря, що переміщується до прилеглих Малайзії та Сінгапуру; пилюка з Китаю та Центральної Азії переноситься вітром до Японії та навіть до Північної Америки; річки виносять пластикові відходи, які зрештою опиняються у найвіддаленіших куточках океанів і морських пляжів.

І, насамкінець, розглянемо проблему міжнародної конкуренції за ресурси. Це серйозна проблема, бо якщо її не вдається вирішувати на засадах добросусідства, то країни починають вдаватися до воєнних засобів. Таке вже траплялося: міжнародна конкуренція за нафту стала головним мотивом вступу Японії у Другу світову війну; Тихоокеанська війна (1879–1883) Чилі проти Болівії та Перу виникла через багаті поклади міді та нітратів у пустелі Атакама. Нині в багатьох частинах світу точиться серйозна конкуренція за прісну воду, наприклад, за ту, що стікає зі снігової шапки Гімалаїв до великих річок, які перетинають територію Китаю, Індії й усіх країн Південно-Східної Азії. Греблі у країнах, розташованих у верхів'ї річки Меконг та інших річок, що течуть через Південно-Східну Азію, перекривають стік поживного намулу до країн, розташованих в нижній частині течії. Риболовецькі судна з Європейського Союзу, Китаю та західноафриканських країн конкурують за океанічну рибу біля узбережжя Західної Африки. Міжнародні «розбори» точаться й за такі ресурси, як тверді породи дерев, що ростуть у тропіках і користуються попитом у промислових країнах із помірним клі-

матом; за рідкісноземельні елементи, використовувані у промисловості; за ґрунти, наприклад, коли Китай орендує сільськогосподарські землі в Африці. Коротше кажучи, в міру зростання світового населення та збільшення світового споживання можна прогнозувати багато нових конфліктів, спричинених міжнародною конкуренцією за обмежені ресурси.

Середні показники споживання таких ресурсів, як нафта і метали, в розрахунку на одну людину, а також середні показники продукування відходів на кшталт пластику та парникових газів приблизно в 32 рази вищі у розвинених країнах порівняно із країнами, що розвиваються. Наприклад, кожного року середній американець споживає в 32 рази більше бензину і продукує у 32 рази більше відходів та двоокису вуглецю, ніж громадянин бідної країни. Цей коефіцієнт 32 суттєво впливає на поведінку людей у світі, що розвивається, а також на те, що чекає на всіх нас у майбутньому. Це остання з чотирьох груп проблем, які, на мою думку, загрожують нашій цивілізації та людям як біологічному виду.

Щоб зрозуміти вплив названого коефіцієнта, поміркуймо про таку бензешну проблему, як ріст світового населення. Нині населення світу становить понад 7,5 мільярда, і протягом наступного півстоліття ця цифра може зрости до 9,5 мільярда. Кілька десятиліть тому багато хто вважав зростання кількості населення найбільшою проблемою, яка постала перед людством. Але відтоді ми усвідомили, що населення — це лише один із двох чинників, добуток яких дійсно має велике значення. Йдеться про загальносвітове споживання, що є сумою (світовою) місцевих обсягів споживання, утворених як добуток двох чинників — місцевого населення (кількості людей) та показника середнього місцевого споживання на одну людину.

Кількість населення має значення лише остільки, оскільки люди споживають товари та продукують відходи. Якщо більшість із сьогоднішніх 7,5 мільярда людей помістити в холодильник, де вони нічого б не споживали, а їхній процес метаболізму припинився, то проблем із ресурсами не існувало б. Розвинений світ складається із приблизно мільярда людей, які живуть здебільшого в Північній Америці, Європі, Японії та Австралії, де відносний

середній показник споживання на одну людину становить 32. Більшість із решти 6,5 мільярда світового населення мають середній показник споживання на одну людину менший за 32 — здебільшого близько 1. Це означає, що основна маса ресурсів споживається загалом у розвиненому світі.

Проте деякі фахівці й надалі переймаються лише населенням. Вони зазначають, що в таких країнах, як Кенія, населення зростає зі швидкістю 4 % на рік, і стверджують, що це є великою проблемою. Так, для 50 мільйонів жителів Кенії це дійсно неабияка проблема. Але значно більшою проблемою для світу в цілому є ми, 330 мільйонів американців, які перевищують кенійців за чисельністю в 6,6 рази і кожен з яких споживає стільки, як 32 кенійці. Помножте ці два співвідношення (6,6:1 та 32:1), і виявиться, що США споживають у 210 разів більше ресурсів, ніж Кенія в цілому. Візьмімо ще один приклад: італійське населення, що налічує 60 мільйонів, споживає майже вдвічі більше, ніж мільярд людей, які населяють цілий континент під назвою Африка.

Ще донедавна існування усіх цих злиднених людей не становило загрози для країн «першого світу». «Вони», оті чужинці, мало що знали про наш спосіб життя, а якщо й дізнавалися про нього і починали заздрити та лютувати, то все одно не могли практично нічого вдіяти. Багато десятиліть тому американські дипломати частенько грайливо дебатували, яка з країн світу має найменше значення для національних інтересів Сполучених Штатів. Популярними відповідями на це запитання були «Афганістан» та «Сомалі»: ці дві країни були такими бідними й такими віддаленими, що здавалося, ніби вони ніколи не зможуть створити для нас жодної проблеми. Але іронія полягає в тому, що саме ці дві країни почали вважатися настільки небезпечними для нас, що США довелося послати до обох свої війська, які в Афганістані залишаються й досі.

Причини, з яких бідні й віддалені країни можуть нині породити проблеми для країн заможних, можна підсумувати одним словом: «глобалізація», тобто посилення зв'язків між усіма частинами світу. Зокрема, подальше полегшення комунікацій і подорожей означає, що люди в країнах, які розвиваються, тепер знають чимало про велику розбіжність у показниках споживання та рівнях життя в усьому світі, а також знають, що можуть подорожувати до заможних країн.

Серед способів, у які глобалізація зробила розбіжності в рівнях життя між країнами світу нестерпними, три стоять осібно. Перший — це поширення хвороб, що з'явилися останнім часом, із бідних віддалених країн до країн заможних. Упродовж останніх десятиліть смертельно небезпечні хвороби часто переносилися мандрівниками до країн багатих із країн бідних, де ці хвороби є ендемічними, а заходи з охорони громадського здоров'я — слабкими. Це такі хвороби, як холера, лихоманка Ебола, грип, СНІД та інші. Нових захворювань також переноситиметься до заможних країн дедалі більше.

Поширення хвороб є неумисним наслідком глобалізації, але другий чинник, поширення якого було спричинене глобалізацією, містить у собі людський намір. Багато людей «третього світу» відчують гнів і пригнічення, дізнавшись про значно комфортніші умови проживання в інших країнах. Деякі з них стають терористами або ж підтримують терористів. Після нападу на Світовий торговий центр 11 вересня 2001 року стало зрозуміло, що океани, які були для США своєрідним захистом, більше нас не захищають. Ми, американці, живемо тепер під постійною загрозою тероризму. Можна не сумніватись, що в майбутньому проти США та країн Європи, а можливо, і проти Японії та Австралії буде скоєно терористичні акти, якщо різниця у споживанні в 32 рази зберігатиметься й надалі.

Звісно, глобальна нерівність сама по собі не є прямою причиною терористичних актів. Важливу роль відіграють також релігійний фундаменталізм та індивідуальна психопатологія. У кожній країні є свої схиблені розлючені індивіди, налаштовані на вбивство інших людей; монополія на них не обмежується бідними країнами. У Сполучених Штатах Тімоті Маквей убив 168 людей у місті Оклахома за допомогою вибухівки, закладеної у вантажівку; Теодор Качинський розсилав поштою пакунки з ретельно змайстрованими бомбами, що вбили трьох людей, а 23 особи поранили. В Норвегії Брейвік убив 77 людей і поранив 339, серед яких було багато дітей, використавши при цьому вибуховий пристрій і штурмову гвинтівку. Але ці троє терористів залишилися окремими схибленими індивідами і їхні дії не отримали широкої підтримки, бо більшість американців і норвежців не є пригніченими та розлюченими. Лише в бідних країнах, де значна частина населення відчуває розпач і гнів, терористів толерують або підтримують.

І останнім наслідком коефіцієнта 32 у поєднанні з глобалізацією є те, що люди з низьким рівнем споживання хочуть для себе стилю життя, пов'язаного з високим рівнем споживання. Вони можуть досягти цього двома шляхами. Перший — це коли уряди країн, що розвиваються, ставлять собі за основну мету підвищення рівня життя населення включно з підвищенням рівня споживання. Другий — коли десятки мільйонів людей у світі, що розвивається, не бажають чекати, поки уряд зможе виконати свою обіцянку забезпечити підвищення рівня життя. Натомість вони прагнуть досягнути рівня життя «першого світу» вже зараз шляхом еміграції до розвинених країн у легальний чи нелегальний спосіб; особливо їм хочеться емігрувати до Західної Європи та США, а ще до Австралії; основна маса іммігрантів рухається з Африки та деяких регіонів Азії, а також із Центральної та Південної Америки. Втримати цих іммігрантів поза межами заможних країн виявляється завданням дедалі важчим — практично неможливим. Кожен такий перехід окремого індивіда з бідної країни до країни з високим рівнем споживання піднімає світовий рівень споживання, хоча далеко не всім іммігрантам відразу ж вдається підвищити свій показник у 32 рази.

Чи здійсненна мрія кожного досягти рівня життя країн «першого світу»? Погляньмо на цифри. Помножте поточну кількість населення кожної країни на рівень споживання на одну людину в цій країні (нафти, металів, води тощо), а потім додайте ці добутки, щоб отримати результат по всьому світу. Результуюча сума покаже поточний світовий рівень споживання того чи іншого ресурсу. А тепер виконайте таке саме обчислення для всіх країн, що розвиваються, але так, наче вони вже досягли рівня споживання, притаманного для країн «першого світу», тобто рівня у 32 рази вищого за поточний за тієї самої кількості населення. У такому разі отримаємо 11-кратне підвищення рівня споживання в усьому світі. Це є еквівалентом світового населення 80 мільярдів людей за умови нинішнього розподілу рівня споживання на одну людину.

Деякі оптимісти стверджують, що ми можемо утримувати світове населення в кількості 9,5 мільярда людей. Але мені жодного разу не зустрівся оптиміст, який стверджував би, що ми зможемо утримувати світ, населення якого становитиме 80 мільярдів людей. Однак ми обіцяємо країнам, які розвиваються, що коли вони перейдуть до наших стандартів прозорого й чес-

ного уряду та вільної ринкової економіки, то теж зможуть досягти нинішнього рівня країн «першого світу». Ця обіцянка абсолютно нездійсненна, вона є нічим іншим, як жорстоким обманом. Ми відчуваємо певні труднощі з підтримкою стилю життя «першого світу» вже зараз, коли лише 1 мільярд із загальносвітових 7,5 користуються його благами.

Ми, американці, часто характеризуємо збільшення споживання в Китаї та інших країнах, що розвиваються, як «проблему» і хотіли б, щоб тієї проблеми не було. Але вона, ця проблема, нікуди не щезне, бо китайцям і народам інших країн просто хочеться мати той самий рівень споживання, який вже маємо ми. І вони не прислухатимуться до наших безглузвих умовлянь не робити того, що вже робимо ми. Єдиним результатом для нашого глобалізованого світу, з яким погодяться Китай, Індія, Бразилія, Індонезія та країни Африки, а також решта країн, що розвиваються, буде приблизне вирівнювання рівня життя в усьому світі. Але у світі бракує ресурсів, щоб стабільно підтримувати стиль життя на нинішньому рівні в розвинених країнах, не кажучи вже про країни, що розвиваються. Чи означає це, що ми гарантовано прийдемо до катастрофи?

Ні, не означає: ми можемо досягти такого результату, коли країни «першого світу» і країни, що розвиваються, зйдуться на якомусь рівні споживання, який буде значно нижчим за нинішній рівень споживання у розвинених країнах. Більшість американців стане заперечувати: ми не збираємося жертвувати своїм рівнем життя через якихось чужинців у решті країн світу! Як сказав Дік Чейні, «американський спосіб життя обговоренню не підлягає». Але жорстока реальність дефіциту ресурсів у світі свідчить, що американцям таки доведеться змінювати свій спосіб життя; і цю реальність дефіциту світових ресурсів жодні переговори й умовляння не примусять щезнути. Нам, американцям, безумовно доведеться пожертвувати своїм рівнем споживання, хочемо ми цього чи ні, бо світ не зможе його витримати.

Це необов'язково має бути якась справжня жертва, бо рівень споживання й людський добробут хоч і співвідносяться один з одним, але не є жорстко пов'язаними. Значна частина американського споживання є марнотратною і не сприяє високій якості життя. Наприклад, рівень споживання нафти в Західній Європі з розрахунку на одну людину вдвічі нижчий за американський, але добробут середнього західного європейця вищий за рі-

вень добробуту середнього американця за будь-яким значущим критерієм, таким як тривалість життя, стан здоров'я, дитяча смертність, доступність медичних послуг, фінансова захищеність після виходу на пенсію, тривалість відпустки, якість освіти в державних школах, підтримка мистецтва. Закінчивши читати ці рядки, вийдіть на вулицю американського міста, погляньте на автівки, що мчать повз вас, уявіть, скільки палива вони витрачають, і запитайте себе: чи сприяє хоч якось американське марнотратство бензину покращенню хоча б одного з перелічених вище показників якості життя? Окрім нафтопродуктів, у США та решті країн «першого світу» існують також інші сфери, де рівень споживання є марнотратним (наприклад, бездумна й руйнівна експлуатація більшості світових рибних промислів і лісів, про що вже йшлося вище).

Інакше кажучи, не підлягає сумніву, що впродовж життя більшості з нас рівень споживання з розрахунку на одну людину в країнах «першого світу» стане нижчим за нинішній. Єдине питання полягає ось у чому: яким чином ми дійдемо до цього зниження? Це буде результат свідомого планування чи неприємний і болісний шлях, який обиратимемо не ми? Можна також не сумніватись, що протягом нашого життя рівень споживання в багатьох слабо розвинених країнах із великим населенням вже не буде нижчим за рівень споживання в розвинених країнах у 32 рази, а дещо наблизиться до нього. Ці тенденції бажані, бо альтернативою їм є жахливі перспективи, яким ми мусимо протистояти. Ми вже знаємо достатньо, щоб закріпити й розвинути перелічені тенденції; єдине, чого нам бракує в зазначеному плані, — це політична воля.

Отакими я бачу найбільші проблеми, що стоять перед світом в цілому. Поглянемо на них із точки зору структури кризи і спробуємо з'ясувати, які чинники сприяють, а які заважають людству подолати означені проблеми.

Поза сумнівом, перед нами постали велетенські перешкоди. Значно більше за національні кризи, обговорені в попередніх розділах, загальносвітові проблеми виштовхують нас у незвідані сфери, де існує мало прецедентів, на які ми могли б орієнтуватися. Тільки задумайтеся: наскільки світ у ціло-

му відрізняється від окремо взятих країн! Ті країни, про які ми говорили, мають чітко окреслену національну ідентичність та національні засадничі цінності, які вирізняють їх з-поміж інших країн зі своєю ідентичністю та своїми цінностями. Сім розглянутих нами країн мають давно усталені форуми для національних політичних дебатів, а також історичні приклади подолання проблем, з яких можна черпати натхнення. Усі розглянуті нами країни мали змогу скористатися дружньою підтримкою сусідів, що пропонували матеріальну допомогу та приклади, якими можна було скористатися, пристосувавши до власних реалій.

Але нашому світу в цілому бракує перелічених вище та інших переваг, які мають окремо взяті країни. В нас немає зв'язку з іншою населеною планетою, у якої можна було б попросити підтримки (табл. 1.2, чинник 4) і яка могла б поділитися способами вирішення тих чи інших проблем (чинник 5). Людству в цілому бракує консенсусу щодо спільної ідентичності (чинник 6) та спільних засадничих цінностей (чинник 11), які можна було б порівняти з ідентичністю та цінностями суспільств на інших планетах, якби такі існували. Вперше в історії перед нами постали воістину глобальні проблеми, і нам бракує минулого досвіду їх подолання (чинник 8), успішного чи неуспішного (чинник 9). Наші прецеденти успішного подолання загальносвітових проблем досить обмежені: Ліга Націй і ООН стали першими інституційними спробами, і хоча вони й досягли певного успіху, ці успіхи однаково несумірні з масштабами світових проблем. Не існує загальносвітового консенсусу (чинник 1) щодо існування чи відсутності світової кризи, а також загальносвітового бажання взяти на себе відповідальність (чинник 2) за наші поточні проблеми, немає і прагнення до чесної самооцінки (чинник 7). Наша свобода вибору (чинник 12) обмежена суворими рамками, а саме згодом неминучим виснаженням світових ресурсів, підвищенням загальносвітового рівня CO₂, а також загальносвітовим масштабом нерівності, і ці рамки залишають нам мало простору для експериментів і маневрів. Уся ця жорстока реальність налаштовує багатьох людей на песимістично-безнадійний лад, якщо йдеться про перспективи людства на пристойне майбутнє.

Проте на трьох різних шляхах до вирішення світових проблем вже намітився прогрес. Один із давно відомих і перевірених шляхів полягає у двосторонніх та багатосторонніх угодах між країнами. Ми знаємо, що пере-

говори й домовленості між політичними суб'єктами існують щонайменше стільки, скільки існує писемність, за допомогою якої їх можна було задокументувати (понад 5000 років). Сучасні групи та племена, що не мають писемності, також укладають угоди, тож наша історія політичних перемовин охоплює десятки тисяч років існування людини як виду і сягає вглиб тих часів, коли не було ані держав, ані урядів. Усі чотири світові проблеми, обговорені в цьому розділі, в різні часи були темою двосторонніх і багатосторонніх переговорів.

Наведу один лише приклад, і не тому, що він стосується успішного вирішення нагальної проблем (бо та проблема не була нагальною), а тому, що цей приклад демонструє можливість досягнення угоди навіть між країнами, втягненими у жорстокий взаємний конфлікт, а саме між Ізраїлем і Ліваном. Ізраїль вторгнувся в Ліван і окупував частину його території. Однак орнітологи з цих двох країн зуміли досягти важливої угоди. Орли та інші великі птахи, які сезонно мігрують між Європою та Африкою, кожної осені летять на південь з Лівану через Ізраїль, а потім шовесни — тим самим шляхом назад у Ліван. Коли з цими великими птахами зіштовхуються літаки, то результатом часто стає обопільна загибель. (Рік тому мені й моїй сім'ї вдалося вижити після того, як наш невеликий чартерний літак зіштовхнувся з орлом; птах пошкодив літак, але не знищив його, хоча сам загинув.) Такі зіткнення стали основною причиною смертельних авіакатастроф у Лівані та Ізраїлі. Це підштовхнуло орнітологів з обох країн до запровадження спільної системи попередження. Восени ліванські орнітологи попереджають своїх ізраїльських колег та ізраїльських авіадиспетчерів, коли бачать над Ліваном зграю великих птахів, що прямує на південь до Ізраїлю, а навесні ізраїльські орнітологи попереджають про птахів, що летять на північ. І хоча взаємна користь від такої угоди очевидна, для її підписання знадобилися роки переговорів, адже треба було подолати домінуючі настрої недовіри та ненависті, щоб зосередитися лише на проблемі птахів і літаків.

Звісно, що угода між двома чи сімома країнами — це далеко не те саме, що угода між усіма 216 країнами світу. Але вона все одно є великим кроком уперед до угод світового рівня, бо лівову частку світового населення та економічних потужностей становлять лише кілька країн. Тільки дві країни

(Китай та Індія) становлять третину світового населення; дві країни (США та Китай) продукують 41 % світового обсягу CO₂ і промислових виробів; чотири країни та міждержавне утворення (Китай, Індія, США, Японія і Європейський Союз) виробляють 60 % усіх викидів і усієї економічної продукції. Китай та США вже досягли принципової угоди щодо викидів CO₂. До цієї двосторонньої угоди згодом доєдналися Індія, Японія та Європейський Союз у рамках Паризького договору, який набув чинності у 2016 році. Щоправда, Паризька угода була неповною, бо їй бракувало серйозного механізму реалізації, до того ж наступного року уряд Сполучених Штатів оголосив про свій намір вийти з неї. Проте ця угода може послужити взірцем або відправною точкою для досягнення поліпшеної угоди в майбутньому. Навіть якщо до такої майбутньої домовленості не приєднаються 200 країн з меншими викидами й меншими економічними потужностями, угода лише між п'ятьма найбільшими світовими гравцями здатна відіграти помітну роль на шляху до подолання проблеми атмосферних викидів. Це станеться завдяки тому, що п'ятірка найбільших гравців зможе потім вчинити тиск на решту 200 країн, запровадивши торгові мита й податок на викиди вуглецю для країн, що не приєднаються до угоди.

Ще один шлях до вирішення світових проблем полягає в укладенні угод між регіональними країнами. На сьогодні вже діє багато таких угод між країнами Північної Америки, Латинської Америки, Європи, Південно-Східної Азії, Африки та низкою регіональних угруповань. Найбільш змістовний комплекс регіональних угод із найширшим спектром інституцій, сфер і обов'язкових правил укладено в рамках Європейського Союзу, який охоплює нині 27 європейських країн. Звісно, при згадуванні ЄС на думку одразу ж спадають існуючі розбіжності, неузгодженості, Брекзїт, інші політичні негаразди. Але цього слід було очікувати, бо Європейський Союз став величезним незвіданим кроком уперед, і не лише для Європи, а й для будь-якого регіону в світі.

Але перш ніж песимістично оцінювати перспективи ЄС, згадайте зруйновану Європу 1945 року наприкінці Другої світової війни, а потім уявіть собі все те, чого Європейському Союзу наразі вдалося досягти. Після кількох тисяч років майже безперервних війн, кульмінацією яких стали два найжахливіших конфлікти в світовій історії, завдяки заснуванню струк-

тур-попередниць ЄС у 1950-х жодна європейська країна не воювала з іншою європейською країною. Коли я вперше приїхав до Європи в 1950 році, то на кожному національному кордоні здійснювався суворий паспортний контроль, але зараз обмежень при перетині кордонів між країнами ЄС значно поменшало. Коли я жив у Британії з 1958 по 1962 рік, то кількість британських науковців, які обіймали перманентні викладацькі та дослідницькі посади в університетах країн континентальної Європи (і навпаки), була настільки незначною, що своїх колег у спільній сфері дослідження я зміг би порахувати на пальцях однієї руки. А тепер значну частку університетських посад у країнах ЄС посідають науковці, які не є громадянами цих країн. Економіки країн ЄС значною мірою інтегровані одна в одну. Більшість країн ЄС мають спільну валюту — євро. Щоб вирішити спільні світові проблеми у таких сферах, як енергетика, використання ресурсів та імміграція, країни ЄС інколи обговорюють і ухвалюють спільну політику. Ми, звісно, усвідомлюємо, які існують розбіжності та негаразди між країнами ЄС, але не забуваймо, що всередині окремо взятої країни також існує багато розбіжностей і негараздів.

Іншим прикладом більш конкретних регіональних домовленостей є угоди щодо викорінення регіональних хвороб. Великим успіхом стало повне позбавлення такої вкрай небезпечної хвороби, як чума великої рогатої худоби, що завдавала величезних збитків на значних територіях Африки, Азії та Європи. Завдяки регіональним зусиллям, які тривали кілька десятиліть, із 2001 року жодного випадку захворювання виявлено не було. Нині на обох світових півкулях здійснюються масштабні регіональні заходи, спрямовані на знищення ришти (підшкірного хробака) та річкової сліпоти (онхоцеркозу).

Третій шлях — це світові угоди, підготовлені всесвітніми організаціями й затверджені не лише ООН з її всеохопною глобальною місією, а й іншими світовими організаціями з більш конкретними місіями, наприклад, організаціями, які займаються сільським господарством, боротьбою з незаконним обігом тварин, авіацією, рибними промислами, продовольством, охороною здоров'я, китобійним промислом та іншими сферами. За аналогією з ЄС, легко бути циніком щодо ООН та інших міжнародних агенцій, вплив та влада яких є, загалом, слабшими за вплив Євросоюзу та ще слабшими по-

рівняно із владним впливом країн у межах своїх кордонів. Однак міжнародні агенції мають у своєму активі вже багато досягнень і становлять собою механізм досягнення більшого прогресу. Великими успіхами стали всесвітнє викорінення віспи в 1980-х, Монреальський протокол 1987 року про захист стратосферного озонового шару, Міжнародна конвенція 1978 року із запобігання забрудненню з суден (відома як MARPOL 73/78), що зменшила забруднення океанів, запровадивши на кораблях обов'язкове відокремлення цистерн для нафти від цистерн із баластною водою та зробивши обов'язковим здійснення усіх морських перевезень нафти танкерами з подвійною обшивкою, Конвенція 1994 року з морського права, яка розмежувала виключно національні та спільні міжнародні економічні зони, Міжнародний орган з морського дна, що запровадив правові рамки експлуатації ресурсів морського дна.

Глобалізація як створює проблеми, так і полегшує їх розв'язання. Лиховісними аспектами нинішньої глобалізації є виникнення й поширення усім світом конкуренції за ресурси, глобальних воєн, забруднювачів, атмосферних газів, хвороб, міграції людей та багатьох інших проблем. Але глобалізація супроводжується і певним позитивом, а саме появою й поширенням чинників, які сприяють подоланню зазначених вище світових проблем: інформації, комунікацій, усвідомлення реалій глобального потепління, зміцнення панівного становища загальносвітових мов, поширення знань про проблеми та способи їх подолання у різних частинах світу, а також певного усвідомлення того, що світ став взаємозалежним, а тому всі ми разом або загинемо, або виживемо. У своїй книзі «Колапс»^{*}, опублікованій 2005 року, я порівняв співвідношення між описаними проблемами та способами їх подолання з кінськими перегонами: конем руйнації та конем надії. Це — не звичайні перегони, коли обидві тварини проходять дистанцію із приблизно постійною максимальною швидкістю. Це — перегони з експоненційним зростанням швидкості, коли кожен кінь мчить дедалі швидше.

Коли я завершив роботу над тією книгою в 2005 році, було незрозуміло, який із коней стане переможцем перегонів. На момент написання цих

^{*} В українському перекладі книга побачила світ у Видавничій групі «КМ-БУКС» у 2018 році. — Прим. ред.

рядків у 2019 році кожен кінь продовжував своє прискорення, що триває вже 14 років. Наші проблеми, в першу чергу проблема світового населення та світового споживання, порівняно з 2005 роком помітно загострилися. За ці роки значно зросли також загальносвітове усвідомлення глобальних проблем та загальносвітові зусилля щодо їх подолання. Але й досі все ще важко сказати, який саме кінь виграє перегони. Ясно одне: до їх завершення залишається дедалі менше часу, хоч як би вони скінчилися — змінами на краще чи на гірше.

ЕПІЛОГ

УРОКИ, ЗАПИТАННЯ ТА ПРОГНОЗИ

Ймовірні чинники — Чи неминучі кризи? —
Роль лідерів в історії — Роль конкретних лідерів —
Що далі? — Уроки на майбутнє

Цей останній розділ ми розпочнемо з обговорення того, яку причетність до нашої вибірки із семи країн мають дванадцять чинників, визначених у табл. 1.2 як такі, що впливають на результати національної кризи. Потім я, використовуючи подані у вибірці факти, спробую відповісти на два загальних запитання про кризи, які мені часто ставлять: чи потрібен країні різкий кризопровокуючий струс, щоб мотивувати її до масштабних змін, і якою мірою хід історії залежить від конкретних лідерів? Далі я запропоную способи поглиблення нашого розуміння кризи. А наостанок розгляну уроки на майбутнє, які ми можемо винести з цього розуміння.

1. Визнання наявності кризи. Окремим індивідам легше визнати наявність кризи, ніж країнам, оскільки в першому випадку не потрібно досягати консенсусу між багатьма громадянами: є лише одна особа, яка визнає чи не визнає той факт, що вона перебуває у стані кризи. Але навіть окремий

індивід не завжди може дати просту відповідь «так» або «ні». Натомість можуть виникнути щонайменше три ускладнення: спершу людина може заперечувати наявність кризи, може визнавати лише частину проблеми або ж применшувати її серйозність. Насамкінець, ця людина може попросити про допомогу. Щоб полегшити сприйняття, будемо вважати прохання про допомогу моментом визнання наявності кризи. Національна криза на додаток до тих самих трьох ускладнень може мати четверте: країна складається з багатьох людей, поділених на різні групи, має кількох лідерів і їхніх численних послідовників. І ці групи, лідери та послідовники часто дотримуються різних думок щодо наявності кризи.

Країни, як і окремі люди, спершу можуть ігнорувати, заперечувати або недооцінювати проблему, допоки якась зовнішня подія не покладе край цій фазі заперечення. Наприклад, ще до 1853 року Японія доби Мейдзі знала про війну Заходу проти Китаю 1839–1842 років і про дедалі більшу загрозу з боку Заходу. Але японці не визнавали існування кризи й не починали обговорювати необхідність реформ, аж поки 8 липня 1853 року не прибув комодор Перрі. Аналогічним чином Фінляндія, отримавши радянські вимоги наприкінці 1930-х, знала, що Радянський Союз є країною з великим населенням та гігантською армією, але не сприйняла цю загрозу всерйоз, допоки 30 листопада 1939 року радянські війська не напали на неї. Коли ж це сталося, фіни практично миттєво дійшли консенсусу: необхідно організувати збройний опір загарбникам. І навпаки, хоча прибуття Перрі й змусило японців усвідомити той факт, що перед їхньою країною постала нагальна проблема, реформатори-супротивники сьогунату розійшлися в думках з урядом сьогуната щодо найкращого варіанту реагування на виникнення зовнішньої загрози. Ці розбіжності вдалося подолати лише 15 років потому, коли реформатори повалили сьогунат.

Можна навести історичні приклади односпійної думки різних політичних сил щодо наявності у країні великої проблеми й водночас розбіжностей щодо того, якою саме є ця проблема. В Чилі Альєнде та представники лівих сил вбачали проблему в необхідності реформування чилійських державних інституцій, тоді як праві вважали, що проблема країни — в самому Альєнде та тих реформах, які він пропонував. Аналогічно в Індонезії комуністи вважали проблемою необхідність реформування уряду, тоді як

індонезійські військові вбачали проблему в комуністах і тих реформах, які вони намагалися провести. В обох випадках кризи було подолано не за допомогою загальнонаціонального консенсусу або силового досягнення своєї мети однією із груп з одночасним збереженням життя і прав переможеним супротивникам. Натомість її подолання супроводжувалося фізичним знищенням значної частини переможених групою переможців. (В Японії останньому сьогуну із клану Токугава дозволили після поразки піти у відставку, і він пережив Реставрацію Мейдзі на 34 роки.)

Австралія та Німеччина після Другої світової війни стали прикладами тривалого заперечення кризи, яка помітно посилювалася. Австралія довго трималася за свою британську ідентичність і принцип «Білої Австралії». Німеччина тривалий час заперечувала відповідальність багатьох простих німців за злочини нацистів і неприємну реальність німецьких територіальних втрат, а також існування комуністичних урядів у Східній Європі. Ці проблеми в Австралії та Німеччині вдалося розв'язати завдяки тому, що електорат повільно і в демократичний спосіб досяг загальнонаціонального консенсусу, достатнього для того, щоб змінити політику уряду.

І насамкінець: нині, коли я пишу ці рядки, Японія і США все ще займаються масштабним вибірковим запереченням деяких великих проблем. Сучасна Японія повністю визнає низку проблеми, як-от свій великий державний борг і старіння населення, і частково — проблему ролі жінок в японському суспільстві. Але вона заперечує наявність інших проблем: брак прийнятних альтернатив імміграції з метою подолання своїх демографічних труднощів, історичні причини напружених стосунків Японії з Китаєм і Кореєю, а також те, що традиційна японська політика захоплення й хижацького використання заморських природних ресурсів замість сталого управління цими ресурсами безнадійно застаріла. Коли я пишу ці рядки, США все ще перебувають у стані масштабного заперечення власних великих проблем: політичної поляризації, низької явки на виборах, перепон для реєстрації виборців, нерівності, обмеженої соціально-економічної активності та зменшення державних інвестицій у громадські ресурси.

2. Особиста відповідальність, відмова від ролі жертви, від схильності жаліти себе та звинувачувати інших. Наступним кроком до подолання осо-

бистої кризи — після визнання її наявності — є взяття на себе персональної відповідальності, тобто уникнення бажання зануритись у почуття жалю до самого себе і зосередитись на собі як на жертві, а натомість визнання необхідності особистих змін. Це стосується не лише індивідів, а й країн; у цьому випадку можливі ті самі названі вище ускладнення для *загальнонаціонального* визнання кризи: прийняття відповідальності та уникнення жалю до себе — це не проста відповідь «так» чи «ні» як для індивідів, так і для країн; країни складаються з різних груп, а також лідерів і їхніх послідовників, які часто розходяться у своїх поглядах.

Наші сім країн усіляко продемонстрували або взяття на себе відповідальності, або її заперечення. Уникнення «саможалю» ілюструють своїми прикладами Фінляндія та Японія доби Мейдзі. Першу країну, починаючи з 1944 року, могло паралізувати почуття жалю до себе; вважаючи себе жертвою, Фінляндія звинувачувала б Радянський Союз у тому, що він вторгся на її територію й убив там багато людей. Натомість фіни збагнули, що з СРСР слід уживатись. Фінляндія перейшла до постійного політичного діалогу з Радянським Союзом, щоб завоювати його довіру, і це обернулося для неї низкою позитивних результатів: СРСР вивів свою військово-морську базу з Порккалі біля Гельсінкі, зменшив обсяг фінських повоєнних репарацій і подовжив період їх виплати, толерантно поставився до членства Фінляндії в Європейській економічній спільноті та Європейській асоціації вільної торгівлі. Навіть зараз, через багато років після розвалу СРСР, Фінляндія не робить спроб повернути собі втрачену провінцію Карелію. Так само і Японія в добу Мейдзі десятиліттями чула погрози з боку Заходу, який нав'язував їй кабальні угоди. Але ця країна не стала вживатися в роль жертви, а натомість взяла на себе відповідальність за нарощування власної потужності, необхідної для того, щоб мати змогу протистояти зовнішньому тиску.

Протилежним прикладом країни, що покладала відповідальність на інших, може бути Австралія, яка звинувачувала Велику Британію у «зраді» та здачі Сінгапуру японцям, замість того щоб визнати свою відповідальність за неспроможність подбати про власну безпеку напередодні Другої світової війни. Австралія також звинуватила Британію у зраді, коли та подала заявку на членство в Європейській економічній спільноті, й лише згодом дійшла болісного усвідомлення, що Сполучене Королівство муси-

ло піклуватися про власні інтереси. Однак це звинувачення Британії у зраді загальмувало розвиток економіко-політичних зв'язків Австралії з сусідніми азійськими країнами.

Екстремальним і катастрофічним прикладом є заперечення Німеччиною власної відповідальності після Першої світової війни. Значний сегмент німецького загалу повівся на фальшиве твердження нацистів та інших правих радикалів про те, що країна зазнала поразки у війні через «удар у спину», завданий німецькими соціалістами, а не тому, що її перемогли на полі бою переважаючі сили союзників. Нацисти та їхні прихильники зосередили увагу німців на величезній несправедливості Версальського договору. Вони не хотіли визнавати цілу низку довоєнних політичних помилок, зроблених імператором Вільгельмом II і його урядом, внаслідок чого Німеччина увійшла у війну за несприятливих обставин, а потім зазнала катастрофічної поразки, завершенням якої став Версальський договір. Наслідком заперечення власної відповідальності, взяття на себе ролі жертви та роздмухування настроїв саможалею стала підтримка німцями нацистів і Друга світова війна, що обернулася для Німеччини ще більшою катастрофою.

Вражаючим прикладом протилежних підходів до відповідальності є Німеччина та Японія після Другої світової війни. Уряди обох країн несли цілковиту відповідальність за її розв'язання, на відміну від ситуації після Першої світової, коли таку відповідальність розділили між собою Німеччина та її супротивники. Під час Другої світової війни Німеччина та Японія коїли жахливі злочини по відношенню до інших народів, і при цьому їхнє власне населення також зазнало жахливих поневірянь. Жаль до самих себе та роль жертви могли б стати визначальними для реакції Німеччини з огляду на те, що у війні загинули мільйони німців (включно з жертвами авіаційних нальотів союзників на німецькі міста, що вважалося б воєнним злочином, якби союзники не перемогли у війні); мільйон німецьких жінок було згвалтовано радянськими солдатами, які наступали зі Сходу; після війни було втрачено великі німецькі території. Але натомість Німеччина відкрито визнала нацистські злочини, про них та про німецьку відповідальність говорили навіть у школах, а з країнами, що свого часу стали жертвами фашистської агресії, такими як Польща та інші, було встановлено гарні стосунки. На противагу цьому, Японія загалом продовжує заперечувати свою відпо-

відальність за розв'язання війни; серед японців побутує думка про те, що США якимось обманом підштовхнули Японію до нальоту на Перл-Гарбор і, таким чином, самі несуть відповідальність за початок війни. При цьому цілковито ігнорується той факт, що до моменту нападу на тихоокеанську базу ВМФ США Японія вже чотири роки вела неоголошену війну проти Китаю. Японія продовжує також заперечувати свою відповідальність за жорстоке поводження з китайським та корейським цивільним населенням, а також з військовополоненими-союзниками. Натомість вона фокусується на самоспівчутті та своїй ролі жертви атомних бомбардувань, уникаючи при цьому відвертої дискусії про ті жахливі речі, які сталися б, якби бомби не було скинуто. Ця політика заперечення, самоспівчуття та позиціювання себе як жертви продовжує отруювати стосунки Японії з її потужними сусідами — Китаєм та Кореєю, і таким чином наражає цю країну на велику потенційну небезпеку.

3. «Спорудження огорожі» чи вибіркові зміни. Всі шість країн, які ми розглянули в розділах 2–7, пережили кризу і запровадили вибіркові зміни. У двох із цих країн (Японії та США) зміни відбуваються саме зараз, коли я пишу ці рядки, причому в Японії навіть більшою мірою, ніж у Сполучених Штатах. Ці країни вже здійснили або обговорюють зміни, які стосуються лише конкретних аспектів їхньої політики, а решта аспектів обговоренню не підлягає. Особливо повчальними завдяки контрасту між тим, що змінилося, а що лишилося без змін, є приклади Японії доби Мейдзі та Фінляндії. Японія Мейдзі здійснила вестернізацію в багатьох сферах: політичній, правовій, соціальній, культурній та інших. Але в жодній із цих сфер вона не стала сліпо копіювати Захід; натомість відшукала ті численні західні зразки, які найбільше відповідали японським умовам, і модифікувала їх згідно зі своїми національними особливостями. Водночас інші засадничі аспекти японського суспільства залишилися незмінними, включно з обожненням імператора, ієрогліфічним письмом і багатьма аспектами японської культури. Так само й Фінляндія, ведучи постійний діалог з Радянським Союзом і жертвуючи певною свободою дій, здійснила низку змін і перетворилась із переважно сільськогосподарської країни на сучасну індустріальну. Проте в інших відношеннях Фінляндія залишилася ліберальною демократичною

країною, зберігши за собою значно ширшу свободу дій, аніж інші європейські країни — сусіди Радянського Союзу, а нині Росії. Ця начебто кричуща суперечливість фінської політики, що стала результатом описаних вище змін, зазнавала різкої критики з боку інших держав, далеких від розуміння жорстокої реальності фінського географічного розташування.

4. Допомога від інших держав. Чинник сторонньої допомоги, важливої під час особистісної кризи, відіграв як позитивну, так і негативну роль у подоланні більшої частини тих загальнонаціональних криз, про які йшлося в цій книжці. Всебічна західна допомога — від відрядження радників до Японії та прийому японських місій і до спорудження прототипу ударного крейсера — була важливою для Японії доби Мейдзі під час її вибіркової вестернізації. Економічна допомога від США була важливою для військових урядів Чилі та Індонезії у плані посилення економіки після державних переворотів відповідно 1973 та 1965 року, а також для Японії та Німеччини, що відновлювалися після руйнації внаслідок Другої світової війни. У сфері гарантування власної безпеки Австралія спершу покладалася на Британію, а згодом — на Сполучені Штати. Якщо розглядати негативний бік, то уряд Альєнде був дестабілізований припиненням американської допомоги та спорудженням бар'єрів на шляху продукції чилійської економіки, а Веймарська республіка в Німеччині після Першої світової була дестабілізована стягненням Британією та Францією військових репарацій. Шок у результаті краху британського військового захисту після падіння Сінгапуру та скасування Британією пільгового митного статусу Австралії в результаті переговорів Британії з ЄЕС спричинили до того, що Австралія почала шукати для себе нову національну ідентичність. Яскравим прикладом браку підтримки з боку дружніх країн є Зимова війна Фінляндії з Радянським Союзом, коли всі потенційні союзники цієї країни не змогли або не захотіли надати їй таку бажану військову допомогу. Такий жорстокий досвід, а також усвідомлення фінами того факту, що в разі поновлення воєнного конфлікту з Радянським Союзом вони не зможуть розраховувати на сторонню допомогу, став підґрунтям післявоєнної зовнішньої політики Фінляндії, яка натомість була змушена вибудовувати робочі стосунки з Радянським Союзом, щоб зберегти максимум своєї незалежності.

5. Використання інших країн як зразків. Подібно до того, як чужі приклади бувають корисними при подоланні особистісної кризи, приклади інших держав також відіграли важливу роль, як позитивну, так і негативну, для більшості країн, розглянутих у цій книзі. Запозичення та видозмінення західних методів дії мало особливо важливе значення для Японії доби Мейдзі, меншою мірою — для Японії після Другої світової, коли вона запозичила (чи змушена була запозичити) деякі зразки американської системи демократичного урядування. Військові диктатури в Чилі та Індонезії також запозичили американські зразки (або те, що вони вважали американськими зразками) вільної ринкової економіки. Упродовж майже всієї своєї історії до Другої світової війни Австралія запозичувала в основному британські зразки, а після війни дедалі частіше відмовлялася від них.

Серед розглянутих нами країн є також два приклади фактичного або здогадного браку наочних прикладів. Фінляндія не мала взірцевої моделі співіснування якогось іншого сусіда з Радянським Союзом, яка дала б їй змогу забезпечити незалежність і водночас задовольнити вимоги радянських очільників — саме цей підхід і став основою фінської політики «фінляндизації». Саме усвідомлення унікальності фінської ситуації спричинило відоме висловлювання президента Фінляндії Кекконена: «Фінляндизація не призначена на експорт». Прикладом *здогадного* браку прикладів є сучасні США, чия віра в американську винятковість обертається на поширене переконання у тому, що Сполученим Штатам нічому навчатися в Канади та західноєвропейських демократичних країн, навіть їхнім методам подолання проблем, які є спільними для всіх країн, як-от охорона здоров'я, освіта, імміграція, пенітенціарна система та забезпечення безбідної старості. Американські методи подолання цих проблем американців не влаштовують, але вони все одно відмовляються повчитися з канадського та західноєвропейського досвіду.

6. Національна ідентичність. Із дванадцяти прогностичних чинників особистісної кризи деякі легко перетворюються на прогностичні чинники кризи загальнонаціональної. Чинником, який перетворюється *нелегко*, є сила Его, яку можна метафорично асоціювати з такою спорідненою національною характеристикою, як почуття національної ідентичності.

Що таке національна ідентичність? Це спільна гордість за великі досягнення, що характеризують ту чи іншу країну і роблять її унікальною. Існує багато джерел національної ідентичності, серед яких — мова, воєнні здобутки, культура та історія. Ці джерела різняться залежно від країни. Наприклад, Фінляндія та Японія мають унікальні мови, якими не розмовляють більше ніде, і це є предметом їхньої гордості. З іншого боку, чилійці розмовляють тією самою мовою, що й більшість країн Південної та Центральної Америки, але, як це не парадоксально, вона також є елементом їхньої національної ідентичності: «Ми, чилійці, відрізняємося від решти іспаномовних країн Латинської Америки, бо маємо традиції політичної стабільності та демократії. Ми більше європейці, ніж латиноамериканці!» Воєнні здобутки значною мірою формують національну ідентичність деяких країн: Фінляндії (Зимова війна), Австралії (Гілліполі), США (Друга світова війна), Британія (багато воєн, із недавніх — Друга світова та Фолклендська). У багатьох країнах основою національної ідентичності та національної гордості є культура: прикладом цього може бути колишнє домінування Італії в мистецтві та сучасне в кулінарії й моді, Британії — в літературі, Німеччини — в музиці. Багато країн пишаються своїми спортивними здобутками, Британія й Італія — своєю колишньою панівною роллю у світовій історії, а також, Британія, — славою імперії, «над якою ніколи не заходить Сонце», Італія — тим, що 2000 років тому вона була Римською імперією.

Серед семи країн, про які розповідалось у цій книзі, спільне почуття національної ідентичності досить сильне у шести із них. Винятком є Індонезія, де цей показник дещо нижчий. Я не критикую індонезійців: просто констатую той очевидний факт, що Індонезія як незалежна країна постала лише в 1949 році, а як об'єднана колонія існувала з 1910 року. Тому не дивно, що ця країна пережила сепаратистські рухи та повстання. Однак останнім часом національна ідентичність Індонезії зростала швидкими темпами, чому сприяло поширення об'єднавчої індонезійської мови, зміцнення демократії та розвиток громадянського суспільства.

Національна ідентичність була потужним чинником подолання загальнонаціональної кризи в усіх «старших» країнах, розглянутих у цій книзі. Це почуття втримало разом і японців доби Мейдзі, й фінів, дало їхнім кра-

їнам мужність протистояти зовнішнім загрозам і мотивувало громадян пережити всі негаразди та національне приниження й піти на особисті жертви заради національної справи. Фіни навіть здавали золоті весільні обручки, щоб допомогти своїй країні виплатити військовій репарації Радянському Союзу. Національна ідентичність допомогла повоєнним Німеччині та Японії пережити жахливу військову поразку та подальшу окупацію. В Австралії національна ідентичність була основним рушієм переоцінки та вибіркових змін, покликаних дати відповідь на запитання: *хто ми такі?* Почуття національної ідентичності вплинуло на поведінку чилійських лівих сил, які повелися стримано, коли повернулися до влади після падіння Піночета: навіть після того як страх перед чилійською армією ослабнув, ці сили, будучи при владі, проводили примирливу політику побудови «Чилі для всіх чилійців», включно з консервативними прибічниками Піночета і лівими-прихильниками Альєнде. То стало неабияким досягненням. На відміну від цього, в сучасних Сполучених Штатах дедалі частіше можна почути про групову ідентичність і дедалі рідше — про ідентичність широку загальнонаціональну.

Народи та уряди постійно прагнуть зміцнити національну ідентичність шляхом регулярного переповідання історії, щоб таким чином посилити національну гордість. Такі переповідання історії є своєрідними «національними міфами». Слово «міф» я використовую не в негативному сенсі «неправда», а в нейтральному значенні «традиційного переказу з начебто історичною основою, але покликаного пояснити те чи інше явище сучасності або посприяти втіленню тієї чи іншої мети». Насправді ж національні міфи, що створюються задля політичних цілей, містять у собі цілий спектр варіантів розвитку подій — від правдивих оповідок до відвертої брехні.

З одного краю цього спектру ми маємо правдиві з точки зору фактів розповіді про минуле, які зосереджуються на найважливіших тогочасних подіях у тій чи іншій країні й переказуються нині задля конкретної політичної мети. Прикладами можуть служити плекання британської та фінської національної гордості екскурсами у британську історію літа 1940 року, коли точилася битва за Британію, або заглиблення у фінську історію періоду Зимової війни грудня 1939-го – березня 1940 року. Не підлягає сумніву, що для Британії та Фінляндії то були дійсно надзвичайно

важливі події, а тому вони й досі згадуються знову й знову заради певних політичних цілей.

Проміжною стадією може бути розповідь про минуле, яка з фактичного боку є правдивою сама по собі, але зосереджується на якомусь одному з багатьох епізодів у історії тієї чи іншої країни, ігноруючи при цьому певні важливі моменти. Тут як приклади можна навести історичні епізоди початку ХІХ століття, які роблять наголос на трансконтинентальній експедиції Льюїса та Кларка і на інших етапах дослідження та підкорення Дикого Заходу білими європейцями, але при цьому ігнорують вбивства й вигнання корінних індіанців та використання рабської праці афроамериканців; історичні оповідання про боротьбу індонезійців за незалежність проти голландців, в яких ігнорується той факт, що великі групи індонезійців воювали проти республіки; історичні оповідки про Австралію початку ХХ століття, в яких йдеться лише про Галліполі, але замовчуються факти вбивств і вигнання австралійських аборигенів.

На протилежному кінці континууму ми бачимо розповіді про минуле, засновані здебільшого на фальшивках. Серед прикладів — німецькі історичні оповідки про те, що Німеччина зазнала поразки у Першій світовій війні через зраду цивільних у тилу, а також японські екскурси в історію, в яких мінімізується або взагалі заперечується різанина в Нанкіні.

Фахівці не мають єдиної думки щодо того, чи можна досконально й точно знати історію взагалі, чи допускає історія різні інтерпретації та чи заслуговують ці альтернативні інтерпретації на однаково серйозний розгляд. Незалежно від відповіді на ці запитання, незмінним залишається той факт, що заради тієї чи іншої політичної мети національна ідентичність зміцнюється національними міфами, що національна ідентичність важлива для кожної країни і що міфи, які її формують, різняться за своїми історичними базисами.

7. Чесна самооцінка. Абсолютно раціональний прибулець із космосу, нічого не знаючи про людей і людські спільноти, міг би наївно припустити, що хоч які б чинники спричиняли нездатність окремих індивідів та цілих країн подолати кризу, серед них однозначно не було б такого, як брак чесної самооцінки. Хіба ж могли, подумав би наш космічний прибулець, ці дивні

індивіди або країни, що з них складаються, знищити самих себе, свідомо будучи нечесними перед собою?

Насправді чесна самооцінка потребує двох кроків. По-перше, індивід або країна мусять мати у своєму розпорядженні точну інформацію. Але її отримання часто пов'язане з певними труднощами; неспроможність успішно відреагувати на кризу може бути наслідком браку інформації, а не аморальності чи нечесності. На жаль, будь-яка людина, добре обізнана з історією інших людей та країн, знає, що самообман для людських спільнот — справа звична.

Найбільш зрозумілі випадки чесною національною самооцінкою або її відсутності стосуються сильних лідерів чи диктаторів. Країна або демонструє, або не демонструє чесну самооцінку залежно від того, демонструє чи не демонструє її сильний лідер (диктатор). Загальновідомими в міжнародному плані є полярно протилежні випадки, що стосуються сучасних німецьких лідерів. Бісмарку, видатному реалісту, вдалося виконати важке завдання: об'єднати Німеччину. Імператор Вільгельм, емоційно нестійка і не схильна до реалізму людина, без особливої на те потреби посварився з багатьма сусідами Німеччини і дозволив втягнути себе у Першу світову війну, яку Німеччина прогала. Гітлер, значно розумніший, але й значно лиховісніший, звів нанівець власні початкові успіхи і, нереалістично оцінивши шанси своєї країни, напав на Радянський Союз та ще й оголосив війну Сполученим Штатам, вже перебуваючи на той час у стані війни з СРСР і Британією. Якщо пригадати новітню історію, то Німеччині поталанило кілька років мати на чолі уряду ще одного реаліста — Віллі Брандта, якому вистачило мужності визнати необхідність проведення болісної, але чесною політики щодо Східної Європи (врахувати існування Східної Німеччини та втрату німецьких територій на Схід від НДР), забезпечивши таким чином передумови об'єднання Німеччини 20 років потому.

Менш відомим на Заході, але не менш вражаючим у плані відмінностей між лідерами, один з яких змінив на посаді іншого, є випадок Індонезії. Її президент-засновник Сукарно навів собі ілюзію, що здатен тлумачити навіть підсвідомі бажання індонезійців. Нехтуючи нагальними проблемами своєї країни, він активно долучився до всесвітнього антиколоніального руху і наказав індонезійській армії взяти під контроль малайзійський Бор-

нео всупереч бажанням його населення та скептичним настроям офіцерів. Однак армійський генерал Сухарто, який став наступним президентом Індонезії, був (за винятком пізнього періоду своєї політичної кар'єри) справжнім реалістом, який зазвичай діяв обережно й лише тоді, коли був упевнений в успіху. Саме таким чином Сухарто й вдалося відсунути Сукарно вбік, відмовитися від світових амбіцій свого попередника, припинити воєнну кампанію в Малайзії та зосередитися на суто індонезійських справах (які він часто вирішував у лихий спосіб).

Наступні три випадки стосуються країн, які не мали потужного лідера, але досягли загальнонаціонального консенсусу завдяки чесній самооцінці. Японія доби Мейдзі спромоглася подивитися в очі тій болісній правді, що ненависні західні варвари значно сильніші й що сама вона може зміцнитися, лише повчившись у Заході. Потім Японія Мейдзі роздобула точну інформацію про Захід, пославши багатьох урядових чиновників і приватних громадян до Європи та Сполучених Штатів. І навпаки, у 1930-х роках входження Японії в Другу світову війну, яке завершилося катастрофою, частково було зумовлене тим, що молодим, але впливовим офіцерам японської армії бракувало на той час інформації про Захід і його потужність, отриманої з перших рук. Фіни також стикнулися з тією болісною реальністю, що вони навряд чи коли-небудь отримають допомогу від потенційних союзників і натомість політика Фінляндії по відношенню до Радянського Союзу мусить спиратися на завоювання його довіри та розуміння точки зору радянських очільників. І, насамкінець, Австралія досягла загальнонаціонального консенсусу, усвідомивши, що колишня військово-економічна значущість Британії для Австралії зійшла нанівець і значно важливішими в цьому плані для неї стали Азія та Сполучені Штати.

Наші два останні випадки стосуються браку чесної самооцінки у двох державах на сьогодні. Як вже було сказано вище, нинішня Японія визнає деякі свої проблеми, але водночас неспроможна реалістично оцінити інші. Сполученим Штатам нині також бракує чесної самооцінки, зокрема, це проявляється в тому, що наразі надто мало американських громадян і політиків сприймають наші поточні важливі проблеми всерйоз. Окрім того, багато американців живуть ілюзіями, покладаючи відповідальність за свої проблеми не на самих себе, а на інші країни. Скептицизм щодо результатів

наукових досліджень стає у США все більш поширеним явищем, і це поганий знак, бо наука забезпечує точне описання й розуміння реального світу.

8. Історичний досвід попередніх загальнонаціональних криз. Впевненість у власних силах, набута внаслідок успішного подолання попередніх криз, є важливим чинником для індивідів, які стикаються з новою особистісною кризою. Відповідний чинник на загальнонаціональному рівні відіграв важливу роль в історії кількох країн, розглянутих у цій книзі, а також в історії інших країн. Прикладом може служити сучасна Японія, впевненість якої у власних силах, набута в епоху Мейдзі завдяки безпрецедентним досягненням у швидкому реформуванні та зміцненні країни, дала їй змогу протистояти потенційній загрозі західної інтервенції та здобути перемогу над двома західними державами (над Росією в 1904–1905 роках та німецькими колоніальними військами в 1914 році). Успіх Японії доби Мейдзі тим більше вражає, якщо взяти до уваги нездатність значно більшої та начебто значно сильнішої Китайської імперії протистояти Заходу приблизно в той самий історичний період.

Фінляндія є ще одним прикладом національної впевненості у власних силах, набутої в результаті колишніх успіхів. Для фінів гордість за перемоги в боях з радянськими військами під час Другої світової війни є настільки важливим чинником, що під час відзначення в 2017 році століття фінської незалежності темі Зимової війни 1939–1940 років було приділено уваги не менше, ніж самій незалежності. Серед країн, які не увійшли до цієї книги, іще одним прикладом є Сполучене Королівство, якому разом із союзниками вдалося перемогти Гітлера у Другій світовій війні; причому цілий рік після падіння Франції у червні 1940 року Великій Британії довелося воювати з Німеччиною абсолютно самій, доки Гітлер у червні 1941 року не вторгнувся до Радянського Союзу. В цьому плані окремо слід нагадати битву, під час якої британські ВПС у другій половині 1940 року завдали поразки німецьким ВПС Люфтваффе в повітряних боях над Британією, таким чином зірвавши німецькі плани щодо вторгнення до цієї країни. І хоч які б труднощі не поставали перед британцями після 1945 року, вони часто кажуть: нам ніколи не було так важко, як під час Битви за Британію; якщо ми вистояли тоді, то тепер зможемо вистояти проти будь-якого лиха.

Колишні успіхи посприяли впевненості у своїх силах і американців. Серед успіхів, які ми згадуємо нині, — Американська революція; завоювання й дослідження всього обширу Північноамериканського континенту; збереження американської єдності після Громадянської війни, яка й досі залишається найкривавішою війною в американській історії з найбільшою кількістю жертв; а також успіхи США в одночасних бойових діях проти Японії та Німеччини під час Другої світової війни.

І насамкінець, Індонезія, як наймолодша країна з тих, що були розглянуті в цій книзі, має найменший досвід успішного подолання проблем, що здатні стати основою почуття впевненості у власних силах. Однак, як мені довелося побачити на малюнках в індонезійському готелі у 1979 році, індонезійці й досі переповідають історію про свою успішну боротьбу проти голландців у 1945–1949 роках та про захоплення голландської Нової Гвінеї в 1961 році. Ці успіхи мають важливе значення для підтримки національної самосвідомості індонезійців.

9. Терплячість під час національної катастрофи. Порівняно з особистісними проблемами, проблеми загальнонаціональні не мають рецептів швидкого подолання або гарантій їх подолання з першої спроби. Хоч загальнонаціональні, хоч особистісні, кризи зазвичай бувають складними, і для їх усунення потрібно випробувати цілу низку рецептів, перш ніж буде знайдений той реальний, який дійсно працюватиме. Тому подолання кризи потребує здатності терпіти і пригнічення, і двозначність, і невдачі. Навіть якщо загальнонаціональні рішення будуть прийматися лише одним диктатором, вони все одно потребуватимуть терплячості. Але загальнонаціональні рішення здебільшого ухвалюються в результаті переговорів між групами з розбіжними інтересами. Тому подолання загальнонаціональної кризи потребує надзвичайного терпіння.

Більшість розглянутих нами країн навчилися сталевій терплячості в результаті досвіду поразок і невдач. У першу чергу це стосується Японії епохи Мейдзі, Німеччини, Фінляндії та сучасної Японії. Після непроханого візиту Перрі в 1853 році Японії знадобилося 50 років, перш ніж вона спромоглася вести свою першу війну проти західної держави й перемогти в ній. 45 років потрібно було Німеччині для об'єднання після фактичного розчленування

країни в 1945 році. Фінляндії після поразки 1944 року знадобилися десятиліття постійної оцінки й переоцінки своєї політики у відносинах із Радянським Союзом, коли вона намагалася вирахувати, яким формам радянського тиску можна успішно протистояти і які самостійні кроки здійснювати, не наражаючись при цьому на небезпеку радянського вторгнення. Японії після 1945 року довелося пережити американську окупацію, десятиліття матеріальної та економічної відбудови, хронічних соціально-економічних проблем, а також природних катаклізмів на кшталт землетрусів, тайфунів та цунамі. Всі ці чотири країни (а Японія — двічі) пережили приниження, але уникли пастки швидких і нерозсудливих дій. Терплячість виявилася основним чинником їхнього остаточного успіху.

Винятком із наведених вище історій про терплячість є сучасні Сполучені Штати. Звісно, можна заперечити: свого часу американці не раз виявляли терплячість, переживши невдачі, які часто траплялися в історії США: під час чотирирічної Громадянської війни, протягом дванадцяти років Великої депресії і чотирьох років Другої світової війни. Але Сполученим Штатам не довелося пережити приголомшливої поразки та окупації, як це сталося у випадку з Німеччиною, Японією, Францією та багатьма іншими країнами. Здобувши перемогу у всіх чотирьох війнах з іноземцями, починаючи з Американсько-мексиканської війни 1846–1848 років і закінчуючи Другою світовою, американцям важко було пережити фактичну «нічию» у Корейській війні, змиритися з поразкою у В'єтнамській і толерувати відсутність реальних результатів у Афганській війні. Впродовж першого десятиліття двадцятого століття Сполученим Штатам довелося долати складні внутрішні соціально-економічні та політичні проблеми, швидких і простих рішень для яких не існувало. Подолання цих проблем потребує натомість терплячості та здатності до компромісів, які ми наразі ще не змогли продемонструвати.

10. Національна гнучкість залежно від конкретної ситуації. Дихотомію гнучкості й негнучкості психологи використовують для характеристики індивідів. Особистісна гнучкість означає, що людина задля подолання проблеми здатна застосувати нові підходи. Про особистісну ж негнучкість говорять тоді, коли людина гадає, що для розв'язання всіх проблем існує лише

якийсь один спосіб. Ця двоїстість, або дихотомія, виявилася важливою для розуміння розбіжностей між індивідами в їхній здатності подолати кризу шляхом розробки нових способів її подолання. Будь-який індивід може бути гнучким в одній сфері й негнучким — в іншій. Психологи вважають також гнучкість або негнучкість загальною рисою характеру того чи іншого індивіда, сила якої різниться в кожній людині залежно від виховання в дитинстві та життєвого досвіду загалом.

Якщо перейти від індивідів до країн, то, на мою думку, переконливих прикладів всеохоплюючої національної гнучкості чи негнучкості можна назвати зовсім небагато. Єдиним відомим мені прикладом, який не потребує докладного пояснення, є країна, яка в цій книзі не розглядається. Це — стародавня Ісландія. Протягом тих століть, коли Ісландією управляла Данія, ісландці часто викликали невдоволення данських губернаторів своєю явною негнучкістю й ворожим ставленням до пропонованих змін. Хоч які б позитивні зміни з метою покращення не пропонувала данська адміністрація, відповідь ісландців була незмінною: «Ні, ми не хочемо пробувати щось інше; ми хочемо й далі жити за нашими традиціями». Ісландці відмовлялися від данських пропозицій щодо поліпшення рибальських човнів, рибного експорту, зерновиробництва, гірничодобувної справи та виробництва канатів.

Така національна негнучкість стає цілком зрозумілою, якщо взяти до уваги вразливість ісландського довкілля. Ісландія розташована у високих широтах, має прохолодний клімат і короткий період дозрівання культур. Легкі ісландські ґрунти утворені з вулканічного попелу, а тому вразливі до ерозії й довго відновлюються. Рослини Ісландії легко знищуються через випас худоби, вітрову та водну ерозію і так само довго відновлюється. Упродовж перших років скандинавської колонізації ісландці перепробували різні методи господарювання, і всі — з катастрофічними наслідками, допоки їм не вдалося розробити комплекс раціональних і придатних на практиці сільськогосподарських технологій. Застосовуючи цей комплекс, вони більше не хотіли експериментувати зі своїми методами господарювання та іншими аспектами життя, бо вже мали в цьому відношенні болісний досвід; вибудувавши насамкінець робочу стратегію, яка їх влаштувала, ісландці були впевнені, що всі інші спроби лише погіршать ситуацію.

Можливо, крім стародавньої Ісландії, є й інші країни, які в багатьох аспектах можна було б охарактеризувати як гнучкі чи негнучкі. Та в будь-якому разі неважко дійти висновку, що національна гнучкість проявляється залежно від ситуації: країна може бути гнучкою в одних сферах і негнучкою в інших. Фіни вперто відмовлялися погодитися на окупацію своєї країни, але виявили надзвичайну гнучкість і здатність до компромісу в тих питаннях, які інші країни вважають невід'ємними правами демократичної держави, наприклад, не дозволяти іншим державам змінювати правила президентських виборів у власній країні. Японія епохи Мейдзі не пішла на компроміс щодо ролі імператора та традиційної японської релігії, але виявила неабияку гнучкість в питанні політичних інституцій. Австралія тривалий час не йшла на компроміс щодо своєї британської ідентичності, водночас створюючи суспільство, значно більш індивідуалістичне та егалітарне, ніж британське.

Цікаві питання щодо гнучкості виникають, коли ми говоримо про Сполучені Штати. Американців як індивідів можна вважати гнучкими, зважаючи зокрема на їхню схильність до частих переїздів — в середньому кожних п'ять років. Історія американської політики має ознаки національної гнучкості, скажімо, розширення чи звуження сфери повноважень федерального уряду залежно від того, яка партія перебуває при владі, кооптації програм новостворених партій у програми двох найбільших політичних партій США, внаслідок чого процес розвитку новостворених партій переривався. Втім, з іншого боку, протягом останніх двадцяти років американська політика характеризувалася дедалі сильнішим небажанням іти на компроміс.

Тож якщо соціологи та політологи намагатимуться робити узагальнення щодо тієї чи іншої країни як однозначно гнучкої або однозначно негнучкої, я вважатиму це непродуктивним. Натомість варто було б оцінити гнучкість чи негнучкість країни, виходячи з конкретних моментів у її історії. Це питання ще буде ретельно висвітлене в майбутньому.

11. Національні засадничі цінності. Засадничі цінності індивіда є основою його морального кодексу, і він часто готовий віддати за них своє життя. Засадничі цінності індивіда можуть полегшити або ускладнити подолання

ним кризи. Позитивним тут є те, що засадничі цінності здатні забезпечити ясність і позицію сили, з якої можна буде розробляти стратегію зміни інших аспектів життя того чи іншого індивіда. Водночас вони містять і негатив: люди мають схильність чіплятися за свої засадничі цінності навіть тоді, коли вони вже втратили свою актуальність через зміну обставин і лише заважають індивіду подолати особистісну кризу.

Країни також мають засадничі цінності, широко сприйняті її громадянами, і за певних обставин громадяни готові віддати за них свої життя. Засадничі цінності асоціюються з національною ідентичністю, але між цими поняттями існують певні відмінності. Наприклад, національна ідентичність Фінляндії особливо пов'язана з її унікальною мовою та культурними досягненнями, але засадничою цінністю, за яку фіни вмирали під час війни з Радянським Союзом, була незалежність їхньої країни; і саме незалежність Фінляндії, а не її мову прагнув знищити СРСР. Подібним чином національна ідентичність Німеччини формується довкола німецької мови, культури та спільної історії германських народів. Але засадничі цінності німців включають в себе те, що американці зневажливо вважають «соціалізмом», тоді як самі німці їх високо цінують: державне соціальне забезпечення; обмеження індивідуальних прав заради громадського блага; заборону на залежність суспільних благ від егоїстичних приватних груп, потенційно спроможних шукати собі вигоду в підтримці цих благ. Наприклад, німецький уряд забезпечує масштабне фінансування мистецтв (включно з оперними театрами, симфонічними оркестрами і театрами), якісне медичне обслуговування і фінансову безпеку всіх громадян Німеччини літнього віку, контролює дотримання місцевих архітектурних стилів та збереження ландшафтів. Ось такими є деякі із засадничих цінностей сучасної Німеччини.

Як і у випадку з індивідами, засадничі цінності країни можуть або полегшити здійснення вибіркового змін, або ускладнити його. Засадничі цінності минулого можуть зберігати свою актуальність і в наші дні, мотивуючи громадян до жертвності в ім'я захисту цих цінностей. Засадничі цінності мотивували фінів боротися до кінця за незалежність батьківщини, японців доби Мейдзі — до титанічних зусиль з метою наздогнати Захід, а німців та японців після Другої світової — тяжко працювати і зносити поневіряння

заради того, щоб відбудувати свою зруйновану країну. Але національні засадничі цінності минулого можуть виявитися недоречними в сьогоденні, й чіпляння країни за застарілі цінності може завадити їй здійснити необхідні вибіркові зміни. Саме це й було основним питанням австралійської кризи, яка поволі розгорталася після Другої світової війни: роль Австралії як аванпосту Британії дедалі більше втрачала свій сенс, але відмова від цієї ролі виявилася для багатьох австралійців надзвичайно болісною. Інший приклад — Японія після Другої світової: з одного боку, засадничі цінності японської культури та повага до імператора давали Японії сили, проте, з іншого боку, вперте небажання відмовитися від своєї застарілої політики необмеженої експлуатації зарубіжних природних ресурсів шкодило національним інтересам країни.

12. Свобода від геополітичних обмежень. До зовнішніх рамок, що обмежують здатність індивідів до вибіркових змін, належать фінансові обмеження, тягар відповідальності перед іншими людьми, а також суто фізична небезпека. Країни також постають перед обмеженням їхньої свободи вибору, але ці обмеження відрізняються від тих, які сковують свободу індивіда. Насамперед це стосується геополітичних обмежень, накладених потужними сусідами, та обмежень економічних. З усіх наших дванадцяти чинників саме обговорюваний чинник продемонстрував найширший спектр розбіжностей в історичному плані. Сполучені Штати були навдивовижу необмеженими; чотири країни (Японія доби Мейдзі, Чилі, Індонезія та Австралія) — обмеженими в одних аспектах і відносно вільними в інших; а ще дві країни (Фінляндія та Німеччина) — вкрай обмеженими. Трохи згодом я поясню, яким чином геополітичні обмеження сьогодення відрізняються від таких само обмежень минулого, про які спершу й піде мова.

В історичному плані США не мали обмежень завдяки своїй ізоляції з двох боків широкими океанськими просторами та сухопутними кордонами з мирними сусідами, із двох інших боків — завдяки природним географічним перевагам всередині самих Сполучених Штатів, а також численному населенню та великому багатству. В рамках своїх кордонів США мали можливість чинити на власний розсуд більше за будь-яку іншу країну. На про-

тилежному екстремумі Фінляндія та Німеччина були суворо обмеженими. Так склалося, що Фінляндія мала найдовший в Європі сухопутний кордон з Радянським Союзом (нині — Росією). Панівною в новітній фінській історії була дилема: як зберегти максимум можливої свободи дій всупереч такому жорсткому обмеженню. Німеччині ж не поталанило опинитися в центрі Європи відкритою до більшої кількості морських і сухопутних сусідів (деякі з яких є великими і впливовими), аніж будь-якій іншій європейській країні. Німецькі лідери, які мали схильність ігнорувати цей важливий географічний факт (імператор Вільгельм і Гітлер), двічі протягом ХХ століття штовхнули країну в прірву катастрофи. Двічі Німеччині знадобилися надзвичайно талановиті лідери (Бісмарк і Віллі Брандт), щоб ця країна змогла успішно подолати мінне поле своїх геополітичних обмежень.

Чотири інші країни з нашої книги становлять собою змішану картину. Японії доби Мейдзі, незважаючи на її острівний статус, серйозно загрожували хижі західні держави. Чилі, захищеній Андами на сході та пустелями на півночі, наразі в Південній Америці не загрожує нічого, але чилійська економіка під час президентства Альєнде тривалий час залишалась ослабленою через тиск далеких Сполучених Штатів. Індонезія географічно захищена океанами та відсутністю близьких вороже налаштованих сусідів, але їй довелося виборювати свою незалежність у війні з Нідерландами, розташованими на протилежному боці земної кулі. Після здобуття незалежності індонезійські уряди були обмежені у своїх діях такими внутрішніми проблемами, як злидні та швидке зростання населення. І насамкінець, Австралія, незважаючи на віддаленість і географічний захист у вигляді океанів, зазнала бомбардувань та обстрілів з боку Японії під час Другої світової війни. Таким чином, усі ці країни пережили тимчасові обмеження своєї свободи дій, але не такі серйозні та хронічні, як Фінляндія й Німеччина.

Зрозуміло, що геополітичні обмеження за останнє тисячоліття зазнали глобальних змін. У далекому минулому локальні людські спільноти були загалом самодостатніми, отримували й посиляли товари та інформацію на відносно невелику відстань і зазнавали військових нападів чи погроз лише від близьких сусідів. Але за останніх п'ятсот років комунікації та економічні й військові зв'язки стали глобальними. Воєнна агресія приходила морем із протилежного кінця планети: голландці розпочали окупацію Ін-

донезії близько 1595 року, флотилія комендатора Перрі зруйнувала ізоляцію Японії в 1853 році, а до того Японія була самодостатньою, експортувала й імпортувала вкрай малу кількість товарів; нинішня ж японська індустріальна економіка суворо обмежена природними ресурсами й залежить від імпорту та експорту. Сполучені Штати також є великим імпортером та експортером. У розвитку своїх мідних копалин Чилі суттєво залежала від американського капіталу й технологій. Президент Чилі Альєнде і меншою мірою президент Індонезії Сукарно зазнали економічного тиску з боку США, а їхні внутрішні опоненти отримали американську підтримку. Три із семи країн, розглянутих у цій книжці, зазнали бомбових ударів з літаків на авіаносцях, бази яких були розташовані на відстані в кілька тисяч миль: у грудні 1941 року Японія здійснила наліт на Перл-Гарбор, тихоокеанську базу ВМФ США, а в лютому 1942 року — на австралійське місто Дарвін, тоді як Сполучені Штати у квітні 1942 року відреагували нальотом на Токіо групи бомбардувальників Б-25 під командуванням підполковника Дуллітла. Під час Другої світової війни Німеччина та Японія постраждали від масштабних авіаційних нальотів бомбардувальників наземного базування. Перші німецькі обстріли Британії, Франції та Бельгії ракетами «Фау-2» було здійснено в 1944 році з відстані 200 миль; ці обстріли тривали до 1945 року. В наші ж дні МБР здатні вразити цілі будь-де у світі, перелетівши через широченні океанські простори.

Усі ці факти свідчать про те, що колишні геополітичні обмеження значно ослабли. Та чи означає це, що географічний чинник вже не має значення? Авжеж, ні! Зовнішня політика Фінляндії й досі зумовлюється її довжелезним сухопутним кордоном із Росією. Зовнішня політика Німеччини й досі визначається її сухопутним кордоном із дев'ятьма сусідніми країнами, а також вісьмома країнами, розташованими напроти неї з іншого боку Балтійського та північного морів. Чилійські пустелі та високі гори забезпечили цій країні відсутність зовнішньої агресії впродовж двохсот років з моменту здобуття незалежності, й навряд чи таке вторгнення буде можливим в осяжному майбутньому. Сполучені Штати можна уразити міжконтинентальними балістичними ракетами, але вони й досі залишаються практично невразливими до вторгнення та завоювання. Цікаво, що Австралія залишається майже так само невразливою, як і США. Коротше

кажучи, девіз Фінляндії «Наша географія не зміниться ніколи» залишається актуальним для кожної країни.

Ось ми й підбили підсумок, проаналізувавши інформацію, отриману під час вивчення питання, що стало початковою мотивацією цієї книги: визначити значущість дванадцяти чинників, що характеризують особистісні кризи, для результатів криз загальнонаціональних. А тепер розглянемо два питання, які не були початковим мотивом цього дослідження, але часто озвучуються тоді, коли починається дискусія про загальнонаціональні кризи. Ці два питання стосуються ролі кризи як рушія змін загальнонаціональної політики та ролі лідерів в історії.

Чи потрібна країні криза як спонука до дії? Чи діють коли-небудь країни на випередження, передчуваючи проблеми? Кризи, досліджені в цій книзі, ілюструють обидва типи відповідей на ці запитання.

Японії доби Мейдзі вдавалося уникнути загрози, що насувалася з Заходу, допоки її не змусили реагувати на візит Перрі. Однак починаючи від Реставрації Мейдзі 1868 року, Японія, передчуваючи небезпеку подальшого тиску з боку Заходу, вже не потребувала нових зовнішніх струсів як спонуки до запровадження програми радикальних і швидких змін.

Аналогічним чином Фінляндія ігнорувала наміри Радянського Союзу, аж поки ситуацію не змінив напад радянських військ у 1939 році. А з 1944 року фіни вже не потребували нових радянських нападів для гальванізації своєї активності: їхня зовнішня політика була скерована на постійне передбачення й запобігання тиску з боку Радянського Союзу. В Чилі політика Альєнде стала відповіддю на хронічну чилійську поляризацію, а не відповіддю на несподівану кризу, тому президент передчував майбутні проблеми та займався вирішенням проблем поточних. Чилійські ж військові, навпаки, здійснили свій путч у відповідь на гостру, як їм вважалося, кризу, спровоковану задекларованим наміром Альєнде перетворити Чилі на марксистську державу.

В Індонезії спостерігалися обидва типи реагування. Прокомуністичні елементи індонезійських збройних сил влаштували свій путч, передчува-

ючи ворожі дії з боку антикомуністичної ради генералів і побоюючись їх. Решта ж індонезійських військових вочевидь зреагувала на кризу, спричинену путчем 1 жовтня 1965 року, однак є підстави вважати, що консервативні військові передбачали майбутній путч і свою відповідь на нього приготували заздалегідь.

Повоєнна Німеччина дає нам два яскравих приклади дій країни у передчутті кризи на її випередження, а не реакцію постфактум, коли криза вже сталася. Програма канцлера Конрада Аденауера щодо створення Європейської спільноти зі сталі й вугілля, а потім — побудови економіко-політичних структур-попередниць Європейського спільного ринку та Європейського Союзу, була ухвалена з чіткою метою запобігання кризам, цілковитого усунення їх небезпеки (розділ 11). Після жахів Другої світової Аденауер та інші європейські лідери прагнули уникнути третьої світової війни, об'єднавши Західну Європу таким чином, щоб західноєвропейські країни більше ніколи не захотіли й не змогли нападати одна на одну. Схожим чином східна політика Віллі Брандта була започаткована не у відповідь на якусь раптову кризу в Східній Європі (розділ 6). У Брандта не було нагальної потреби визнавати комуністичні уряди східноєвропейських країн включно з урядом НДР, а також незворотність втрати Німеччиною своїх східних територій. Брандт пішов на цей крок, передбачаючи можливості, які могли з'явитися у віддаленому майбутньому, щоб створити стабільні передумови для возз'єднання Німеччини за слушної нагоди — і зрештою саме так і сталося.

Сучасна Японія визнає свої сім великих проблем, але при цьому не вдається до радикальних дій для подолання хоча б одної з них. Можливо, країна подолає ці проблеми поступово, як це зробила повоєнна Австралія, а можливо, знадобиться якась раптова криза, що спонукає японців до рішучих дій. Як і Японія, сучасні Сполучені Штати не вдаються до рішучих дій для подолання наших великих проблем, за винятком швидкої реакції на зруйнування Всесвітнього торгового центру — окупації Афганістану та реакції на ймовірну присутність в Іраку зброї масового знищення — вторгнення до Іраку.

Таким чином, урядам чотирьох країн, розглянутих у цій книжці, знадобилася криза, яка підштовхнула їх до дій, а у двох випадках із сьогодення

за відсутності спонукальної кризи рішучі дії на порядку денному не стоять. Однак коли криза вдарила, Японія доби Мейдзі, Фінляндія, Чилі та Індонезія — всі вони почали реалізовувати програму змін, на втілення якої знадобилися роки або десятиліття, і потреби в подальших спонукках у вигляді нової кризи більше не виникало. Але країни, розглянуті в нашій книзі, дають нам приклади випереджувальних дій задля запобігання виникненню кризи (Індонезія та Німеччина) або її поглибленню (Чилі). Звісно, всі уряди постійно вдаються до дій із прицілом на майбутнє, щоб не довелося долати більш нагальні поточні та потенційні проблеми.

Отже, відповідь на запитання «Чи потрібна країні криза як спонuka до здійснення великих вибіркових змін?» подібна до відповіді на аналогічне запитання щодо індивідів. Ми як індивіди постійно діємо з метою подолання поточних і усунення потенційних проблем. Час від часу виявляємо здатність передбачити велику проблему, яка насувається, і намагаємося відвернути її, допоки вона на нас не обрушилася. Але країнам, як і окремим індивідам, для цього треба подолати велику інерцію та внутрішній опір. Та чи інша велика й несподівана неприємність мотивує нас більше, ніж повільно прогресуюча проблема або перспектива виникнення великої проблеми в майбутньому. Мені пригадався вислів Самуеля Джонсона: «Можете не сумніватися, сер: коли людина знає, що за два тижні її мають повісити, це надивовижу добре концентрує її думки».

Чи відіграють лідери вирішальну роль? Іще одне запитання, яке виникає під час моїх розмов із зацікавленими людьми, стосується тривалої дискусії на тему: чи відіграють національні лідери значущу роль в історії, чи ж історія все одно ішла б своїм шляхом незалежно від того, який конкретний лідер був при владі в конкретній країні в конкретний час? На одному екстремумі тут концепція так званої «Великої людини», автором якої є британський історик Томас Карлайл (1795–1881); на його переконання, історію творять переважно вчинки великих людей, таких як Олівер Кромвель чи Фрідріх Великий. Подібні погляди й досі поширені серед військових істориків, які схильні робити акцент на рішеннях політичних лідерів воєнних

часів та наказах генералів. На протилежному екстремумі — переконання письменника Льва Толстого, який стверджував, що лідери та генерали мають мінімальний вплив на хід історії. Для обґрунтування своєї точки зору Толстой включив до свого роману «Війна і мир» вигадані розповіді про битви, під час яких генерали віддають накази, але ці накази мають мало стосунку до того, що насправді відбувається на полі бою.

Ця думка про те, що хід історії залежить від багатьох нюансів, а не від політики чи рішень великих людей, нині поширена серед істориків. Вони часто стверджують, що лідер постає як впливова фігура лише тоді, коли проводить політику, співзвучну з поглядами, які вже встигли поширитися серед його співвітчизників; що в інших відношеннях непримітні політики можуть виступити видатними завдяки слушній нагоді, якою їм вдалося свого часу скористатися, а не завдяки своїм особистим рисам (у цьому відношенні найчастіше наводяться приклади американських президентів Джеймса Полка та Гаррі Трумена); що лідери мають у своєму розпорядженні обмежену кількість варіантів, визначену іншими історичними чинниками. Типовим представником носіїв поглядів, які перебувають посередині між концепцією «Великої людини» та концепцією «Лідери не мають значення», є Макс Вебер (1846–1920), який стверджував, що певні типи людей, так звані харизматичні лідери, за певних обставин дійсно можуть впливати на хід історії.

Ця суперечка залишається незавершеною. Кожен історик схильний апріорі дотримуватися якоїсь загальної точки зору, що базується на певному принципі, а не на тому чи іншому дієвому методі оцінки емпіричних свідчень, і застосовувати цю точку зору до кожного окремого досліджуваного випадку. Наприклад, усі біографії Гітлера неодмінно переповідають одні й ті самі події з його життя. Але прихильники принципу «Великої людини» по-своєму тлумачать ці події, стверджуючи, що Гітлер був надзвичайно ефективним і лихим очільником, саме він скерував Німеччину шляхом, відмінним від того, яким вона могла б рухатися за іншого лідера. Опоненти ж принципу «Великої людини» тлумачать ті ж самі події, зображуючи Гітлера як виразника типових рис тодішнього німецького суспільства. І цю суперечку неможливо розв'язати окремими оповідками та дослідженням конкретних історичних моментів.

Натомість багатообіцяльним методом є нещодавно здійснений аналіз, який поєднує три параметри: широку вибірку історичних подій або всіх історичних подій якогось певного типу; використання «природних історичних експериментів», тобто порівняння в інших відношеннях аналогічних траєкторій історичного розвитку, в яких певна пертурбація сталася чи не сталася (я наведу два приклади в наступних абзацах); і кількісне вимірювання результатів. Два таких цікавих дослідження були опубліковані Бенджаміном Джонсом з Північно-Західного університету та Бенджаміном Олькеном з Массачусетського технологічного інституту.

У своїй першій праці Джонс та Олькен ставлять запитання: що трапляється з темпом економічного зростання, якщо лідер помирає від природних причин під час виконання своїх службових обов'язків, порівняно з якимось довільно обраним моментом, коли лідер не помирає від природних причин під час виконання своїх обов'язків? Це порівняння означає проведення природного експерименту для визначення ефекту, який спричиняє зміна керівництва. Якщо принцип «Великої людини» правильний, то існує велика ймовірність того, що смерть лідера потягне за собою зміни в темпі економічного росту — він або збільшиться, або зменшиться залежно від того, чи дійсно лідер впливав на події, проводячи погану чи гарну політику, — порівняно з довільно взятими моментами, коли лідер залишається живим. Для своєї бази даних Джонс та Олькен взяли всі ті історичні випадки в період між 1945 та 2000 роком, коли національний лідер будь-де у світі помирає від природних причин під час виконання своїх обов'язків. Їм вдалося зібрати 57 таких випадків — зазвичай причиною смерті керманіча був серцевий напад або рак, а також авіакатастрофа, утоплення, падіння з коня, пожежа та зламана нога. Ці події дійсно становили собою довільну пертурбацію: економічна політика лідера не може бути причиною його випадкового утоплення. З'ясувалося, що існує значно більша ймовірність зміни темпу економічного зростання тоді, коли лідер помирає природною смертю, порівняно з тими довільно взятими моментами, коли лідер живий. Отже, загальна тенденція, вирахована на основі численних випадків, свідчить, що стиль керівництва дійсно впливає на темпи економічного зростання.

У своїй другій праці Джонс і Олькен поставили таке запитання: що відбувається, коли лідер стане жертвою політичного вбивства, а не помре внас-

лідок природних причин? Звісно, політичні вбивства не є цілком випадковими подіями, їх зазвичай скоюють за певних обставин (наприклад, коли громадяни невдоволені повільним економічним зростанням), а не просто так. Джонс та Олькен порівняли *успішні* замаху на вбивство з *неуспішними*, коли убивця промахнувся. Така відмінність є дійсно випадковою: національні політичні умови впливають на частоту замахів на вбивство, але не на здатність кілера влучити в жертву. База даних складалася з усіх 298 замахів на вбивство національних лідерів з 1875 по 2005 рік. Із них 59 виявилися успішними, а 239 — невдалими. З'ясувалося також, що успішні замаху з більшою ймовірністю впливали на подальшу зміну національних політичних інституцій.

В обох дослідженнях смерть авторитарного лідера мала потужніші наслідки, ніж смерть лідера демократичного, тобто смерть авторитарного лідера з необмеженою владою давалася взнаки сильніше, ніж смерть авторитарного лідера, обмеженого законодавчими рамками та діяльністю політичних партій. Таким чином, зазначені дослідження сходяться на загальному висновку: лідери *інколи впливають* на хід історії. Однак усе залежить від типу лідера і типу досліджуваного впливу.

А тепер давайте прив'яжемо ці природні експерименти до ролі лідерів семи країн, розглянутих у книзі. Моя мета — з'ясувати, чи відповідають наші лідери характерним схемам, описаним Джонсом та Олькеном, і які нові питання у зв'язку з цим підлягають розгляду. Приклади наших сімох країн дали можливість історикам оцінити їхніх лідерів.

У Японії доби Мейдзі взагалі не було одного визначного лідера; кілька лідерів проводили схожу політику.

У Фінляндії політичні лідери та громадяни були фактично одностайними в своєму бажанні зробити все можливе для відбиття радянського нападу. (Щоправда, інколи історики стверджують, що здібності фельдмаршала Маннергейма як головнокомандувача, а також спроможність президентів Паасіківі та Кекконена завоювати довіру радянського керівництва позитивно вплинули на долю Фінляндії.)

Піночета в Чилі вважали рішучим і жорстоким навіть його колеги-генерали, відзначаючи ту міцну хватку, якою він тримався за владу, та його вдалий вибір економічної політики.

В Індонезії Сукарно і Сухарто вважали рішучими лідерами, але наступні президенти такими не були.

Віллі Брандта у повоєнній Німеччині часто характеризують як лідера, що відіграв унікальну роль у кардинальній зміні зовнішньої політики попередніх західнонімецьких урядів, визнавши комуністичні уряди східноєвропейських країн та нові кордони Німеччини й уможлививши таким чином майбутнє возз'єднання Німеччини. Що ж стосується більш давньої німецької історії, то Бісмарка, імператора Вільгельма II і Гітлера часто згадують як приклади видатних лідерів, що спричинили вплив на хід історії — як негативний, так і позитивний.

В Австралії не було жодного яскравого, по-справжньому неординарного лідера. Найбільше під таке визначення підходить прем'єр-міністр Гаф Вітлем з його радикальною програмою змін, але сам Вітлем визнавав, що його реформи були «визнанням того, що вже сталось».

У Сполучених Штатах президенту Франкліну Рузвельту ставлять в заслугу те, що він поволі підготував США до Другої світової війни всупереч волі американських ізоляціоністів (які спочатку становили більшість американців), а також його зусилля щодо виведення Америки з Великої депресії. Вважається також, що в американській історії XIX століття визначну роль під час Громадянської війни відіграв президент Лінкольн.

Отже, на прикладі семи розглянутих країн ми виокремили дев'ять лідерів (шість автократичних і троє демократичних), які, як вважається, вплинули на хід історії. Окрім того, видатними лідерами інших країн, які в цій книзі не розглядаються, часто називають Вінстона Черчилля (Велика Британія), Леніна та Сталіна (Радянський Союз), Мао Цзедуна (Китай), де Голля (Франція), Кавура (Італія), Ганді (Індія). Таким чином, ми маємо список із 16 лідерів, яких зазвичай вважають такими, що вплинули на певні історичні події. З цих 16 осіб одинадцять управляли автократичними режимами, п'ятеро — демократичними. На перший погляд, такий результат відповідає тому висновку, який зробили Джонс та Олькен щодо більшого впливу лідерів автократичних режимів. Але я не звів у таблицю цифри, що стосуються

всіх авторитарних і демократичних лідерів у всьому світі за цей період часу, тому мені важко сказати, який саме тип лідера (а можливо, жоден із них) представлений непропорційно.

Із нашого невеликого масиву даних випливають дві гіпотези, які варто було б перевірити методами, аналогічними методам Джонса та Олькена: зібрати якомога більше інформації, здійснивши природний експеримент, і кількісно виміряти результат.

Одна гіпотеза випливає з того спостереження, що з чотирьох демократичних лідерів, яких найчастіше називають надзвичайно впливовими (Рузвельт, Лінкольн, Черчилль і де Голль), щонайменше троє найбільше проявили свій вплив під час війни. Майже весь президентський термін Лінкольна припав на період Громадянської війни; Черчилль, Рузвельт і де Голль обіймали керівні посади як під час війни, так і в мирний час, але принаймні двох із них вважають такими, що мали найбільший вплив у воєнний час (Черчилль більше відомий як воєнний прем'єр-міністр із 1940 по 1945 рік, але не як прем'єр мирного часу з 1951 по 1955 рік; де Голль увійшов у історію як генерал часів війни, а потім як президент під час алжирського повстання у 1959–1962 роках; Рузвельт був успішним після початку Другої світової в Європі в 1939 році, а також і під час Великої депресії). Ці спостереження узгоджуються з висновком Джонса та Олькена про те, що лідери мають тим більший вплив, чим менше існує обмежень на їхню владу: найбільше повноважень демократичні лідери мають саме під час війни.

Друга гіпотеза, яка випливає з наших результатів і яку слід перевірити, полягає в тому, що найпотужніший вплив лідерам вдається здійснити там, де вони наштовхуються на сильну протидію (як у демократичних країнах, так і в авторитарних) осіб, що сповідують кардинально іншу політику, а також там, де їм все ж таки вдається забезпечити верховенство своїй точці зору, зазвичай шляхом обережних кроків. Наведу приклади: прем'єр-міністр П'ємонту Кавур та прусський канцлер Бісмарк — їм зрештою вдалося досягти об'єднання Італії та відповідно Німеччини, незважаючи на сильну протидію інших держав, деяких італійців та німців і навіть їхніх монархів; Черчилль зміг переконати членів британського воєнного кабінету, які спершу суттєво розходилися в поглядах, у необхідності відмовитися від пропозиції Лорда Галіфакса розпочати мирні переговори з Гітлером,

а потім схилив американців до того, щоб вони зробили своїм пріоритетом війну проти Німеччини, а не Японії (спершу очевидним пріоритетом була Японія через її напад на Перл-Гарбор); Рузвельт поволі підготував США до Другої світової війни всупереч протидії американських ізоляціоністів; де Голлю вдалося поступово переконати як своїх співвітчизників, так і алжирців у доцільності початку переговорів про припинення бойових дій та вирішення питання алжирської незалежності; Сухарто зрештою відсторонив від керівництва авторитетного засновника Індонезії президента Сукарно, а Віллі Брандт умовив західних німців проковтнути гірку пігулку — відмовитися від колишньої німецької території, подолавши при цьому несамовитий опір партії ХДС, яка доти протягом двох десятиліть поспіль управляла Західною Німеччиною.

Ця книжка стала першим кроком у програмі порівняльного вивчення загальнонаціональних криз — дослідженням невеликої вибірки країн, здійсненим за допомогою нарративного методу. Яким чином можна розширити це дослідження, щоб поглибити наше розуміння? Я пропоную два способи такого розширення: більшу й довільнішу вибірку, а також більш строгий аналіз, який перетворить отримані результати та гіпотетичні прогностичні чинники з вербальних концепцій на операціоналізовані змінні.

Спершу про вибірку. Моя вибірка країн є не лише невеликою, а й зробленою не довільно. Із усіх 216 країн світу я вибрав саме ці *не довільно*, а тому, що знаю їх найкраще. В підсумку до вибірки увійшли дві європейські країни, дві азіатські, по одній із Південної та Північної Америки та Австралія. П'ять із семи країн є заможними. Усі сім на сьогодні є демократичними країнами, хоча дві з них були диктатурами впродовж розглянутого мною історичного періоду. Всі, окрім Індонезії, мають довгу історію незалежності або автономії (Фінляндія) та сильних інституцій. Лише одна з них нещодавно скинула колоніальні пута і здобула незалежність. До книги не увійшли жодна африканська країна, жодна диктаторська і жодна злиденна країна. Усім шістьом країнам, колишні кризи яких я досліджував, вдалося більш-менш успішно їх подолати. Жодна з них не є прикладом однозначної неспроможності від-

реагувати на кризу шляхом відповідних вибіркових змін. Тому видається проблематичним спрогнозувати на майбутнє ті висновки, які можна буде зробити на підставі ширшої вибірки країн.

По-друге, найважливішою методологічною проблемою майбутнього буде розширення наративного, вербального та якісного аналізу, здійсненого в цій книзі, до більш строгого кількісного аналізу. Як я вже говорив у вступній частині книги, новітня тенденція деяких соціальних наук, особливо в економіці та економічній історії, полягає в тому, щоб замінити наративний метод, базований на окремих практичних прикладах, методами, які поєднують кількісні дані, графіки, масштабні вибірки, значущі статистичні тести, природні експерименти та операціоналізовані кількісні параметри. Під операціоналізованими кількісними параметрами я маю на увазі перетворення вербальної концепції на величину, яку можна виміряти низкою операцій із припущеними корелятами або вираженнями цієї концепції.

Прикладами такого підходу є дві праці Джонса та Олькена, про які йшлося вище. Автори замінили одиночні дослідження результатів діяльності чи бездіяльності певного конкретного лідера одночасним аналізом відповідно 57 та 298 лідерів. Вони скористалися природними експериментами для порівняння результатів, пов'язаних із присутністю чи відсутністю конкретного лідера, досліджуючи країни до і після того, як той чи інший лідер помер природною смертю, а також ті випадки, коли замах на вбивство вдався або не вдався. І насамкінець: ці автори в операційний спосіб сформулювали змінні параметри згодного результату за допомогою або вимірюваних числових показників (наприклад, темпів економічного зростання), або чітко визначеної шкали (наприклад, шкали державних інституцій — від мінімуму обмежень для авторитарного лідера і до максимальних обмежень для лідера демократичного).

Для того щоб застосувати цей метод до мого дослідження національних криз, нам будуть потрібні операційні кількісні параметри результатів і постульованих мною чинників, включно з «визнанням наявності кризи», «взяттям на себе відповідальності», «національною ідентичністю», «свободою від обмежень», «терплячістю під час подолання наслідків фіаско», «гнучкістю», «чесною самооцінкою», «змінами або браком змін», а також

«успіхом чи провалом під час подолання загальнонаціональної кризи». До можливих початкових точок розробки таких операційних параметрів належить інформація з баз даних суспільних наук, таких як World Values Survey під керівництвом Рональда Інглегарта, Economic Values Survey, European Social Survey, Economic and Social Survey of Asia and Pacific, а також із книг Герта Хофстеде, Майкла Мінкова та інших авторів. Я спробував було використати ці джерела інформації для деяких із параметрів моїх змінних, але потім неохоче визнав, що це буде доцільним у разі виконання проекту, ширшого за рамки нарративного методу дослідження, який я використав у цій книзі й на який у мене пішло шість років — і це при тому, що я не розробляв операційних кількісних параметрів. Такі кількісні методи потрібно буде розробляти не лише для загальнонаціональних криз, які є основною темою цієї книги, а й для криз особистісних, про які йдеться в розділі 1. Хоча психологи вже операціоналізували й випробували кілька змінних, постульованих у тому розділі як такі, що впливають на результат особистісної кризи, в плані особистісних криз ще треба зробити дуже багато. Тому ті самі обмеження нарративного характеру, які стосуються моїх досліджень загальнонаціональних криз і більшості досліджень ролі лідерів в історії, діятимуть також і в більшості досліджень особистісних криз.

Чого може навчити нас історія? Це доволі широке запитання, в якому криється конкретне підзапитання: чого ми можемо навчитися з того, як сім країн реагували на кризи, описані в цій книзі? Нігілістична відповідь звучить так: нічому! Хід історії, як стверджують багато істориків, надто складний і є результатом надто великої кількості неконтрольованих перемінних параметрів і непередбачуваних змін, щоб ми мали змогу чомусь навчитися з минулого. Хто зміг би вірно передбачити в червні 1944 року мапу повоєнної Західної Європи? Вона могла би бути зовсім інакшою, якби потенційному вбивці Клаусу фон Штауфенбергу 20 липня 1944 року вдалося підсунути портфель із годинниковою бомбою на 20 дюймів ближче до Гітлера, якби в результаті того замаху Гітлер загинув, а не відбувся пораненням саме тоді, коли радянські війська ще перебували за межами

Німеччини, і якби він не вчинив самогубство 30 квітня 1945 року, коли радянські війська вже взяли штурмом Берлін, завоювавши всю Східну Європу та Східну Німеччину.

Так, значною мірою хід історії є дійсно непередбачуваним. Проте два типи уроків з нього все ж таки винести можна. Але спершу, як загальне тло, пропоную поговорити про відповідні уроки, які можна отримати в результаті дослідження окремих індивідів, бо знову ж таки існують паралелі між історіями країн та життям окремих людей.

Чому нас можуть (якщо взагалі можуть) навчити життєві історії та біографії окремих людей? Хіба ж люди, подібно до країн, не є настільки складними, настільки відмінними між собою і настільки вразливими до непередбачуваних подій, що важко буває спрогнозувати поведінку якоїсь однієї людини, не кажучи вже про те, щоб екстраполювати поведінку однієї особи на поведінку іншої? Звісно, ні! Більшість із нас, незважаючи на труднощі, все одно вважає корисним значну частину свого життя намагатися передбачити потенційну майбутню поведінку наших ближніх, виходячи з розуміння їхніх особистих життєвих історій. Окрім того, фахові знання дають змогу психологам (а пересічним людям стає в нагоді їхній життєвий досвід) робити узагальнення щодо осіб, яких ми добре знаємо, і таким чином передбачати поведінку тих, з ким познайомились або про кого дізналися недавно. Тому корисно читати біографії навіть тих людей, з якими ніколи не були знайомі, щоб таким чином розширити свою «базу даних» з метою кращого розуміння людської поведінки.

Ці рядки я пишу, провівши вечір із двома знайомими жінками, одна з яких у свої двадцять з лишком років є наївною оптимісткою, а друга — вдумливою особою сімдесяти років. Молодша жінка була вкрай засмучена нещодавнім розривом стосунків зі своїм другом, якого обожнявала і який видавався їй таким добрим, таким турботливим, але через кілька років знайомства він раптом покинув її без жодних пояснень. Коли молодша жінка розповідала про своє горе, ще навіть не дійшовши до кульмінаційного моменту розриву, старша жінка, не будучи знайомою з тим чоловіком, вже встигла розпізнати застережні ознаки того, що він був привабливим, але нікчемним нарцисом, а поки слухала розповідь, переконалася в цьому. Цей випадок ілюструє цінність досвіду різних людей і корисність його застосу-

вання. Людській поведінці дійсно притаманні широкі загальні риси, хоча у дрібних деталях кожен індивід відрізняється від інших.

Які ж відповідні типи уроків можна винести з дослідження історій людського життя? Один тип стосується конкретних уроків про ймовірну майбутню поведінку конкретної країни, виходячи з розуміння її історії. Наприклад, Фінляндія — це маленька демократична країна, яка щосили намагається підтримувати добрі стосунки зі своїм автократичним сусідом Росією, має добре навчену армію і не розраховує на те, що інші країни допоможуть їй захиститися. Підставами для проведення такої політики стали ті уроки, які Фінляндія винесла зі своєї недавньої історії. Людина, яка погано знається на фінській історії, навряд чи зрозуміє, чому Фінляндія проводить і буде й надалі проводити саме таку політику. Подібною людиною був і я, коли вперше приїхав до цієї країни в 1959 році й, не знаючи її історії, запитав свого фінського приятеля, чому Фінляндія не протистоїть тиску Радянського Союзу, адже я був упевнений, що на її захист виступлять Сполучені Штати.

Інший тип уроків, які можна винести з історії, складається з узагальнень. Візьмімо знову для прикладу Фінляндію та Росію. Наряду з конкретними рисами, притаманними лише Фінляндії та Росії, їхні відносини є ілюстрацією узагальнення: над маленькою країною нависає загроза з боку її сусіда — країни великої й агресивної. Універсального засобу позбутися такої загрози не існує. Ця тема була висвітлена ще в одному з найдавніших та найчастіше цитованих творів — у книзі п'ятій «Історії Пелопоннеської війни», написаній афінським істориком Фукідідом у V столітті до нашої ери. Фукідід змальовує, як громадяни маленького грецького острова Мілос реагували на тиск із боку могутньої Афінської імперії. В уривку, відомому як «Мілоський діалог», Фукідід переповів болісні переговори між мілосцями та афінянами: мілосці виторгоували собі життя й свободу, намагаючись переконати афінян не застосовувати силу, тоді як афіняни закликали мілосців реалістично оцінити своє становище. Потім Фукідід стисло розповів про результат: мілосці відкинули вимоги афінян, так само як два тисячоліття потому фіни спершу відкинули вимоги СРСР. Афіняни розпочали облогу Мілоса; певний час мілосці успішно оборонялися, проте все ж змушені були здатись. Зрештою афіняни повбивали всіх мілоських чоловіків і поневолили жінок та дітей.

Звісно, росіяни не повбивали фінів і не поневолили їх, і це свідчить про те, що кінцевий результат мілоської дилеми та найкраща стратегія суттєво різняться залежно від випадку. Проте звідси можна винести й універсальний урок: маленькі країни, над якими нависає загроза з боку країн великих, мають бути насторожі, розглядати альтернативні варіанти дій і оцінювати ці варіанти реалістично. Попри те, що цей урок видається вкрай простим і не вартим нагадування, його, на жаль, дуже часто ігнорували. Його проігнорували мілосці, його проігнорували парагвайці, що вели катастрофічну війну проти об'єднаних сил значно більших Аргентини, Бразилії та Уругваю з 1865 по 1870 рік, результатом якої стала загибель 60 % населення Парагваю; його проігнорувала Фінляндія в 1939 році; його проігнорувала в 1941 році Японія, одночасно розпочавши бойові дії проти США, Британії, Нідерландів, Австралії та Китаю, маючи при цьому на Далекому Сході вороже налаштовану Росію; і його проігнорувала Україна під час свого останнього загрозового протистояння з Росією.

Якщо мені вдалося переконати вас у тому, що не слід відкидати можливість вчитись на досвіді інших країн, то чого нас можуть навчити ті конкретні історії, які я виклав у цій книзі? З'явилось багато узагальнень. Одна група таких узагальнень складається з переліку кроків, які допомогли нашим сімом країнам подолати кризу: визнати факт, що країна перебуває у стані кризи; взяти на себе відповідальність за здійснення змін замість того, щоб винуватити у своїх бідах інші країни й виставляти себе жертвою; «спорудити огорожу» з метою окреслення тих загальнонаціональних рис, які потребують змін, щоб нікого не приголомшило відчуття, що у країні все йде не так, як слід; визначити країни, від яких потенційно можна буде отримати допомогу; визначити країни, прикладами яких можна буде скористатися для подолання проблем, схожих на ті проблеми, що стоять перед цими країнами; виявляти терплячість і усвідомлювати, що перший варіант подолання кризи може не спрацювати і що для її подолання може знадобитися кілька послідовних спроб; обміркувати, які засадничі цінності й далі залишаються актуальними, а які — ні; зробити чесну самооцінку.

Ще одне узагальнення стосується національної ідентичності. Молодим країнам слід витворити свою національну ідентичність, як це зробили Індонезія, Ботсвана та Руанда. Країнам із древньою історією може знадобити-

тися перегляд національної ідентичності, а також, можливо, і засадничих цінностей; такий перегляд останнім часом демонструє Австралія.

Наступне узагальнення стосується неконтрольованих чинників, які впливають на результат кризи. Кожна країна прив'язана до свого попереднього досвіду подолання криз і оточена рамками власних геополітичних обмежень. Додатковий досвід не може впасти з неба, не можна позбутися обмежень за помахом чарівної палички. Але країна має зважати на них, як це робили в Німеччині Бісмарк і Віллі Брандт.

Песимісти у відповідь на ці пропозиції можуть запротестувати: «Це настільки абсурдно очевидно, що не потрібна книга Джареда Даймонда, аби спонукати нас до чесної самооцінки, використання чужих прикладів, уникнення настроїв безневинної жертви чиєїсь злої волі й таке інше!» Та ні, така книга потрібна, бо не можна заперечувати, що отакі «самоочевидні» вимоги аж надто часто ігнорувалися в минулому й ігноруються нині. До людей, які заплатили своїм життям за ігнорування «самоочевидних» вимог в минулому, належать всі мілосці чоловічої статі, сотні тисяч парагвайців і мільйони японців. До людей, ігнорування якими «самоочевидних» вимог загрожує їхньому нинішньому добробуту, відносяться і кількасот мільйонів моїх співвітчизників.

Песиміст може також сказати: «Так, на жаль, ми дійсно часто ігноруємо очевидне, але книга не зможе вилікувати нас від цієї сліпоти. Людство знає про мілоський діалог ось уже дві тисячі років, але все одно робить одні й ті самі помилки. Яка нам користь з іще однієї книги?» Річ у тім, що ми, автори, маємо оптимістичні підстави продовжувати свої зусилля. Нині людство налічує як ніколи багато освічених читачів. Ми знаємо тепер значно більше про історію світу й тому маємо змогу висувати значно краще документовані аргументи, аніж це було в часи Фукіїда. У світі значно побільшало демократичних країн, а це означає, що значно більше громадян, аніж будь-коли в минулому, мають змогу чинити політичний вплив. Хоча неосвічених національних лідерів усе ще чимало, однак в основному глави держав багато читають і тепер мають більше можливостей, ніж у минулому, навчитися з історії. При зустрічі з очільниками урядів і багатьма політиками я був приємно здивований, коли вони розповіли мені про той вплив, який справили на них мої попередні книги. Глобальні проблеми стоять нині перед усім світом,

тож упродовж останнього століття, а надто — кількох останніх десятиліть людство для їх подолання займається створенням всесвітніх інституцій.

Ось такими є деякі з моїх підстав не дослухатися до песимістів, не втратити надію і продовжувати писати про історію, аби ми, якщо забажаємо, змогли навчитися з її уроків. Кризи часто поставали перед країнами в минулому. Постають вони перед ними і сьогодні. Але сучасним країнам і сучасному світу вже не доведеться навіпамацьки шукати в темряві шлях до їх подолання. Провідником на цьому шляху нам послужить обізнаність щодо варіантів змін, які в минулому довели свою ефективність або неефективність.

ПОДЯКИ

Я радий, що маю нагоду висловити щиру подяку численним друзям і колегам, причетним до появи цієї книги. Їхня самовіддана праця буквально за-слуговує на медаль «За героїзм».

Власне ідеєю книги я зобов'язаний своїй дружині Марі Коен.

Моя редакторка Трейсі Бегарт і літературний агент Джон Брокман формували та спрямовували текст книги від перших сторінок до повного завершення роботи. Остаточню «відполірували» його коректорка Ейлін Четті та випускова редакторка Бетсі Уріг.

Загалом цей проект, що розтягнувся у часі на шість років, своєю підтримкою уможливили Лінда і Стюарт Резніки, Пітер Кауфман, Сью та Кіт Тібблз, Френк Колфілд і Хетер Бріттенгем, а також співробітники агенції Conservation International.

Мої асистенти-дослідники Мішель Фішер, Юкі Сімура і Бората Єнг відстежували інформацію та посилання. Мішель набирала текст і за потреби передруковувала його. Юкі ділилася своїми знаннями про Японію. Рут Мандель збирала фотографії. Моя кузина Евеліна Хірата створила дизайн обкладинки. А Метт Зебровські підготував усі мапи.

Кілька сотень студентів-старшокурників із Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі, які слухали мої лекції впродовж останніх шести років, а також мої асистенти-викладачі Катя Антуан, Кейті Гейл та Алі Хамдан допомагали мені у вивченні та поясненні криз.

Восьмеро друзів — Марі Коен, Пол Ерліх, Алан Грінел, Ребекка Кантар, Кай Мішель, Іен Морріс, Майкл Шермер та Сью Тібблз — героїчно читали

й перечитували чорнові варіанти книги, допомагали мені краще формулювати та презентувати її основні ідеї.

Багато моїх інших друзів і колег коментували окремі розділи книги, ділилися зі мною своїми враженнями та зауваженнями. Перелічу їхні імена: Елдон Болл, Барбара Барет, Скот Барет, Ніколас Бергрюен, К. Девід Бішоп, Гайді Борхау, Даніель Ботсман, Девід Браун, Френк Кофільд, Камала Чандракірана, Алехандра Кокс, Себастьян Едвардс, Ернст Пітер Фішер, Кевін Фогг, Мікаель Фортеліус, Зефір Франк, Говард Фрідман, Ебергарт Фрьомтер, Натан Гардельс, Альберт Гор, Джеймс Грін, Веріті Грінелл, Карл-Теодор цу Гуттендерг, Джеффрі Гадлер, Ясу Хібі, Штефан-Людвіг Хоффманн, Антеро Холміла, Девід Гауелл, Со Конісі, Марку Куїзма, Роберт Лемельсон, Гармут Леппін, Том Лавджой, Гарріет Мерсер, Робін Міллер, Норман Наймарк, Моніка Налєпа, Олівія Нарінс, Пітер Нарінс, Том Нарінс, Натан Нанн, Бенджамін Олькен, Кая Пеху-Летонен, Вільям Перрі, Луїс Путтерман, Йоганна Райнію-Ніємі, Джеффрі Робінсон, Френсіс Маккол Розенблат, Чарлі Салоніус-Пастернак, Кен Шів, Юкі Сімура, Шантал Синьйоріо, Ніна Сіллем, Керрі Сміт, Лоренс Сміт, Сюзан Стоукс, Грег Стоун, Марк Сьюстер, Мак Такано, Джуріст Тан, Спенсер Томпсон, Сірпа Туомайнен, Хуліо Вергара, Гері Ваїссі, Д. А. Валлах, Стюарт Ворд, Тім Вірт і Йосінорі Ясуда.

Усім цим людям я висловляю сердечну подяку.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

Розділ 1. Особистісні кризи

Працюючи над цим розділом, автор послуговувався як нещодавно виданими книгами, присвяченими кризовій терапії, так і дещо давнішими (чи окремими розділами з них), а також журнальними статтями із зазначеної теми. Перелік використаних джерел^{*} наведено далі.

-
- Donna C. Aguilera and Janice M. Messick. *Crisis Intervention: Theory and Methodology*, 3rd ed. (Mosby, St. Louis, MO, 1978).
- Robert Calsyn, Joseph Pribyl, and Helen Sunukjian. Correlates of successful outcome in crisis intervention therapy. *American Journal of Community Psychology* 5: 111–119 (1977).
- Gerald Caplan. *Principles of Preventive Psychiatry*. (Basic Books, New York, 1964).
- Gerald Caplan. Recent developments in crisis intervention and the promotion of support service. *Journal of Primary Prevention* 10: 3–25 (1985).
- Priscilla Dass-Brailsford. *A Practical Approach to Trauma*. (Sage Publications, Los Angeles, CA, 2007).
- James L. Greenstone and Sharon C. Leviton. *Elements of Crisis Intervention: Crises and How to Respond to Them*, 3rd ed. (Brooks-Cole, Belmont, CA, 2011).
- Charles Holahan and Rudolf Moos. Life stressors, resistance factors, and improved psychological functions: An extension of the stress resistance paradigm. *Journal of Personality and Sociopsychology* 58: 909–917 (1990).

^{*} Подано в редакції автора. — Прим. ред.

- Gerald Jacobson. Programs and techniques of crisis intervention. Pp. 810–825, in *Child and Adolescent Psychiatry, Socioculture and Community Psychiatry*, ed. G. Caplan. (Basic Books, New York, 1974).
- Gerald Jacobson. Crisis-oriented therapy. *Psychiatric Clinics of North America* 2, no. 1: 39–54 (1979).
- Gerald Jacobson, Martin Strickler, and Wilbur Morley. Generic and individual approaches to crisis intervention. *American Journal of Public Health* 58: 338–343 (1968).
- Richard James and Burt Gilliland. *Crisis Intervention Strategies*, 8th ed. (Cengage, Boston, 2016).
- Erich Lindemann. *Beyond Grief: Studies in Crisis Intervention*. (Jason Aronson, New York, 1979).
- Rick A. Myer. *Assessment for Crisis Intervention: A Triage Assessment Model*. (Brooks Cole, Belmont, CA, 2001).
- Howard J. Parad, ed. *Crisis Intervention: Selective Readings*. (Family Service Association of America, New York, 1965).
- Kenneth Yeager and Albert Roberts, eds. *Crisis Intervention Handbook: Assessment, Treatment, and Research*, 4th ed. (Oxford University Press, New York, 2015).

Papers in the journal *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*. (Volumes 1–38, 1980–2017).

Розділ 2. Війна Фінляндії з Радянським Союзом

Відводити десятки завершальних сторінок книги під перелік використаних автором джерел інформації є в науковій та науково-популярній літературі звичною практикою. Таким чином, з одного боку, читач отримує відомості про статті у спеціалізованих журналах та інших виданнях, наявних у бібліотеках, а з іншого — забезпечується базис для обґрунтованих тверджень у тексті книги. Ця практика видавалася цілком обґрунтованою в моїх попередніх публікаціях («Третій шимпанзе», «Зброя, мікроби і сталь», «Чому секс — це приємно», «Коллапс», «Природні експерименти в історії»), де я широко використовував статті на вузькоспеціальні наукові теми, однак позбавив читача клопоту самостійно шукати джерела — наприклад, з таких тем, як поширення крупнозернистих ди-

* Український переклад книги вийшов 2018 року у Видавничій групі «КМ-БУКС». — Прим. ред.

ких злаків у добу неоліту або частота траплення риб'ячих кісток у смітниках гренландських вікінгів. Але велика кількість посилань на використані джерела значно збільшувала обсяг, вагу та собівартість цих видань. Один приятель навіть поскаржився мені: «Джаред, мені сподобалася твоя книга, та коли я читав її у ліжку перед сном, тримаючи над головою, в мене розболілися руки і шия. Будь ласка, зроби свою наступну книгу не такою важкою».

Працюючи над своєю останньою книгою «Світ позавчора», я вирішив таки зменшити її обсяг, вагу та собівартість, розмістивши посилання на використані джерела на веб-сайті в Інтернеті. В результаті дізнався, скільки читачів насправді користувалися підготовленим мною списком літератури: лише по одному чи двоє читачів щороку в усьому світі.

Тому в цій книзі я вчинив інакше: дав посилання, які можуть виявитися дійсно корисними й доступними для читачів. Тепер більшість моїх посилань стосуються видань, наявних у великих публічних бібліотеках, а не статей у наукових журналах. Читачі, охочі дізнатися більше про описувану мною країну, зможуть переконатися, що багато з цих видань є цікавими й «цілком читабельними». Буду вдячний усім, хто напише мені про найкращий для себе варіант, аби я міг прийняти рішення щодо розміщення посилань у своїй наступній книзі.

Seppo Hentila, Markku Kuisma, Pertti Haapala, and Ohto Manninen. Finlandization for better and for worse. *Historical Journal/Historiallinen Aikakauskirja*. No. 2: 129–160 (1998).

Max Jakobson. *Finland Survived: An Account of the Finnish-Soviet Winter War 1939–1940*, 2nd ed. (Otava, Helsinki, 1984).

Eino Jutikkala and Kauko Pirinen. *A History of Finland*, 6th ed. (WS Bookwell Oy, Helsinki, 2003).

Sakari Jutila. *Finlandization for Finland and the World*. (European Research Association, Bloomington, IN, 1983).

Urho Kekkonen. *A President's View*. (Heinemann, London, 1982).

Tiina Kinnunen and Ville Kiviimaki, eds. *Finland in World War 2: History, Memory, Interpretations*. (Brill, Leiden, 2012).

Matti Klinge. *A Brief History of Finland*, 3rd ed. (Otava, Helsinki, 2000).

Walter Laqueur. *The Political Psychology of Appeasement: Finlandization and Other Unpopular Essays*. (Transaction Books, New Brunswick, NJ, 1980).

- Ohto Manninen, Riitta Hjerppe, Juha-Antti Lamberg, Markku Kuisma, and Pirjo Markkola. Suomi — Finland. *Historical Journal/Historiallinen Aikakauskirja*. No. 2: 129–160 (1997).
- George Maude. *The Finnish Dilemma: Neutrality in the Shadow of Power*. (Oxford University Press, London, 1976).
- Johanna Rainio-Niemi. *The Ideological Cold War: The Politics of Neutrality in Austria and Finland*. (Routledge, New York, 2014).
- Esko Salminen. *The Silenced Media: The Propaganda War between Russia and the West in Northern Europe*. (St. Martin's Press, New York, 1999).
- William Trotter. *A Frozen Hell: The Russo-Finnish Winter War of 1939–40*. (Algonquin Books, Chapel Hill, NC, 1991).
- Steven Zaloga. *Gustaf Mannerheim*. (Osprey, Oxford, 2015).

<https://www.sotasampo.fi/en/cemeteries/list> Ця база даних, що охоплює усі військові цвинтарі Фінляндії, містить не лише відомості про кількість похованих та зниклих безвісти, а й імена, дати та місця народження кожної похованої людини.

www.sotasampo.fi База даних, що містить велику кількість інформації про Фінляндію та фінів у часи Другої світової війни.

Розділ 3. Джерела сучасної Японії

- Michael Auslin. *Negotiating with Imperialism: The Unequal Treaties and the Culture of Japanese Diplomacy*. (Harvard University Press, Cambridge, MA, 2004).
- W.G. Beasley. *The Japanese Experience: A Short History of Japan*. (University of California Press, Berkeley, 1999).
- Daniel Botsman. *Punishment and Power in the Making of Modern Japan*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2005).
- Takashi Fujitani. *Splendid Monarchy: Power and Pageantry in Modern Japan*. (University of California Press, Berkeley, 1996).
- Carol Gluck. *Japan's Modern Myths: Ideology in the Late Meiji Period*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 1985).
- Robert Hellyer. *Defining Engagement: Japan and Global Contexts, 1640–1868*. (Harvard University Press, Cambridge, MA, 2009).

- Marius Jansen. *Sakamoto Ryōma and the Meiji Restoration*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 1961).
- Donald Keene. *Emperor of Japan: Meiji and His World, 1852–1912*. (Columbia University Press, New York, 2002).
- Kyu Hyun Kim. *The Age of Visions and Arguments: Parliamentarianism and the National Public Sphere in Early Meiji Japan*. (Harvard University Press, Cambridge, MA, 2007).
- Hyoson Kiryaku. *Drifting Toward the Southeast: The Story of Five Japanese Castaways*. (Spinner, New Bedford, MA, 2003).
- Ernest Satow. *A Diplomat in Japan*. (Seeley Service, London, 1921).
- Ronald Toby. *State and Diplomacy in Early Modern Japan: Asia in the Development of the Tokugawa Bakufu*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 1984).
- James White. *State building and modernization: The Meiji Restoration*. Pp. 499–559, in *Crisis, Choice and Change: Historical Studies of Political Development*, ed. G.A. Almond, S.C. Flanagan, and R.J. Mundt. (Little, Brown, Boston, 1973).

Розділ 4. Чилі для всіх чилійців

- Patricio Aylwin Azocar. *El Reencuentro de los Demócratas: Del Golpe al Triunfo del No*. (Ediciones Grupo Zeta, Santiago, 1998).
- Edgardo Boeninger. *Democracia en Chile: Lecciones para la Gobernabilidad*. (Editorial Andres Bello, Santiago, 1997).
- Erica Chenoweth and Maria Stephan. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. (Columbia University Press, New York, 2011).
- Simon Collier and William Sater. *A History of Chile, 1808–1994*. (Cambridge University Press, Cambridge, 1996).
- Pamela Constable and Arturo Valenzuela. *A Nation of Enemies: Chile under Pinochet*. (Norton, New York, 1991).
- Sebastian Edwards. *Left Behind: Latin America and the False Promise of Populism*. (University of Chicago Press, Chicago, 2010).
- Carlos Huneeus. *El Regimen de Pinochet*. (Editorial Sudamericana Chilena, Santiago, 2000).
- Peter Kronbluh. *The Pinochet File: A Declassified Dossier on Atrocity and Accountability*. (New Press, New York, 2013).

- Thomas Skidmore, Peter Smith, and James Green. Chapter 10. Chile: Repression and democracy. Pp. 268–295, in *Modern Latin America*, 8th ed. (Oxford University Press, Oxford, 2014).
- Arturo Valenzuela. Chile. Pp. 1–133, in *The Breakdown of Democratic Regimes*, ed. Juan Linz and Alfred Stepan. (Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1978).
- Stefan de Vylder. *Allende's Chile: The Political Economy of the Rise and Fall of the Unidad Popular*. (Cambridge University Press, Cambridge, 1976).
- Edwin Williamson. Chapter 4. Chile: Democracy, revolution and dictatorship. Pp. 485–510, in *The Penguin History of Latin America*, rev. ed. (Penguin, London, 2009).

Розділ 5. Індонезія, народження нової країни

- Benedict Anderson. *Java in a Time of Revolution*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1972).
- Edward Aspinall. *Opposing Suharto: Compromise, Resistance, and Regime Change in Indonesia*. (Stanford University Press, Stanford, CA, 2005).
- Harold Crouch. *The Army and Politics in Indonesia*, rev. ed. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1988).
- Harold Crouch. *Political Reform in Indonesia after Soeharto*. (Institute of Southeast Asia Studies, Singapore, 2010).
- R.E. Elson. *Suharto: A Political Biography*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2001).
- R.E. Elson. *The Idea of Indonesia: A History*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2008).
- Herbert Feith. *The Decline of Constitutional Democracy in Indonesia*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1962).
- George Kahin. *Nationalism and Revolution in Indonesia*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1970).
- George Kahin and Audrey Kahin. *Subversion as Foreign Policy: The Secret Eisenhower and Dulles Debacle in Indonesia*. (New Press, New York, 1995).
- J.D. Legge. *Sukarno: A Political Biography*. 3rd ed. (Archipelago Press, Singapore, 2003).
- Daniel Lev. *The Transition to Guided Democracy: Indonesian Politics 1957–59*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1966).

- Katharine McGregor. *History in Uniform: Military Ideology and the Construction of Indonesia's Past*. (NUS Press, Singapore, 2007).
- Joshua Oppenheimer. *The Act of Killing*. (2012). [Documentary film].
- Joshua Oppenheimer. *The Look of Silence*. (2014). [Documentary film].
- Elizabeth Pisani. *Indonesia etc.: Exploring the Improbable Nation*. (Norton, New York, 2014).
- M.C. Ricklefs. *A History of Modern Indonesia*. (Macmillan Education, London, 1981).
- Geoffrey Robinson. *The Dark Side of Paradise: Political Violence in Bali*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 1995).
- Geoffrey Robinson. *If You Leave Us Here, We Will Die: How Genocide Was Stopped in East Timor*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2010).
- Geoffrey Robinson. *The Killing Season: A History of the Indonesian Massacres, 1965–66*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2018).
- John Roosa. *Pretext for Mass Murder: The September 30th Movement and Suharto's Coup d'Etat in Indonesia*. (University of Wisconsin Press, Madison, 2006).
- J. Sidel. *Riots, Pogroms, Jihad: Religious Violence in Indonesia*. (Cornell University Press, Ithaca, NY, 2006).
- Bradley Simpson. *Economists with Guns: Authoritarian Development and U.S.–Indonesian Relations, 1960–1968*. (Stanford University Press, Stanford, CA, 2008).

Розділ 6. Відбудова Німеччини

- Neal Bascomb. *Hunting Eichmann*. (Mariner, Boston, 2010).
- Jillian Becker. *Hitler's Children: The Story of the Baader-Meinhof Terrorist Gang*, 3rd ed. (Pickwick, London, 1989).
- Gordon Craig. *The Germans*. (Putnam, New York, 1982).
- Norbert Frei. *1968: Jugendrevolte und Globaler Protest*. (Deutscher Taschenbuch Verlag, Munchen, 2008).
- Ulrich Herbert, ed. *Wandlungsprozesse in Westdeutschland*. (Wallstein, Gottingen, 2002).
- Ulrich Herbert. *Geschichte Deutschlands im 20. Jahrhundert*. (C.H. Beck, Munchen, 2014).
- Michael Hughes. *Shouldering the Burden of Defeat: West German and the Reconstruction of Social Justice*. (University of North Carolina Press, Chapel Hill, 1999).

- Peter Merseburger. *Willy Brandt 1913–1992: Visionar und Realist*. (Deutsche Verlags, Stuttgart, 2002).
- Hans-Joachim Noack. *Willy Brandt: Ein Leben, ein Jahrhundert*. (Rowohlt, Berlin, 2013).
- Andreas Rodder. *Die Bundesrepublik Deutschland 1969–1990*. (Oldenbourg, Munchen, 2004).
- Axel Schildt. *Die Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland bis 1989/90*. (Oldenbourg, Munchen, 2007).
- Hanna Schissler, ed. *The Miracle Years*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2001).
- Gregor Schollgen. *Willy Brandt: Die Biographie*. (Propylaen, Berlin, 2001).
- Edith Sheffer. *Burned Bridge: How East and West Germans Made the Iron Curtain*. (Oxford University Press, Oxford, 2011).
- Nathan Stoltzfus and Henry Friedlander, eds. *Nazi Crimes and the Law*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2008).
- Nikolaus Wachsmann. *KL: A History of the Nazi Concentration Camps*. (Farrar, Straus and Giroux, New York, 2015).
- Hans-Ulrich Wehler. *Deutsche Gesellschaftsgeschichte, vol. 5: Bundesrepublik und DDR 1949–1990*. (C.H. Beck, Munchen, 2008).
- Harald Welzer, Sabine Moller, and Karoline Tschuggnall. *Opa war kein Nazi: Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedachtnis*. (Fischer, Frankfurt, 2002).
- Irmtrud Wojak. *Fritz Bauer 1903–1968*. (C.H. Beck, Munchen, 2011).
- Alexei Yurchak. *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2006).

Розділ 7. Австралія: хто ми такі?

- Peter Brune. *A Bastard of a Place: The Australians in Papua*. (Allen & Unwin, Crows Nest, Australia, 2003).
- Anthony Burke. *Fear of Security: Australia's Invasion Anxiety*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2001).
- James Curran and Stuart Ward. *The Unknown Nation: Australia after Empire*. (Melbourne University Press, Carlton South, Australia, 2010).
- Peter Edwards. *Crises and Commitments: The Politics and Diplomacy of Australia's Involvement in Southeast Asian Conflicts 1948–1965*. (Allen & Unwin, North Sydney, Australia, 1992).

- Marilyn Lake. British world or new world? *History Australia* 10, no. 3: 36–50 (2013).
- Stuart Macintyre. *A Concise History of Australia*, 4th ed. (Cambridge University Press, Port Melbourne, Australia, 2016).
- Neville Meaney. The end of “white Australia” and Australia’s changing perceptions of Asia, 1945–1990. *Australian Journal of International Affairs* 49, no. 2: 171–189 (1995).
- Neville Meaney. Britishness and Australia: Some reflections. *Journal of Imperial and Commonwealth History* 31, no. 2: 121–135 (2003).
- Mark Peel and Christina Twomey. *A History of Australia*. (Palgrave Macmillan, Houndmills, UK, 2011).
- Deryck Schreuder and Stuart Ward, ed. *Australia’s Empire*. (Oxford University Press, Oxford, 2008).
- Gwenda Tavan. The dismantling of the White Australia policy: Elite conspiracy or will of the Australian people? *Australian Journal of Political Science* 39, no. 1: 109–125 (2004).
- David Walker. *Anxious Nation: Australia and the Rise of Asia 1850–1939*. (University of Queensland Press, St. Lucia, Australia, 1999).
- Stuart Ward. *Australia and the British Embrace: The Demise of the Imperial Ideal*. (Melbourne University Press, Carlton South, Australia, 2001).
- Frank Welsh. *Australia: A New History of the Great Southern Land*. (Overlook, New York, 2004).

Розділ 8. Що чекає Японію в майбутньому?

- W.G. Beasley. *The Japanese Experience: A Short History of Japan*. (University of California Press, Berkeley, 1999).
- Ian Buruma. *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. (Farrar, Straus and Giroux, New York, 1994).
- John Dower. *Embracing Defeat: Japan in the Wake of World War Two*. (Norton, New York, 1999).
- Eri Hotta. *Japan 1941: Countdown to Infamy*. (Knopf, New York, 2013).
- McKinsey Global Institute. *The Future of Japan: Reigniting Productivity and Growth*. (McKinsey, Tokyo, 2015).
- David Pilling. *Bending Adversity: Japan and the Art of Survival*. (Penguin, London, 2014).

Frances McCall Rosenblugh, ed. *The Political Economy of Japan's Low Fertility*. (Stanford University Press, Stanford, CA, 2007).

Sven Steinmo. *The Evolution of Modern States: Sweden, Japan, and the United States*. (Cambridge University Press, Cambridge, 2010).

N.O. Tsuia and L.S. Bumpass, eds. *Marriage, Work, and Family Life in Comparative Perspective: Japan, South Korea, and the United States*. (University of Hawaii Press, Honolulu, 2004).

Lee Kuan Yew. *From Third World to First: The Singapore Story: 1964–2000*. (Harper-Collins, New York, 2000).

Розділи 9, 10. Що чекає Сполучені Штати у майбутньому?

Larry Bartels. *Unequal Democracy: The Political Economy of the New Gilded Age*, 2nd ed. (Princeton University Press, Princeton, NJ, 2016).

Ari Berman. *The Modern Struggle for Voting Rights in America*. (Farrar, Straus and Giroux, New York, 2015).

Joseph Califano, Jr. *Our Damaged Democracy: We the People Must Act*. (Touchstone, New York, 2018).

Tim Flannery. *The Eternal Frontier: An Ecological History of North America and Its Peoples*. (Text, Melbourne, 2001).

Howard Friedman. *The Measure of a Nation: How to Regain America's Competitive Edge and Boost Our Global Standing*. (Prometheus, New York, 2012).

Al Gore. *The Assault on Reason*. (Penguin, New York, 2017).

ПРЕДМЕТНИЙ ПОКАЖЧИК

- Абе, Сіндзо 284, 285, 288
аварія на реакторі в Трімайл-Айленд 380
аварія на реакторі ЧАЕС 380
аварія на реакторі Фукусімської АЕС 380
Австралія 17, 21, 24, 26, 27, 103, 123, 127, 133,
140, 167, 173, 207, 226, 238–271, 289–292,
298, 310, 332, 401, 402, 405, 406, 411, 416,
418–422, 429, 435
аборигени 242–244, 247, 265, 409
австралійський досвід автора книги
239–241
еволюція 255
економіка 259, 276
заселення британцями 240, 243, 245, 249
заселення каторжниками 242–245
Західна Австралія 249
збройні сили 270
золота лихоманка 243, 245
і Азія 411
і Борнео 261, 266
і Британія 240–253
і британська королева 27, 240, 250, 266
і ЄС 263–266
і Індонезія 240, 259, 261, 271
і Китай 240, 246, 255, 259, 265, 269
імміграція 245, 269
і Німеччина 241, 246, 249, 253–256, 270
і сучасна Японія 261, 262, 266, 268, 269
і США 246, 249, 256, 257, 261, 262, 269
і Японія доби Мейдзі 249
компроміс 315
конституція 248, 250
культура 267–269
лідери 269
майбутнє 265
населення 240, 242, 243, 246, 252, 253,
259–262, 265, 269, 271
об'єднання колоній 249
освіта 265
політика «Білої Австралії» 240, 266
прапор 240, 250, 267, 269, 271
расизм 261
реформи 265
самоврядування 246–248
у Другій світовій війні 241, 243, 246,
255–262
Австрія 71, 225, 227, 235
Аденауер, Конрад 210, 212, 221–233, 422
азійська фінансова криза 194
Алжир 224, 428, 429
Альєнде, Сальвадор 5, 25, 26, 137, 143–150,
152, 154–156, 158, 164–166, 169, 180, 271,
400, 405, 408, 419–421
і Куба 144–146, 152
і США 145
і чилійська економіка 142, 145
президентський палац 138
самогубство 138
«Альянс заради прогресу», програма 145
американо-мексиканська війна (1846–1848)
108, 312
американці японського походження 101
англійська мова 27, 67, 110, 357
АНЗАК (Армійський корпус Австралії та
Нової Зеландії) 253, 254, 267, 268
АНЗЮС, безпековий пакт 261, 265

ПЕРЕВОРОТ

- Аргентина 137, 139, 140, 151, 161, 163, 166, 214, 319, 434
- «Архіпелаг ГУЛАГ» (Солженіцин) 89
- атомні бомби
- у Другій світовій війні 126
- Афганістан 306, 388
- Африка 182, 242, 243, 248, 254, 256, 263, 265, 310, 311, 372, 386, 388, 390, 391, 394–396
- афроамериканці 259, 333, 338, 339, 409
- Ачех 193
- Баадер, Андреас 219, 220
- Балланд, П'єр-Александр 14
- балтійські республіки 64, 71, 79, 80, 89, 97, 260, 367
- Бангладеш 171, 288, 372, 373
- банда Баадера—Майнхоф 219
- Бандунгська конференція 182
- Бартон, Едмунд 251
- баскська мова 66
- Бауер, Фріц 213–218
- Баффет, Воррен 343
- «бахаса індонезіа», індонезійська мова 176
- Безос, Джефф 343
- Белл, Александр Грем 318
- Бельгія 227, 263, 337, 420
- берклійська мафія (Індонезія) 191, 198
- Берлін 82, 144, 207, 432
- Берлінська стіна 226
- Бісмарк, Отто фон 229, 232–234, 410, 419, 427, 428, 435
- Бобріков, Ніколай 69
- Болгарія 85
- Болівія 139, 140, 152, 161, 166, 386
- Борнео 173, 174, 177, 183, 190, 257, 258, 261, 266, 410
- «Боулінг на самоті» (Роберт Патнем) 328
- Бошма, Рон 14
- Брандт, Віллі 222, 419, 422
- міжнародна політика 223
 - політика щодо Східної Європи 410
 - у Варшавському гетто 162, 223, 224
 - умови для возз'єднання Німеччини 229
- Браунбек, Сем 316
- Брежнев, Леонід 87, 89
- Брекзін 23, 395
- Британія 11–13, 23, 27, 57, 71, 72, 76, 77, 80, 81, 91, 95, 97, 103, 104, 107, 109, 112, 114, 117, 123, 126, 127, 153, 163, 180, 184, 211, 216, 227–231
- британський досвід автора книги 11, 239, 396
- військово-морські сили 117
- в Судані 253
- економіка 11, 276
- збройні сили 243
- і Австралія 27, 239–243, 250, 251, 254–257
- і Гітаер 57, 72, 412
- і Європа 12, 104
- і ЄЕС 263
- і ЄС 13, 23
- і Індія 248
- і Індонезія 174
- і Канада 247
- і Китай 107
- і Малайзія 183, 266
- імміграція 260
- і Німеччина 255, 256
- і Нова Зеландія 127, 247, 250
- і Південна Африка 248, 254, 263
- і США 257, 261, 315
- і Фіджі 250
- і Фінляндія 77, 78, 81, 91
- і Чилі 163
- і Японія 104, 434
- королева 240, 266, 268, 269, 271
- Опіумна війна 107
- опіумна політика 107
- прем'єр Черчилль 256
- Співдружність націй 183, 246, 250–252, 262–265, 271
- Суецька криза 261, 266
- у Другій світовій війні 260
- як взірць 117
- Буш, Джордж Вокер 338
- Варшавське гетто (Польща) 162, 223, 224, 233, 236
- Вебер, Макс 424
- Велика депресія 359, 414, 427, 428
- Версальський договір 127, 230, 232, 403
- верфі «Вікерс» (Британія) 131
- В'єтнам 145, 202, 216, 219, 261, 265, 313, 314, 358, 372
- В'єтнамська війна 56, 216, 306, 414
- взірці, їх використання
- в Індонезії 198
 - в сучасній Японії 115, 120, 121, 129
 - в США 356, 395

- в Фінляндії 97, 406
 в Японії доби Мейдзі 102, 124
 окремими індивідами 54
 окремими індивідами порівняно з країнами 46, 53
 під час світових криз у Чилі 138, 166
 вибори в США 307, 326
 «зміна виборчої географії» 324
 реєстрація виборців 324, 325, 333
 фінансування виборчих кампаній 317, 323, 324
 викопне паливо 369, 372, 374–384
 Відодо, Джоко 194
 війна за Фолклендські острови 163, 407
 Війпурі (Фінляндія) 64, 78
 військова диктатура (хунта) 138, 148–169
 військовий переворот 17, 25, 133, 137, 138, 172
 Вікторія (Австралія) 249, 254
 Вікторія, королева Великої Британії 250, 253
 Вільгельм II, кайзер Німеччини 227, 232, 419
 Вітлем, Гоф 15, 427
 Вітні, Елі 318
 воєнні злочини 27, 212, 218
 покарання військових злочинців 83, 211–216
 Воллес, Генрі 355
 Воллес, Джордж 355
 Габер, Фріц 385
 Галіфакс, Лорд 428
 Галліполійська битва 253, 254, 267, 409
 Гамалайнен, Лаурі Марті 63
 Ганді, Махатма 427
 Гейтс, Білл 343
 геополітичні обмеження
 в Австралії 249
 в Індонезії 178
 в Ісландії 415
 в Німеччині 207, 234
 в США 354, 383, 418–420, 435
 в Фінляндії 86, 87, 92, 97
 в Японії 107, 109, 132, 133
 обмеження індивідів порівняно з обмеженнями країн 56
 Герінг, Герман 211
 Петаніємі, цвинтар (Гельсінкі, Фінляндія) 62
 Гімmlер, Генріх 205
 Гітлер, Адольф 17, 57, 70–72, 76, 80, 133, 150, 153, 160, 205, 206, 209, 213–220, 227, 228, 230–232, 314, 410, 412, 419, 424, 427, 428, 431
 диктатура 223
 і Британія 57, 72, 412
 і Друга світова війна 80, 231, 232
 і Піночет 153
 і повоєнна Німеччина 206, 209, 213, 214, 218, 219
 і принцип «Великої людини» 17, 424
 і Фінляндія 70, 71, 76
 самогубство 432
 Гловер, Томас 130
 гнучкість, загальнонаціональна 84
 в США 354, 355, 359
 в Фінляндії 76, 95, 96
 в Чилі 165
 в Японії 57, 130
 гнучкість, особистісна 44, 50, 56
 Говард, Джон 244, 438
 голландська Ост-Індія 175, 177, 178, 183, 202, 256
 Голт, Гарольд 269
 Гонконг 277
 Гор, Альберт 338
 Горбачов, Михайло 225
 Гренвіль, лорд 114
 Гренландія 372, 373
 Греція 85, 280, 281
 Даладье, Едуард 78
 Дахау, концентраційний табір 215, 216
 де Голь, Шарль 224, 264, 428
 демократичний уряд 15, 25, 73, 137, 138, 141, 143, 148, 149, 157–160, 162, 165, 168, 181, 187, 195, 212, 220, 313, 336
 Джеррі, Елбрідж 324
 Джонс, Бенджамін 425, 426, 428, 430
 Джонсон, Самуель 423
 Дікін, Альфред 251
 Друга світова війна
 Австралія 17, 167
 атомні бомби 132
 відповідальність за воєнні злочини 211–213
 в'язні нацистських концтаборів 51
 злочини проти людяності 214, 215
 і Британія 103, 211
 і Гітлер 17, 231
 і Індонезія 172, 189
 і Китай 64, 126
 і Німеччина 26, 27, 97, 168, 205, 207, 220, 230

- і Польща 223
- і СРСР 144
- і США 28, 218
- і Фінляндія 61–64, 73, 81, 82, 95
- і холодна війна 209, 210
- і Японія 25, 129, 132, 135
- Дуглас, Стівен 341
- Едісон, Томас 318
- Едо (Токіо, Японія) 108, 119, 123
- Ейлавін, Патрісіо 158, 159, 162
- Ейхман, Адольф 214
- Ейчі, Шібусава 116
- Еквадор 140
- економіка Сполучених Штатів
 - і Велика депресія 414, 427
 - і державний борг 401
 - і збройні сили 308
 - і нерівність 341–344
 - і освіта 316, 318
 - порівняно з економікою Японії 305, 307, 308
 - сильні сторони 353
 - тихоокеанська торгівля 108
- Еномото Такеаки 117
- Ерхард, Людвіг 210
- ескімоси 53
- Естонія 64, 71, 96, 227, 260, 283
- естонська мова 66
- Ефіопія 288
- евреї 81, 213–215, 219, 223, 232
- Європа 11, 20, 34, 61, 90, 92, 101, 102
- економіка 206, 210, 211
- етнічні напруження 231, 279
- і Австралія 240, 242, 243, 245, 247, 248, 251, 252, 256
- і Британія 11, 13
- імміграція 252, 260, 264, 286, 303
- і Індонезія 175, 178, 191
- і Чилі 137, 140, 141, 152, 157–159
- і Японія 277–280, 290, 292, 301
- явка на виборах 337
- Європа, Західна 92, 158, 209, 225, 228, 263
- і Німеччина 209–211
- і США 224
- і Фінляндія 61, 84, 87, 88, 92
- комунізм 157
- Європа, Східна 85, 144, 157, 158, 224, 225, 233
- і Німеччина 208–210, 223
- ракети США 367
- Європейська асоціація вільної торгівлі (ЕФТА) 402
- Європейська економічна спільнота (ЄЕС) 87, 89, 402, 422
- Європейський Союз 298, 395, 396
- економіка 353
- і Британія 13, 23
- і Німеччина 206
- Єгипет 261, 266, 372
- жінки
 - в Німеччині 222
 - в США 338
 - в Фінляндії 90
 - в Японії 278, 282–286, 288, 303
- забруднення довкілля 314, 377, 397
- заворушення через побиття Родні Кінга, 1992, США 346
- «Закон про імміграцію з країн Співдружності» 264, 266
- Залога, Стівен 80, 96
- засадничі цінності 44, 51, 53
- в Австралії 268, 271
- в Індонезії 198
- в Німеччині 234
- в США 342, 344, 355
- в Фінляндії 93, 96
- в Чилі 167
- в Японії 131, 132, 135, 302, 303
- індивіда 416, 417
- національна ідентичність 393
- збройні сили
 - Австралії 270
 - Індонезії 172, 179, 180, 182, 184, 186–188, 190, 191, 193, 195, 199, 421
 - Німеччини 232
 - США 308, 352, 354
 - Фінляндії 70, 73, 81
 - Чилі 142, 144, 145, 147, 148, 150–152, 154, 160–162, 164, 167, 169
 - Японії 110, 278
- зміна, вибіркова 12, 17, 26, 45, 57
- в Австралії 27, 241, 265, 268–270
- в Індонезії 197, 200
- в Німеччині 207, 234

Предметний покажчик

- в Південній Америці 26
в США 334, 353
в Фінляндії 24, 62, 65, 94, 99
в Чилі 138, 159, 165
в Японії 101, 102, 117, 123, 133
в Японії доби Мейдзі 21, 125, 130, 135, 300, 301
особистісна 42, 47, 50, 51
«спорудження огорожі» 55
зміна клімату 173, 372, 374, 379
глобальна 361, 369–372, 381
наслідки 374, 377
зулуси, народ у Південній Африці 22
- Ізраїль 214, 259, 266, 289, 349, 394
імміграція 27, 245, 251, 252, 259, 260, 264, 269, 318, 357, 396, 401, 406
імператорський рескрипт 1890 року про освіту в Японії 122
імператор, японський 103, 111, 113, 114, 116, 118, 119, 123
в сучасній Японії 124, 301
і реформи доби Мейдзі 134
під час Другої світової війни 131
імперія Габсбургів 228
імперія інків 140
Індія 107, 171, 175, 243, 246, 248, 298, 307, 313, 372, 377, 386, 391, 395, 427
ядерна зброя 362, 363, 365
Індонезія 171–203
боротьба за владу 178, 181, 184
вибори 179, 181
економіка 180, 191, 195, 198
збройні сили 179
і Австралія 173, 177
індонезійський досвід автора книги 172
і Нідерланди 175
історія 172–175
і США 171, 172, 177, 178, 180, 194
і Чилі 173, 181
керована демократія 180, 181, 184
китайці 189
корупція 180, 188
лідери 176, 179, 180
масові вбивства 172
міжнародні відносини 193
мови 174, 176, 179
населення 174–176
незалежність 177
повстання 30 вересня 184
політичний компроміс 173
примирення 173, 199
революція 177, 179
релігії 174
індустріалізація 84, 103, 121, 301
індустріальна революція 369
Ірак 362, 363, 422
Іран 171, 362, 368
Ірландія 245, 250, 254, 259
Ісіба, Сігеру 291
іслам 175, 193, 361
Ісландія 286, 332, 379, 415, 416
Іспанія 19, 162, 228, 280, 382
історичний досвід
Австралії 241, 242, 247
Британії 11
індивідів 16, 233
індивідів порівняно з історичним досвідом країн 12, 15
Індонезії 172, 193
Німеччини 226, 232, 235
США 317, 318, 320, 321, 333, 354, 355
Фінляндії 62, 76, 92, 94, 96
Чилі 137–141, 165, 167
Японії 103, 104, 109, 292
історія 9, 11, 12, 13, 56, 173
і національна ідентичність 407, 408
історичні оповіді 19, 157, 172, 408
країни, кризи 14
методологія вивчення 22, 24
окремих індивідів 143, 153, 168, 217
порівняльна 196, 226
роль лідерів 399
уроки історії 247, 410
Італія 76, 81, 216
і Австралія 262
і ЄЕС 263
і Німеччина 227, 228
об'єднання 234
розбіжності між поколіннями 218
Кавур, Камілло Бенсо 427, 428
Казахстан 362, 368
«Калевала» (фінський поетичний епос) 66
Каліфорнія 101, 108, 120, 137, 316
золота лихоманка 172
і Чилі 140
расові заворушення 346

- Камбоджа 166, 197, 202, 261
 Канада 103, 141, 195, 247
 взірець для США 358, 406
 і Британія 243, 247, 248, 253, 254
 імміграція 290
 населення 292, 307
 освіта 278
 порівняно із США 332, 343, 357
 Карлайл, Томас 423
 Картер, Джиммі 156, 366
 Кастро, Фідель 144–148
 Катар 308
 католицька церква 147, 150
 Качинський, Теодор 389
 Кекконен, Урхо 86, 87, 89, 92, 93, 96, 98, 406, 426
 Кеннеді, Джон Фітцджеральд 145, 362, 364
 Кертін, Джон 257
 Китай 158, 177
 вторгнення та окупація з боку Японії 313
 географія 309
 і Захід 104, 107, 400, 412
 і Індонезія 184, 189, 190
 індонезійці китайського походження 193
 і Японія 103, 105, 106, 121, 124–127
 система угод про порти 107
 у Другій світовій війні 64
 Китайська Народна Республіка 265
 диктаторська форма правління 313
 диктаторський уряд 306
 економіка 276, 278, 307
 збройні сили 308
 зростання рівня споживання 391
 і Австралія 240, 245, 265
 імпортер харчів 311
 і Японія 293, 294, 296, 302, 401, 404
 криваве придушення народних
 демонстрацій 158
 лідери 294, 365
 масштабний голод (1958–1962) 314
 населення 306, 307, 352, 394
 обсяги інвестицій у дослідження та
 розробки 277
 ядерна зброя 294, 362
 Кім Чен Ин 363
 Кіссінджер, Генрі 156
 Кітінг, Пол 257
 Кларсфельд, Беата 219
 класові розбіжності 361, 388
 у Британії 11
 у США 351, 352
 у Чилі 164
 у Японії 119
 Коаліція народної єдності (Чилі) 143, 144
 Коаліція партій за демократію (Чилі) 158
 «Колапс» (Джаред Даймонд) 397
 Колвел, Артур 260
 колоніалізм
 в Азії 202, 291
 в Індонезії 173–175, 177, 179, 196, 198
 і Сукарно 180, 182, 183
 Коль, Гельмут 224, 225, 233
 компроміс, політичний
 в Індонезії 173, 181, 187, 199, 333
 в США 320, 321, 323, 325–327, 332
 в Чилі 138, 141, 145, 152, 157, 158, 159, 165,
 169, 333
 перевага демократії 315, 319
 руйнування здатності до політичного
 компромісу 322, 324, 335, 331
 комунізм
 в Індонезії 172, 175, 179, 184, 185, 193, 197,
 202
 в Німеччині 207, 209, 210
 в Фінляндії 70, 73, 77, 85
 в Чилі 141, 143, 158
 комуністичні перевороти 144
 на Кубі 145
 Комуністична партія Фінляндії 85
 комуністичний залогот (Індонезія, 1965) 185,
 187, 202
 Конвенція 1994 року з морського права 397
 консенсус національний щодо наявності кризи
 в країні 54, 181
 конституція
 австралійська 248, 250
 американська 319, 320, 321
 західного типу 124
 індонезійська 177, 180, 192
 німецька 115
 чилійська 141, 143, 148
 чилійської хунти 156, 161
 японська 114, 116, 117, 121, 129, 131, 282,
 289, 294, 301
 Контрерас, Мануель 163
 конфуціанство 119, 123, 130, 174
 концентраційні табори 51, 63, 69, 221, 223, 231,
 256, 258, 296
 Корейська війна 261, 414

Предметний покажчик

- Корея 103–105
 війна з Японією 114, 125, 126
- корінні американці (індіанці) 216, 247, 318, 333, 409
 індіанці в Чилі 140
 індіанці порівняно з австралійськими аборигенами 247
- Котеї, Фукуока 129
- Кракатау, вулкан (Індонезія) 173
- криза 9, 10, 12
 австралійська 241, 271, 418
 азійська фінансова 194
 вибухове розгортання кризи в Німеччині 27
 визнання наявності 399, 400, 430
 гостра 41, 42
 досвід попередніх криз 49
 економічна в Чилі 155
 життєва 65
 загальнонаціональна 17, 21, 24, 26, 97, 98, 133, 199, 236, 359, 407, 412, 413, 429, 431
 індонезійська 167, 173, 197, 422
 китайський ієрогліф, який означає «криза» 39
 Кубинська ракетна криза 144, 145, 306, 362, 364, 367
 маявоплинна 270, 305
 нафтова 1973 року 382
 особистісна 11, 15, 16, 22, 23, 36, 38–40, 45, 50, 52, 54, 405, 406, 421
 подолання 46, 47, 55, 134, 358, 401, 409, 415, 417, 434
 потенційна 361
 професійна 37, 43
 раптова 422
 світова 393
 спонукальна 423
 структура 207, 353, 392
 Суецька криза 1956 року 261
 технологічна 14
 три кризових удари по Німеччині 226
 фінська 24, 96
 чилійська 166
 як момент істини 13
 японська 25, 102, 130, 276
- Куба 144, 145, 152, 362, 364
- Кувейт 308
- культура 52, 54, 56
 австралійська 240, 267, 269
 германських народів 417
 джерело національної ідентичності 407
 імперії інків 140
 індонезійська 175, 195
 німецька 228
 Сполучених Штатів 354
 фінська 65, 76
 японська 103, 121, 276, 279, 301, 302, 404, 418
- Куусінен, Отто Вільгельм 73, 77
- Лагос, Рікардо 159
- Лаос 202, 261
- Лапландія 82, 83
- Лаппалайнен, Клара 63
- Латвія 64, 71, 96, 227, 260
- латиноамериканці 339, 407
- Леві, Прімо 51
- Ленін, Володимир 427
- Ленінград 70, 71, 81, 86
- Летельєр, Орландо 152
- Литва 62, 64, 71
- Ліван 394
- Ліга Націй 265, 393
- Лі, Густаво 154
- лідери 17, 54, 57, 133, 410, 411, 419
 в Австралії 269
 вбивство лідера 426
 в Індонезії 179, 180, 184–190, 197, 199
 в Німеччині 207, 211, 213, 220, 223, 224, 230, 233
 в Фінляндії 62, 73, 77, 82, 97, 98
 в Чилі 138, 143, 149, 150, 160, 168
 в Японії доби Мейдзі 113–117, 120, 123, 124, 127, 130, 131, 134
 нацистські 205
 негативні наслідки правління 232
 роль в історії 421, 423, 427
 у воєнний час 428
 у Сполучених Штатах 332
- Лі Куан Ю 294, 301
- Ліндемман, Еріх 41
- лінія Маннергейма 70, 74, 78, 82
- лінія Одер—Нейссе 223, 233
- лінія Паасіківі—Кекконена 86, 87, 96
- Лінкольн, Авраам 341, 427, 428
- Лінкомієс, Едвін 84
- Ліхтенштейн 308
- Лос-Анджелес 91, 101, 240, 295, 336, 372
- расові заворушення 346

- Люксембург 227, 263, 308
 Лютер, Мартін 235
- мадам Тьен, дружина Сухарто 192
 «Майн кампф» (Гітлер) 71
 Майнхоф, Ульріке 219
 Макартур, Дуглас 257, 258
 Маквей, Тімоті 389
 Макміллан, Гарольд 263
 Малайзія 183, 190, 196, 199, 261, 386, 411
 малайська мова 176
 Мальта 252
 Маннергейм, Карл Густав 62, 70–74, 78, 80, 82,
 96, 97, 98, 426
 Маньчжурія 295
 Мао Цзедун 427
 марксизм 142–145, 152, 165, 166, 421
 Мексика 252, 311, 312, 333, 355
 Менгеле, Йозеф 214
 Мензіс, Роберт 263
 Меркель, Ангела 222
 Міжнародна китобійна комісія 299
 Міжнародна конвенція із запобігання
 забрудненню довкілля з суден
 (MARPOL 73/78) 397
 Міжнародний валютний фонд 181
 Міжнародний орган з морського дна 397
 Мінков, Майкл 431
 Місія Івакури 115, 122
 «мозаїка» як метафора, що описує співіснування
 непеєднаних елементів 11
 Монреальський протокол 1987 року 397
 Моссе, Альберт 131
 «Моя подорож до краю ядерної прірви»
 (Перрі) 362
- Нагасакі, Японія 105, 126, 130, 362, 380, 381
 Нанкінська різанина 293, 295, 296, 409
 Наосукє, Ії 112
 напад на Всесвітній торговий центр 138
 Наполеон, Бонапарт 20, 22, 228
 НАТО 367
 нафтова криза (1973) 382
 національна ідентичність 16, 54, 56, 393
 австралійська 27, 240, 241, 264, 268
 британська 57, 252
 в Індонезії 26, 173, 179, 193, 197, 198, 202
 в сучасній Японії 279, 302
 в США 317, 354, 359
- в Японії доби Мейдзі 131
 ідеологія держави 180
 і культура 99, 121
 і національні міфи 408
 і сила Еґо 56
 німецька 223, 235
 фінська 65, 66, 68, 93–95, 99
 чилійська 165
- нерівність 160, 278, 341–343
 Нідерланди 106, 109, 373
 і Індонезія 419
 і Японія 127, 300
 колоніалізм 175
 Ніксон, Річард 156
 німецька мова 48, 67
 Німеччина, нацистська 70, 72, 77, 79–81, 97, 133
 і Фінляндія 80, 81
 концтраційні табори 51, 162
 повна військова поразка (травень 1945-го)
 168
- Німеччина, повоєнна 19, 205
 возз'єднання 225, 229, 233, 235, 236
 економіка 206, 210
 і Британія 211
 історія 217, 222, 226
 і Японія 207, 218
 криза 26, 27
 окупаційна адміністрація 282
 окупаційні зони 206, 207
 порівняно зі Сполученими Штатами 209, 217
 примирення 224, 236
 розбіжності між поколіннями 208, 216, 217
 розчленування 235, 413
 студентські заворушення 216
 традиційний авторитаризм 206, 216
 уряд 212, 220–222, 225, 229
- Ніцше, Фрідріх 39
 Нобелівська премія 293, 318, 319
 Нова Гвінея 50, 53, 196
 і Австралія 245, 253, 257, 258, 261, 265, 268
 і Індонезія 173, 176, 178, 182, 183, 193, 195,
 201
- Нова Зеландія 90, 247, 261
 і Британія 250
 і США 356
 і Японія 103, 126, 127, 283, 300
 Норвегія 77, 78, 80, 222, 227, 308, 366, 389
 норма споживання 297, 373, 387, 388, 390,
 391, 392

- Нурмі, Пааво 68, 98
 Нюрнберзький трибунал 211, 212
- Обама, Барак 322
 Об'єднані Арабські Емірати 308
 Окінава 105
 Олькен, Бенджамін 425, 426, 427, 428, 430
 О'Ніл, Томас 320
 ООН 181, 265, 393, 396
 і Індонезія 178, 181, 183, 190
 операція «Кондор» 151
 Опіумна війна (1839–1842) 107
 Освенцім, концтабір 51, 213, 219
 освенцімські суди 213
 освіта в США 314, 316, 335, 345, 350
 інвестиції 318, 349, 355
 порівняно з фінською 352
 порівняно з японською 352
 розбіжності в якості 351
- Паасікві, Юхо 86, 87, 89
 Пакистан 166, 171, 264, 362, 363, 365, 368, 372
 Палестина 219
 Пальстен, Йоган Віктор 63
 Панкасіла (індонезійські національні принципи) 180, 192, 193, 202
 Парагвай 152, 434
 партизанська тактика під час Зимової війни 82
 Партія зелених (Німеччина) 220
 Партія ХДС (Німеччина) 224, 233, 429
 Патнем, Роберт 328, 329
 Перл-Гарбор, японський напад 128, 256, 404, 420, 429
 Перрі, Вільям 305, 362, 366, 367, 400, 413, 420, 421
 Перрі, Метью 108, 109, 111, 122, 123, 130, 226, 271, 301
 Перу 137, 139, 140, 161, 166, 291, 386
 Перша світова війна 56, 61, 69, 76, 126, 230, 231, 232, 234
 Австралія 253, 255, 256, 258
 відповідальність 209, 403
 Німеччина 209, 210, 229, 235, 236, 409
 писемність 394
 західна 114
 китайська 114
 японська 110, 114
- Південна Корея 282, 298, 352, 381
 і Японія 283, 286, 349
 освіта 351
- Північна Корея 197, 208, 363
 і США 306, 368
 ядерна зброя 294, 362, 364, 365, 368
- Піночет, Августо 25, 26, 98, 133, 143, 149–173, 181, 188, 191, 194, 226, 271, 408, 427
 авторитарний стиль правління 150
 американська урядова підтримка 156
 військова диктатура 98
 збройні сили 149
 і економіка 153, 154, 155
 і конституція 161
 кар'єра після поразки 160
 підтримка чилійців 161
 поразка 157
 таємна поліція 151
 тортури 25, 150
 як лідер 143, 150, 153
- Піньєра, Себастьян 159
 план Коломбо з азійського розвитку 266
 план Маршала 88, 210, 235
 план Моргентау 209
 пожежа в кафе «Кокосовий гай» (Бостон) 9–11
- Полінезія 20, 245
 Полк, Джеймс 424
 Польща 62, 215, 286
 варшавське гетто 223
 і Німеччина 206, 223, 228, 233, 236
 і СРСР 71, 85, 144
 у Другій світовій війні 74, 403
- Португалія 174, 195, 261
 Пратс, Карлос 151
 природні ресурси 191, 384
 виснаження 297, 300, 374
 і Австралія 259
 і Японія 296, 297, 302, 418, 420
 раціональне використання і збереження 382
 управління 298, 401
- Пруссія 22, 115, 223, 233
 психотерапія 11, 29, 39, 41
 Путін, Володимир 367
 Радд, Кевін 244
 Радянський Союз (СРСР)
 економічні та політичні проблеми 224
 занепад 235
 і Німеччина 80, 85, 228
 і Фінляндія 24, 62, 64, 68–87
 і Японія 127

- конфронтація зі Сполученими Штатами та Західною Європою 209
- крах 158
- Кубинська ракетна криза 144, 145
- політика світового панування 144
- холодна війна 144, 209
- ядерна зброя 362, 363, 364
- радянсько-німецький пакт 71
- Рейган, Рональд 156, 320
- Реслер, Герман 131
- Рим, стародавній 14
- Рівз, Річард 345
- Рігбі, Девід 14
- Річардсон, Чарльз 112
- Російська революція, 1917 69
- Російсько-японська війна (1904–1905) 128
- Росія, дорадянська
- і Німеччина 232, 233
 - і Фінляндія 61, 69, 94, 198
 - і Японія 109, 125, 126, 127
- Росія, пострадянська
- автократія 62
 - і США 306, 307
 - і Фінляндія 66, 69, 87, 89, 92
 - ядерний арсенал 362, 363, 365
- Рохас, Родріго 156, 164, 169
- Руанда 166, 434
- Рузвельт, Елеонора 47
- Рузвельт, Теодор 355
- Рузвельт, Франклін 76, 177, 427, 428, 429
- Румунія 85
- Рух революційних лівих сил (MIR) 148
- саамська мова 66
- Саарінен, Ееро 68
- самооцінка, чесна 44, 47, 393
- в Австралії 268
 - в Індонезії 198
 - в Німеччині 231
 - в сучасній Японії 302
 - в США 355
 - в Фінляндії 93
 - в Чилі 138
 - в Японії 102
 - в Японії доби Мейдзі 126, 127, 129
- загальнонаціональна 54
- особистісна 48
- особистісна порівняно із загальнонаціональною 55
- Сандаканський марш смерті (Борнео, Друга світова війна) 258
- Сан-Маріно 308
- Світовий фонд дикої природи (WWF) 192
- Сербія 367
- сила Его 47, 56
- синтоїзм 123
- Сібеліус, Ян 68, 98
- Сінгапур 248, 255–257, 259, 263, 265, 266, 271, 277, 279, 289, 294, 308, 317, 351, 386, 402, 405
- Скандинавія 65, 66, 284
- Солженіцин, Александр 89
- Сохілл, Ізабель 345
- Співдружність націй 183, 246, 262, 263, 264, 271
- Сполучене Королівство 250, 263, 276, 283, 313, 341, 402, 412
- Сполучені Штати Америки
- «винятковість» Америки 356
 - Громадянська війна 320
 - Декларації незалежності 342
 - економіка 306
 - жінки 338
 - збройні сили 308, 352, 354
 - і Австралія 310, 332, 337, 359
 - і Британія 312
 - і Європа 310, 332, 337
 - і Індонезія 333, 337
 - і Китай 305–310
 - імміграція 318, 320
 - інвестиції 308, 318, 347, 401
 - і Німеччина 306, 307, 314, 338, 343, 351, 352
 - і Росія 306, 307, 326
 - і Фінляндія 351, 352, 359
 - і Чилі 333
 - і Японія 306–308, 313, 314, 317
- Конгрес 319, 320, 321
- корупція 317, 354
- лідери 313, 322, 332
- млявоплинна криза 305
- населення 306, 307
- національна ідентичність 317, 354
- незалежність 342
- нерівність 341, 401
- переваги 306, 308–319
- поляризація 325, 326
- система охорони здоров'я 352
- соціально-економічна мобільність 317

- у Другій світовій війні 312
- ядерна зброя 362
- «спорудження огорожі» 42, 44
- справа журналу «Шпигель» (Західна Німеччина) 221
- Сталін, Йосип 70, 71, 74, 82, 87, 95, 96, 98, 224, 427
 - і Фінляндія 72, 73, 77, 79, 81, 86
- стороння допомога 34
 - для Австралії 270
 - для Індонезії 180, 191, 198
 - для Німеччини 208–210, 235
 - для сучасної Японії 299
 - для Фінляндії 65, 76, 80, 97
 - для Чилі 142, 145, 146, 154, 156, 166
 - для Японії доби Мейдзі 130, 135
- студентські бунти (1968) 215, 219
- Судан 253, 254
- Суецька криза 11, 261, 266, 358
- Сукарно 5, 171, 180–192, 197–199, 410, 411, 420, 427, 429
- Суматра 15, 173–175, 178, 195
- Сухарто 6, 133, 167, 171, 186–200, 411, 427, 429
 - і Сукарно 186
- Східна Німеччина (НДР) 207
 - втікачі з НДР 208
 - і Західна Німеччина 208
 - і СРСР 224
 - і Угорщина 225
 - повстання (1953) 208
 - репарації 235
- Східний Тимор 174, 193, 195, 196, 261
- Таїланд 261
- Тайвань 125, 289, 381
- Тайсуке, Ітагакі 129
- тероризм
 - в Чилі 138, 151
 - і «брудна бомба» 368
 - напад на Світовий торговий центр (11 вересня 2001-го) 389
 - німецька терористична група «Фракція Червоної армії» 219
 - ядерна зброя 362
- терпляче ставлення до поразки
 - в Німеччині 235
 - в окремих індивідів 49, 56
 - в Японії 102, 301
 - в Японії доби Мейдзі 131
- Тимор 174, 193, 195, 196, 261
- Толстой, Лев 424
- Томоацу Годаї 116
- Торо, Генрі Девід 35
- Трамп, Дональд 23
- Трумен, Гаррі 424
- угорська мова 66
- Угорщина 85, 89, 96, 144, 225, 227, 235
- Україна 362, 434
- Уругвай 139, 152, 434
- усвідомлення кризи
 - в сучасній Японії 276, 299
 - в США 305
 - в Фінляндії 95
 - в Чилі 155
 - в Японії доби Мейдзі 102, 130
- глобальне 355
- особистісне 39, 44
- особистісне порівняно із загальнонаціональним 11
- уроки історії 434
- Утзон, Йорн 267
- феодалізм 117, 118, 124
- Фіджі 243
- Філіппіни 261
- Філмор, Міллара 108
- фінляндизація 25, 92–94, 97, 406
- Фінляндія 61
 - вимоги СРСР 72
 - військові втрати 64
 - громадянська війна 69
 - друга війна з Радянським Союзом (1941–1944) 64
 - економіка 61, 84, 85
 - збройні сили 70, 73, 81
 - Зимова війна 73, 80, 82, 83, 95, 97, 98
 - зовнішня політика 87
 - і Британія 71, 72, 76
 - і Індонезія 98
 - і Німеччина 61, 69–71, 76, 77, 79
 - і Норвегія 77, 78, 80
 - і Росія 61, 62, 66, 69, 86, 87, 89
 - і США 80, 83, 90, 92, 95
 - і Японія 81, 96, 99
- Карелія, провінція 78–82, 85, 98
- компроміси 72
- культура 65, 76

- лідери 62, 73, 77, 82
 напад СРСР 91
 населення 61
 незалежність 61
 освіта 90
 покарання за військові злочини 83
 примирення 69
 союзницька угода з Росією 82
 фінсько-радянські переговори 72
 фіно-угорська мовна сім'я 66
 фінська мова 35, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69
 фінський досвід автора книги 62
 Фішер, Йошка 220
 Флорида 338, 373
 фон Ріббентроп, Йоакім 71, 76, 211
 Форд, Генрі 318
 Форд, Джеральд 156
 «Фракція Червоної армії» (RAF) 219
 Франція
 економіка 91
 жінки 283
 і Австралія 249, 253, 256, 263, 264, 270
 і Британія 77
 і Китай 107
 і Німеччина 80, 227, 229, 232, 233, 236
 і Фінляндія 70, 71, 76
 і Японія 113, 126
 населення 307
 революція (1789) 22
 Фрей, Едуардо 142
 Фрідман, Говард 336
 Фрідман, Мільгон 154
 Фрідріх Великий 423
 Фукіда 19, 433, 435
 Фукуока Котеї 129

 Хабібі, Б. Дж. 195
 Хара, Віктор 151
 Хасімото Ріютаро 294
 Хіробумі Іто 116
 Хіросіма 64, 126, 291, 362, 368, 380, 381
 холодна війна 144, 209, 210, 306, 362, 363, 367
 Хофстеде, Герт 431
 християнство 105
 Хрущов, Микита 73, 87, 144, 364
 Хусейн, Садам 363

 Центральне розвідувальне управління (ЦРУ)
 148, 150, 168, 185

 Чейні, Дік 391
 Черчилль, Вінстон 157, 256, 314, 428
 Чехословаччина 71, 72, 85, 89, 96, 144, 210, 225
 «чиказькі хлопчики» (Чилі) 153
 Чилі
 Альенде, Сальвадор 143–150, 152, 154, 155
 вибори 141–145, 156, 157, 159
 економіка 142, 145, 153–155, 159, 160, 165
 збройні сили 142, 144, 145, 147, 148, 150,
 151, 152, 154, 160, 161, 162, 164, 167,
 169
 і Австралія 140, 167
 і Аргентина 137, 139, 151, 161, 163
 і Індонезія 147, 167
 і Каліфорнія 137, 140
 історія 137, 138
 і США 139, 141, 145, 153, 155, 163, 166, 167,
 169
 компроміси 138, 141, 145
 конституції 141, 143, 148, 156, 161
 насильство 146, 147, 149, 152, 167
 олігархія 141, 149, 155
 освіта 142
 постпіночетівська доба 162
 примирення 162
 програма аграрних реформ 142
 програма Фрея 142
 садизм путчистів 150, 152, 153
 християнські демократи 149
 чинники загальнонаціональної кризи 138

 шведська мова 68
 Швейцарія 35, 97, 210, 227, 289, 297, 308
 Швеція 61
 і Німеччина 77, 227, 228
 і Фінляндія 69, 76, 78, 83, 85, 91, 97
 Шмідт, Гельмут 224, 233
 Штауфенберг, Клаус фон 431
 Штраус, Франц Йозеф 221

 Югославія 97, 227

 Ява (Індонезія) 173
 ядерна енергія 374, 380–382
 ядерна зброя 144, 145, 294, 361–368
 Ямагата, Арітомо 116
 Янг, Сі 294
 Японія 101–116
 етнічна однорідність 130

- Японія доби Мейдзі
 даймьо 106–113, 118, 120
 збройні сили 110
 і Австралія 123
 і Захід 102
 ізоляція 103
 і Корея 105, 114, 125
 іноземці 103
 кабальні угоди 109
 лідери 113, 114
 міжнародне визнання 121
 примирення 116, 133
 реформи 113, 114
 традиції 102, 103, 111
 уряд 107, 109–113
- Японія доби Токугава 106
- Японія сучасна
 довкілля 276, 279, 280, 302
 збройні сили 278
 і Австралія 289, 292, 298, 300
 і Індонезія 333
 і Корея 282, 283, 286
 імміграція 286
 і Німеччина 277, 283, 290, 291, 296, 297
 і Північна Корея 294
 і США 276–279, 283, 284, 286, 290–292, 298, 300, 303
 конфлікт між поколіннями 281
 міжнародні відносини 298, 299
 народжуваність 282, 285
 старіння населення 282
 у Другій світовій війні 291, 293, 294
 «шлюбний пакет» 282
 ядерна зброя 294
- японська економіка 276
 борги 276
 високий показник індексу глобальної конкурентоздатності 277
 запровадження інновацій 276
 імпорт природних ресурсів 297
 імпорт продовольства 298
 людський капітал 278
 природні ресурси 289
 сильні сторони 276, 278
- японська мова 101, 106
- японська освіта
 в добу Мейдзі 115, 117, 122
 реформа системи освіти за американським зразком (1879) 129
 реформи 119
 сильні сторони 123

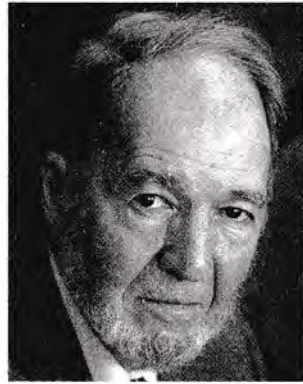
ПРО АВТОРА

Інтерес Джареда Даймонда до історії та географії певною мірою обумовлений тим, що він, народившись 1937 року, зростав під час Другої світової війни, коли його батько прикріплював кнопками до стіни спальні мапи, які відображали щоденні зміни в ході бойових дій на європейському та тихоокеанському театрах бойових дій. Перші двадцять один рік життя автора стисло описано на сторінках 33–37 цієї книги. Чотири роки, що їх Джаред провів у Європі, навчаючись в аспірантурі, сприяли його розумінню важливості такого фактора, як географія. Його британські, німецькі, югославські та фінські друзі, що народилися близько 1937 року, мали життєвий досвід, дуже відмінний від досвіду Джареда й досвіду один одного, бо їм судилося з'явитися на світ в абсолютно різних з географічної точки зору місцях.

Аспірантура підготувала Джареда до кар'єри дослідника та викладача (працював у лабораторії фізіології медичного факультету Каліфорнійського університету, що в місті Лос-Анджелес). Інтерес одразу до багатьох наук спонукав його до другої, паралельної, кар'єри — в царині екології та еволюції птахів Нової Гвінеї, куди він здійснив 31 експедицію. Серед орнітологів Джаред відомий, зокрема, тим, що повторно відкрив (на вершині незаселеного гірського хребта Фоджа, куди його доставили гелікоптером) новогвінейського золотогрудого шалашника, раніше відомого лише по тих чотирьох екземплярах, які опинилися в одній із паризьких капелюшних майстерень у 1895 році. Нова Гвінея та її чудовий народ справили на життя Джареда неабиякий вплив.

Народження у 1987 році синів-близнюків підштовхнуло Джареда до усвідомлення того, що майбутнє його дітей залежатиме не від фізіології жовчного міхура і не від птахів Нової Гвінеї, хоч якими б гарними вони були, а від стану справ у світі. І тому він розпочав свою третю кар'єру — став писати книги з історії та географії. Як зазначив один з оглядачів, широта інтересів Джареда Даймонда наштовхує на думку, що під його іменем насправді діє «ціла комісія експертів».

Нині, у віці 81 рік, Джаред продовжує викладати географію старшокурсникам Каліфорнійського університету і на пенсію йти не збирається. Проводячи чимало часу із дружиною Марі, синами Джошуа й Максом, своїми друзями, Джаред щодня ходить до Лос-Анджелеського каньйону споглядати пташок, кілька днів на тиждень тягає «залізо» у спортзалі, раз на тиждень навчається італійської, інколи на роялі грає класику в музичних камерних квартетах.

Науково-популярне видання

Джаред Даймонд

ПЕРЕВОРОТ

**Зламні моменти в країнах,
що переживають кризу**

Головний редактор В. Александров
Відповідальний редактор І. Карпишенко

ТОВ «Видавнича група КМ-БУКС»
04060, Київ, вул. Олега Ольжича, 27/22, офіс 3
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 5006 від 06.11.2015
info@kmbooks.com.ua
www.kmbooks.com.ua

Замовляйте наші книжки в інтернет-магазинах:
www.kmbooks.com.ua +380 (44) 228 78 24
www.bukva.ua +380 (44) 359 0 369

З питань гуртових закупівель звертайтеся:
у Києві: +380 (44) 237 70 25
у Львові: +380 (32) 245 01 71, +380 (67) 370 77 90

Повний асортимент наших книжок представлений у книгарнях
української національної мережі «Буква»
www.bukva.ua +380 (44) 237 70 24

Центральний магазин «Буква»:
м. Київ, вул. Богдана Хмельницького, 3-Б
+380 (44) 279-64-38

Формат 70 × 100/16.
Обл.-вид. арк. 30,5. Умов. друк. арк. 37,7.
Наклад 4000 прим. Замовлення № 19-721.

Відадруковано на ПрАТ «Білоцерківська книжкова фабрика»
Свідоцтво серія ДК № 5454 від 14.08.2017 р.
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.
Тел./Факс (0456) 39-17-40
E-mail: bc-book@ukr.net; сайт: http://www.bc-book.com.ua